

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TARİHİ KENTLER VE ERMENİLER

TARİHİ
KENTLER
VE
ERMENİLER

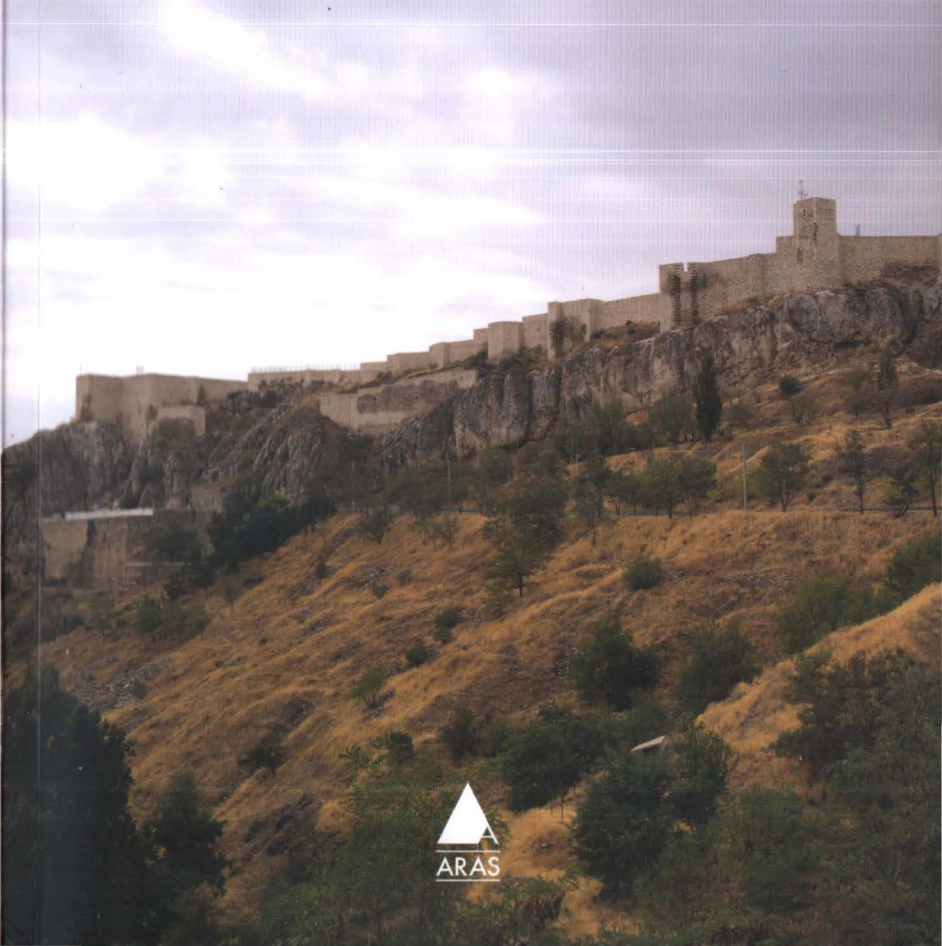
HARPUT

EDİTÖR: RICHARD G. HOVANNISIAN

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN: ZÜLAL KILIÇ

HARPUT
HOVANNISIAN

İNCELEME

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Richard G. Hovannisian'ın 2002 yılında ABD'de yayımlanan *Armenian Tsopk/Kharpert* (Mazda Publishers) adlı eserinin çevirisidir. Hovannisian'ın editörlüğünde İngilizce olarak basılan ve 14 kitaptan oluşan 'Tarihi Kentler ve Ermeniler' dizisinin tamamı Aras'ın yayın programında yer almaktadır.

Metinde Türkçe olmayan kelimeler *italik* dizildi. Latin alfabesi ile yazılmayan dillerdeki yer ve kişi adları Türkçe çevriyazı kurallarına ve özgün telaffuzlarına göre dizildi. Bazı yerlerin günümüzdeki adları köşeli parantez içerisinde verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER
HARPUT

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - 11111 201

Harpur
Richard G. Hovannisian
Armenian Tsopk/Kharper

Çeviren
Zülal Kılıç

Yayına Hazırlayan
Artun Gebenlioglu

Redaksiyon
Gürol Koca

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafları
Ön: Harpur Kalesi, Serpil Polat / NarPhotos
Arka: Harpur girişindeki Sunguroğlu Konağı, Muhammet Emin Yazı

© 2000, Richard G. Hovannisian
© 2017, Aras Yayıncılık
ISBN 9786052100080

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Kasım 2017, İstanbul

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER

HARPUT

Editör

RICHARD G. HOVANNISIAN

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN

ZÜLAL KILIÇ

İçindekiler

1 Ermeni Dzopk/Kharpert/Harpur	9
Richard G. Hovannisian	
2. Altın Ova: Dzopk/Harpur'un Tarihi Coğrafyası.....	45
Robert H. Hewsen	
3 Harput-Malatya (Dzopk-Melitene) ve Ermeni Kökenleri.....	71
Vartan Matiossian	
4 Bir Roma Sınırı Olarak Güneybatı Ermenistan: Sophene MÖ 188 - MS 299.....	101
Everett L. Wheeler	
5 Dzopk/Sophene'nin Beş "Halk"ı.....	143
Robert H. Hewsen	
6 Khorenatsi ve Vico: Devler Çağı.....	159
David Stephen Calonne	
7 Sınır Bölgeleri İçin Bir Destan: Sopheneli Zariadris, Asi Aslan, Digenes Akrites ve Ermenistan Mitolojisinde Alcestis Motifi.....	171
James R. Russell	
8 Harput'un Ortaçağ Mimarisi.....	213
Christina Maranci	
9 Fırat (Ermenistan) Koleji'nin Mirası.....	239
Frank Andrews Stone	
10 İmgeden Kayba: Harput Yazarları ve Taşra Edebiyatı.....	271
Krikor Beledian	
11 Harput: ABD Konsoloslüğundan Görünüm.....	307
Barbara J. Merguerian	
12 1915-1916'da Harput.....	363
Christopher J. Walker	
13 Gölde Gelen Sesler: Gizli Soykırım.....	383
J. Michael Hagopian	
14 Kalan Ermenilerin Türkiye'nin İç Vilayetlerinden Göçü, 1922-1930.....	425
Vahram L. Shemmassian	
15 Vahan Totovents: Taklit ve İtikat.....	457
Marc Nichanian	
Katkıda Bulunanlar.....	491
Harita ve Fotoğraflar Listesi.....	496
Dizin.....	502

Önsöz

Bu kitap, UCLA'de düzenlenen, "Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri" konulu uluslararası konferanslar dizisinin üçüncüsü temel alınarak hazırlanmıştır. Dizi, 1997 ilkbaharında Ermeni Van/Vasburagan'ı konu alan ve iki gün süren konferansla başladı; bunu Bağış/Bitlis ve Daron/Muş, Dzopk/Harpur, Garin/Erzurum, Sebastia/Sivas, Dikranagerd/Diyarbakır ve Edessa/Urfa, Kilikya, Kars ve Ani ile İstanbul, Karadeniz-Pontus Bölgesi ve İzmir Ermenilerine ilişkin konferanslar izledi. Bu dizideki konferansların metinleri kitap olarak ayrıca yayımlanmıştır.

Farklı disiplinlerden çeşitli makaleleri belli bir tarz ve format içinde birbiriyle tutarlı hale getirmek çok zordur, büyük sabır gerektirir, makalelerin biçim ve içerikleri en ince ayrıntısına kadar mutlaka incelenmelidir. Bununla birlikte, katılımcı yazarların ifade ettikleri görüşler kendilerine ait. Bu dizinin önceki ciltlerinde olduğu gibi, Dr. Simon Payaslian ve Dr. Vartiter Kotcholosian Hovannisian, meşakkatli yayına hazırlama sürecinin her aşamasında editörle yakın bir işbirliği içinde çalıştı. Ani Sarkissian, gerekli değişikliklerin yapılarak her bölümün yeniden oluşturulmasına yardımcı oldu. Dr. Robert H. Hewsen, Dzopk/Sophene Krallığı'nın, Sophene'nin beş prensliğinin ve Harput, yani Mamuret ül-Aziz vilayetinin haritalarını hazırladı. Aris Sevag, Dr. Krikor Beledian'ın bölümünü doğrudan Ermeniceden İngilizceye çevirmek gibi zorlu bir işi üstlendi, Armen Aroyan kitabın İngilizce baskısının kapağında yer alan, arka planında Altın Ova'nın bulunduğu büyük Harput kalesinin renkli fotoğrafını temin etti. Editör, bu konferans makalelerini yayına hazırlarken, bağlantılı fotoğraflarla metinlerdeki tasvirleri daha canlı hale getirmeye çalıştı

Önsözü izleyen bölümler en erken Ermeni merkezlerinden birinin zengin tarihine ve kültürüne değişik disiplinlerden bir bakış sunmaktadırlar. Umarım bu kitap, Dzopk/Sophene/Kharput/Harpur'ta yüzyıllarca, Ağed'e (Büyük Felaket) değin süren Ermeni varlığının daha derinden kavranmasını ve takdir edilmesini sağlar.

Ermeni Dzopk/Kharpert/Harput

Richard G. Hovannisian

Harput, tarihi Dzopk ya da Dzopats Aşkharh, batıda Fırat Irmağı'ndan doğuda Artsakh ya da Karabağ'a kadar uzanan büyük yayla üzerindeki en eski Ermeni yerleşim merkezlerinden biridir. Ermeni Platosu'nun güneybatı kesiminde bulunan Dzopk'un Mezopotamya ve Suriye ile yakın ilişkileri vardı; kent yüzyıllar boyunca rakip imparatorluklar arasında bir tampon bölge oluşturmuş ve Ermenistan'a girip çıkan kültürel-siyasi akımlar için bir kanal işlevi görmüştü. Dzopk, gerçek anlamda, kadim medeniyetlerin kesişim noktasıydı; Hurri, Urartu, Sami ve Hint-Avrupa halkları, onların âdetleri, dinleri ve dilleri burada karşılaşır ve birbirine karışırdı. Ahamenişlerin askeri amaçla kullandığı meşhur Kral Yolu ile Romalıların ana ikmal güzergâhı Harput'tan geçerci. Burada Aradzani'nin, yani Fırat Irmağı'nın kollarının uçtan uca uzandığı verimli bir ova vardı. Parıldayan suları ve dalgalanan başaklarıyla burası Harput'un Altın Ova'sıydı (*Vosgetaşd*).

Yunanların ve Romalıların Sophene ya da Sophanene olarak bildikleri Dzopk, antik dönemde ve Ortaçağ'da üç ana Ermeni coğrafi-siyasi bölgesinden biriydi; diğeri iki bölge doğudaki Büyük Ermenistan (Medz Hayk) ile kuzeybatıdaki Küçük Ermenistan'dı (Pokr Hayk). Ermeni prensleri kimi zaman bağımsız hükümdarlar kimi zaman Roma/Bizans İmparatorluğu'nun müttefikleri olarak veya onlar adına Dzopk'u yüzyıllarca yönetti. Ermeni prenslikleri siyasi yapılanmalar olarak meşruiyetlerini yitirdikten sonra bile, yerel nüfus Arap, Türk, Moğol, Türkmen ve Osmanlı egemenliği altında kuşaklarca varlığını sürdürdü. Bu yüzyıllar boyunca birçok demografik, etnografik ve sosyo-ekonomik değişim meydana geldi. Çok sayıda Kürt ve farklı aşiretlere mensup insan bölgeye göç etti ve bu insanlar

Altın Ova çevresindeki dağlık bölgenin büyük kısmına hükmetti. Yöneticiler toprakları Müslüman ayanlara tahsis ettiklerinden, birçok köylü yarıcıya dönüştü. Hoşgörüsüzlüğün ve kısımların arttığı dönemlerdeyse kimi Ermeni köyleri din değiştirmeye zorlandı; ancak bunlar genellikle Zaza ve Kızılbaş gibi, ana akım olmayan İslami kimlikleri benimsediler.

Bütün bu zorluklara rağmen, Altın Ova'daki Ermeni yaşamı 1915'e kadar kesintisiz sürdü. ılıman iklim, bereketli toprak ve bol su, Harput kenti ve kalesinin üstünde konumlandığı büyük doğal kayalık arazinin dışında yer alan onlarca köyün geçimine olanak sağlıyordu. Köylüler kuşaklar boyunca, baharın başından sonbahar sonlarına kadar işledikleri tarlalarını sulamak için antik kanal ve su kemeri sistemlerini, Fırat'a doğru uzanan ve ovayı zikzaklar çizerek kesen çok sayıda akarsudan yararlanan yaratıcı sulama yöntemlerini kullandılar. Hasat mevsimi, yoğun bir emek ve heyecanlı bir bekleyiş demekti. Her köyde kabak, patlıcan, taze fasulye, bamya, biber, domates, salatalık, şalgam, turp, fesleğen, nane, maydanoz, değişik türlerde üzüm, kavun, karpuz, ceviz, badem, dolgun ve sulu beyaz dut bulunurdu. Bazı köyleri gururlandıran meyve ya da sebzeler vardı. Örneğin Kesrig'te [Kızılay] üstüne oturulacak büyüklükte lahana yetiştirildiği söylenir. Ama buralarda her şeyden önce, bu büyük ovaya adını veren altın sarısı tahıllar (buğday, arpa, darı ve yulaf) yetiştirilirdi.

Altın Ova'nın idari merkezi Kharpert (Harput) ve Mezre (Mezire; günlük dilde Mazra) [Mezra] ikiz kentlerinde bulunuyordu. Harput kalesi ve kentinin üstüne inşa edildiği dağ yaklaşık 1.500 metre rakımlıydı; kent kendi içinde "aşağı" ve "yukarı" olarak ikiye bölünmüştü ve her birinde Ermeni, Süryani ve Türk mahalleleri bulunuyordu. Başlıca Ermeni mahalleleri Surp Garabed, Surp İsdepanos ve Surp Hagop'tu. Kentin en yüksek noktası olan Surp Hagop mahallesinde bulunan Amerikan misyonerlik yerleşkesi ve Fırat Koleji, meyve bahçeleriyle ve güneye, uzaktaki Toros Dağları'na uzanan Altın Ova'nın nefes kesici manzarasıyla çevrelenmişti. Başlangıçta Ermenistan Koleji adını taşıyan Fırat Koleji, Harput halkı için daimi bir

gurur nişanesi oldu; aydınlanmada büyük bir rol oynadı, tüm vilayete ve ötesine Ermeni öğretmenler ve din adamları temin etti. Çok sayıda tanınmış Ermeni entelektüel ve yazar bu okulda yetişmişti. Amerikalı misyoner ve öğretmenlerin gayretleri, Ermeni Apostolik Kilisesi'ni dolaylı bir rekabet ortamı aracılığıyla daha geniş bir eğitim ağı oluşturmaya teşvik etti. *Kağak* (kent) diye anılan Harput'ta hem Ermeni ilkokulları, hem de bir merkez lise vardı.

Dağın eteğinde görece yeni bir kent olan Mezre bulunuyordu. Bu kent 19. yüzyılın ikinci yarısında sancağın ve Malatya, Arapkir ve Dersim (Hozat) sancaklarını kapsayan Harput'un, yani Mamuret ül-Aziz vilayetinin idari merkezi oldu. Mezre cazip bir kent değildi, ama konumu haberleşme, ticaret ve nakliye açısından Harput'tan daha iyiydi. Birçok Ermeni köylüsü çalışmak ya da iş kurmak için Mezre'ye taşınmış, ama köyleriyle de bağlarını hiç koparmamıştı. Ermeni girişimciler arasında Fabrikatoryan ailesi dikkat çekiyordu; aile öncü bir ipek ve kumaş üreticisi olarak olağanüstü bir başarı kazandı; için bu adı almıştı. Mezre'deki Amerikan destekli bir hastane Batı tıbbının uygulamalarını öğretirken, Fransız ve Alman akademileri –öğrencilerinin büyük çoğunluğu Ermeni gençlerden oluşuyordu– uluslararası bir eğitim imkânı sunmaktaydı. Kentte ayrıca Ermeni ilk ve ortaokulları da faaliyet gösteriyordu.

20. yüzyılın başlarında kentli ve köylü Ermeni çocuklarının çoğu okula gidiyordu. Okuryazarlık erkek çocukları arasında hızla artmaktaydı; birçok köyde de kızlar için, dikiş ve ev işleri eğitiminin yanı sıra okuma, yazma ve aritmetikten oluşan temel bir müfredata sahip ilkokullar vardı. İlkbahardan sonbahara kadar tarım işlerinde küçük çocuklara da ihtiyaç duyulduğundan, okulların çoğunda eğitim belli bir sezonda yapıldı. Geniş bir aile aynı zamanda bir yardımlaşma ağı demekti; gerek hane içinde, gerekse tarlada gözle görülür bir hiyerarşik düzen vardı. Aile üyelerine yaşlarına ve aile içindeki konumlarına uygun bir görev verilirdi. Ekmek pişirme, kış için meyve, sebze ve et konservele hazırlama, yün yıkama, tarama ve eğirme gibi ev işleri ortak yapıldı. Çocuklar ailenin hayvanlarına bakar ve iyi bir ürün alabilmek için beraberce toprağı süren erkeklerle kadınlara tarlalarda yardımcı olurlardı.

Ancak ürün tümüyle köylüye ait değildi. Daha önce de belirtildiği gibi, toprağın çoğunluğunun tapusu Türk ve Kürt beylerinin eline geçmişti. Bu beylerden bazıları köyde ya da civar yerlerde yaşırdı, bazılarıysa köye uğramaz, işlerini yönetmek ve hasattan önce üründen alacakları payı saptamak için temsilcilerini gönderirdi. Hasat zamanı mirici de hemen yetişir ve Ermeni Kilisesi, zorunlu olmasa da, köylülerden “bağış” beklerdi. 20. yüzyılın başlarında giderek daha çok sayıda Harputlu erkek ABD’ye gidip gerekli parayı biriktirdikten sonra köylerine dönmüş, arazi satın almaya başlamış, böylece ekonomik bağımsızlığını artırmış ve bu durum arazi ilişkilerini değiştirmeye başlamıştı. Bu gelişme, etnisiteler ve dinler arası ilişkileri etkileyecek ve 1915’te Ermenilere yapılan mezalimde rol oynayacaktı.

Diğer kadim Ermeni yurtlarında olduğu gibi Harput’ta da günlük işleri ve çetin yaşam koşullarını biraz olsun katlanılabilir kılan şey, kutsal günlerle dolu dini takvimdi. Çok sayıda oruç –bilhassa Paskalya perhizi katı yasaklarla doluydu– olmasına rağmen çok sayıda da bayram günü vardı. Ermeni çocuklarının hemen hepsi bir azizin adıyla vaftiz edildiğinden, bir aziz onuruna kutlanan bir yortu, hanede o azizin adını taşıyan biri varsa ayrı bir kutlama günü haline gelirdi. Düğünlerin yedi gün, yedi gece sürdüğü söylenir. UCLA Ermeni Sözlü Tarih programı çerçevesinde gerçekleştirilmiş mülakatların birkaçında, bir hafta süren bu düğünler gündüzünden gecesine kadar ayrıntısıyla anlatılır. Hemen her sözlü tarih mülakatında anılan, bu bayramların ve şenliklerin iple çekildiği ve kutlandığı mutlu günler, 1915’te çocukluğun ani yitiminin ve bitmek bilmeyen zulümlerin yol açtığı dehşetle tam bir tezat oluştururlar.

En küçükleri hariç tüm Ermeni köylerinde bir Ermeni Apostolik Kilisesi, daha büyük köylerin önemli kesimindeyse kendi kilise ve okulları olan Protestan ve/veya Katolik cemaatleri bulunuyordu. Harput’un Altın Ova’sındaki Ermeni Apostolik kiliselerine en sık verilen ismin Surp Asdvadzadzin (Meryemana) olması dikkat çekicidir: Meryemana’ya adanmış bu tür yirmiyi aşkın mabet vardı. Tüm köylerde göze en çok çarpan yapı kiliseydi; Tadım, Kesrig [Kızılay], Khule/Khuylu/Tılgadin [Kuyulu] ve Sosrig gibi bazı köylerse

yakınlarında bulunan, hacılara ve yıllık yortulara ev sahipliği yapan, Ortaçağ'dan kalma manastırlarıyla övünürlerdi. Diasporadaki kimi Ermeni toplulukları, geçmişlerine tutunmak için, yeni kiliselerine, soykırım sırasında ya da sonrasında kutsallığına leke sürülen ve yıkılma uğrayan eski kiliselerinin adını vermişlerdir. Örneğin, Whitinsville'deki (Massachusetts) Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Pazmaşen [Sarıçubuk] köyündeki eski mabede ithafen inşa edilmiştir.

Harput'un Altın Ova'sı, ABD, Fransa, Suriye ve diğer ülkelerde yaşayan çok sayıda Ermeni'nin atayurdudur. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında gerek ekonomik, gerekse siyasi nedenlerle ABD'ye çok sayıda göç gerçekleşti. 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlıca Amerikan misyonerlik ve eğitim merkezlerinden biri haline gelen Harput'taki Amerikan destekli okullar kararlı Ermeni gençlerinin hayal gücünün fitilini ateşlemiş ve entelektüel ufuklarının genişlemesini sağlamıştı. Bu ilk göçmenler, önce Samsun limanına kadar uzun, sıklıkla tehlikeli kara yolculuğunu, ardından İstanbul ve Marsilya üstünden Ellis Adası'na ya da diğer ABD'ye giriş limanlarına uzanan daha da zorlu bir deniz yolculuğunu göze aldılar. Erkeklerin çoğu orada yalnızca birkaç yıl kalıp bir tarla almaya ya da küçük bir işletme kurmaya yetecek miktarda para biriktirince memlekete dönmeye niyetliydi. Eşleriyle çocuklarını, geniş ailelerine emanet etmişlerdi. Ama kader bu adamlara, belki en çok da sevdiklerine acımasız yüzünü gösterecekti, çünkü o kara 1915 yılı onları birbirinden ayırarak, çoğu için bu ayrılık ebedi olacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ermeni mülteci akımı I. Dünya Savaşı'ndan sonra da sürdü; yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, gerçekleştirilen tehcir ve katliamlardan hayatta kalan Ermenilerin çoğunu sınır dışı etti. Harput'tan ve Malatya, Arapkir, Agn/Eğir [Kemaliye], Çarsancak [Akpazar] ve Çemişgezek civarındaki bölgelerden Halep'e göç edenlerin çoğu daha sonra oradan Marsilya'ya gitti ve ABD'de çıkan çok katı göç yasaları nedeniyle Fransa'da kaldı. Bu mülteciler yoğun olarak Marsilya, Valence, Vienne, Lyons'taki sanayi mahallelerine ve diğer küçüklü büyüklü Fransız kentleri ile Paris'in Alfortville ve Arnouville banliyölerine yerleştiler.

Harputlular gittikleri her yerde kendi köylerinden insanlarla eğitim ya da başka konularda yardımlaşabilmek amacıyla kurulan köy derneklerinin çevresinde toplanarak acılarını hafifletmeye ve ortak anılarına tutunmaya çalıştılar; ilk giden göçmenler de aynı şeyi yaptı, onları izleyenler de. Örneğin ABD’de Hüseyin [Ulukent], Kesrig [Kızılay], Tadım, Yeğeki [Kumla], Khulaküğ/Khulevank [Şahinkaya], Şentil, Hoğe [Yurtbaşı], Vartatil [Yazıkonak], Perçenç/Pırçenc [Akçakiraz], Morenik [Çatalçeşme], Garmırı/Garmuri [Yedigöze], Sosrig, Pazmaşen [Sarıçubuk], Habusi [İkizdemir], Dzovk, vb. sayısız dernek vardı. Soykırım’dan önce bu gruplar eğitime katkıda bulunmak için köylerine para gönderdiler, büyük felaketten sonra da yine bu köylerden hayatta kalanları kurtarmaya ve onlara yardım etmeye çalıştılar. Zamanla, atayurdunda doğan son kuşağın ölmesiyle birlikte bu dernekler hareketliliklerini yitirdi, sonra birleşerek Pan-Harput Birliği gibi bölgesel dernekler olarak ayakta kalmaya çalıştılar. Ne var ki, diasporada doğan yeni kuşakların atalarının terk ettikleri köyler ve bölgelerle bağları giderek zayıfladığı için bu birlikler de günden güne güçlerini yitiriyor. Kimi dernekler, Sovyet Ermenistanı’nın başkenti Erivan’da, örneğin Nor (Yeni) Malatya ve Nor Arapkir gibi yeni banliyöler kurulmasını destekleyerek ya da Nor Harput gibi yakın köylerde ev, okul ve hastane yaptırarak atayurtlarındaki kentlerin ya da bölgelerin anısını yaşatmaya çalıştılar.

Kayıp kent ve köylerden bazıları Ermenice anı kitapları yazıp yayımlayabilen hevesli aydınlara sahip olacak kadar şanslıydılar. Bunlar arasında Vahe Hayg’ın *Kharpert and Its Golden Plain* (Harput ve Altın Ova’sı) adıyla çevrilen, yaklaşık 1.500 sayfalık, son derece değerli, hacimli kitabını ve diğer yazarların Malatya, Arapkir, Agn/Eğin [Kemaliye], Çarsancak [Akpazar], Çemişgezek sancak ve eyaletleriyle Pazmaşen [Sarıçubuk], Habusi [İkizdemir], Hüseyin [Ulukent], Morenik [Çatalçeşme], Perçenç/Pırçenc [Akçakiraz], Tadım ve Dzovk gibi köyler hakkında yazdıkları kitapları sayabiliriz.¹ Hayatta kalanlardan

1 Bkz. şu yayınlar: Vahe Hayg, *Kharpert yev anor vosgeğen taşdı: Huşamadyan azkayin, badmagan, mşagutayin yev azkakragan* [Harput ve Altın Ovası: Ulusal, Tarihi, Kültürel ve Etnografik Anı Kitabı] (New York: Kharpert Compatriot Union, 1959); Manuk G. Çizmeciyan, *Kharpert yev ir zavagneri* [Harput ve Ev-

birçoğunun felaketten önce, o sırada ve daha sonra yaşananlara ilişkin yazdığı yayımlanmış ve yayımlanmamış anılar da mevcut; ancak bu cehennemi yaşayanların büyük bir bölümü sonuna kadar sessiz kaldılar ve bu trajedinin tüm çıplaklığıyla kendini göstermesine ancak en savunmasız anlarında müsaade ettiler.

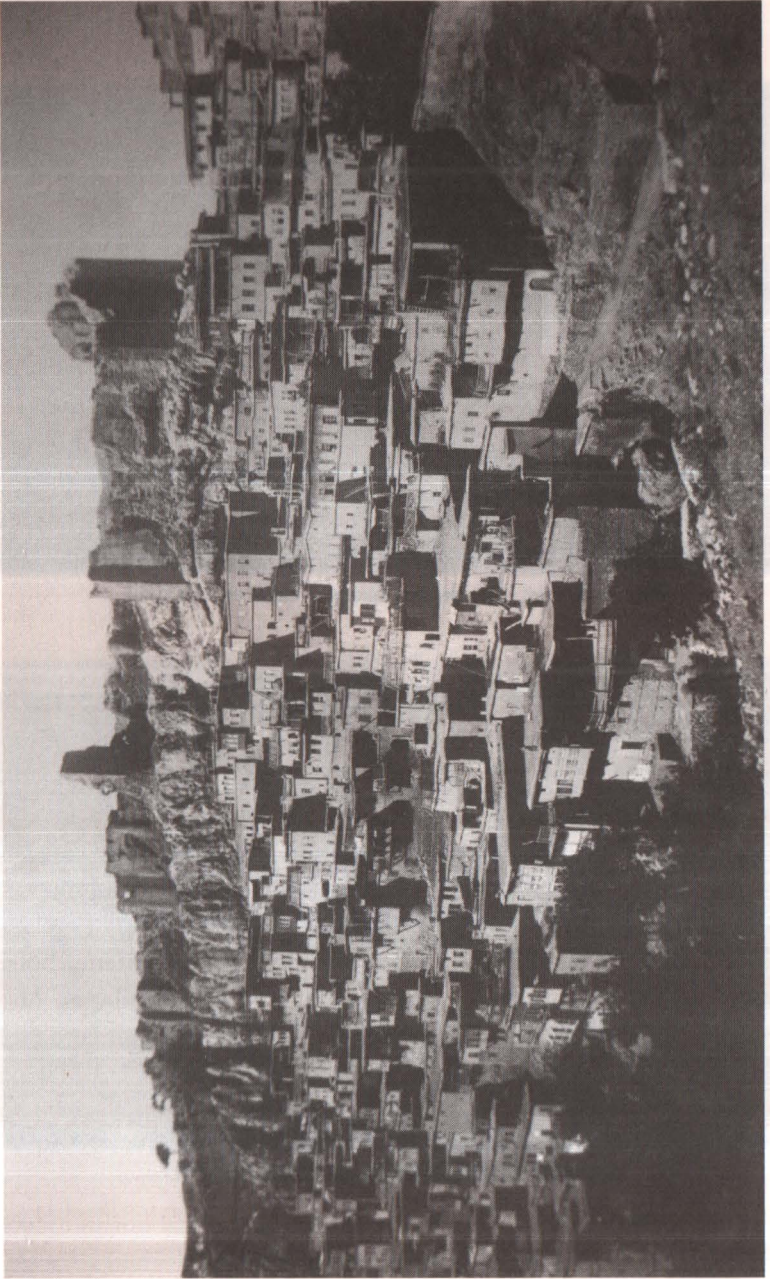
latları] (Fresno, CA: M.G. Jizmejian, 1955); Arşag Alboyacıyan, *Badmutyun Malatyo Hayots* [Malatya Ermenilerinin Tarihi] (Beyrut: Sevan, 1961); Garabed Benneyan, *Malatyo değakrakan yev azkakragan aşkhadasirutyun* [Malatya Coğrafyası ve Etnografisine Dair] (Beyrut, 1961); Antranik Polatyan, *Badmutyun Hayots Arapgiri* [Arapkir Ermenilerinin Tarihi] (New York: Arabkir Union, 1969); der. Arakel Keçyan, haz. Mıgırdiç Barsamyan, *Agn yev Agnsik* [Eğin ve Eğinliler] (Paris: Compatriotic Association of Eguen [Agn] in America, 1952); Toros Azadyan, *Agn yev Agnsik* (İstanbul: H. Aprahamyan, 1943); Kevork S. Erevanyan, *Badmutyun Çarsancaki Hayots* [Çarsancak Ermenilerinin Tarihi] (Beyrut: G. Doniguan, 1956); Hampartsum Kevorkyan, *Çımuşgazag yev ir küğen* [Çemişgezek ve Köyleri] (Boston: Baïkar Press, 1959); Haygazun Çazaryan, *Badmakirk Çımuşgazagi* [Çemişgezek Tarihi] (Beyrut: Hamazkayin, 1971). Belli köylere ilişkin bazı yapıtlar şunlardır: G. H. Aharonyan, *Hüsenig* (Boston: Hairenik, 1965); Abdal Golej Boğosyan, *Pazmaşeni intartsag badmutyuni: İr himnatutyunen minçev verçin oreni* [Tüm Hatlarıyla Pazmaşen Tarihi: Kuruluşundan Son Günlerine] (Boston: Baïkar Press, 1930); Vartan Khosrovyan, *Pazmaşeni badmutyuni: küği gyanken* [Pazmaşen Tarihi: Köy Hayatı] (Newton Upper Falls, MA: yayınevi yok, 1930); *Mer küği Tadım (hin yev nor jamanagnerun)* [Köyümüz: Tadım (Eski and Yeni Dönem)], haz. ve önsöz Kurken Mikhitaryan (Boston: Tadem Educational Society, 1958); Levon Gdcikyan, *Morenig yev ir sev darin* [Morenig ve Kara Yılı] (Antilyas: Kilikya Katolikosluğu, 1969); Güreğ Khrayan, *Dzovk-Gölcük* (Marsilya: Arara, 1927). Bu tür yapıtlardan çok azı İngilizceye çevrilmiştir. Bunlardan bazıları için: Marderos Deranian, *Hussenig: The Origin, History, and Destruction of an Armenian Town*, çev. ve düzeltme H. M. Deranian (Belmont, MA: Armenian Heritage Press, 1994); haz. Manoog B. Dzeron, *Village of Parchanj: General History (1600-1937)*, çev. Arra Avakian (Fresno: Panorama West Books, 1984), Ermenice orijinali: *Pırçenç Küğ: Hamaynabadum (1600-1937)* (Boston: Baïkar Press, 1938); haz. Vatche Ghazarian, *A Village Remembered: The Armenians of Habousi* (Waltham, MA: Mayreni Publishing, 1997), Ermenice orijinali: *Habusi küğin badmutyun* [History of the Village of Habusi].

ERMENİ HARPUR: ETNİK KÖKENDEN YİTİME

Ermeni Harput ve onun Altın Ova'sından geriye yıkıntılardan ve anılardan başka bir şey kalmadı. UCLA'ın "Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri" başlıklı konferans dizisinin hedeflerinden biri, geleneksel Ermeni bölgelerinin antik dönemlerden günümüze kadar geçirdiği değişimleri farklı disiplinlerden yararlanan bir bakışla inceleyerek bu anıları korumaktır. Elinizdeki kitapta, Ermeni Dzopk/Harput'un tarihini ve edebiyatını, destanlarını ve dinini, siyasi ve eğitimsel hareketliliğini ve son günlerini çeşitli açılardan inceleyen on üç yazar bir araya getirilmiştir.

Kitaptaki birkaç bölümde, Dzopk/Sophene/Harput'taki mutlak Ermeni egemenliğinin başlangıcından MS 6. yüzyılda sona ermesine kadarki süreç, Ermeni destanları ve erken Ermeni tarihine ilişkin ilk kayıtlar ışığında incelenmektedir. Ermenilerin kökenleri konusu, karmaşık ve oldukça tartışmalı bir konudur. Ermenilerin Küçük Asya'ya Trakya'dan göç ettiklerini gösteren klasik Yunan kaynakları yeniden incelenmiş, yeniden yorumlanmış ve sorgulanmıştır. Gerek arkeolojik, gerekse dilbilimsel çalışmalar, Ermenilerin, sonradan Ermeni Platosu olarak anılacak büyük yaylalardaki mevcudiyetinin milattan önce 1. milenyumdan çok daha eskiye dayandığına işaret eden güçlü kanıtlar sunmuştur. Buradan yola çıkarak şu sonuca varabiliriz: Ermeni halkının nihai oluşumuna katkıda bulunan unsurlar ne olursa olsun, açıkça teşhis edilebilen bir Ermeni etnisitesinin ortaya çıkışı bu yaylada olmuştur.

Vartan Matiossian, Harput ve Malatya (Melid, Melitene) bölgesinin tarihini milattan önce dört binden başlayarak milattan önce bin yılına kadar inceliyor ve burada çok erken dönemlerde bir Hint-Avrupa varlığının olduğu, Hayasa-Urmealılar ve Muşkiler gibi gruplardan bir Ermeni kimliğinin ortaya çıktığı savını destekliyor. Bu gelişmelerin tarihsel kaydının, Movses Khorenatsi'nin yazdığı Ermenilere ilişkin ilk tarih kitabındaki, Torkom hanedanını merceğine alan öykülerde ve Dork Ankeğ'le ilgili mitlerde korunduğunu belirtiyor. Yazar sayıları giderek artan kanıtların, Zuppa/Dzupani/

Harput Kalesi ve Ermeni mahalleleri

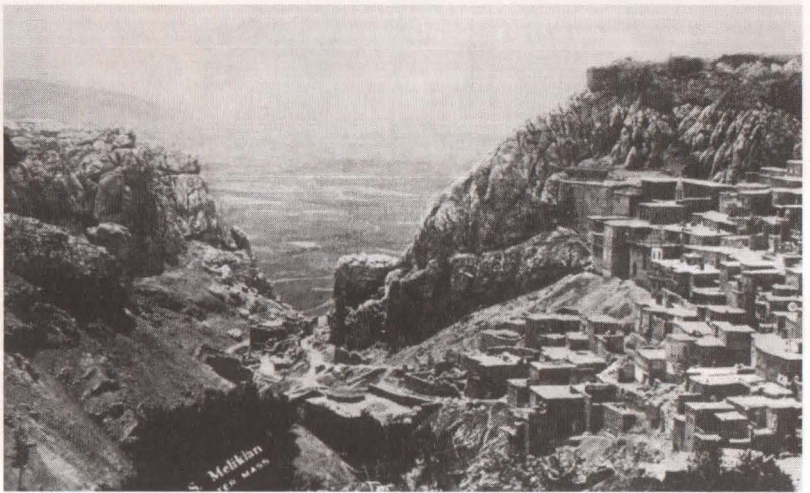
Harput: Veri Tağ (Surp Hagop - Yukarı Mahalle) ve Fırat Koleji

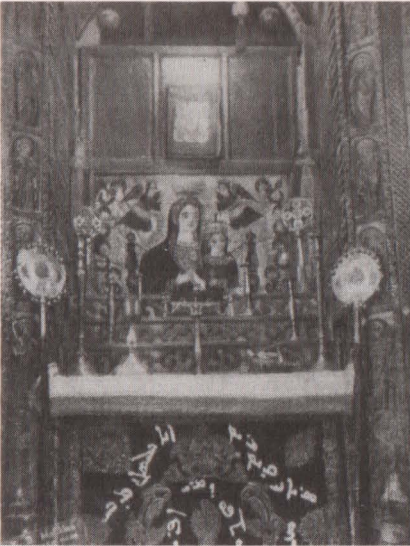
Harput: Veri Tağ (Surp İsdepanos – Aşağı Mahalle)

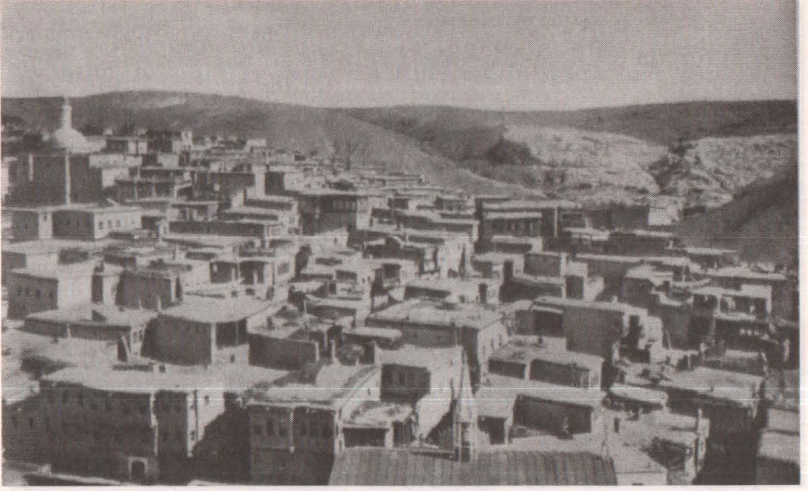
Harput, 1890'lar

Harput: Surp Asdvadzadzin - Süryani mahallesi

Süryani Surp Asdvadzadzin Kilisesi
ve Mihrabı

Harput: Kaleden görünüş

Harput: Sokak manzarası, 1914

Mezre

Mezre: Sokak manzarası, 1914

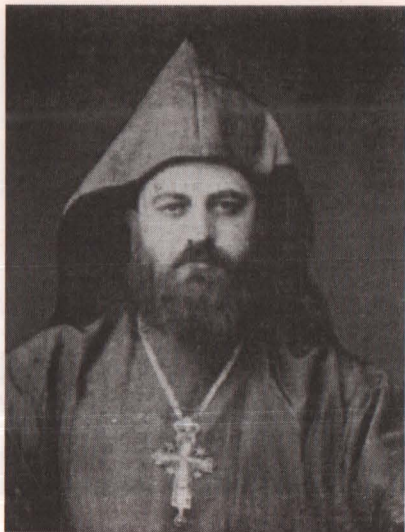
Mezre: Meşrutiyet'in İlanı kutlamaları, 1908

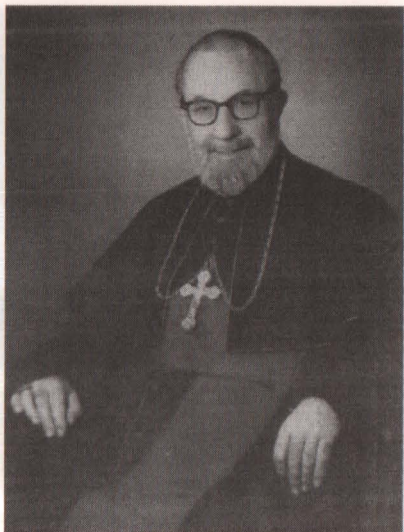
Mezre: Fransız Koleji ve kolejin bandosu

Mezre: Alman Koleji ve Alman ve Ermeni öğretim kadrosu

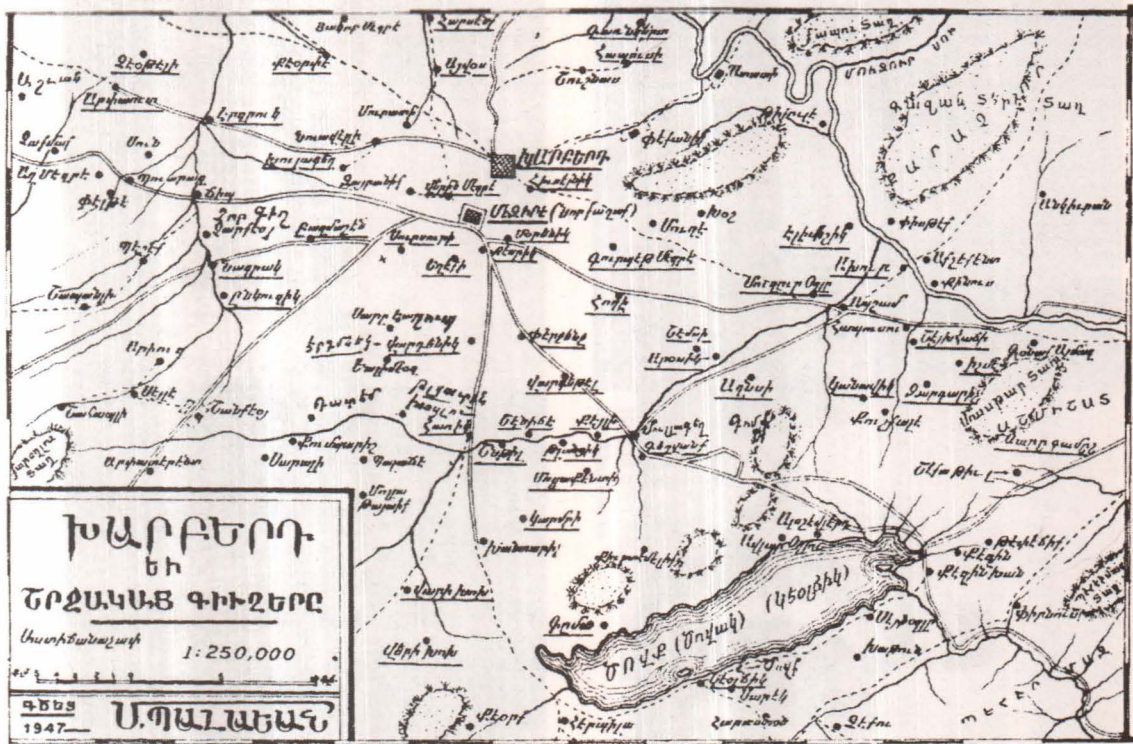
1915'te ölen Başpiskopos Bsag Vartabed
Der Khorenyan

Mikhitarist Başrahip Sıraption Uluhocyan
(Tadımlı) San Lazzaro, Venedik

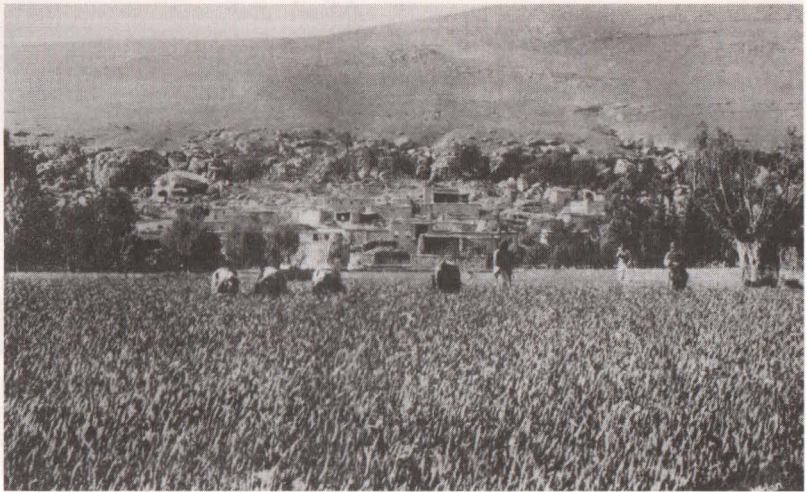
Mezre: Fabrikatoryan kardeşler ve evleri

Harput ovasının Ermenice haritası

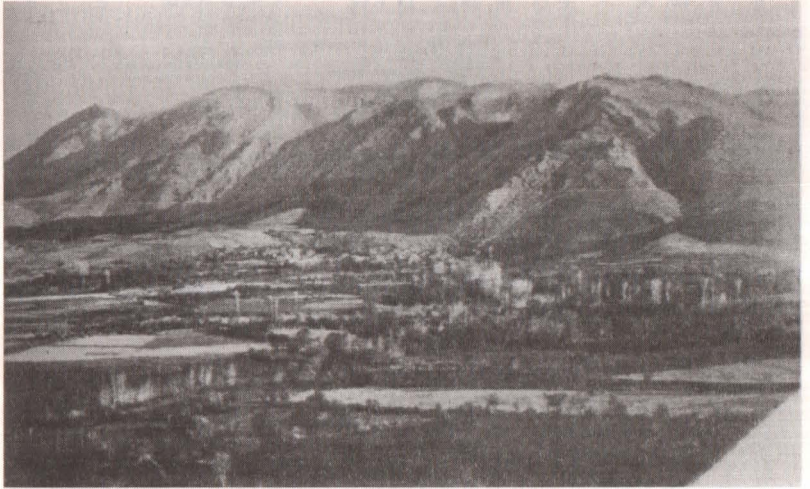
Altın Ova

Hasat zamanı

Tadım

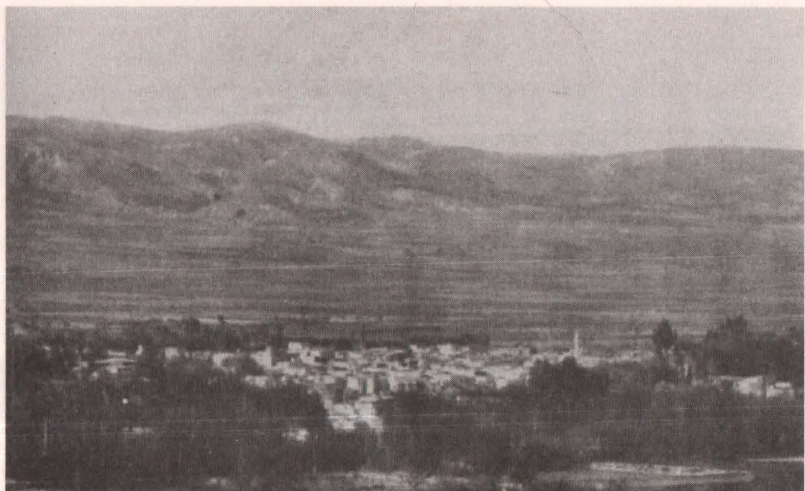
İçme

Pazmaşen [Sarıçubuk] Köyü: Surp Asdvadzadzin Kilisesi

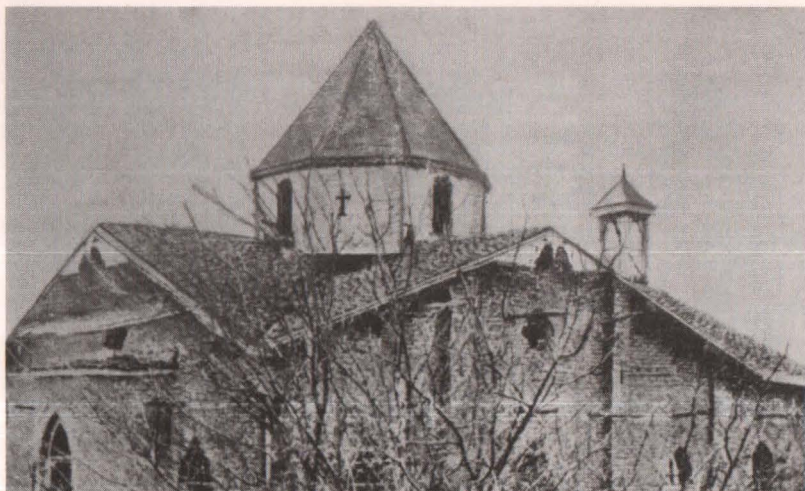
Pazmaşenli kadınlar

Yeğeki [Kumla]

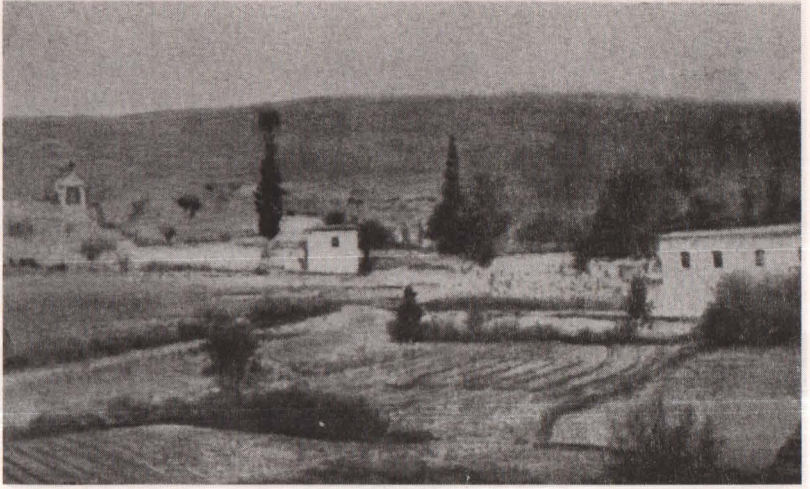
Hoğe [Yurtbaşı]: Ataerkil aile, 1911

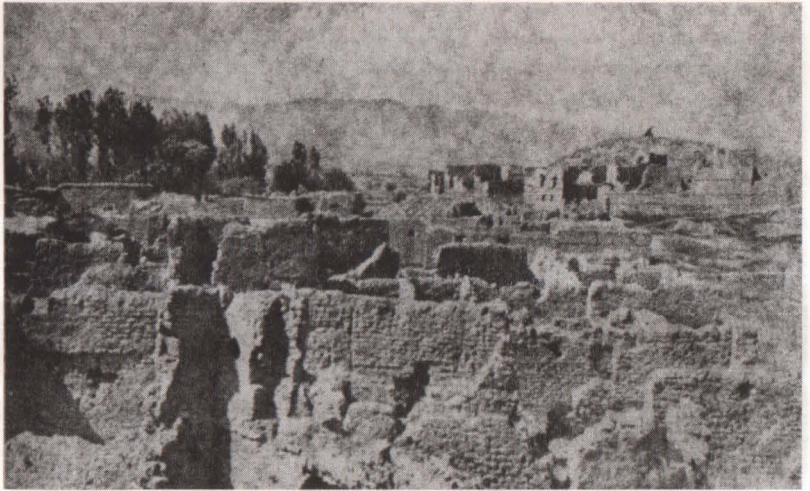
Khule/Khuylu/Tılgadin [Kuyulu]: Surp Isdepanos Kilisesi

Ermeni hacılar için şenlik

Surp Mamas Manastırı, Kesrig [Kızılay]

Harabe halindeki Kesrig

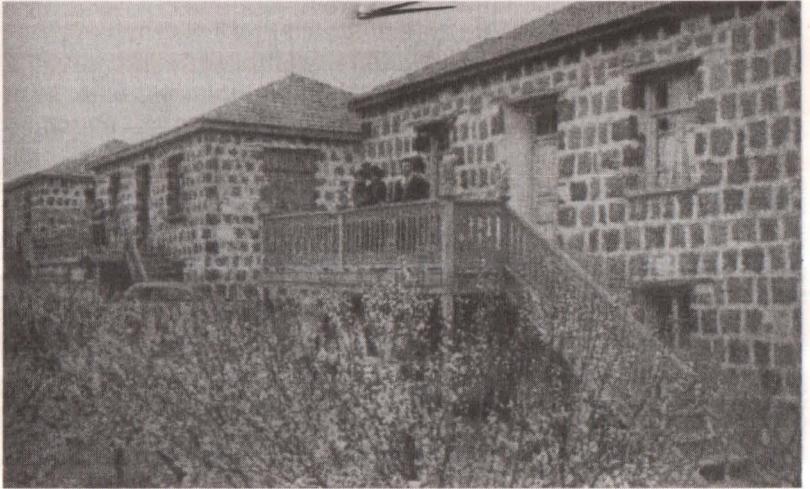
Dünyâ'nın kadim toprakları olan Harput ve Malatya'nın "Ermenî halkının ilk kökenleri için kutsal topraklardan biri olarak" önemini gör-

ülüyor ve burada tarihinin sürekliliğinin ve varlığını bu toprakların ve bu toprakların insanları tarafından sürdürülmesi için çalışıyor.

Harput: Vartan Tag, 1915'ten önce ve sonra

Nor (Yeni) Harput, 1920'ler

Dzovk'un kadim toprakları olan Harput ve Malatya'nın "Ermeni halkının ilk kökenleri için kilit bölgelerden biri olarak" önemini güçlendirdiği sonucuna varıyor.

Bulgularını çeşitli dillerde yaptığı araştırmalara dayandıran Everett Wheeler, Güneybatı Ermenistan'ı (Dzopk/Sophene) MÖ 2. yüzyıl ile MS 3. yüzyıl arası Helen ve Roma tarihi bağlamında, yani Ermeni Ardaşesyan/Ardaşad ve Arşaguni/Arşagid hanedanlarını ve onların Roma ile ilişkilerini kapsayan dönem bağlamında inceliyor. Roma'nın MÖ 1. yüzyılda Fırat Irmağı'nın ötesine geçmesinden sonra, Dzopk/Sophene'nin Ermeni prenslerinin bağımsızlıklarını yitirdiklerini, ama kendilerine gerek Roma'ya tabi kişiler, gerekse Büyük Ermenistan'ın Arşaguni bölgesinin ileri gelenleri olarak hemen tüm alışlagelmiş payeleriyle yönetimlerini sürdürme izni verildiğini belirtiyor. Yazar, bu sınır bölgesi üzerindeki Pers-Roma, başka bir deyişle, Doğu-Batı rekabetini araştırıyor, klasik coğrafyacıların, biyografi yazarlarının ve tarihçilerin çoğu kez çelişkili yapıtlarını inceliyor ve Sophene tarihinin sürekliliğinin ve çarpıcılığının buranın stratejik bir sınır bölgesi olmasından kaynaklandığını öne sürüyor.

Robert Hewsen kitaba iki bölümle katkıda bulundu. Bunlardan biri Harput-Malatya bölgesinin tarihsel coğrafyasını, diğeri Dzopk/Sophene'nin kalıcı olarak Roma'nın eline geçmesinden sonra buradaki beş prensliğin MS 299 ile 377-78 arası dönemini ele alıyor. Yazar bu prensliklerin 6. yüzyıla kadar Roma/Bizans İmparatorluğu içinde otonom devletler olarak ayakta kaldığını, bunun da Ermeni prenslerinin dirayetli olduklarını ve güçlü Roma imparatorlarının onlara önem verdiğini kanıtladığını belirtiyor, hatta Büyük Ermenistan'da Ermeni Arşaguni hanedanlığının egemenliği süresince, Dzopk/Sophene prenslerinin, Arşagunilerin iç meselelerinde önemli rol oynamaya devam ettiğini ileri sürüyor. Daha doğudaki diğer Ermeni prenslerini kendi yanlarına çekme, hatta belki de gönüllü olarak imparatorluğa dahil etme stratejisi güden Roma'nın bu küçük devletlere saygılı davrandığı görüşünü savunuyor. İmparator İustinos'un 6. yüzyıldaki reformlarının bu beş prensliği bölerek sindirdiğini ve Ermenistan adıyla anılmayı sürdüren bölgeyi Roma'nın egemenlik alanına soktuğunu belirtiyor.

James Russell, yazısında bize Dzopk/Sophene'nin bir sınır bölgesi olarak destanların gelişimi bakımından bereketli bir toprak olduğunu gösteriyor. Destansı kişiliklerin ortak özelliklere sahip olduğunu ve ait oldukları etnisitenin ya da dinin sınırlarını aştığını vurguluyor. Sasun destanına ve bunun Ermeni Zariadris/Zareh, Yunan Digenes Akritas, Türk Dede Korkut ve bu sınır bölgesinin yiğit kahramanlarının hikâyelerinin anlatıldığı benzeri destanlarla ilişkisine odaklanan karşılaştırmalı bir araştırma gerçekleştiriyor. Bu insanüstü kahramanlar tüm bu cesaretlerine karşın ölümlü kişilerdir, dolayısıyla ölüme meydan okuyarak ya da kendi yerlerine geçecek birini arayarak kaderlerinden kaçınmak için nafile bir mücadele içindedirler. Ne güçleri, ne de kararlılıkları kaçınılmaz sondan kurtulmalarını sağlar. Russell, yazısında ayrıca bir sınır bölgesi destanından uzun bir alıntı yapıyor ve bunu analiz edip yorumluyor.

David Calonne yazısında, Movses Khorenatsi'nin tarihinde muhafaza edilen destan gelenekleriyle 17. yüzyıl İtalyan felsefecilerinden Giambattista Vico'nun oluşturduğu çatıyı ve "devler çağı"na odaklanan bu iki yazarı karşılaştırıyor. Daha sonra tekamül ederek insanları meydana getirecek olan bu ürkütücü yaratıklar "şiiirsel dönem"e aittiler, çünkü hakikati dolaysız algılamakta ve yaşamaktaydılar, bu nedenle de imgelere ya da metaforlara gereksinimleri yoktu. Yazar, Khorenatsi'nin ulusal bir mit yaratmak amacıyla olduğu, bu nedenle de Ermenilerin atası Hayk ve Dzopk/Harpur bölgesiyle ilişkilendirilen Dork Ankeğ gibi destansı ve doğaüstü kişiliklere ağırlık verdiği görüşündedir. Canavarlarla devler birbiriyle ilişkili temalardır. Yakışıklı, kahraman dev Hayk, Süryanilerin atası çirkin ve kötü dev Pel ve Dork Ankeğ'in korkutucu görüntüsüyle bir tezat oluşturmaktadır. Khorenatsi'nin devleri, Yunan mitleriyle Eski Ahit'ten Vico'ya uzanan ortak geleneğin bir parçasıdır; Vico gelenekleri sentezlemiş ve mitlerle insanın kökenlerini ilişkilendiren bir kuram geliştirmişti. Calonne yazısını, mitlerin tarihe, bu sayede de kültüre şekil verdiğini ileri sürdüğü önemli bir savla bitiriyor.

Christina Maranci makalesinde, Harput bölgesindeki bazı Ermeni mimari anıtları ele alıyor. Ahtamar ve Ani kiliseleri, Erme-

ni mimarisinin Batı'da iyi bilinen mükemmel örnekleri olsalar da, Harput'takiler dahil diğer birçok anıt hakkında araştırma yapılmamış olduğundan, Ortaçağ Ermeni mimari biçim ve teknikleri tam olarak kavranamamış ve gerektiği ölçüde takdir toplayamamıştır. Maranci bu bölümde, Harput'un antik kalesiyle güneydeki Khule Manastırı'nı (Khulevank) , Hazar Gölü'ndeki Surp Nişan ve Tadım manastırlarını ve kuzeydoğudaki Til [Korluca] Kilisesi'ni inceliyor. Harput'taki Ortaçağ anıtlarından bazılarının, Ermeni mimarisinin gelişimindeki önemli akımların yereldeki yansıması oldukları ve bölgenin dini-kültürel bir merkez olarak önemini kanıtladıkları, bazılarınsa Harput'un aynı zamanda Ermeni-Bizans sanatları arasındaki alışverişe sahne olduğunu gösterdikleri sonucuna varıyor.

Harput bölgesinde Ermeni yaşamı, son Ermeni prensinin tahttan indirilmesinden sonra yüzyıllarca sürdü. Ancak her istila ve yabancı işgali beraberinde tahribat getirdi. Bölge teokratik İslami devletlere dahil edildikten sonra, Ermeniler kuşaklar boyunca ikinci sınıf vatandaş olarak yaşadılar. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nda değişim rüzgârlarının esmeye başladığı 19. yüzyıla kadar sürdü. Avrupa'nın siyasi ve entelektüel akımlarının yaygınlaşmasının yanı sıra, Amerikalı misyonerler Kitab-ı Mukaddesleri ve cetvelleriyle boy gösterdiler. Osmanlı'nın Hristiyan uyrukları, imparatorluğun birçok yöresinde kanunsuzluğun yaygın olduğu bu dönemde kıpırdanmaya ve özerklik taleplerinde bulunup, en azından can ve mal güvenliklerini sağlamak için önlemler almaya başladılar. Kitabın sonraki üç bölümü bu dönemin farklı yönlerini incelemektedir.

Frank Stone, kendi bölümünde, Fırat Koleji'nin 1878'de Ermenistan Koleji adıyla kurulmasından, 1915'te zorla kapatılışına kadar ki tarihini ve misyonunu anlatıyor. Kurumun Harput'taki Ermeni varlığının bu son kritik dönemlerine tekabül eden tarihini, Amerikalı çalışanlardan önemli kişileri, müfredatını ve öğrenci kitlesini de kapsayacak şekilde araştırıyor. Fırat Koleji çok sayıda öğretmen, papaz, iş adamı yetiştirdi; mezunları arasında daha sonra doktor ve eczacı olanlar vardı; Ermeni kültürünün canlanışına katkıda bulunan dar bir aydın ve yazar çevresi de bu okulun mezunlarıyla oluştu.

Yazar, Fırat Koleji'nin öğretmen kadrosuyla öğrencilerinin çoğunun Ermeni olmasının okul için iyi olmadığını, zira okul binasının 1895-96'daki Ermeni katliamlarında hasar gördüğünü ve okulun önde gelen öğretim üyelerinin tutuklandığını, işkence gördüğünü ve öldürüldüğünü belirtiyor ve Ermeni Soykırımı'ndan sonra Fırat Koleji'nin ayakta duramadığını ekliyor. Yazının son kısmındaysa Ermenilerin Fırat Koleji'ne ilişkin daha sonraki tanıklıklarına ve okulun bıraktığı izlere yer veriyor.

Barbara Merguerian, Harput'taki ABD konsolosluğunun, 1901'deki kuruluşundan, Amerikan-Türk diplomatik ilişkilerinin kesilmesi nedeniyle 1917 yılında kapanmasına kadarki zaman diliminde oynadığı kritik rolü ele alıyor. Bu dönemdeki dört konsolosun geçmişini, eğitimi ve bu göreve kendilerini nasıl hazırladıklarını (ya da hazırlayamadıklarını) aktarıyor. Amerika'nın bu diplomatik temsilciği, bölgeye ilk ABD misyonerlerinin gelmesinden neredeyse yarım yüzyıl sonra açılmıştı. 1895-96 katliamlarının ayrıntılarını duyuran bu misyonerler, devamında diplomatik temsilcilerin ortama uyum sağlamalarına yardımcı olmuştu. Konsolosların raporları ve görgü tanıklıkları, Ermeni Soykırımı öncesinde ve sırasında bölgesel koşulların nasıl olduğuyla ilgili çok değerli birer belge niteliğindedir. Şimdi Washington, D.C.'deki ABD Ulusal Arşivi'nde bulunan bu belgelerde Ermeni nüfusun başına gelenlerin yanı sıra bölgedeki ticaret ve iş hayatı, toprak ilişkileri, siyasi koşullar, büyük güçlerin çıkarları ve rekabetleri, Amerikalı misyonerlik ve eğitim kurumları, iç ve dış göç konularında da epey bilgi yer alır. Yazar, kriz dönemlerinde, konsolosların tarafsızlıklarını sürdürmelerinin çoğu kez güç olduğunu ifade ettikten sonra, Konsolos Leslie Davis örneğini veriyor ve onun müdahalelerinin, 1915 ile 1917 arasında çok sayıda Ermeni kadın ve çocuğun kurtarılması ve hayatta kalmasında temel bir rol oynadığını belirtiyor. Buna karşılık, I. Dünya Savaşı ile Ermeni Soykırımı'nın karmaşası arasında konsolosluğun kapılarının tıpkı Fırat Koleji gibi dışarıya tamamen kapalı kaldığını hatırlatıyor.

Krikor Beledian, büyük felaketten önceki taşra edebiyatını ve bu edebiyat türüne katkıda bulunanları inceliyor. Osmanlı Ermenileri-

nin dini, siyasi ve entelektüel merkezi İstanbul'du, modern Ermeni edebiyatı da Fransız ve İtalyan edebiyatının etkisi altında orada gelişmişti. İstanbul'da taşra yaşamı ve âdetleri hor görülürdü. Çok az sayıda taşralı yazar başkentte varlık göstermeyi başarabiliyordu, bunu da ancak başkentin diline ve edebiyat tarzına uymaları halinde yapabiliyorlardı. Yine de bu yazarların yapıtlarında taşranın sade asaletini ve bozulmamış geleneklerini yansıtan temalar hissediliyordu, nitekim taşra, tarihi Ermeni yurdunu oluşturuyordu. 20. yüzyıl başında, gerek kırsal alanda, gerekse İstanbul'da bir Harput taşra edebiyatı gelişmeye başlamıştı. Entelektüel kişiliğiyle tanınan okul müdürü Tilgadantsi ile öğrencileri Rupen Zartaryan, Hamasdeğ, Penyamın Nurigyan, Vahe Hayg ve Vahan Totovents bu edebiyat hareketinin öncü isimleriydi. Bu yazarlar yapıtlarında köy yaşamından sahneler tasvir etmiş, manastırlara, hac merkezlerine ve bölgedeki diğer tarihi yerlere yolculukları anlatmış ve gazete yazılarında köy yaşamının kaba, kimi zaman acımasız yönlerine değinerek çoğu kez toplum eleştirisinde bulunmuşlardı. Peki ama bu taşra yazarları, tüm dış etkilerden kendilerini muaf tutmuşlar mıydı? Hatta tanımlanabilir bir edebiyat ekolü oluşturabilmişler miydi? Beledian'ın kaleme aldığı bu bölümde, bütün bunlar ve 1915'ten sonra sürgünde yazılan taşra edebiyatında meydana gelen temel değişiklikler gibi konular ele alınıyor.

Christopher Walker'ın kaleme aldığı bölüm, doğrudan soykırımla ilgili sonraki dört bölümün ilkinin oluşturuyor. Yazar bu cürmün planlı gerçekleştirildiğini göstermek için Konsolos Leslie Davis'in ve diğer Amerikalıların raporlarından yararlanıyor. Harput'taki soykırım süreci 1915 Temmuz'unda, erkeklerin silahlı muhafızlar gözetiminde büyük kervanlar halinde kentten ayrılmasıyla başlamıştı. Daha sonra valinin Davis'e başka sürgünlerin olmayacağı güvencesi verdiği sıralarda bile, soykırımdan hayatta kalanlar toplanmış, sürgüne tabi tutulmuş ve ölüme gönderilmişti. Yazar yazısının sonlarında, I. Dünya Savaşı'nın soykırımın nedeni değil, yalnızca bahanesi olduğunu belirtiyor. "Harput-Mezre bir imha yeri idi ve bu nedenle Ermeni Soykırımı'nın bir paradigmasıydı: Savunmasız erkek, kadın ve çocuklara yönelik örgütlü, sistematik, siyasi, ideolojik bir kıyımdı."

J. Michael Hagopian, UCLA konferansına, Harput'u konu alan "Gölden Gelen Sesler: Gizli Soykırım" adlı filminin özel gösterimiyle katıldı. Bu belgesel, 1915'te Harput'ta Ermenileri süren yetkililerin ve silahlı kuvvetlerin gazabından sakınmak için bir dut ağacının altına saklanan film yapımcısının henüz emekleme çağındayken yaşadıkları etrafında geçiyor. Hagopian'ın babası, Türk valiler ve Amerikalı misyonerlerle arası iyi olan, önemli bir doktordu. Filmde Harput'tan sürülenlerden bazılarının akıbeti bellidir, bazılarının içinse ancak fikir yürütebiliriz. Konsolos Leslie Davis, koruma görevlisi Garabed Bedrosyan, Dr. Mikael Hagopyan ve Amerikalı misyonerlerin anlattıklarıyla izleyen yıllarda onların çocuklarının anıları bir araya geldiğinde, 1915 yazında Gölcük [Hazar Gölü] çevresinde binlerce kişinin katliamına ilişkin kayıp ya da hasıraltı edilmiş kanıtlar gün yüzüne çıkar. Bu tür akademik bir çalışmaya farklı bir katkıda bulunan Hagopian, yazısında, filmin yapılış öyküsünü anlatıyor ve ana karakterler hakkında biyografik bilgiler vererek senaryoya giriş yapmamızı sağlıyor. Filmin öyküsü ve diyaloglar, gölden akıldan çıkarması güç, acılı sesler geldiği izlenimi uyandırıyor.

Vahram Shemmashian, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918'deki yenilgisinden sonra hayatta kalan Harputlu ve diğer Ermenilerin izlerini sürüyor. İtilaf devletlerinin Ermeni halkının haklarını iade edeceği, yurtlarına dönmelerini sağlayacağı ve "acımasız idarecilerden" onları koruyacağı yönündeki vaatlerini yerine getireceğine inanan, soykırımdan sağ kurtulmuş çok sayıda insan alelacele memleketine dönmüş, din değiştirmek zorunda kalan ve gizlenen kadın ve çocuklar da Hristiyan inancını tekrar benimsemişti. Ancak evlerine ve mülklerine el koyanları yerlerinden çıkarmanın ya da uğradıkları yıkımda parmağı olan yetkililerden adalet istemenin mümkün olmadığı kısa sürede ortaya çıkacaktı. Mustafa Kemal öncülüğündeki Türk milliyetçi hareketinin yükselişi durumu daha da kötüleştirdi. 1920'lerde Mustafa Kemal'in öncülüğündeki yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin stratejisi, doğrudan katliamla olmasa da ekonomik sömürü, sürekli tehdit, zaman zaman da şiddet yoluyla ülkeyi Hristiyan unsurlardan arındırmayı hedefleyen Jöntürk siyasetini sürdürmek

oldu. Bu süreç on yıl kadar sürdü; böylece 1930'a gelindiğinde Ermeniler tekrar yerlerinden edildi ve güneye, Arap ülkelerine doğru son bir göçe zorlandı.

Kitabın son makalesinde Marc Nichanian, Harput'un taşra yazarlarından biri olan Vahan Totovents'in Ağed'den (Felaket'ten) önceki ve sonraki yaşamını araştırıyor. Totovents'in edebi yapıtlarında tema olarak açıkça işlenmemesine ya da hiç konu edinilmemesine karşın, Felaket paradoksal biçimde yapıtlarının her köşesine sinmiştir. Yazar bunun tarih ile edebiyat arasındaki temel fark olduğunu, Felaket'in aynı anda hem mevcut hem de namevcut olması durumunun ancak edebiyatta ya da felsefede mümkün olduğunu ileri sürüyor. Totovents'in 1922'de Sovyet Ermenistanı'na göç etmesinin ve siyasi-i-deolojik sebeplerden ötürü 1915'teki Ermeni trajedisinin doğrudan tasvir edilmesini ve tartışılmasını hoş görmeyecek bu sisteme uyum sağlamak zorunda olmasının bu çarpıklığı kısmen açıklayabileceğini belirtiyor. Nichanian, Ermeni Felaketi'nin derinlerde açtığı yaralar örtbas edilmiş olsa dahi, bunların Totovents'in oyunları, romanları ve kısa öykülerinde incelikli biçimde sergilendiğini vurguluyor. Ama bu bile Totovents'in aleyhine kullanılmıştı ve yazar Stalin terörünün hüküm sürdüğü 1936-38 döneminin zulüm ve işkencelerinin kurbanı olmuştu. Barındırdığı tehlikelerin bilincinde olmasına karşın, sisteme inanmıştı. "Totovents, kendini, felaketinin hem faili hem de kaçınılmaz tanığı haline getirdi."

O halde, birkaç milenyum geriye, özellikle Dzopk/Sophene bölgesinin kahramanlar ve devler çağına giderek Ermenilerin hikâyesini ve etnik kökenlerini anlatan bir kitap var elimizde. Bu bölge, Ermeni Ardaşesyan/Ardaşad ve Arşaguni/Arşagid hanedanları zamanında ve Persler ile Roma/Bizans imparatorluklarının Ermenistan üstünde egemenlik kurma mücadelelerinin yaşandığı dönemlerde stratejik bir sınır bölgesiydi. Ermeni halkı yüzyıllar boyunca Harput'ta ve Altın Ova'da yaşadı. 19. yüzyıl bir dönüm noktasıydı, yeni fikirlerin, teknolojilerin ve eğitim fırsatlarının ortaya çıktığı bir değişim zamanıydı. Ermeni nüfusun toplumsal ve ekonomik tırmanışına paralel olarak güvensizlik de arttı, etnisiteler arası gerilimler keskinleşti ve

bu gelişmeler önce 1890'lardaki tahribatlara, sonra da I. Dünya Savaşı'nın ardına sığınarak gerçekleştirilen imhaya yol açtı. Harput ve komşu bölgeleri Çarsacak [Akpazar], Çemişgezek, Ağn/Eğın [Kemaliye], Arapkir ve Malatya artık yalnızca diasporada, hayatta kalan az sayıdaki Ermeni yazarın kalemi aracılığıyla yaşayabilecekti. Aşağıda yer alan bölümler, Ermeni Dzopk/Harput ile onun Altın Ova'sının tarihi, kültürü, gelenekleri ve nihai kaderi hakkında bir nebze de olsa fikir vermeyi ummaktadır.

Altın Ova: Dzopk/Harput'un Tarihi Coğrafyası

Robert H. Hewsen

Ermeni kökenli Amerikalıların Ermenistan'ın en iyi bildikleri bölgesi muhtemelen Harput ve onun Altın Ova'sıdır. Harputlu Ermeniler Amerika'nın dört bir yanına yerleşmiş görünüyorlar, öyle ki bu nedenle yakın dönemlerde gerçekleşen Ermeni göçlerine kadar ABD'deki tipik Ermeni-Amerikalı unsurun onlar olduğu bile düşünülebilirdi. Bunun nedeni büyük ölçüde, Harput'un en önemli Amerikan misyoner merkezlerinden biri olmasıydı; memleketlerine gelip üzerlerinde güçlü etkiler bırakan bu insanlar, birçok Ermeni'ye o uzak diyarda yeni bir yaşam kurulabileceğini düşündürdü. Ermeni Platosu'nun en güneybatı ucunda bulunan bu bölge özellikle ilginç bir yerdir, çünkü Tarihi Ermenistan sınırları içinde olup hakkında bu kadar çok bilgi bulunan ender bölgelerden biridir.¹

DZUPANİ ÜLKESİ VE SOPHENE KRALLIĞI

Milattan önce 1. milenyumun ilk yarısında bu bölge Dzupani diye bilinen bir krallığın merkezi oldu.² Burada yaşayan etnik gruplardan biri de Hurrilerdi;³ bu grubun Khordzean bölgesine ve Horepert yö-

-
- 1 Ermeni Harput, dahil olduğu vilayet ve buradaki yaşam biçimi, Vahe Hayg'ın şu büyük yapıtında son derece ayrıntılı biçimde tasvir edilir: *Kharpert yev anor vos-geğen taşdı* [Harput ve Altın Ova'sı] (New York: Kharpert Compatriotic Union, 1959).
 - 2 Nikolai V. Arutyunyan, *Toponimica Urartu* [Urartu Yer Adları] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1985), s. 237.
 - 3 Hurriler için bkz. Ephraim A. Speiser, *Mesopotamian Origins: The Basic Population of the Near East* (Philadelphia and London University of Pennsylvania Press ve Oxford University Press, 1930); Igor M. Diakonoff, *Predistoriia ar-*

resine adını verdiği, muhtemelen “Hurri Kalesi” anlamına gelen Horepert’in sonra Kharpert ya da Harput’a dönüştüğü anlaşıyor. Yöredeki Palu ve Bağin gibi yerlere ve Palahovid, Palunik ve Bağnadun bölgelerine adlarını veren Pala ya da Bala halkı da burada yaşıyordu.⁴ Bu bölge erken dönemlerde Urartulularca işgal edilmişti ve onların kalıntıları olan Urtayalar MS 6. yüzyılda hâlâ burada yaşıyorlardı. Van’daki merkezlerinden batıya doğru yayılan Urartulular, Palu ve Bağin’deki eski kaleleri işgal etmiş ve görüldüğü kadarıyla Harput’u ana bölgesel merkezleri yapmışlardı. Urartulular Dzupani’den yeni Hitit’e bağlı Melid (Malatya) Krallığı’na saldıracak bir konumdaydılar. Melid, Dzupani’nin batısında bulunan Fırat Irmağı’nın iki yakası boyunca uzanıyor –en azından bir süreliğine– ve Dzupani’nin Fırat Irmağı’na erişimini engelliyordu.⁵

Urartu’nun MÖ 585 dolayında çöküşünden sonra, Harput bölgesi Med İmparatorluğu’nun, 550 yılından sonra da Pers Ahameniş İmparatorluğu’nun parçası haline geldi ve MÖ 331-330 yıllarında Büyük İskender tarafından fethedildi.⁶ İskender’in ölümünden sonra, kısa ömürlü imparatorluğu generalleri arasında bölündü. Seleukos’un payına Ermenistan düştü; bu hanedanın idari merkezi önce Mezopotamya’daki Seleukia’ydı; kısa bir süre sonra Suriye’de, Akdeniz kıyısındaki Antakya’ya taşındı. Seleukos hanedanlığı MÖ 2. yüzyılda zayıflayınca, bundan bir dizi Helenistik krallık doğdu; bunlardan biri Büyük Ermenistan, diğeryse eski Dzupani’ye Yu-

mianskogo naroda (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1965); İng. çev. Lori Jennings, *The Pre-History of the Armenian People* (Delmar, NY: Caravan Press, 1984). Ayrıca bkz. Mardiros Kavukciyan’ın spekülatif, ama kışkırtıcı araştırması: *Armenia, Subartu yev Sumer* (Beyrut: Armenian General Benevolent Union, 1988); İng. çev. N. Ouzounian, *Armenia, Subartu, and Sumer: The Indo-European Homeland and Mesopotamia* (Montreal: M. Kavoukjian, 1987).

4 Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington, DC: Georgetown University Press, 1963), s.172.

5 Thomas A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, 3 cilt (Londra: Pindar Press, 1987-1989), c. 3, s. 134-36.

6 İskender Ermenistan’a hiç ayak basmadı, ama Sardis’in Pers satrapı Mithrines MÖ 344’te İskender’in egemenliğini kabul etti ve onun tarafından Ermenistan’ın idaresiyle görevlendirildi. Bkz. Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 73, 280.

nanlıların verdikleri adla Dzopk ya da Sophene'ydi. Ermenistan'ın kraliyet ailesi Yervantuni/Orontid'in bir kolu olan Dzopk/Sophene hanedanlığı bölgeyi MÖ 95'e kadar yönetti; bu tarihte krallık Büyük Ermenistan kralı Büyük Dikran'ın topraklarına katıldı.⁷ Dzopk/Sophene bundan sonra kimi zaman bir Roma eyaleti, kimi zaman Roma'nın atadığı hükümdarların yönetiminde bağımsız bir devlet, kimi zaman da Büyük Ermenistan'ın bir parçası oldu.⁸ Bölgenin tarihi ve konumu ancak yöre MS 299'da Persler tarafından Roma imparatoru Diocletianus'a terk edildikten sonra belirginlik kazanmaya başlar.

ORTAÇAĞ'DA HARPUT

Ermenistan'ın bu kesimi, Roma yönetiminde başlangıçta üç özerk prenslikten oluşuyordu: Büyük Sophene, Küçük Sophene ve İngilene-Anzitene; bunlar Ermenice'de Medz Dzopk, Pokr Dzopk ve Ankığdun-Hanzit adıyla bilinir.⁹ MS 377'de bunlara iki prenslik daha eklendi: Balabitene, yani Palahovid ve Aştiyanene, yani Haşdi-yank.¹⁰ Beş prenslikten oluşan bu Pentarki, İmparator İustinianos tarafından sindirildikten sonra birleştirilerek Dördüncü Ermenistan adı verilen bir eyalet haline getirildi (536-91); ancak İmparator Maurikios, Roma Ermenistanı'nı yeniden düzenledi (591-640) ve Dördüncü Ermenistan'a bir nedenle "Öteki Dördüncü Ermenistan" denilmeye başlandı. Dördüncü Ermenistan'ın başkentinin Tadım (Yunanca: Dadima) köyünde, Öteki Dördüncü Ermenistan'ın başkentininse kuzeyde, Martiropolis'te (Ermenice: Mardirosats Kağak) olduğu anlaşılmaktadır.¹¹

7 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 292, 294.

8 Sinclair, *Eastern Turkey*, cilt 3, s. 138.

9 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 131.

10 N[iğogayos] Adontz, *Armenia v epokhu İustiniana*; İng. çev. ve yorum Nina G. Garsoian, *Armenia in the Age of Justinian* (Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970), s. 36-37; Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 131. Pentarki hakkında daha fazla bilgi için bkz. Adontz, *Armenia*, Bölüm 2.

11 Dördüncü Ermenistan için bkz. Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias*

7. yüzyıl ortalarında Ermenistan'ı işgal eden Araplar, Harput ovasında egemenliklerini 300 yıl sürdürdüler. Yöre bu dönem boyunca Bizans İmparatorluğu ile Arap Halifeliği arasında savaflara sahne olan bir sınır bölgesiydi; ancak Bizanslılar 938'de bölgeyi geri aldılar ve burayı Mezopotamya "thema"sı, yani askeri bölgesi yaptılar; buraya Mezopotamya denmesinin sebebi Fırat Irmağı'nın yukarı ve aşağı kolları –şimdi Karaçay ve Murat Suyu olarak geçer– arasında bulunmasıydı.¹² 11. yüzyılda Harput, Bizanslıları buradan sürüp çıkaran Selçuk Türkleri tarafından işgal edildi. Bölge daha sonra çeşitli yerel hükümdarlar arasında el değiştirdi; bunlar arasında bir süre Malatya yöresini elinde tutan Ermeni kralı Philaretos da vardı. Mardin'in Müslüman Artuklu emirleri Harput'u belli aralıklar dışında, 1234'e kadar kontrol ettiler. Bu tarihten kısa süre sonra Moğollar Ortadoğu'yu ezip geçtiler ve bölge, Moğolların ardılı olan, İlhanlı Hanlığı diye bilinen imparatorluğun bir parçası oldu.¹³

İlhanlılar döneminde Harput, göçebe Türkmen Karakoyunlu ile Akkoyunlu aşiret konfederasyonları arasında çekişmelere neden oldu; onların Harput üstünde sırasıyla 1378-1469 ve 1378-1502 yıllarındaki egemenliği, 15. yüzyıl sonlarında Timur'un (Timurlenk) yağmalarıyla kısa bir kesintiye uğradı.¹⁴ Çemişgezek, Harput, Kiğı ve Palu'nun Müslüman hükümdarları daha önce ona boyun eğdikleri için Timur'un genellikle son derece yıkıcı olan işgalleri bu bölgede o denli ağır tahribata yol açmadı.¹⁵ Karakoyunlular altın çağlarını Cihan Şah döneminde (1437-67) yaşadılar; Cihan Şah'ın Akkoyunlu Uzun Hasan'a yenilgisinden sonra bölge Uzun Hasan'ın topraklarına katıldı. Uzun Hasan (1453-78) ülkesini Tebriz'den yönetiyordu, ama onun ölümünden sonra Trebizond imparatorunun kızı olan dul eşi Despina Hatun iki kızıyla birlikte Harput'a yerleşti ve ömrünün kalan kısmını kentin tepesindeki kalede geçirdi.¹⁶

of *Štrak* (Ašxarhac 'oyc'): *The Long and Short Recensions* (Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1992), s. 153-57.

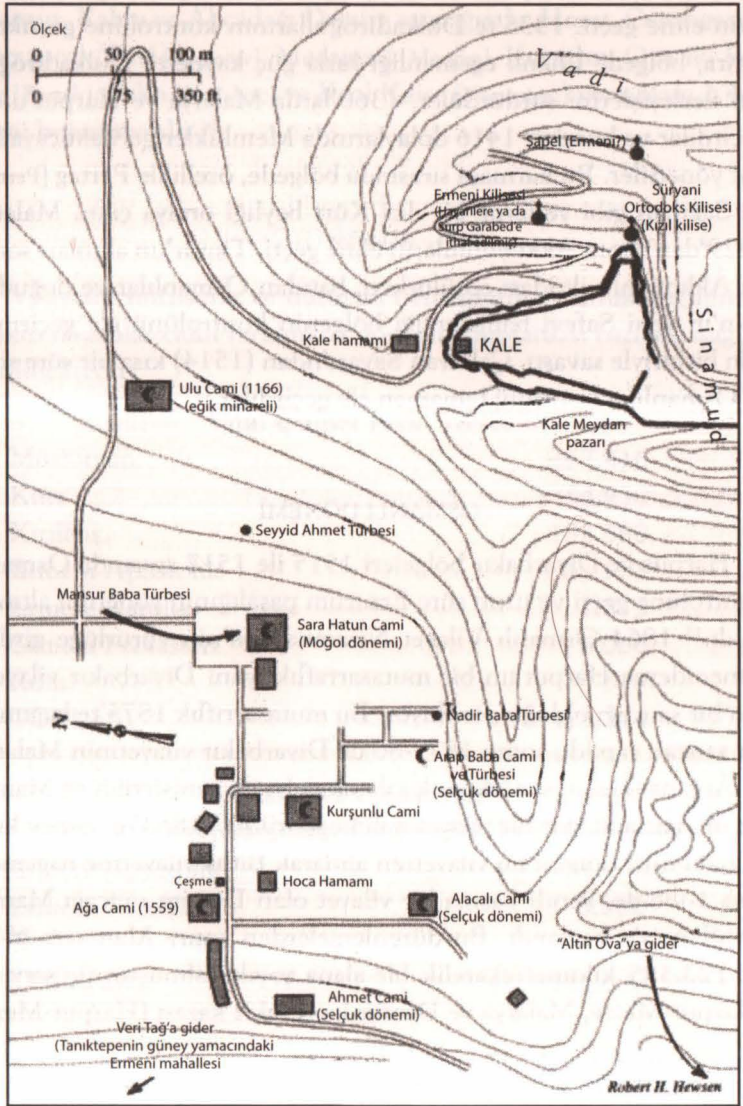
12 Sinclair, *Eastern Turkey*, cilt 3, s.147.

13 *age*, s. 150, 152-56.

14 *age*, s. 156-57.

15 *age*, s. 157.

16 Sinclair, *Eastern Turkey*, c. 1, s. 112-13 ve c. 3, s. 20, 157, 404-05.

Harput

Fırat'ın batısındaki Malatya bölgesinin tarihi Harput'unkinden biraz farklıydı. Kent, 1178'de Selçuk Türklerinin, 1315'te Memlüklerin eline geçti. 1335'te Dulkadiroğullarının kontrolüne geçtikten sonra, bölgede İlhanlı egemenliği hızla güç kaybetti. Dulkadiroğulları ilerleyişlerini sürdürdüler, 1360'larda Malatya ve Harput'u ele geçirdiler ve buraları 1416 dolaylarında Memlükler geri alıncaya kadar yönettiler. Bu karmaşa sırasında bölgede, özellikle Pertag [Pertek] ve Sağman gibi yerlerde bir dizi Kürt beyliği ortaya çıktı. Malatya 1429'dan sonra Akkoyunluların eline geçti. Timur'un akınları sonucu Akkoyunlu iktidarı çözülürken, batıdan Osmanlılar ve doğudan İran'ın yeni Safevi hanedanlığı bölgenin kontrolünü ele geçirmek için birbiriyle savaştı. Çaldıran Savaşı'ndan (1514) kısa bir süre sonra Osmanlılar kontrolü tamamen ele geçirdiler.¹⁷

OSMANLI DÖNEMİ

Harput ve Diyarbakır bölgeleri 1515 ile 1517 arasında Osmanlı kontrolüne geçti ve uzun süre Erzurum paşalığının yönetimi altında kaldı.¹⁸ 1864 Osmanlı Vilayet Nizamnamesi'nin yürürlüğe girdiği dönemdeyse Harput'un bir mutasarrıflık, yani Diyarbakır vilayeti'nin bir sancağı olduğu görülüyor. Bu mutasarrıflık 1875'te bağımsız bir sancak yapıldı, sonra 1879-80'de Diyarbakır vilayetinin Malatya ve Arğana [Ergani] sancakları katılarak daha da genişletildi ve Mamuret ül-Aziz adlı ayrı bir vilayet haline getirildi.¹⁹ 1883'te, güney kıyısındaki Siirt bölgesi bu vilayetten alınarak Bitlis vilayetine bağlandı, ama 1888'de, kendi başına bir vilayet olan Dersim sancağı Mamuret ül-Aziz'e bağlandı. Bu düzenlemelerden sonra Mamuret ül-Aziz 123.595 kilometrekarelik bir alana yayılır olmuştı; üç sancağı (Harput-Mezre, Malatya ve Dersim), on sekiz kazası (Harput-Mezre

¹⁷ age, c. 3, s. 154-59.

¹⁸ Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1977), s. 18, 39-40; 70-71.

¹⁹ age, s. 70-71. Robert H. Hewsen, *A Historical Atlas of Armenia* (Chicago: University of Chicago Press, 2001), s. 188.

sancağında: Harput-Mezre, Arapkir, Agn/Eğin [Kemaliye] ve Keban Maden; Malatya sancağında: Malatya, Besni, Adıyaman ya da Hüsni Mansur, Kahta ve Akçadağ; Dersim sancağında: Hozat, Çemişgezek, Çarsancak/Peri [Akpazar], Medzgerd [Mazgirt], Kuzuçan, Ovacık, Pertag [Pertek], Pakh [Kocakoç] ve Kızıl Kilise [Nazımiye]) ve toplam 2.443 köyü bulunuyordu.²⁰

NÜFUS

Vilayetin nüfusuna ve nüfusun demografik ve etnik dağılımına ilişkin rakamlar ciddi farklılıklar gösterir. Bunlardan bazıları aşağıda verilmektedir:

Vital Cuinet (yak. 1890)²¹

Müslüman	267.416
Kürt	54.950
Kızılbaş	182.580
Ermeni Apostolik	61.983
Ermeni Katolik	1.675
Ermeni Protestan	6.060
Rum	650
TOPLAM	573.314

Mağakya Ormanyan²²

(Vilayetin altı piskoposluk bölgesindeki Ermeniler, 1910)

Ermeni Apostolik	131.000
Ermeni Katolik	5.000
Ermeni Protestan	7.600
TOPLAM	143.600

²⁰ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2 (Paris: Ernest Leroux, 1891), s. 319.

²¹ *age*, s. 322.

²² Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, gözden geçirilmiş 2. baskı (Londra: Mowbray, 1910; New York: St. Vartan Press, 1955), Ek II.

Osmanlı Nüfus Sayımı (1911-12)²³

Müslüman	446.379
Çingene	71
Ermeni	87.864
Süryani	2.823
Rum	971
Keldani	8
TOPLAM	538.116

İstanbul Ermeni Patrikliği (1912)²⁴

Ermeni	168.000
Yakubi, Nasturi, Keldani	5.000
Türk	102.000
Kızılbaş	80.000
Göçebe Kürt	20.000
Yerleşik Kürt	75.000
TOPLAM	450.000

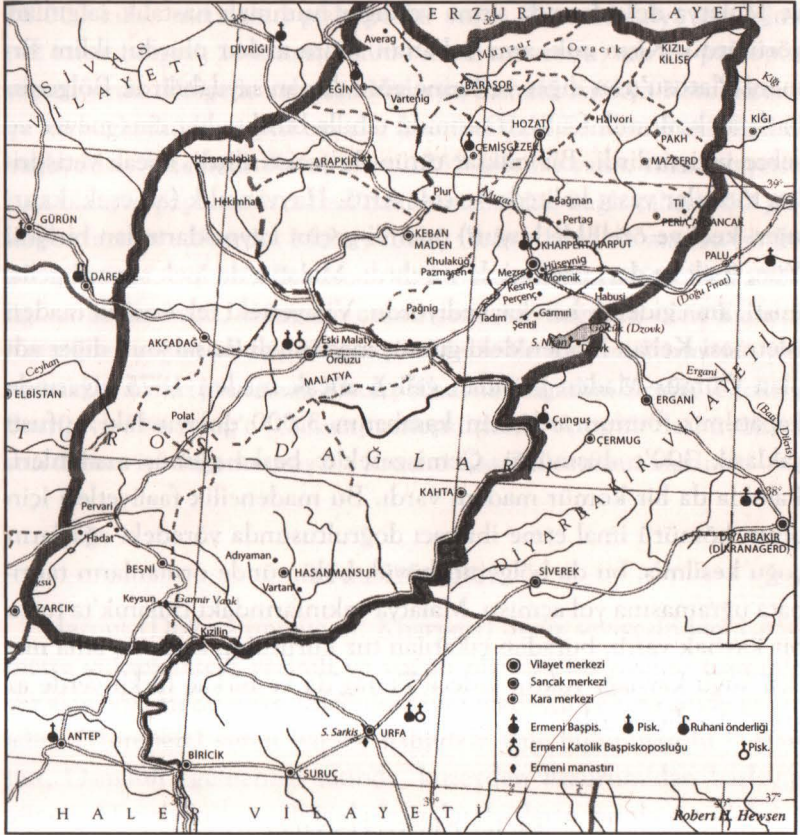
Justin McCarthy²⁵

Müslüman	564.164
Süryani, Nasturi, Keldani	2.833
Ermeni	111.043
Rum	1.227
Diğer	974
TOPLAM	680.241

23 Justin McCarthy, *Muslim and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York: New York University Press, 1983), s. 51, 68, 97 ve Tablo 5.1, s. 102-03.

24 *age*, s. 48.

25 *age*, Tablo 6.1, s. 110.

Mamuret ül-Aziz (Harpur) Vilayeti

EKONOMİ

Ermenistan'ın bu kesimi bilhassa verimliydi ve epey ağaçlıklı olduğundan yüksek platonun büyük bir bölümünden çok daha yeşildi. Havaşı genellikle sağlıklıydı, ancak yaz aylarında Keban Maden ve Malatya dolaylarında sıtma ve diğer hummalı hastalık salgınları görülürdü. Kışın çok, ama şubattan sonra az kar olurdu; iklim Ermeni Platosu'nun diğer yerlerine göre ılıman sayılabilirdi. Bölgenin başlıca ekonomik faaliyeti tarımdı; tahılla birlikte her cins meyve ve sebze yetiştirilirdi. Bir miktar tütün de yetiştirilirdi, ancak yetiştirilen tütünler vasat kalitede ve çok sertti. Hayvancılık (at, eşek, katır, sığır, keçi ve özellikle koyun) önemli geçim kaynaklarından biriydi. Yün, ipek ve deri üretimi de yapılırdı. Malatya'da ipek sanayii gelişmişti, ama giderek kan kaybediyordu. Vilayetteki tek önemli maden işletmesi Keban Maden'deki gümüş madeniydi (kasabanın diğer adı olan Gümüş Maden buradan gelir); ancak maden 1875 civarında kapatılmış, bunun ardından kasabanın 3.000 dolayındaki nüfusu yaklaşık 300'e düşmüştü. Çemişgezek'te başka gümüş madenleri, Palu'da da bir kömür madeni vardı. Bu madencilik faaliyetleri için odun kömürü imal etme ihtiyacı doğrultusunda yöredeki ağaçların çoğu kesilmiş, bu da bölgenin büyük bölümünde ormanların tahribata uğramasına yol açmıştı. Malatya yakınlarındaki Bulanık'ta tuzlu bir kaynak vardı, buradan çıkarılan tuz kurutulup satılırdı, ancak maden suyu kaynağı yoktu, sadece Pertag'da ve birkaç farklı yerde az sayıda kaplıca vardı.²⁶

KİLİSE ÖRGÜTLENMESİ

Vilayet, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin altı piskoposluk bölgesine bölünmüştü. Mamuret ül-Aziz, yani Harput sancağının başpiskoposu Harput kentinde ikamet ediyordu (Ormanyan'a göre 1910'da yetki alanında 72'den fazla kilise bölgesi, 75 kilise ve 45.000 kadar ki-

²⁶ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2, Mamuret ül-Aziz'le ilgili bölüm, s. 317-404.

lise mensubu vardı); Arapkir'de (16 kilise bölgesi, 20 kilise, 18.000 kilise mensubu) ve Agn/Eğın'de [Kemaliye] (7 kilise bölgesi, 10 kilise, 10.000 kilise mensubu) birer piskopos bulunuyordu. Dersim sancağında, Çemişgezek (31 kilise bölgesi, 22 kilise, 9.000 dolayında kilise mensubu) ve Çarsancak'ta [Akpazar] (69 kilise bölgesi, 50 kilise, 18.000 kilise mensubu) piskoposlar vardı. Tüm Malatya sancağını (42 kilise bölgesi, 23 kilise, 20.000 kilise mensubu) tek bir piskopos yönetiyordu. Bölgede yalnızca Malatya, Sis'teki Kilikya Katolikosluğu'na bağlıydı; diğer piskoposlar İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'ne bağlıydılar.²⁷ Ermeni Katoliklere 1850'den bu yana, tüm vilayetin başı olan ve papanın İstanbul'daki temsilcisine bağlı çalışan bir piskopos hizmet ediyordu. Malatya'daki, ilk kez 1861'de atanan bir diğer piskopos, Lübnan, Bzommar'da bulunan Ermeni Katolik Patrikliği'ne bağlanmıştı. Vilayetin çeşitli yerlerine dağılmış olan Ermeni Katolikler yoğun olarak Harput ve Mezre ile Tadım, Pazmaşen [Sarıcubuk], Garmırı [Yedigöze], Khule/Khuylu/Tılgadin, Kesrig [Kızılay], Sosrig ve Hüseyinig'e [Ulukent] yerleşmişlerdi. Arapkir'de büyük ve son derece iyi örgütlenmiş bir Ermeni Katolik cemaati vardı.²⁸

HARPUT KENTİ

Harput (Doğu Ermenicesi: Kharpert) deniz seviyesinden 1.450 metre yükseklikteki verimli ve yoğun nüfuslu bir ovanın üzerinde yer alan 350 metre yüksekliğindeki bir tepedeydi ve zirvesinde kente adını (Horepert) veren harabe halindeki kale bulunuyordu.²⁹ Harput, Osmanlı egemenliği altında, kuzeyden Erzurum'dan başlayıp güneye Diyarbakır'a ve doğuda İran'dan başlayıp batıda Anadolu'ya uzanan ticaret yollarının kesiştiği noktada gelişip serpilmiş bir ticaret ve sanayi kentiydi ve bu özelliğini uzun bir süre korudu. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde suyun yetersizliği, her kış dar sokaklarının

27 Ormanian, *Church of Armenia*, Ek II, s. 240.

28 Jean Naslian, *Les memoires de Mgr. Jean Naslian, Évêque de Trébizonde*, 2 cilt (Viyana: Mikhitaryan, 1951), c. 1, s. 289.

29 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 355.

karla kapanması ve ovadaki köylerle yaşanan iletişim zorlukları sebebiyle, Harput'un nüfusu, yavaş yavaş, 1834'te dağın eteğinde kurulmuş olan Mezre kentine doğru kaymaya başladı. 1910'da yaklaşık 20.000'lik bir nüfusa sahip olan Harput gitgide tenhalaşıyordu. Vilayet valisinin konutu Mezre'deydi, Sultan Abdülaziz döneminde (1861-76) burasının adı Mamuret ül-Aziz (yani, Aziz'in müreffeh kıldığı kent) olarak değiştirildi. Bu yeni adı günlük hayatta kullanmak pek kolay olmadığından kente Mezre denmeye devam edildi, ama 1880'de vilayet oluşturulduktan sonra bu yeni idari birim Mamuret ül-Aziz adını aldı.³⁰

Harput ve Mezre bölgenin ipekli kumaş (işlemeler, çizgili ipeklikler ve muare) üretim merkezleriydi; ayrıca Hüseyinig [Ulukent] ve Kesrig [Kızılay] gibi köylerde ciddi miktarda dokumacılık yapılıyordu. Altın Ova'nın köylerinde aynı zamanda kilim, paket kumaşı, perde ve döşeme kumaşı da üretilirdi. Ancak yolların kötü, limanların uzakta ve kırsal alanın emniyetsiz oluşu ticaretin gelişmesini engellemiş ve bölgenin yoksul kalmasına yol açmıştı.³¹

Harput kenti, Türkiye'de faaliyet gösteren Amerikan Protestan Misyonu adlı misyonerlik teşkilatının tüm misyon merkezlerinin ve diğer faaliyetlerinin genel merkezinin bulunduğu yer olma ayrıcalığına sahipti.³² Harput'ta 1855'te kurulan misyon merkezi, 1859'da kurulan bir papaz okulu, bir yüksek eğitim kurumu (okul 1876'da kurulduğunda adı Ermenistan Koleji'ydi, ancak Osmanlı yetkililerinin bu isme itirazı nedeniyle 1888'de adı Fırat Koleji olarak değiştirildi) ve 1895'te kurulan bir yetimhaneden oluşuyordu. Misyon teşkilatının çalışmaları kısa sürede meyve verdi; 1856'ya gelindiğinde yörede ciddi bir Ermeni Protestan cemaati oluşmuştu. Harput-Mezre'de ayrıca Alman, İspanyol, İtalyan Protestan misyonerleri, daha sonra da Fransisken tarikatı ve Ermeni Katolik *Anarad Hıgutyun* rahibeleri tarafından çalıştırılan okullar, hastaneler ve yetimhaneler de vardı.³³

³⁰ *age*, s. 352-57.

³¹ Sinclair, *Eastern Turkey*, c. 3, s. 159.

³² *age*, s. 161.

³³ Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East* (New York: Fleming H. Revell, 1910), s. 116; Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 328-29.

ARAPKİR VE AGN/EĞİN

Harpüt'un kuzeybatısındaki Arapkir, neredeyse yarısı Ermenilerden oluşan 20.000 kişilik bir nüfusa sahipti.³⁴ Nüfusunun yaklaşık yedide biri Ermeni olan bu kaza, 68 küçük köyden oluşuyordu; bunların en büyüğü olan Tepe'de 700 kişi yaşıyordu ve diğer köylerden yalnızca dördünün nüfusu 400'den fazlaydı.³⁵ Başlıca sanayisi pamuklu dokuma üretiminden oluşan Arapkir'de on beş dokuma atölyesi vardı. Sanayi kuruluşlarından dokuzu pamuk ipliği üretiyor, diğer on sekiziye yöreye özgü tekniklerle dokunan pamuklu kumaş imal ediyordu.³⁶ Arapkir, eş ve çocuklarını anne babalarına emanet ederek gurbete giden erkeklerin sayısının en yüksek olduğu Anadolu kasabalarından biriydi. Amerikan Protestan Misyonu 1853'te Arapkir'de küçük bir misyon merkezi kurmuştu; bu misyonun Ermeni cemaati bir sonraki yıldan itibaren oluşmaya başlamıştır. Daha önce belirtildiği gibi, Arapkir Ermeni Katolikliğinin bir merkeziydi.

Agn ya da Eğin (kaynak anlamına gelir) adını, kasabanın eteklerine kurulduğu küçük bir dağın dibindeki büyük su kaynağından alır.³⁷ Bu kaynaktan kesintisiz akan su, kasabayı dereler ve kanallarla doldururdu. Bu nedenle önemli sulama imkânlarına sahip olan Eğin [Kemaliye] yemyeşildi ve bir doğu kasabası için olağandışı sayılabilecek bereketli bir görünüme sahipti. Mimarisi bir amfiteyatronunkini andıran kasaba değirmenler ve bağlarla çevriliydi. Yaygın inanışın tersine 1830'lara kadar önemli bir yer olmayan Eğin'in 19.000 kişilik nüfusunda tüccar, küçük imalatçı ve bankacılar hayli yüksek bir oran oluşturuyordu. 1890'ların başlarında kasabada yaklaşık yirmi banka (aynı tarihte Van'da hiç banka yoktu), on üç ticari işletme ve üç sarraf bulunuyordu. Başlıca sanayiler sepicilik, pamuk ve ipek üretimi idi. Eğin'de yaklaşık 42 imalathane vardı; bunların on sekizi tekstil atölyesi, yedisi tabakhane, dokuzu kürk imalathanesi, sekizi

34 Cuinet, *La Turquie d'Astie*, s. 359.

35 *age*, s. 361.

36 *age*, s. 360.

37 *age*, s. 364.

boyama atölyesiydi. Toplum, beş cami, iki Ermeni kilisesi, on bir medrese, altı Müslüman ilkokulu ve yedi Ermeni ilk ve ortaokulunu destekleyecek kadar varlıklıydı. Kasabanın iki eczanesi, iki doktoru, iki dişçisi ve iki müzik öğretmeni vardı. Eğin civarındaki Ermeni köylerinden dördü, yani Şırzu [Esertepe], Vank [Yakaköy], Tzorag ve Muşağga [Kocaçimen], Rum Ortodoks (Kalkedoncu) mezhebine bağlıydı.³⁸ İstanbul'da şöhret ve servete kavuştuktan sonra soylu Ardzurunilerden geldiğini öne süren ünlü Dadyan ailesi de Eğin kökenliydi.³⁹

MALATYA

Sivas'tan Harput ve Urfa'ya giden yolların kesişim noktasındaki çok verimli bir bölgede konumlanmış, önemli bir ticaret merkezi olan Malatya (tarihi Melid, Melitene, Meltini), kentin çok sayıda ki kaynağından beslenen kanalların suladığı görkemli bahçelerle çevriliydi. Bu kanallar Sultan Suyu denilen bir dereye akardı; dere yaklaşık 4 kilometre ötedeki Tohma'ya akar, Tohma'nın suları da 20 kilometre ötedeki Fırat'a katılırdı.⁴⁰ Kent bağ ve meyve bahçeleriyle, özellikle de kayısısı, şeftalisi ve mükemmel bir şarap üretilen sert üzümleriyle ünlüydü. Bağ ve bahçe bölgesi öylesine gelişmişti ki, insanlar sur içindeki Eski Malatya'yı yazın terk etmeye ve orada yalnızca kış aylarında kalmaya başlamıştı. Hükümet binası ile faaliyet halindeki camilerin hepsi de bahçelerin olduğu bölgedeydi.⁴¹ Ermeniler çoğunlukla, Fransiken rahipleriyle Ermeni Katolik *Anarad Hıgutyun* rahibelerinin misyon çalışmalarını yürüttüğü ve 1864'ten

38 age, s. 363-66.

39 Dadyanlar için bkz. Pars Tuğlacı, *Dadyan Ailesi'nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü* (İstanbul: Pars Yayın, 1993); Robert H. Hewsen, "In Search of Armenian Nobility: Five Armenian Families of the Ottoman Empire," *Journal of the Society for Armenian Studies* 3 (1987), 94-99.

40 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 372-74. Malatya Ermenileri için en iyi kaynak, Arşag Alboyacıyan'ın şu hacimli yapıtıdır: *Badmutyün Malatyo Hayots* [Malatya Ermenilerinin Tarihi] (Beyrut: Sevan, 1961).

41 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 373-75.

beri önemli bir Ermeni Protestan cemaati bulunan kentin içinde yaşarlardı. Köylerindeyse çok az Ermeni vardı; dolayısıyla Malatya'nın, tarihi Ermenistan'ın güneybatı sınırındaki Kilikya'ya varıncaya kadar, önemli Ermeni yerleşimlerinin son çizgisi olduğu söylenebilir.⁴²

KIRSAL BÖLGELER VE DERSİM

Harpur, çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı müreffeh köylerle dolu, verimli, geniş bir ova olan *Vosgetaşd*, yani Altın Ova'sıyla ünlüydü. Altın Ova'daki köylerin en büyüğü Hüseyinî'di; adı "küçük marangoz" anlamına gelen bu köy iki incelemeye de konu olmuştur.⁴³ Perçenç/Pırçenc [Akçakiraz] gibi ovanın diğer köyleri de kitaplarda yer almıştır.⁴⁴

Bölgedeki tek önemli su kaynağı Gölcük'tü [Hazar Gölü]; bu ad, Ermenice Dzovk'un bire bir Türkçe çevirisiydi. Harput'un yaklaşık 25 kilometre güneydoğusunda yer alan göl, yaklaşık 50 kilometreka-relik bir alanı kaplar, derinliği 70 ila 90 metre arasında değişir. Ermeni Platosu'ndaki su kaynaklarının çoğundan farklı olarak bir tatlısu gölüdür bu, içinde çok sayıda balık, özellikle harika yılan balığı türleri ve bunlarla beslenen susamurları barındırır.⁴⁵ Göldeki bir adanın üstünde, bir Ermeni manastırı olan Surp Nişan Dzovamoy'nun kalıntıları vardır. Çevredeki dağlar ve şimdi iyice azalmış olan ormanlar bir zamanlar ayı, kurt, tilki, geyik ve kırlangıç doluydu.⁴⁶

1875'te başkenti Medzgerd/Mazgerd [Mazgirt] olan ayrı bir vilayet olarak kurulan Dersim, 1888'de Mamuret ül-Aziz'e bağlandı.⁴⁷ Toplam 500'ü aşkın küçük köyü içeren dokuz kazanın yer aldığı bu

42 age, s. 374-75.

43 G. H. Aharonian, *Husenik* (Boston: Hairenik, 1965) ve Marderos Deranian, *Hussenig*, çev. ve rev. H. M. Deranian (Belmont, MA: Armenian Heritage Press, 1994).

44 Mesrob B. Dzeron, haz., *Village of Parchanj: General History* (Boston: Baikar Press, 1938), çev. Arra Avakian (Fresno: Panorama West Books, 1984).

45 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 339-40.

46 age, s. 335.

47 age, s. 384; Krikorian, *Armenians*, s. 39-40.

sert, dağlık bölge, Osmanlı İmparatorluğu'nun en ücra ve vahşi yörelerinden biriydi. Burası aşağı yukarı eski Ermeni Mendzur ya da Munzur bölgesinin bulunduğu yere karşılık gelir. Buradaki on ila yirmi evlik dağınık mezralarda, dinlerinin İslamdan çok Hristiyanlığa yakın olduğu söylenen, yaklaşık 12.000 kişilik ilkel bir Kürt topluluğu yaşıyordu. Yarı tecrit halde yaşayan bu halk kavgacıydı, eşkıyalığa yatkındı ve hemen hemen hiç zanaat bilmezdi. Hatta, erkeklerin kendileriyle eşit saydıkları kadınların güzel kilim ve örtü dokumalarına rağmen, dikiş dikmeyi bile bilmedikleri söylenirdi. Erkekler barut yapabiliyorlar, ama silahlarını Peri/Çarsancak kasabasındaki Ermeni imalatçılardan alıyorlardı.⁴⁸

Tüm Dersim sancağında sekizi Ermenilere ait olmak üzere yalnızca yirmi beş okul bulunduğu söylenir. En önemli kenti, sancak başkenti olduktan sonra hızla büyüyen Hozat'tı (1875'te 50 olan hane sayısı, 1890'da yaklaşık 1.000 olmuştu).⁴⁹ Cuinet'ye göre suları 8.170 olan Ermeniler, sancağın 63.430 kişilik nüfusunun yüzde 12'sini oluşturuyordu; burada ayrıca 27.800 Kızılbaş yaşıyordu.⁵⁰ Çemişgezek, Çarsancak [Akpazar], Medzgerd/Mazgerd [Mazgirt] ve Pertag [Pertek] sancağın diğer kasabalarıydı ve içlerinde nüfusu 4.000'i bulan tek yer Çemişgezek'ti.⁵¹

SOYKIRIM

Batı Ermenistan'ın müreffeh kesimi 1895 katliamlarında büyük zarar gördü. Kasım başlarında Arapkir on gün boyunca yağmalandı, sonra da yakıldı; çevre köylerde öldürülenler hariç yaklaşık 2.800 Ermeni'nin Türkler ve Kürtlerin katliamına uğradığı söylenmektedir. Malatya'da Ermeni mahalleleri 4-9 Kasım'da yağmalanıp yakıldı ve 3.000 civarında insan hayatını kaybetti. 10-11 Kasım'da sıra Har-

48 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 385-87.

49 *age*, s. 387-88.

50 *age*, s. 385.

51 *age*, s. 393-98.

put'a geldi; burada yaklaşık 500 kişi öldürüldü.⁵² Kentte çok sayıda yabancıların olması ölü sayısının az olmasında etkili olmuştu belki de, ama kentin yedi Ermeni kilisesinden dördü yıkılmıştı.

Katliamları izleyen yirmi yıl içinde birçok Ermeni Harput bölgesini terk etti, ama tehcir ve kıyımların başladığı 1915'te Ermeni nüfusun önemli bir kesimi hâlâ bölgede yaşıyordu. Mezalim Harput'ta, saklanan silahları bulmak için gaddarca yapılan aramaların ardından Türk ordusunda görev yapan 13.000 dolayında Ermeni askerin öldürülmesiyle başladı.⁵³ Sonra Fırat Koleji'ndeki Ermeni öğretmen ve öğrenciler katledildi. Aşiret mensupları, çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu sürgünlere saldırdılar, eli yüzü düzgün olanları beraberlerinde götürdüler, kalanları öldürdüler. Harput'tan güneye gönderilen, çoğu kadın ve çocuk yaklaşık 18.000 kişiden oluşan iki büyük kafilenden yalnızca 300 kişi Viranşehir'e ulaştı. Buradan Resûlayn'a sevk edilen sürgünlerden ancak 150'si hayatta kalıp Halep'e ulaşabildi.⁵⁴ Ermeni Harput artık sona ermişti.

BUGÜNKÜ HARPUR

Harpur şimdi terk edilmiş bir yer. Bugün halk tepenin eteğindeki düzlükte yaşıyor, birkaç ev dışında eski kent metruk halde. Amerikan misyoner kurumlarından geriye hiçbir şey kalmamış ve eski Ermeni mahalleleri moloz yığınlarıyla dolu bir yamaçtan ibaret, bu yıkıntılar arasında Surp Hagop Kilisesi'nin kalıntıları hâlâ belli belirsiz seçilebiliyor. Bugün canlı bir yer olan Elazığ (eski Mezre) kentinin sakinleri, piknik yapmak, bir evliyanın türbesini ziyaret etmek ve ayakta

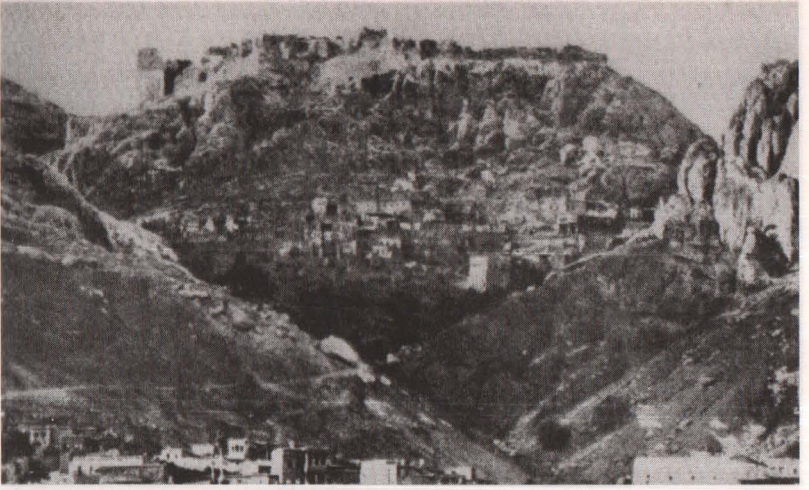
52 Christopher Walker, *Armenia: The Survival of a Nation* (Londra: Croom Helm, 1980), s. 161.

53 *age*, s. 218.

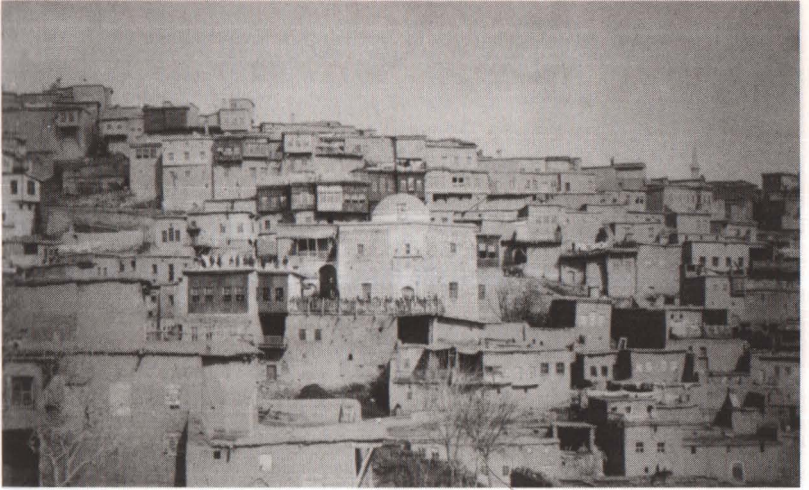
54 *age*, s. 218-21. Mamuret ül-Aziz vilayetindeki katliamlar ve tehcir için ayrıca bkz. Büyük Britanya Parlamentosu tarafından yayımlanan, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16* başlıklı kitap, haz. Arnold Toynbee (Londra: Sir Joseph Causton and Sons, 1916), 11. Bölüm, Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, çev. Ahmet Güner, Pencere Yayınları; Naslian, *Mémoires*, c. 1, s. 256-99.

kalan cami, hamam, türbe gibi çeşitli Osmanlı anıtlarını görmek için arabalarıyla dağa çıkıyorlar. Tarihi kale çok ziyaretçi çekiyor, ama 1960'da hâlâ açık olan ve 1998'de ziyaret edilebilen Süryani kilisesi ertesi yıl kapanmış. Yamaçlarda, Ermeni mahallesinin kalıntılarının yakınında, düzlüğe nazır bir dizi modern ev var. Harput'un gelecekte nasıl bir yer olacağı anlaşılıyor: şimdi kendisinin yerini alan sıkıcı ve silik Elazığ kentinin sakinleri için ferah bir yazlık.⁵⁵

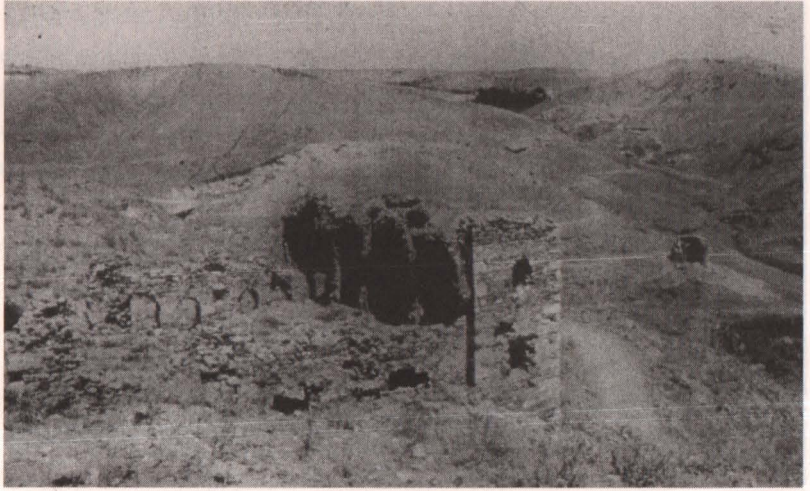
55 Robert H. Hewsen, kişisel gözlem, Haziran 1999.

Harput: Surp Nışan (Sinamud) Mahallesi, Hüseyinig'den görünüm

Harput: Surp Hagop Mahallesi ve Merkez Okulu

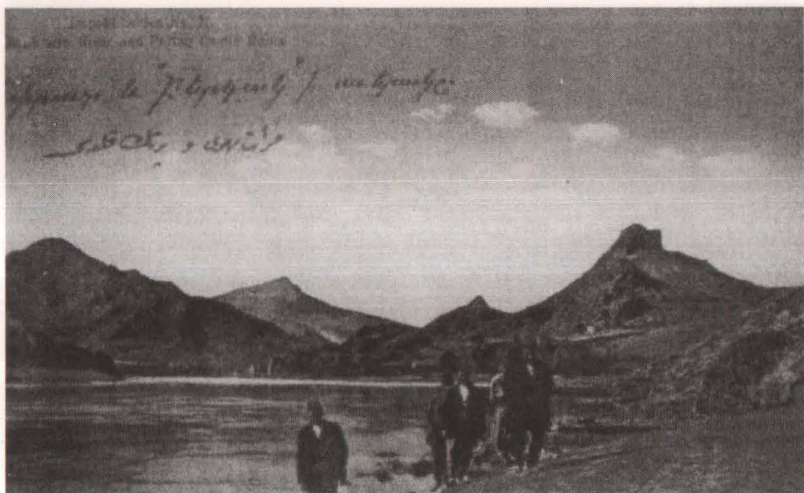
Kalenin kalıntıları

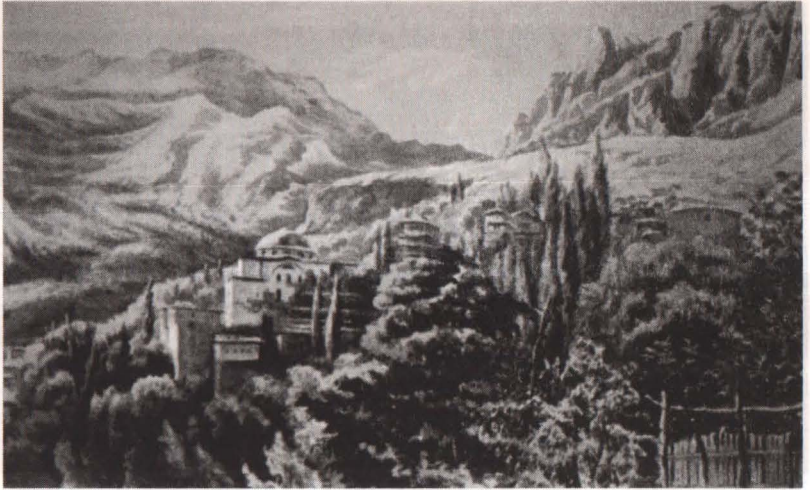
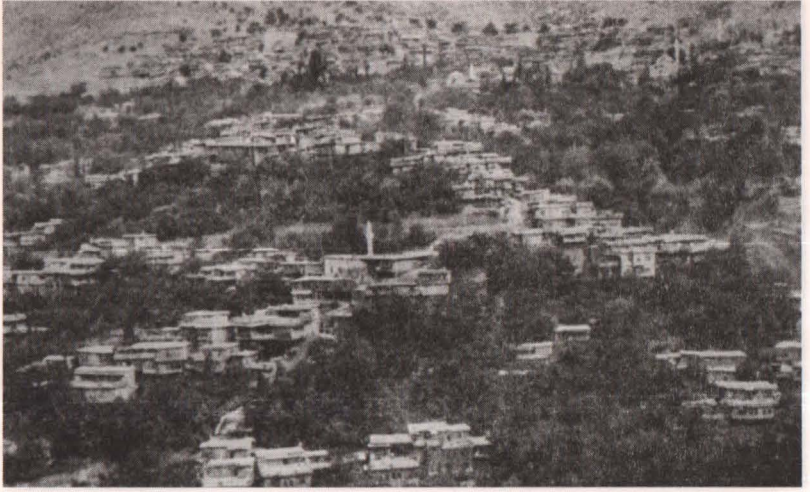
Mezre ve Altın Ova, Harput'tan görünüm

Gölcük [Hazar Gölü]

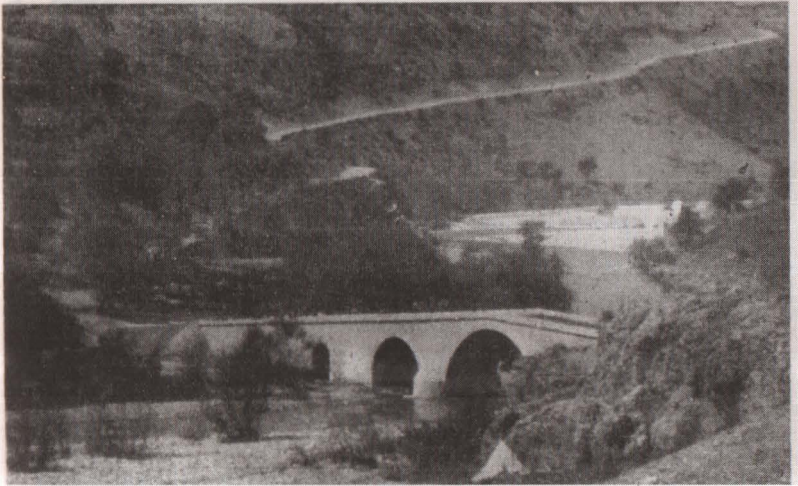
Fırat Irmağı, Pertag [Pertek]

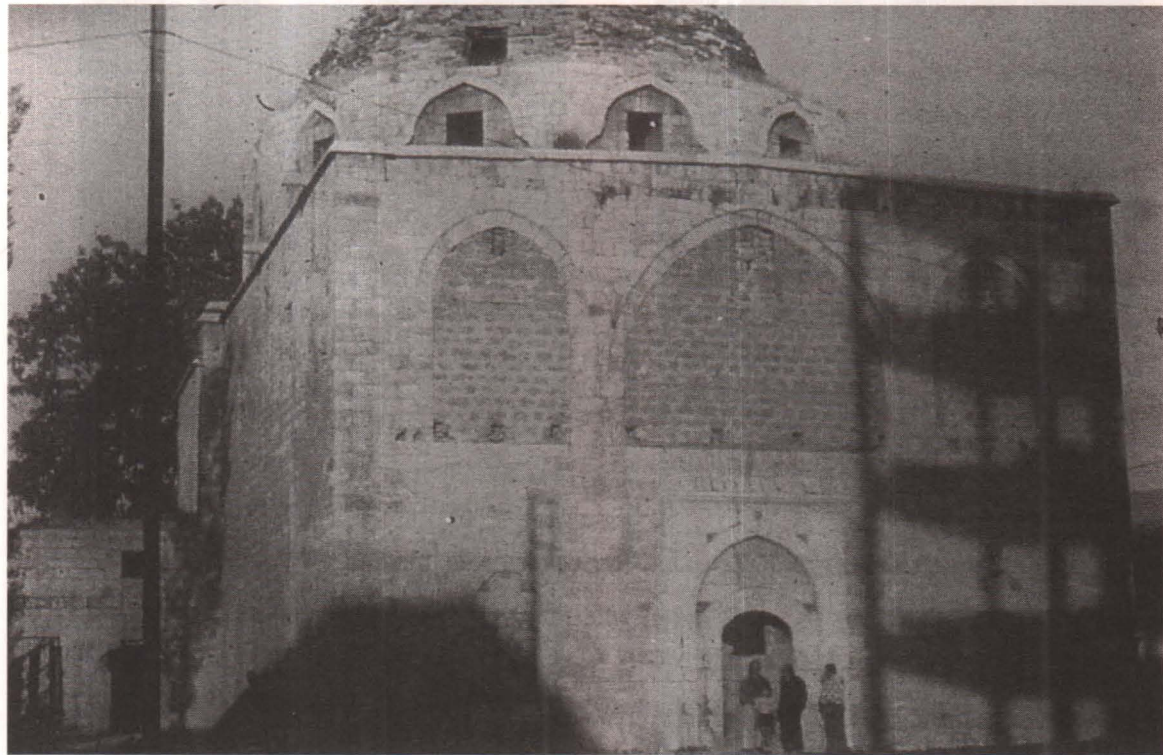
Agn/EğİN [Kemaliye]

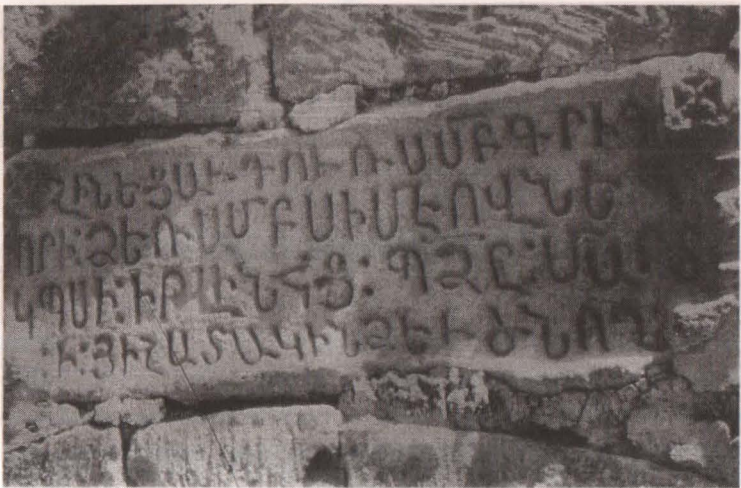
Arapkir: Surp Asdvadzadzin Kilisesi

Arapkir: Koşluk Köprüsü

Malatya: Surp Yerrortutyun (Üç Horan) Kilisesi

Malatya: Surp Krikor Kilisesi ve Yazıtı

Harput-Malatya (Dzopk-Melitene) ve Ermeni Kökenleri

Vartan Matiossian

Hayasa yer adını Ermenilerin kendilerine verdikleri *hay* adıyla ilişkilendiren ilk akademisyen Nışan Mardirosyan (1894-1966), Harput'un "Ermenilerin en eski beşiği" olduğunu savunur.¹ Bu savında bölgeye taraflı yaklaşımının bir etkisi olabilir, zira Mardirosyan burada doğmuştu. Ancak uzun yıllar Prag Üniversitesi'nde profesörlük yaptığından ve Hitit dilini çözen Bedrich Hrozný'nin öğrencisi olduğundan, görüşlerinin bilimsel bir temeli de vardı.

Tarihi Ermeni kentleri ve eyaletlerine ilişkin bu çok önemli dizinin daha önceki konuları Van, Bitlis ve Muş olmuştur. Bunların tümü Ermenilerin ilk kökenleriyle ilgili araştırmalar için kilit yerlerdir. Aynı şey Harput/Malatya bölgesi için de geçerlidir. Mardirosyan'ın savını daha da ileri götürmek amacıyla değilim, ancak Ermenilerin erken tarihinde Harput'un ve ona komşu Melitene (Malatya) bölgesinin oynadıkları rolün önemini iyi kavradığını belirtmek isterim.

İLK TEMASLAR: SÜMERLERDEN HİTİTLERE

Güney halkları, MÖ 4. milenyumdan beri Ermeni Platosu'nu, özellikle de platonun güneybatı kesimini biliyorlardı. Tunç Çağı'na (3400-3250) girilirken Suriye ve Mezopotamya sakinleri kuzey ticaret yolundan ilerlemiş, Harput'un güneybatısındaki Ergani Maden'e ulaşmış ve buradan bakır ve gümüş almışlardı. Bakıra olan talebin Anadolu'da Tunç Çağı'nı başlattığı söylenir. Bu ticari gelenek, Aşağı

1 Nışan Mardirosyan, "Hayereni haraperutyuny hedereni hed" [Ermenicenin Hititçe ile İlişkisi], *Hantes Amsorya*, no. 9-10 (1923): 453.

Mezopotamya'nın Sümer kentlerinin ve Suriye'deki güçlü Ebla kent devletinin bölgesel meseleler üzerinde söz sahibi oldukları 3. milenyumda da sürdü.²

Keban/Altınova ile Ergani bölgesinin güney Mezopotamya için önemli bir maden ve hazır ürün kaynağı işlevi görmüş olabileceği, yakın zamanlarda yapılan, bölgedeki çeşitli maden cevherlerine ilişkin araştırmalarda da vurgulanmıştır. Geç 4. milenyumda ait çeşitli toprak katmanlarında, Toros Dağları'nın doğu kesimlerinin yakınlarında bakırın eritildiğine dair ciddi kanıtlar elde edilmiştir. Sümer Uruk kültürünün —4. milenyumun sonu ve 3. milenyumun başı— mevcut olduğu birkaç yerleşim yerinde bulunan bakırın bir kısmının Anadolu kökenli olması muhtemeldir. Aynı şey, bu döneme ait Mezopotamya gümüş ve kurşunu için de söylenebilir. Keban yakınlarındaki Korucutepe mezarlarında bulunan çok sayıdaki gümüş eşya, Uruk'un Mezopotamya'nın kuzeyine yayılması sırasında yoğun bir gümüş madenciliği faaliyetinin yaşandığını göstermektedir.³

Akad İmparatorluğu'nun (MÖ 2340-2200) çöküşünden sonra güney Mezopotamya'da güç, III. Ur hanedanı döneminde Samilerden tekrar Sümerlerin eline geçti. Bu hanedanın yönetimi sırasında Sümerler kayda değer bir refah dönemi yaşadılar. Lagaş prensi Gudea (2146-2124) Mezopotamya çevresindeki ekonomik ve ticari ağı yeniden canlandırdı. Bölgeye her yerden adeta ticari eşya yağdı. Bu dönemde, gücü bakır (Ergani Maden) ve gümüş (Bulgar Maden) madenciliğinin kontrolüyle sınırlı olan Anadolu'daki yönetici sınıf güneyle ticari ilişkilerini sürdürdü. Akadların evvelen bölgeye olan ilgileri ve daha sonra, MÖ 2000 civarında Kapadokya'ya Asur kolonilerinin kurulması bu ilişkilerin varlığını açıkça göstermektedir.⁴

2 James Mellaart, "Archeological Evidence for Trade and Trade Routes between Syria and Mesopotamia and Anatolia during the Early Bronze Age and the Beginning of the Middle Bronze Age," *Studi Eblaiti* 5 (1985): 18-19.

3 Guillermo Algaze, *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization* (Chicago ve Londra: University of Chicago Press, 1993), s. 78.

4 Mario Liverani, *El antiguo Oriente: Historia, sociedad y economía* (Barcelona: Critica, 1995), s. 238.

Hattuşas'ta (Boğazköy) bulunan bir ritüel metninde Tukriş kralı Kiklipatal (yak. 2100-2000) diye bir Hurri adı geçtiği görülmektedir. Güney Kafkasya'dan geldiği anlaşılan ve 3. milenyumun sonunda Ermeni Platosu ile kuzey Mezopotamya'ya yerleşen, Hint-Avrupalı olmayan bu etnik grubun adının ilk kez anıldığı metinlerden biridir bu.

Bir süre sonra, Asurlu I. Sargon'a (MÖ 19. yüzyıl) ait bir yazıt onun fethettiği ülkeleri sıralar: Marhaşi, Tukriş, Elam, Akad, Subartu, Amurri, Lullubi ve Anzan.⁵ Bir diğer Asur Kralı olan I. Şamşi-Adad (1815-1782) Tukriş ülkesi ile "Yukarı Topraklar"dan söz eder ve Akdeniz kıyısındaki Lübnan'da stellerinin dikildiğini bildirir.⁶ Onun çağdaşı olan ünlü Babilili Hammurabi (1792-1750) yedi dağlık ülke arasında Elam, Gutium ve Subir'den sonra Tukriş'i sayar.⁷ Merkezinde Babil'in yer aldığı güneydoğu-kuzeybatı eksenli bu listede Tukriş'in konumu Asur'un (Subir ya da Subartu) kuzeyinde gibi görünüyor. Burası Dicle Irmağı bölgesi olabilir, eğer öyleyse "Yukarı Topraklar" büyük olasılıkla Harput/Malatya bölgesinde Anti-Toroslar ile Yukarı Ermenistan (Ermenice: Partsr Hayk) arasında kalan alandır.⁸

5 Aktaran, Albert Grayson, "The Empire of Sargon of Akkad," *Archiv für Oriental-Forschung* 25 (1974-77): 61.

6 Albert Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, 2 cilt (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1972-1976), c. 1, s. 20-21.

7 G. Komoróczy, "Das mythische Goldland Harali im alten Vorderasien," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1972): 114.

8 Arsen Bobokhyan, "Hayasdanyan Tukriş bedutyunı hin arevelkum" [Antik Doğu'da Ermeni Tukriş Devleti], *Karun*, no. 5-6 (1993): 81. Ernst Herzfeld'e göre [The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1968), s. 234] I. Şamşi-Adad'ın yazıtında Tukriş'in Asur'un doğusunda, Lübnan'ın batısında olduğu belirtilmektedir. Manuel Molina'ysa şu makalesinde Tukriş'in Luristan'da bulunduğunu belirtir: "Las piedras preciosas en los textos economicos de Ur de la tercera dinastia," *Aula Orientalis* (1989): 88. Oysa Peter R. S. Moorey'nin yazısında belirttiğine göre Tahran yakınlarında bir yerdedir: "Iran: A Sumerian El-Dorado?", haz. John Curtis, *Early Mesopotamia and Iran: Contact and Conflict c. 3500-1600 B.C.* içinde (Londra: British Museum Press, 1993), s. 38; ancak Moorey'nin görüşü, Hurri adı taşıyan bir Tukriş kralının varlığına açıklama getirmez; bu ad çeviri sonucu ortaya çıkmış da olabilir, ancak bu hayli zayıf bir ihtimal.

Albert Grayson'a göre, Şamşı-Adad'ın Lübnan'dan söz etmesi, onun Asur'dan Asur kralının karşılığında bir stel teklif etmesini gerektirecek bir savaş vergisi aldığına işaret etmektedir. Suriye'nin güçlü devletleri Akdeniz kıyılarına doğru gerçekleştirilecek bir istilaya izin vermezlerdi.⁹ Ancak Şamşı-Adad'ın Suriye'de, Mezopotamya'nın kuzey ve kuzeybatısındaki Karkamış ve Katna'ya yayıldığına ilişkin tanıklıklar da vardır. "Kozmos" (devlet) ile "kaos"un (dünyanın geri kalan kısmı) ikiliğine dayanan Asur ideolojisinde gerçek sınır devletin gücü, ideal sınırsa dünyanın sonu olarak kabul edilen, ulaşılması zor bir yerdi (deniz, büyük bir ırmak, yüksek bir dağ). Krallar bu ideolojiyi güçlendirmek, egemenlik ve düzen iddialarını ifade etmek için steller dikerlerdi.¹⁰ Şamşı-Adad'ın açık bir güç gösterisinde bulunmadan Tukriş'e ve "Yukarı Topraklar"a savaş vergisi dayatmış olması düşünülemez.

Hattili I. Hattusilis MÖ 17. yüzyıl ortalarında Hanigalbat'tan büyük bir Hurri akını olduğunu bildirir; I. Hattusilis Hurrileri yenmeyi başarır. Bu tarihi kayda dayanarak, Ortadoğu'nun en güçlü Hurri devleti olan Hanigalbat-Mitanni Krallığı'nın doğuşunun tarihi yakın dönemlerde daha erkene alınmış, MÖ 16. yüzyıl değil, 17. yüzyıl olarak belirlenmiştir.¹¹ Hurriler, Toros Dağları ile Fırat Irmağı arasındaki bölgenin kontrolünü ele geçirerek Yukarı Mezopotamya'daki uzun egemenlik dönemlerini başlatmışlardı.

MÖ 17. yüzyılın sonunda, Aradzani'nin (doğu Fırat) aşağı havzası yeni bir ülkenin, Zuppa kent devletinin doğumuna tanık oldu; Korucutepe ve Norşuntepe'de bulunan ve geç Kalkolitik ve erken Tunç çağlarına ait olduğu düşünülen at kemiklerinin gösterdiği gibi,

9 Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, c. 1, s. 21. Adontz ise ondan önce Şamşı-Adad'ın kuzeyden böyle bir sefer gerçekleştirmiş olabileceği konusundaki çekincelerini belirtmiştir. Bkz. N[icolas] Adontz, *Histoire d'Arménie* (Paris: Union Générale Arménienne de Bienfaisance, 1946), s. 19.

10 Susana E. Murphy, "Extranjerla, etnicidad e identidad en el imperio asirio del primer milenio," haz. Susana Murphy, *El Otro en la Historia: El extranjero* (Buenos Aires: Universidad de Buenos Aires, 1995) içinde, s. 109-10.

11 Hrayr Avedisyan, "Haygagan lernaşkarhı khurri-khedagan razmagagagan pokh-haraperutyunneri volordum" [Hurri-Hitit Siyasi-Askeri İlişkileri Alanında Ermeni Platosu], *Badma-panasiragan Hantes*, No. 1-2 (1996): 226.

bu devletin topraklarına 3. milenyumda Hint-Avrupa dili konuşan yerleşimcilerin sızdığı anlaşılmaktadır.¹² Zuppa, MÖ 15. yüzyıl başlarında Hurrielerin eline geçti ve bu yeni siyasi yapıya İşuva adı verildi; bu nedenle, bu bölgenin MÖ 2. milenyumun ortalarında Hurri unsurlarına intikal etmiş olması muhtemel.¹³ Fırat Irmağı'nın iki ana kolunun birleşme noktasında bulunan İşuva, stratejik konumu nedeniyle ve Ergani bakır madenlerinin kontrolü açısından özellikle önemliydi. İşuva adının "at" mefhumundan türediği ve bir Hint-Avrupa kökenine dayandığı anlaşılmaktadır (Hint-Avrupa: *ekwo*; Hi-yeroglifik Luvice: *asuwa* "at"; Ermenice: eş, genitif hali işoy "eşek"; karş. Hurrice: eşşi, işşiya "at").¹⁴

Hititlerin hükümdarsız geçen döneminde (MÖ 16–15. yüzyıllar arası) Ermeni Platosu'nda, Yukarı Fırat'a kadar uzanan bir bölgede aralarında İşuva'nın da bulunduğu bir dizi küçük krallık kuruldu. Bu bölge, o dönemde güçlerinin zirvesinde olan Mitannilerin koruması altındaydı. Bu siyasi birimlerin Mitanni paydasında buluşması, çoğunun Hurri hanedanlarınca yönetilmesiyle açıklanır.¹⁵ II. Hattusilis'in fethettiği söz konusu devletler, ardılı III. Tudhaliya zamanında (1400-1380) özgürlüklerini elde ettiler. Ancak I. Şuppiluliuma döneminde (1380-1340) yeniden fethedildiler ve imparatorluk sona erinceye kadar Hitit egemenliği altında kaldılar.

12 Shan M. Winn, "Burial Evidence and the Kurgan Culture in Eastern Anatolia c. 3000 B.C.: An Interpretation," *Journal of Indo-European Studies* 9 (1981): 116.

13 James Mallory, *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth* (Londra ve New York: Thames and Hudson, 1992), s. 232.

14 Armen Bedrosyan, *Arami arasbelü hntevropagan arasbelapanutyān hamatekstum yev hayots azkadzakman khntir* [Hint-Avrupa Mitolojisi Bağlamında Aram Miti ve Ermenilerin Etnik Kökeni Sorunu] (Erivan: Van Arian Press, 1997), s. 149-50.

15 Avedisyan, "Haygagan lernaşkharı," s. 226.

HİTİT İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜNDEN SONRA: MUŞKİLER VE URUMULAR¹⁶

Kültepe'deki MÖ 2. milenyumdan kalma erken Asur yazıtları, Melitene/Malatya'nın kuzeyinde, Fırat Irmağı üzerindeki Tegarama kent devletinden söz ederler. Bu devlet, MÖ 1. milenyumdan kalma Neo-Asur yazıtlarında "Til-Garimmu" (Sami dillerinde *til* "tepe" anlamına gelir) ve İncil'de "Beth-Togarmah" adıyla geçmektedir ve Ermeniceye *Dun Torkomay* (Torkom Hanedanı) olarak çevrilmiştir.¹⁷ Tegarama, Hitit sınır hattında tampon bölge işlevi gören Yukarı Topraklar eyaletinin idari ve dini merkezi olan Samuha yakınlarında bulunuyordu, Azzi-Hayasa'nın komşusuydu ve bir süre bu devlete tabi olmuştu.¹⁸ Azzi-Hayasa, Ermeni Platosu'nun batı kesimindeki en önemli siyasi birimdi ve muhtemelen Karadeniz'in güneyinden başlayıp Yukarı Fırat'a kadar uzanıyordu. Burası zaman zaman, Ermenice konuşan insanların kısmen ikamet ettiği bir bölge ve Ermenilerin kökenine ilişkin bilmeceyi çözebilecek kilit yerlerden biri olarak görülmüştür.

16 Bu ve daha sonraki alt bölümlerin bir ön incelemesi için bkz. Vartan Matiossian, "Hayots dzakumi hartser" [Ermenilerin Kökenleri Sorunları], *Hantes Am-sorya*, no. 1-12 (1991): 94-114.

17 Bkz. James Russell, "The Formation of the Armenian Nation," haz. Richard G. Hovannisian, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, c. 1: *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century* içinde (New York: St. Martin's Press, 1997), s. 23. Dolayısıyla, *Til-Garimmu*'nun *Tegarama*'dan bozma bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Togarmah genellikle Ermenilerle, Gomer ise Kimmerlerle özdeşleştirilmektedir. Yahudi tarihçi Flavius Josephus (MS 1. yüzyıl) şöyle yazmıştı: "Torkom'a, Helenlerin Frigyalı diye adlandırmayı uygun gördükleri Kügramitler yerleşti." Bkz. H. Plavios, *Dion Kasios* [Josephus Flavius, Dio Cassius]; Ermenice çev. Simon Krkyasharyan (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1978), s. 56. Bu, Gevorg Janoyan'ın "Miçnataryan ağpürneri Torkomi, Torkomants, Torkomants dan masin" [Torkom, Torkomlular, Torkom Hanedanına İlişkin Ortaçağ Kaynakları] (*Lrapet Hasaragagan Kidutyunneri*, no. 11 (1990): 36) başlıklı yazısında dile getirdiği gibi bir Ermeni-Frigyalı akrabalığını ima etmemekte, daha çok Til-Grimmu'daki Frigyalı varlığına (MÖ 8. yüzyıl) dair bir hatırlatmada bulunmaktadır.

18 James G. Macqueen, *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor* (Londra: Thames and Hudson, 1996), s. 54.

Hitit İmparatorluğu'nun MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısında gerilemesi Asurluların önünü açtı. Orta Asur İmparatorluğu'nun Ermenistan'ın güneydoğu ve batı bölgelerine düzenlediği seferlerin tarihsel kayıtları oldukça iyi tutulmuştur. Yukarı Fırat ve Dicle havzasındaki küçük devletler I. Salmanasar (1274-1245) ve I. Tukulti-Ninurta'nın art arda düzenlediği seferler sırasında talan edildi. Bu seferler sırasında Azzi-Hayasa kendini Hitit baskısından kurtardı, böylece Asurlular oraya kadar ilerleyemediler. Azzi-Hayasa adı yaklaşık MÖ 1220'den itibaren hem Hitit kaynaklarında hem de çivi yazısı kaynaklarında görülmez.

Bu adın kaynaklarda geçmemeye başladığı dönemler, Asur kayıtlarında adları ilk kez 1183'te geçen Muşkilerin sahneye çıktıkları dönemlerle hemen hemen çakışır. Muşkiler, 1170-1165 dolaylarında Alzi ve Purulumzi'yi (Harput ovası ile Batı Dicle'nin kaynakları) fethettiler. Elli yıl kadar sonra I. Tiglatpileser (1115-1077) Asur sınırındaki Kadmuhi'de beş aşiret reisi liderliğindeki 20.000 kişilik bir Muşki birliğini yendi; geri kalan 6.000 kişilik kuvvet ona teslim oldu. II. Tukulti-Ninurta (891-884) ve I. Aurnasirpal (883-859), Muşkileri Dicle Irmağı'nın yukarı mecrasında yaşayan, yerleşik bir tarım toplumu olarak tanımlar.

Eğer Tiglatpileser'in bir yıl sonra Kadmuhi'nin aynı bölgesinde bunlardan başka 4.000 istilacıya –Urumular ve Kaşkalar– da boyun eğdirdiğini böbürlenerek anlattığı açıklamalarını doğru kabul edersek, Kadmuhi'deki zaferin önemini doğrulanmış sayabiliriz.¹⁹ Kaşkaların ilk yerleşim yerleri, Azzi-Hayasa'nın kuzeydoğusunda, "Hitit ülkesi" dışında bir yerd. Muşkilerin, Urumuların ve Kaşkaların Ermenistan'ın güneybatısına doğru yer değiştirmeleri açıklamaya muhtaç bir durumdur. Genel olarak, bu yer değiştirmelerin Küçük Asya'daki, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünü tetikleyen etnik hareketlerin bir parçası oldukları varsayılır.²⁰ Ancak Hititlerin başkenti Hattuşaş'ın kısmi yıkımı bir saldırının değil, daha sonra kenti terk

19 Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, c. 2, s. 6-7, 9. Aynı kralın başka bir yazıtında bu istilacılar "4.000 Urumu [ve] Apişlali" (s. 21) olarak geçmektedir.

20 Russell, "Formation," s. 22.

eden kent sakinlerinin bir isyanının sonucuydu. İsyân, MÖ 13. yüzyılın son çeyreğinde Ermenistan'ın batısı ile Suriye-Filistin'de sıcaklığın artması ve rutubetin azalmasının yol açtığı düşünülen uzun süreli bir kuraklıktan kaynaklanmıştı.²¹ Urumuların Kaşkalarla ilişkilendirilmesi onların nereden geldikleri hakkında bir ipucu verebilir. Nitekim, yukarıda sözü edilen yazıtın farklı bir biçiminde Urumulardan *urumu* yerine ^{kur}*Uru-ia*^{mes} (Urular) olarak söz edildiği görülmektedir.²² Bu nedenle, Hrayr Avedisyan yakın zamanlarda "Uru diyarı"nı Azzi-Hayasa'nın ana kalesi Ura ile ilişkilendirmiş ve Urumular ile Hayasalıların aynı olduklarını öne sürmüştür.²³ Kuraklık ve bunun ardından meydana gelen kıtlık tezini doğrulayacak kanıtlar yetersiz olsa da,²⁴ MÖ 10. yüzyıldan kalan bir Luvce yazıtta adı geçen, Fırat'ın yukarı mecrası yakınındaki Hayi kentinde yaşananlardan hareketle, iklim değişikliklerinin Azzi-Hayasa sakinlerinin göçünü desteklemiş olabileceğini söyleyebiliriz.²⁵ Urumuların Hayasalılarla bir tutulması bu varsayımı pekiştirmektedir.

Ermenilerin kökenine ışık tutan destanda bu gelişmeler uzaktan uzağa yankılanıyor olabilir. Movses Khorenatsi (MS 5. yüzyıl) ve Sepeos (MS 7. yüzyıl) tarafından muhafaza edilen Ermenilerin kökenlerine ilişkin destanda, "Torkom'un oğlu" ve Ermeni halkının ona adını veren atası Hayk'ın, Babil Kulesi'nin yapımından kısa süre sonra Babil'den Daron (Muş) bölgesine göç ettiği belirtilir. Hristiyan kaynaklarının Ermenilerin kökenlerini İncil ile ilişkilendirme çabalarının sonucu olarak ortaya çıkmış bir durumdur bu. Bu

21 Joshua Neumann ve Simo Parpola, "Climatic Change and the Eleventh-Tenth Century of Assyria and Babilonia," *Journal of Near Eastern Studies* 3 (1987): 161-65, 177-82.

22 Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, c. 2, s. 9.

23 Hrayr Avedisyan, "Hnakuyñ etnikagan deġaşarjeri yev haygagan lernaşkarhı m.t.a. III-I hazaramyagnerum" [MÖ III-I. Binyıllarda En Erken Etnik Göçler ve Ermeni Platosu], *Badma-panasiragan Hantes*, no. 1-2 (1994): 244.

24 Robert Drews, "Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe," *Klio* 75 (1993): 77-84.

25 Tamaz Gamkrelidze ve Viacheslav Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*, cilt 1 (Berlin: Mouton de Gruyter, 1995), s. 808.

hikâyenin bizim bildiğimiz versiyonu, muhtemelen MS 5. yüzyılın başında, yani Ermeni alfabesinin icadından ve İncil'in Ermeniceye çevrilmesinden sonra orijinal öykünün yerini almıştır. Movses Khorenatsi ve Sepeos, Ermenilerin Daron eyaletiyle Fırat Irmağı arasındaki bölgeyi işgal ettiklerine ilişkin hiçbir imada bulunmaz; ancak Hayk'ın Daron'a Fırat'ın yukarı havzasından, yani Dun Torkomay'dan (Tegarama, Til-Garimmu, Togarmah) ya da buna bitişik bölgelerden göç ettiğini anlatan orijinal öykünün izinden gitmek makul olacaktır.²⁶ Hayk'ın göçü sırasında, Khorenatsi'nin belirttiği gibi, Ararat ülkesine (söz konusu yer güney Ermenistan'da, Ararat ovasıyla karıştırılmasın) ulaşmış olması ve izlediği yolun Hayasa'dan –Dun Torkomay yakınında– gelen Urumuların Kadmuhi'de Asurlu I. Tiglatpileser ile çatışmaya girdikleri yere kadar izledikleri yolla örtüşmesi olasıdır. Bölge ancak gerçekten Ermeni nüfusunun kadim topraklarından biri olması durumunda Ermeni şeceresiyle bağlantılı olabilirdi. Aksi takdirde, buradan transit geçen Muşki veya Urumulu göçmenler kolektif hafızada, bir soyağacının parçası olacak kadar sağlam kök salamazlardı.²⁷

Bununla ilgili diğer bir konu, Hayk'ın beşinci ardılı Aram ile Titan Payapis arasında geçen savaşın Kapadokya'nın neresinde meydana geldiğidir. Movses Khorenatsi'ye göre Aram, Medleri ve Asurluları yendikten sonra bölgeye geldi, Payapis'i dize getirerek oraya 10.000 asker bıraktı ve başlarına Mşag adlı bir akrabasını atadı, Mşag “ülke halkına Ermeni dilini öğrenmelerini emretti. Bu nedenle Yunanlılar bugün bile bu bölgeye ‘İlk Ermenistan’ anlamına gelen Prote-Armenia derler.”²⁸ Bu bölge için kullanılan Prote-Armenia adından ne anlamalıyız? Urumular ile Muşkilerin Tegarama'dan geldikten sonra

26 Gagik Sarkisyan, “Movses Khorenatsu ‘Hayots Badmutyun’ı yev sepakragan ağ-pürneri (Hayki yev haykyanneri arasbeli badmaganutyun yev zarkatsman puleri khntin)” [Movses Khorenatsi'nin “Ermenistan Tarihi” ve Çiviyazısı Kaynakları (Hayk ve Hayk'ın Soyundan Gelenler Mitinin Gelişme Aşamaları ve Tarihsellik Sorunu)], *Badma-Panasiragan Hantes*, no. 2-3 (1992): 45-48.

27 Aram Kosyan, “Grgin etnikagan değaşarjeri masin” [Tekrar Etnik Göçlere Dair], *Badma-Panasiragan Hantes*, no. 1-2 (1994): 254.

28 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, çev. ve yorum Robert Thomson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), I. 14, s. 95.

buradan geçmelerine atfen konmuş bir addı bu belki de, ama aynı zamanda bir kişi adı olan Aram'la da ilişkilendirilebilecek bir yer adıydı.²⁹ İki grubun birlikte yaşaması Movses Khorenatsi'nin öyküsünde Aram ile Mşag'ın güçlerini birleştirmesiyle açıklanmaktadır; bu birliktelik bir akrabalık ilişkisini değil, söz konusu etnik unsurlar arasında belli bir süre için yapılan siyasi işbirliğini yansıtmaktadır.³⁰ Aram'ın yaşadığı öne sürülen tarihler bu ana denk düşmektedir; öyküde Aram'ın çağdaşı, kurgu bir kişilik olan Asur kralı Nino'nun MÖ 13. yüzyılda yaşadığı belirtilir.

Azzi-Hayasa ile Şubria arasında bir konfederasyon kurulmasında halkların ve aşiretlerin kısmi hareketliliğinin rol oynamış olabileceğini göz ardı edemeyiz; zira Hitit tehdidinin ortadan kalkması ve I. Tukulti-Ninurta döneminden sonra Asur'un zayıflaması nedeniyle böyle bir ittifak destek görürdü. I. Tiglatpileser'in saldırısı (1115-1114) Ermeni Platosu'nun batı kesiminin bu birliğini daha başında yok etmeye çalışmıştı.³¹

HERODOT, STRABON VE ERMENİLERİN KÖKENLERİ

Belirtildiği gibi, Muşkiler çoğu kez bir Hint-Avrupa dili konuşan Frigler ile özdeşleştirilmişlerdir. Muhtemelen Frigya olan Mus(a)ka ülkesinin adına ilk kez, Tabal Krallığı'na ait olan ve bugün MÖ 12. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta rastlıyoruz.³² Klasik Frigya, Asur arşiv-

29 Bedrosyan, *Arami arasheli*, s. 148. François Lenormant, daha önce Tegarama için bir etimoloji önermişti: *teg-arama* ya da *tog-arma* (Arma [aşiretinin] ülkesi); *teg/tog* "ulus, aşiret, ülke" anlamına geliyordu. Bkz. Leo [Arakel Babakhanyan], *Yergeri joğovatsu* [Eserler Derlemesi], c. 1 (Erivan: Hayastan, 1966), s. 260.

30 Karş. Gagik Sarkisyan, "Urardagan derutyuni yev hayeri" [Urartu Devleti ve Ermeniler], Papken Arakelyan, Gagik Sarkisyan ve Kevork Jahukyan, *Urartu-Hayastan* [Urartu-Ermenistan] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1988), s. 59; Suren Eremyan, "Hayeri tseğayin miutyuni Arme-Şubria yergrum" [Ermenilerin Arme-Şubria Ülkesindeki Aşiret Birliği], *Badma-Panasiragan Hantes*, no. 3 (1958): 61.

31 Eremyan, "Hayeri tseğayin miutyuni," s. 60; Avedisyan, "Hnakuyun etnikagan değaşarjeri," s. 244-45.

32 Aram Kosyan, "Hartapus and the Problem of Early Tabalian History (12th-

lerinde Muşki olarak bilinmektedir. Friglerin Balkan göçmenleri olduğu düşünüldüğünden, çoğu kez Ermenilerin de aynı kökenden oldukları öne sürülür. Bu bağlamda, Herodot'tan (MÖ 550-485) sıklıkla alıntılanan şu bölüm kesin kanıt olarak gösterilmektedir:

Phrygia'lıların donanımları Paphlagonia'lılarınkine çok benziyordu, ama küçük değişiklikleri vardı. Makedonya'lılara göre Phrygia'lılar, Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıyorlardı ve onların komşularıydılar, Asya'ya geçtikten sonra yurtları ile birlikte adları da değişmiştir. Phrygia kolonları olan Ermeniler, Phrygia'lılar gibi giyiniyorlardı ve bunlar da Phrygia'lılar gibi, Dareios'un kızlarından biriyle evlenmiş olan Artokhmes'in buyruğu altındaydılar.³³

James Russell'ın özetlediği, dil temelli bazı kanıtlara dayanarak inşa edilmiş “Ermenilerin kökenlerine dair olası model”e göre, “bir-biriyle ilintili Frig ve Ermeni nüfuslar MÖ 2. milenyumun ortalarında Avrupa'nın güneydoğusundan Anadolu'ya geçtiler. Sonraki kuşakları Ermenileri oluşturacak olan gruplar, Anadolu'nun en doğusuna göç ettiler.”³⁴ Bu yaygın ifade edilen bir varsayımdır, ama sorunludur ve incelenmesi gerekir. Klasik Frigya'nın ana kültür merkezlerinden biri olan Gordion VIIb'den (1200-1000) çıkarılan elle cilalanmış siyah çömleklerin yaşı, Friglerin Avrupa'dan Asya'ya “göç” ettikleri tarihle çakışır. Ancak bu çömleklerin geç Hitit İmparatorluğu döneminde gelişen Gordion VIII (Geç Tunç Çağı, 1400-1200) ya da Frigler ile özdeşleştirilmesi olası Gordion VIIa (1000-950) ile hiçbir ilişkisi yoktur.³⁵ Bugün görüldüğü biçimiyle Gordion VIIb, Avrupa ile Küçük Asya'yı ayıran Boğazların öte tara-

10th Centuries B.C.)”, haz. Julia Zablocka ve Stefan Zawadzki, *Şulmu IV: Everyday Life in Ancient Near East* içinde (Poznan: Adam Mickiewicz University Press, 1993), s. 185-86.

33 Herodotus, *The Histories*, İng. çev. David Greene (Chicago: University of Chicago Press, 1987), s. 494-95. Türkçesi: *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, 3. Basım, 1991, s. 347.

34 Russell, “Formation,” s. 23-24. “MÖ 2. milenyumun ortaları” olarak ifade edilen zaman dilimi açık değildir; bunun Hitit sonrası döneme, yani bu milenyumun sonuna atfedilmesi gerekir.

35 Aram Kosyan, “‘Arevelyan’ yev ‘arevmdyan’ muşkeri khntiri” [“Doğu” ve “Batı” Muşkiler Meselesi], *Badma-Panasiragan Hantes*, no. 1-2 (1996): 212.

findan gerçekleşen bir göçten çok, Küçük Asya'nın batı ve kuzeybatı sınırında yaşayan halkların doğu yönündeki hareketlerinin bir sonucu olabilir. James G. Macqueen şöyle yazar: "Yeni çömlek örneklerinin Gordion'a girişi, yerleşim yerinin sürekliliğinde herhangi bir bozulma olmadığını gösterir; bunlara dair izler, bu topluluk yerleşik halk tarafından sindirilmişçesine hızla kaybolur. Aslında, eldeki kısıtlı kanıtlara göre, Gordion barış içinde ve hemen hemen kesintisiz gelişmiş gibi görünüyor ve el yapımı siyah çömlekleri üretenlerde, Anadolu'yu geçip Asur sınırlarına dayanan fetihe dayalı bir aristok-rasi görmek zordur."³⁶ Karin Bartl'a göre, Anadolu'da Erken Demir Çağı (MÖ 1150-1000) Hint-Avrupalıların göçleri ya da Frigyalılar ile bir bağlantı göstermemektedir.³⁷

Yukarı Fırat havzasında, Harput ve Malatya bölgeleri Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçişte (MÖ 12. yüzyıl) kültürel bir değişim yaşar. Geç Tunç Çağı'nda (MÖ 15-13. yüzyıllar), Hititlerle bağlantılı olan, orta Küçük Asya menşeli güçlü bir etki gözlenir. Ama bunu izleyen dönemde, eski ve yeni çömlekler bir arada bulunur ve Korucutepe ile Norşuntepe gibi yerlerin yıkılışından sonra, kültürel ciddi bir kırılma olmadan, nüfus yüzde 50 artmıştır.

Aram Kosyan, bölgedeki yeni tarz çömlekleri yapanların "büyük olasılıkla belli bir aşiretin mensupları değil, Ermeni Platosu'nun ilgi-

36 Macqueen, *The Hittites*, s. 158. Benzer bir model Troya VIb'de de görülür; bu yerleşim yerinden çıkarılan çömleklerin görünüşleri, kendinden önce aynı adla kurulmuş –Homeros'ta geçen– kentin Avrupa tarzı çömleklerinin görünüşünden farklıdır. Ancak göç tezini kanıtlamak için eldeki malzeme çok azdır. Bu yalnızca MÖ 12. yüzyıldaki krizden önce bölgeye pek kalabalık olmayan bir grubun sızdığına işaret ediyor olabilir; ancak kentin yıkılmasından hemen sonra bir halkın Trakya'dan Anadolu'ya girmiş (Kosyan, "'Arevelyan' yev 'arevmdyan' muşkeri khntirı," s. 209-10), hatta yerleşmiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Bkz. Robert Drews, *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C.* (Princeton: Princeton University Press, 1995), s. 65. Mallory, *Indo-Europeans*, s. 31'de şuna işaret eder: "Henüz istilacılara işaret eden kesin bir arkeolojik bulgudan söz edemeyiz, zira bir kere MÖ 12. yüzyılda Troy VIIb'nin işgaliyle özgün Frigya çömleğinin en erken MÖ 8. yüzyılda ortaya çıkması arasında dikkat çekici büyüklükte bir zaman aralığı vardır".

37 Karin Bartl, "Some Remarks on Early Iron Age in Eastern Anatolia," *Anatolica* 21 (1995): 210.

li bölgesinde yaşayan belli bir etno-kültürel kitlenin çeşitli unsurları” olduğuna işaret etmiştir.³⁸ Bu çömleklerin belli türlerinin benzerlerine güneybatı Gürcistan, Garmir Plur (Erivan), Goy Tepe I (kuzeybatı İran), Güzelova ve Plur (Erzurum), Dilkaya Höyük (Van Gölü’nün güneydoğu kıyısı) ve Tille Höyük’te (Adıyaman) rastlanmıştır.³⁹ Dolayısıyla burada, dışarıdan –Küçük Asya’nın batısına özgü olan ve dış unsurlarca bölgeye getirilmiş– gelen çömleklerden ziyade Ermeni Platosu ve çevresine özgü çömlekler söz konusudur. Bu eserlerin ana merkezlerinden biri olan Erzurum yöresi, Azzi-Hayasa topraklarının bir parçasıydı. İncelenen arkeolojik unsurlar, söz konusu göçün yerel bir göç olduğunu, bu göçte Ermenice konuşan aşiretlerin önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bütün bunlar, en azından arkeolojik açıdan değerlendirildiğinde, Muşkilerin Frigyalı olmadıkları anlamına gelmektedir.

Hipotezlere dayalı bu sonucun tarihi kanıtlarla doğrulanması gerekir. Mita’nın krallığı (Midas, 735-696) sırasında Frigya’nın doğu sınırları Kapadokya ile Kilikya’yı kapsıyordu. Bu ülke, Küçük Asya’da öylesine büyük bir bölgeye yayılıyordu ki, Urartu’nun batıdaki komşusu olmuştu, hatta bu nedenle Hitit imparatorluk geleneğinin uzak bir varisi olduğu bile söylenebilir. Ancak, 696’da Asurlu Senaçerib (704-681) Mita’yı yendi ve Frigya topraklarının bir bölümünü ele geçirdi. Asur kralı bir yıl sonra komutanlarından birini, yeni Til-Garimmu Krallığı’nın kurucusu olan ve Asur egemenliğinden kurtulmaya çalışan Gurdi’nin üstüne gönderdi. Kısa bir başarı döneminin ardından Asurlular devre dışı kaldı. Adontz bu olaylardan söz ederken, Gurdi’nin Frigyalıların lideri olduğu varsayımından hareketle Frigyalılar ile Ermenileri ayrı ayrı tanımlar ve Frigyalıların Tegarama’dan (Küçük Ermenistan) geçerek Urartu’ya (Büyük Ermenistan) ilerlemesini bu şekilde gerekçelendirir.⁴⁰

38 Kosyan, “‘Arevelyan’ yev ‘arevmdyan’ muşkleri khntir,” s. 217.

39 Karş. Veli Sevin, “The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians,” *Anatolian Studies* 41 (1991): 95-96.

40 Adontz, *Histoire*, s. 320. Gulbekian, Herodot’un yorumunun bir yanlış anlamadan kaynaklandığını göstermeye çalışmıştır. Gulbekian, Pokr Hayk (Küçük Ermenistan) halkının kendilerine Pokunk Hayk (Küçük Ermenistanlı) adını

Ancak sadece göç argümanına dayalı bu tanımlama tartışılabilir. Levon Avdoyan'ın sorduğu gibi: "Gerçekten de Frigyalıların bölgeye geldiklerini, burayı sömürgeleştirdiklerini ve yerleşik halka kendi dillerini dayattıklarını mı varsayacağız?"⁴¹ Bu sorunun yanıtı evet olsaydı, Ermenilerin Frigce konuşması gerekirdi, ki bu hiçbir zaman olmamıştır. Tam da bu nedenle verilecek yanıtın iyice ölçülüp biçilmesi ve temellendirilmesi gerekir. Aslında Herodot'un Ermenilere atfen söylediği "Frigyalı kolonistler" sözü, bire bir anlamıyla değerlendirildiğinde, Ermenilerin Frigya'nın vasalları oldukları biçiminde anlaşılabilir. Dolayısıyla bu ifade, Asya'ya göçten sonra ikinci bir göçle ilgili değildir, burada "Frigyalıların, yani Muşkilerin Togarmah'ı da fethettikleri ve eski dönemlerden beri burada yaşayan Ermeni aşiretlere boyun eğdirdikleri" kastediliyor olabilir.⁴²

Eğer Ermeniler "Frigyalı kolonistler" olsaydı, 10. yüzyılda Briglerle birlikte göç etmiş olmaları gerekirdi. Ancak bunun Asur kaynaklarıyla uyuşması mümkün değildir, zira Asur kaynakları 12. yüzyılın sonlarında Yukarı Fırat havzasında, sırasıyla Frigyalılar ve Ermeniler olarak tarif edilen Muşkiler ve Urumuların varlığından söz eder. Herodot'u peşin hükümlerimizden sıyrılıp okuduğumuzda, onun açıkça Ermeniler ile Frigyalıların komşu olduğunu söylediğini kabul etmeliyiz. Frigya'da bir Ermeni topluluğunun varlığına işaret etmek olası ve mantıklıdır; bu topluluk muhtemelen kayda değer bir

vermiş olabileceğini, bunun orijinal biçiminin *Phukun Payk* olması gerektiğini belirtir. Yunanlılar için *Phrugon apoikoi*'nin (Frigyalı sömürgeci) bu şekilde telaffuz edilmesi "barbarlık"tan farksızdır. Bkz. Edward Gulbekian, "Why Did Herodotus Think the Armenians Were Phrygian colonists?" *Armenian Review* 44:3 (1991): 67-68. Küçük Ermenistan'ın bu biçimiyle Ahameniş İmparatorluğu'nun çöküşünden (MÖ 331) sonra ortaya çıktığını savunmak durumundayım. Ayrıca Hint-Avrupa dilindeki p'den Ermenice h'ye (yani *pater* > Erm. *hayr* "baba") geçiş MÖ 12. yüzyıldan önce olmuştur.

- 41 Levon Avdoyan, "Afro-Centrism, Armeno-Centrism and the Uses of History," haz. Jean-Pierre Mahé ve Robert Thomson, *From Byzantium to Iran: Studies in Honour of Nina Garsoïan* (Atlanta: Scholars Press, 1996) içinde, s. 89.
- 42 Hayk Jamgoçyan, Stepan Melik-Bakhşyan ve Aşot G. Aprahamyan, *Hay joğvrti badmutyün* [Ermeni Halkının Tarihi], c. 1 (Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi, 1963), s. 117. Karş. Yeğya Gasuni, *Hay mşaguyti badmutyün* [Ermeni Kültürü Tarihi] (Beyrut: Armenian Catholic Press, 1954), s. 117.

etnik azınlıktı, çekirdeğini büyük olasılıkla ırmağın sol yakasından gelen ve MÖ 7. yüzyılda doğudan Halys'i (Kızılırmak) geçen yerleşimciler oluşturmuyordu.⁴³

“Frigyalı kolonistler” sözünün Balkanlar’dan Küçük Asya’ya gerçekleştirilen göçle bir bağlantısı yoktur. Bu aslında, günümüz araştırmacılarının aşağıdaki şemadaki gibi öncüllerden yola çıkarak yaptıkları zorlama bir çıkarımdır:

- a) Büyük öncül: Frigler Avrupa’dan geldi;
- b) Küçük öncül: Ermeniler Frigyalı kolonistlerdir;
- c) Sonuç: Ermeniler Avrupa’dan geldi.

Bu çıkarım geçerli görünmemektedir. Burada kronolojik bakımdan karşılıklı bir ilişki kurulamayacağı kesin. Briglerin (“Friglerin”) MÖ 13. ya da 12. yüzyılda göç ettiklerine ilişkin bir kanıt gösterilememektedir. İlginçtir ki, Homeros Frigyalıları, Truva Savaşı’ndan ve gerçekleştirdikleri iddia edilen istiladan önce Küçük Asya’da konumlandırır; oysa *İlyada* bundan dört yüzyıl sonra (9. ya da 8. yüzyılda) yazılmıştı ve zamanının etnik durumunu yansıtmaması gerekirdi. Öte yandan Herodot Frigyalıları, “Makedonyalıların dediği gibi”, yeni gelmiş bir halk olarak görür. Makedonya hakkındaki bilgi Küçük Asya’dan nakledilmiş gibi görünüyor; “Frig göçü”yse MÖ 5. yüzyılda efsanevi kral Midas’ın kimliğine ilişkin bir tartışmadan kaynaklanmaktadır.⁴⁴

Yunan tarihçiye göre Makedonyalıların komşusu olan Brigler, Boğazları geçtikten sonra adlarını “Frigler” olarak değiştirmişlerdi. Ancak bu bilgi, brig/frig benzerliğine dayanan, etimolojik bir fantazinin ürünü gibi görünüyor. MÖ 2. milenyumun sonlarında kimi aşiretlerin, aynı şekilde Briglerin, Boğazlardan gidip gelmiş olması muhtemeldir. Etnik girişlerin istikrarlı hale gelmesiyle, 1. milenyumun ikinci yarısında Frigyalıların dilsel alanı, Boğazların iki yaka-

43 Hagopos Taşyan, *Hater yev urartiank* [Hititler ve Urartular] (Viyan: Mikhitaryan, 1934), s. 340. Karş. Vladimir Orel, “The Position of Phrygian,” *Annual of Armenian Linguistics* 14 (1993): 60.

44 Peter Carrington, “The Heroic Age of Phrygia in Ancient Literature and Art,” *Anatolian Studies* 28 (1977): 120; Drews, “Myths of Midas,” s. 18-23.

sındaki toprakları da kapsayacak biçimde genişlemiş olmalı.⁴⁵ Buna rağmen, Makedoncaya yakın bir dili olan ve Friglerden gelmeyen bir aşiretin (“Brigler”) MÖ 9. yüzyılda Küçük Asya’ya girdikten sonra, Asurluların sözünü ettiği Batı Muşkiler (Frigler) ile karışmış (“adını değiştirmiş”) olması imkân dâhilindedir.

Herodot’ün verdiği bilgileri ele alırken karşılaşılan bir diğer sorun “Frigya”nın tanımıdır. Esas Frigya’yı mı kastetmektedir, yoksa bir dönem Frigya egemenliğinde olan Ermeni topraklarını mı? Üçüncü bir seçenek olabilir mi, yani bir Ermeni-Frig temas noktası? Bu, yani her iki etnik birimin de bir tür eritme potası olan Kapadokya’da yan yana yaşamış olmaları, en olası durum olarak görünüyor.⁴⁶ Bu Nuh’un oğullarının soyağacına da yansımaktadır: Askanaz, Yafet’in torunu ve Torkom’un kardeşidir; Torkom ise garip bir biçimde Gamer’in torunu ve Hayk’ın babası olarak tanımlanmaktadır. Burada Ermeniler (Hayk) ile Frigyalıları (Aşkenaz) ve onların temas noktalarını görüyoruz: Torkom (Dun Torkomay, Tegarama, Til-Garimmu) ve Gamer (Gamirk, Kapadokya). Dolayısıyla küçük öncül (Ermeniler, Frigyalı kolonistlerdir) yanlıştır. Bu nedenle sonuç (Ermeniler Avrupa’dan gelmişlerdir) da yanlıştır.

Herodot’ün tanıklığı farklı kronolojik katmanlardan çekilip alınan verilerin bir karışımıdır, bu nedenle de güvenilmezdir. Farklı zaman düzlemlerini tamamen kendine özgü anlatı tarzıyla birleştirir; bunun sebebi olay örgüsünü sık sık, konuyla ilgili diğer dönemlerden alıntıladığı ayrıntılarla kesmesidir. İncelediğimiz konu üzerinden örnek verecek olursak, Herodot’ün anlatısında, Brig göçü (MÖ 9. yüzyıl), Ermeniler bağlamında kullanılan “kolonistler” terimi (MÖ 7. ve 6. yüzyıllar) ve Xerxes’in ordusundaki (MÖ 5. yüzyıl) Ermenilerin ve Friglerin silahlarının aynı oluşu konusu iç içe geçmiştir. Bu son bilgi, herhangi bir akrabalık ilişkisinin var olduğunu açıklamak için yeterli değildir. Aynı bölümde on kadar birbiriyle alakasız etnik grup da benzer silahlarla donanmış görülür: Frigyalılar, Ermeniler ve Paflagonyalılar; Paflagonyalılar (tekrar), Matienyalılar, Kapadok-

45 Orel, “The Position of Phrygian,” s. 59.

46 Karş. Hagopos Taşyan, *Usumnatasagan hayeren lezvi* [Klasik Ermenice’nin İncelenmesi] (Viyana: Mikhitarian, 1920), s. 131.

ya Süryanileri ve diğerleri; Alarodlar, Sasperler ve Kolhisler.⁴⁷ Persopolis'teki kabartmalarda Pers Ahameniş Kralı I. Darius'un (522-485) vasalları olarak betimlenen Ermenilerin giyim kuşamı batı tarzı değildir, Batı Medlerine (Kapadokyalılar, Sagaryahılar) ve İskitlere benzemektedirler. Herodot'un hemen hemen çağdaşı olan bu kaynak, onun savunduğu etnik benzerlik mefhumuna uymamaktadır.⁴⁸

Yunan tarihçi, klasik tarih yazımının bir eğilimini izlemekte ve tercihini bir nebze de olsa gerçek olaylara dayanan, ama çoğunlukla bildiği dünyada, yani Yunan diyarlarında anlatılan göç efsanelerinden yana kullanmaktadır. Bu bağlamda Etrüskleri hatırlamakta yarar vardır; Herodot'un anlatısına göre Etrüskler 12. yüzyıldan önce Küçük Asya'dan İtalya'ya göç etmişlerdir. İtalya'daki, doğu izleri taşıyan arkeolojik katmanlar bu savı desteklemekte ve Etrüsklerin Anadolu kökenli olduğuna işaret etmektedir. Herodot'un bunları MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda İyonya logograflarında türetilen tarihsel kurgulara dayanarak söylüyor olması kuvvetle muhtemel.⁴⁹ Ermeni göçüne ilişkin bir efsane olmuş olsaydı Herodot'un dikkatinden pek kaçmazdı.

Bir diğer referans Knidoslu Eudoxus'tur (393-340). Onun şimdi kaybolmuş yapıtından bölümlere Bizanslı Stefanos'un *Ethnica*'sında rastlıyoruz. Burada şöyle yazar: "Ermenistan, İran yakınlarında bir ülke. Ülke sakinleri Ermenilerdir; Eudoxus'un *Ges Perodos* yapıtının ilk cildinde söylediği gibi: 'Ermeniler Frigya'dan gelen bir aşirettir ve dilleri birbirine çok benzer. Tedarik ettikleri taşları oyup işleyerek mühür yaparlar.'⁵⁰ "Frigya'dan gelen bir aşirettir" cümlesi Herodot'tan alınmış olamaz, çünkü arada ufak farklar vardır.

47 Karş. Herodot Tarihi, s. 344-348.

48 Avdoyan, "Afro-Centrism," s. 88.

49 Robert Drews, "Herodotus 1.94, the Drought ca. 1200 B.C., and the Origin of the Etruscans," *Historia* 41:1 (1992): 28-37.

50 Aktaran, John Greppin: "Early Greek Historical Fragments Pertinent to Armenian Matters," *Journal of the Society for Armenian Studies* 1 (1984): 42. MÖ 1. yüzyılda Halikarnaslı Dionysius, Herodot ile Eudoxus'un tanıklıklarını birleştirerek, dil ve silah benzerliklerinden söz eder. Bkz. Gevorg Jahugyan, *Hayots lezvi badmutyun: Nakhakrayin şıçan* [Ermenice'nin Tarihi: Yazı Öncesi Dönem] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1987), s. 289. Russell, Ermenilerin "Friglere çok benzer bir dil konuştukları" fikrini Herodot'a (kitap 7.77) atfetmiştir ("Formation," s. 20). Belli ki yazar Eudoxus'u Herodot'la karıştırmıştı.

Özellikle dillerin benzerliğine yaptığı referans, Eudoxus'un bağımsız bir kaynaktan yararlandığını göstermektedir. Ama bu referans ("dilleri birbirine çok benzer") muğlaktır. Ermenice ve Frigce arasındaki ilişki *benzerlik*, *ödünç alma* ya da *benzerlik ve ödünç alma* olarak yorumlanabilir. Yorumdaki böylesi bir tutarsızlık, Eudoxus'un tanıklığının değerini büyük ölçüde azaltmaktadır. Bu üç kategori birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Kapadokya kesişme noktası ya da eritme potasında, egemen dil olmaya başlayan Frigceden ödünç aldıklarıyla zenginleşmiş, onun gramer biçimlerini (frigizmler) kopya etmiş Ermenicenin, Eudoxus'un bilgi aldığı, dilbilim konusunda pek bilgi sahibi olmayan kişilerin ifadesiyle Frigceye "çok benzer bir dile" dönüşmüş olması oldukça akla yatkındır. Dil temaslarında bu olağan bir süreçtir.

Öte yandan, alıntıya ilişkin tartışmaya açık noktalar vardır. Bizanslı Stefanos, Ermenistan'ın yerini açıkça belirtmiştir, ama Eudoxus'un da aklında aynı coğrafi bölgenin olup olmadığıysa o kadar açık değildir. Stefanos'un zamanında Eudoxus'un yapıtının bütünlüğünü koruyup korumadığını bilmiyoruz. Stefanos bu alıntıyı doğrudan Eudoxus'un metninden almış ya da yalnızca bir parçasından yararlanmış olabilir. Aslında, geride kalan metinlerden Eudoxus'un İskitleri, Masageteleri, Karadeniz'in güney sahilini, Frigya'yı, Fenike'yi ve Suriye'yi betimlediği, ama Ermenistan'ı atladığı anlaşılmaktadır. Stefanos'un elindeki bilgilerin gezgin ve tacirlerden alınmış, duyuma dayalı bilgiler olması muhtemeldir. John Greppin'e göre: "Eudoxus uzak ülkelere ilişkin yazılarını Yunan okuyucuya hitaben yazmıştır ve ciddi bir dayanağı olmayan bu yazılar, yaygın inanışların bir derlemesinden ibarettir. Ancak Eudoxos'un Ermeni-Frig ilişkisi hakkındaki ifadesinin bu kategoriye girdiği kuşkuludur, çünkü özellikle Herodot ve bir anlamda Strabon gibi diğer yazarlar da onun bu ifadelerini desteklemektedir."⁵¹

Belirtildiği gibi, Herodot dil benzerliklerinden söz etmez; Eudoxus'la doğrudan bağlantısı olmayan Strabon ise MÖ 1. yüzyılda

51 Greppin, "Early Greek Historical Fragments," s. 40; Avdoyan, "Afro-Centrism," s. 88.

“Frigyalılar da bir Trakya aşireti olan Briglerdir” diye aynı şeyi belirtirken Herodot’a dayanıyordu.⁵² “Trakya aşireti” ifadesi tümüyle coğrafidir, çünkü Trakya, Briglere ilişkin öykülerin kaynağı olan Makedonya’nın komşusuydu. Yunan coğrafyacı şunu ekler: “Lidyalı Xanthus, Friglerin Truva Savaşı’ndan sonra Pontus’un sol yakasındaki Berecynths ülkesini ve Askania topraklarını terk edip Skamandros önderliğinde Avrupa’dan Asya’ya geçtiklerini söylemektedir.”⁵³

Yapıtı kaybolmuş olan Xanthus hakkında bilim insanları arasında fikir ayrılığı vardır. Denis Roussel, Xanthus’un temel bir kaynak olarak Herodot’u yakından izlediğini ve yaptığı intihalleri gizlemek için onun öykülerini farklı sözcüklerle aktardığını belirtirken⁵⁴ Robert Drews, Xanthus’un Herodot’un yaşadığı dönemin hemen önce-
sindeki dönemde yaşadığını ve onun kaynaklarından biri olduğunu öne sürer.⁵⁵ Strabon, Homeros’un Frigyalıların Truva Savaşı’ndan önce Küçük Asya’da olduklarına ilişkin tanıklığıyla çeliştiği için Xanthus’u eleştirir,⁵⁶ ama Lidyalı tarihçi Küçük Asya içinde gerçekleşen bir başka göçe değiniyor da olabilir.⁵⁷

Yunan kaynaklarına dair incelememiz, Strabon ile onun Büyük İskender’in iki Tesalyalı komutanından (Farsalalı Kyrsilos ve Larissalı Medios) naklettiği, Ermenilerin kökenine ilişkin öyküyü ele almazsak eksik kalır. Öykünün kahramanı Argonotlardan biri olan ve adını Ermenilerden alan Armenios’tur. Tesalya’daki Armenion’dan

52 *Géographie de Strabon*, Fr. çev. Amédée Tardieu, c. 2 (Paris: Hachette, 1893), s. 13; Türkçesi: Strabon Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası, çev. A. Pekman, Arkeoloji Sanat Yayınları, 2000.

53 *age*, c. 3 (Paris: Hachette, 1894), s. 190. Askaniyalıların bahsi, Güney Frig yer adlarında geçmektedir; bunların Hint-Avrupalı Briglerce asimile edilmiş, Hint-Avrupalı olmayan bir halk olduğu düşünülmektedir. Trakya yer adları arasında ne “Berecynths ülkesi”ne –Frigya’da, İda Dağı çevresi– ne de “Askania”ya rastlanmaktadır. Skamandros, Frigya Irmağı’na efsanevi adını vermiştir (Drews, “Myth of Midas,” s. 79).

54 Denis Roussel, *Los histortadores grtegos* (Buenos Aires: Siglo XXI, 1975), s. 70

55 Robert Drews, *The Greek Accounts of Eastern History* (Washington, DC: Center for Hellenic Studies, 1973), s. 100-03.

56 *Géographie de Strabon*, c. 3, s. 191.

57 Carrington, “Heroic Age, s. 120-21.

geldiği söylenen Armenios, arkadaşlarının bazılarıyla birlikte Acilise-ne, Adiabene ve Sispiritis'e yerleşmişti.⁵⁸

Hagop Manandyan'a göre, Küçük Ermenistan ve Harput ovası Ermeniler için birer geçit yeri idi.⁵⁹ Ancak yazarın tek kanıtı, Strabon'un Armenios'a ilişkin anlatısıdır. Bu öyküde Acilisene (Haya-sa'nın bir bölümü) ile Sispiritis'ten (Ağtznik) söz edilmesi, Urum-larla ve Urumların Yukarı Fırat'tan güneybatı Ermenistan'a girişiyle ilgili olabilir. Acilisene-Calakene-Adiabene, Ermeni aşiretlerinin Ermeni Platosu'na giderken dolaştıkları bölge olarak yorumlanmıştır.⁶⁰ Ama burası Urartuların Van Gölü havzasından kuzeye ve batıya doğru gerçekleştirdikleri yayılma hareketinin ana bölgesi olarak da görülebilir.

Argonotlar miti başlangıçta bir Tesalya öyküsüydü, ancak daha sonra Helen dünyasına girmiş ve Truva Savaşı'ndan bir kuşak önce-sine tarihlenmiştir. Bu kronolojik düzen Yunanların ilk kolonizasyon girişimleriyle (MÖ 8.-7. yüzyıllar) örtüşüyordu. Coğrafi olarak *oikoumene*'nin (bilinen dünyanın) sonunu da içeren bu efsane, jeopolitik etki alanı genişledikçe dallanıp budaklanmış olabilir. Strabon'un kaydettiği öykü yalnızca Ermenistan ve Tesalya arasındaki kimi benzerliklere (isimler, giysiler) dayanan, etiyolojik bir kurgudur. İskender'in komutanları Kyrsilos ve Medios, Tesalya'daki Ormenion kentinin –Armenion'a dönüştürülmüştür– adını kullanmışlardı; kentin kendi adını taşıyan, Argonotlar listesinde adı geçmeyen bir kahramanı vardı. Bu savın temelini *Armenion* ile *Armenia* (Ermenistan) arasındaki benzerlik oluşturur.⁶¹

58 Strabon, *Géographie*, c. 8, haz. ve çev. François Lasserre (Paris: Les Belles Lettres, 1975), s. 127-28. Bizanslı Stefanos'a göre Antipater (başka bir kaynaktan bilinmeyen Yunan bir yazar) Armenios'un aslen Rodoslu olduğunu belirtir. Bkz. Adontz, *Histoire*, s. 324.

59 Hagop Manandyan, *Yerger* [Eserler], c. 1 (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1977), s. 31-32.

60 Suren Eremyan, "Hayeri tseğayin miutyunı Arme-Şpria yergrum" [Ermenilerin Arme-Şubria Ülkesindeki Aşiret Birliği], *Hay joğovrti badmutyun* içinde [Ermeni Halkının Tarihi], c. 1 (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1971), s. 245.

61 Adontz, *Histoire*, s. 327. Küçük Asya'da Ermenilerle ilişkili gibi görülebilecek

Büyük İskender zamanında Yunan yayılcılığı siyasi, ticari ve etno-kültürel faktörler sayesinde büyük ivme kazandı. İskender'in siyasi projesi, imparatorluğunun iki çekirdek unsurunu (Makedonya ve İran) kaynaştırarak kültürel bariyerleri olmayan güçlü bir devlet yaratmaktı. Kolonileştirmenin ideolojik açıdan meşru kılınması gerekliydi. Ne dostluklarını kazanmak için Helen dünyasının "bir zamanlar komşusu ve akrabası" olan halkların izini sürmek, ne de Batı Asya üstünde Yunan-Roma üstünlüğünün pekiştirilmesi, Kafkasların güneyine kadar uzanan bu genetik zinciri açıklamaya yeterlidir. Media, İran, İberya, Arnavutluk ve Adiabene'nin de, Yunan yazarlar tarafından tıpkı Ermeniler örneğinde olduğu gibi, etiyolojik yöntemler izlenerek oluşturulmuş soykütükleri vardı.⁶² Bu bilgi sahtekârlığının nedeni daha karmaşıktır. Bu tutum, bir ortak köken bilinci yaratma fikrine dayanır. Bu sayede, Makedonya İmparatorluğu gibi çok etnisiteli bir devlette farklılıkların ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır. Halikarnaslı Dionysius'un (MÖ 1. yüzyıl) Yunan ile Roma arasındaki siyasi devamlılığı meşrulaştırmak için bir "Yunan" varsayımına dayanarak Roma'nın kökenlerini yeniden inşa etme çabası, tek başına bunu açıklıyor zaten.

kimi yer adlarının *arm* ya da *orm* kökünden gelmesi yalnızca tesadüfidir. Karş. Josef Markwart, "Le berceau des Arméniens," *Revue des études arméniennes* 8:2 (1928): 228; diğer adlarsına Yunan kökenli olması ya da bu bölgelere olan Ermeni göçlerini yansıtmaları olasıdır. Gene de, *Armenion* ve *Armenia*'nın ortak bir Hint-Avrupa kökeni olması muhtemeldir; Hint-Avrupa *er* (yükseltme) kökünden türetilmiş Yunanca *ormenos* (sap, filiz) ile Ermenice *arm(n)* (sap), *armad* (kök) ve *zarm* (soy) sözcüklerini karşılaştırm. Karş. Jahugyan, *Hayots lezvi badmutyun*, s. 288.

- 62 Karş. Jamgoçyan, Melik-Bakışyan ve Abrahamyan, *Hay joğovrti badmutyun*, s. 116 (İran); Krikor Ğapantsyan, *Hayots lezvi badmutyun* [Ermenicenin Tarihi], c. 1 (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1961), s. 32 (İberya); Mikayel Çamçıyan, *Hayots Badmutyun* [Ermenistan'ın Tarihi], c. 1 (Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi, 1985, 1784-86 baskısının tıpkı basımı), s. 173 (Kafkasya Arnavutluğu); Hayk Melkonyan, *Adiabeni bedutyuni yev Hayasdanu* [Adiabene Devleti ve Ermenistan] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1980), s. 40 (Adiabene). Bedrosyan'a göre (*Arami arasbeli*, s. 87-88) *Armenos*'un öyküsü kurgu değil, mittir; yazar Yason mitinin kahramanlarının Asya halklarını temsil ediyor olabileceğini öne sürer (*Perses/İran, Armenos/Ermenistan, Medos/Medya, Apsirto/Kuzeybatı Kafkaslar, Phrixos/Frigya*).

Dolayısıyla, Ermenilerin ve diğer Doğu halklarının kökenlerine ilişkin hikâyeler, Büyük İskender'in siyasi projesi için bir araç olarak üretilmişlerdi. Bu proje, İskender'in babası Makedonyalı Filip'in oluşturduğu, çift işlevli –kayıt ve propaganda– bir “basın bürosu” tarafından desteklenmiş olabilir. Dönemin tarihyazımı, bu mekanizmanın bir parçası olmaktan öteye geçmez.⁶³ Bir miktar vatanseverlik ve kimi yaygın etimolojiler dışında bize pek bir şey sunmayan bu kanıtlar, “bu gelenek bize Ermenilerin ilk anavatanının Avrupa olduğunu ve onların buradan önce Küçük Asya’ya, sonra da Ermenistan’a göç ettiğini söylüyor”⁶⁴ gibi bir sonuca ulaşmamızı sağlayacak güçte değildir.

URARTU DÖNEMİNDE HARPOT VE MALATYA

Hitit İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra “Hatti” terimi Asur yazıtlarında çeşitli anlamlar edindi: I. Tiglatpileser, geleceğin Küçük Ermenistan topraklarından “büyük Hatti ülkesindeki” Melid (Malatya) olarak söz eder.⁶⁵ Hitit İmparatorluğu’nun çöküşünü izleyen karışıklık döneminin ardından Malatya Luvilere ait Melid Krallığı oldu ve bu konumunu 8. yüzyıla kadar sürdürdü. Varsayılan Ermeni göçünün güzergâhı nedeniyle, Melid/Malatya, Urartu döneminde Ermeni nüfusunun yoğunlaştığı noktalardan biri olarak görülmüştür. Igor Diakonoff’un tahminine göre Malatya Luviler, Hurriler ve Ermenilerden oluşan karışık bir nüfusu barındırıyordu ve bunlar görünüme göre ikinci dil olarak Ermenice konuşuyorlardı; anadilse Hiyeroglifik Luvice denilen dildi.⁶⁶

Kimmerlerin Frigya’yı ele geçirmelerinden (MÖ 676) kısa süre sonra Urartu Kralı II. Rusa batıya doğru bir sefer düzenlemiştir. Adilcevaz’da bulunan bir yazıtta II. Rusa’nın bu sefer hakkında

63 Karş. Roussel, *Los historiadores*, s. 113-17, 149-50.

64 Manandyan, *Yerger*, s. 20.

65 Oliver Gurney, *The Hittites* (Londra: Penguin, 1990), s. 34.

66 Igor Diakonoff, *Predistoriia armianskogo naroda* (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1968); çev. Lori Jennings, *The Pre-History of the Armenian People* (Delmar, NY: Caravan Books, 1984), s. 126.

şunları söylediği belirtilir: “Yabancı ülkelerden erkekler ve kadınlar getirttim... Bunlar Muşki’den ve Hatti’deki Halitu’dan toplandılar (?).”⁶⁷ Bu istila, her zamanki gibi, nüfusun Urartu topraklarına iskan edilmesiyle sonuçlandı; Van Gölü’nün güneyinde bulunan Mışkunik bölgesi bu olayın anısını yaşıyor olabilir.⁶⁸ Bu “Muşki diyarı” Frigya ile değil, muhtemelen Malatya ile ilişkili.⁶⁹

Peki Harput’a ne oldu? MÖ 17. yüzyılda “Zuppa”, 15. ile 12. yüzyıllar arasında ise “İşuva” olarak anılan bölge, 8. yüzyıl Urartu kaynaklarında “Zupani” adıyla yeniden ortaya çıkar. Zuppa’nın, İşuva adıyla bilindiği bir dönemin ardından, on yüzyıl sonra garip bir biçimde Zupani adıyla tezahür etmesi, burada, Hurrilerin hüküm sürdüğü bir ara dönem dışında, Hint-Avrupalı bir nüfusun 3. milenyumdan beri varlığını kesintisiz biçimde sürdürdüğüne işaret ediyor olabilir. Bölgede Ermeni unsurun egemen olmaya başladığı bir tarihte eski adın yeniden canlanması salt tesadüf olamaz.

Aslında Zupani, Urartu Kralı I. Arğişti (786-764) tarafından fethedilmiş, kral 782 yılında “Zupani ve Hatti (Harput ve Malatya) ülkelerinden” 30 bin dolayında tutukluyu Ararat ovasına yerleştirmişti. Bunlar o tarihlerde yeni yapılan Erebuni kalesinin (bugünkü Erivan) nüfusunu oluşturdular.⁷⁰ Zupani (büyük olasılıkla *Zopani*; Dzopani olarak telaffuz edilir), Ermenice *Dzopk* ve Yunanca *Sophene* ile aynıdır.

Asur kaynakları, Yukarı Fırat’ta savaştıkları Muşkilerin kökeni konusunda sessizdir. Akademik literatürde Muşkiler, Frigya sakinlerinden ayırt edilebilmeleri için “Doğu Muşkileri” olarak adlandırılmışlardır.⁷¹ Luvilerin Karkamış Devleti’nin kralı İarisis’in bir ya-

67 Aşod G. Aprahamyan ve Bedros Hovannisyan, *Hay joğovrti badmutyan krestomatia* [Ermeni Halkı Tarihine İlişkin Yabancı Metinler Derlemesi], c. 1 (Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi, 1981), s. 88.

68 Yeğya Gasuni, *Nakhahaygagan Hayasdan* [Ermenilerden önceki Ermenistan] (Beyrut: Fonds National Armenien, 1950), s. 153.

69 Karş. Charles Burney ve David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1971), s. 162.

70 Karş. Aprahamyan ve Hovannisyan’ın, *Hay joğovrti badmutyan krestomatia* içinde yer alan yazıları, s. 55-56, 60.

71 Diakonoff bunların Frig etnik kökeni dışında kalmış ve Malatya’da “Eski

zıtında (MÖ 8. yüzyıl) kralın Mısır, Babil, Musa, Musaka ve Sura ile ilişkileri anlatılır. Son üç isim genellikle Misya, Frigya ve Suriye ile özdeşleştirilir.⁷² Misya'ya mesafenin uzaklığı nedeniyle, Diakonoff "Musa"nın Frigya, "Musaka"nın da Doğu Muşkiler (Proto-Ermeniler) olduğunu ileri sürer. Mesafe faktörü kesin bir argüman sunmaz; Suriye-Mezopotamya ülkeleri gerek karadan, gerekse Suriye'nin Mina limanı aracılığıyla denizden, Misya da dahil olmak üzere Küçük Asya'nın batı bölgeleriyle iletişimlerini sürdürmüşlerdi. Asur vasalları olup hiçbir zaman kendilerine ait bir devletleri bulunmayan Doğu Muşkileri siyasi ve ticari bakımdan bir önem arz etmiyordu; ama Çanakkale Boğazı üstündeki stratejik Hisarlık (eski Truva) limanı ile Misya, her zaman Ege ve Karadeniz bölgeleri arasındaki ilişkilerde kritik bir köprü konumunda olmuştu.

Diakonoff, Musa ve Musaka'nın, Trakyalı Frigler arasındaki farklı etnik gruplar için kullanılan aynı terimler olduklarını öne sürerek bir tez daha ortaya atar. Bunlardan birinde *k* çoğul ekinin kullanıldığı, diğerindeyse kullanılmadığı düşüncesindedir:

Frigcede, Eski Ermenicenin karakteristik *k* çoğuluna dönüşebilecek bir biçime rastlanmaz. Bu durumda *Musk*'i teriminin (*k* ile) ilk kez yalnızca, Trakyalı Friglerin Asur ve Urartu ile ilk çatışan öncü kolu olan Proto-Ermeniler için kullanıldığını varsaymamız gerekir. Daha sonra bu terim Frigyalılara da geçti, ama Frigyalılar komşuları Misyalılar gibi *k* sonekini kullanmadı. Bu kullanımın nedeni, Asurluların ve diğerlerinin, Proto-Ermeniler ve Doğu Muşkilerin kültürel imgelerinin benzeştiğini düşünmesiydi.⁷³

Diakonoff kanıt olarak "Tumiski" adını gösterir. Tumiski, Malatya bölgesinde bulunan ve MÖ 8. yüzyılda Urartu Kralı II. Sarduri

Malatya'ya ulaşan Eski Frigya arkeolojik kültürü"nü sürdürerek ayakta kalmaya çalışan, Trakyalı Frig aşiretler olduğunu öne sürmüştür. Bkz. Diakonoff, *Pre-History*, s. 123. Ne var ki yazar bunu söylerken, "ancak bu kültürün yaratıcılarının etnik aidiyeti saptanamamıştır" doğrultusundaki kendi ifadesini göz ardı etmiştir. *age*, s. 72.

72 Philo H. J. Houwink ten Cate, "Asia Menor entre los hititas y los persas," Elena Cassin, Jean Bottéro ve Jean Vercoutter, *Los imperios del antiguo Oriente* içinde, c. 3 (Madrid: Siglo XXI, 1974), s. 111.

73 Diakonoff, *Pre-History*, s. 195.

tarafından fethedilen⁷⁴ bir yerin adıdır. Çeşitli yerlerde bu yerin adı Roma'nın Fırat üstündeki "Tomisa" adlı kalesiyle ve Anania Şiragatsi'ye atfedilen, 7. yüzyılda yazılmış *Aşkharhatsuyts* (Coğrafya) adlı yapıtta geçen bir yer adı olan "Tmnis"le özdeşleştirilmiştir.⁷⁵ Ancak Tomisa ve Tmnis'te *k* soneki yoktur. Eğer Tumiski bir Ermeni adı olsaydı ya da *-ki* ekinin herhangi bir etnik değeri olsaydı, *k*'nın korunması gerekmez miydi? Doğu Muşkilerinin konuştukları dilden hiçbir iz kalmadığı dikkate alındığında, onların dilsel ortaklıkları hakkında konuşmanın ya da *muşki*'nin *k*'sını Ermenice *k* soneki ile özdeşleştirmenin bir anlamı yoktur.

Doğu Muşkilerinin "kültürel imgesi" nedir ayrıca? Doğrusunu söylemek gerekirse bilinmiyor; Malatya-Harput-Diyarbakır yolu üzerindeki Trakya tipi denilen tümülüsler (mezar höyükleri) bize bununla ilgili herhangi bir kanıt sunmaz.⁷⁶ Charles Burney şuna işaret eder: "Ermenilerin, Trakyalı Frig kökenleri hiçbir arkeolojik veriyle desteklenmemektedir... Frigya Krallığı'nın, özellikle Gordion'un ayırt edici özelliği olan tümülüslere Doğu Anadolu'da rastlanmaması gerçekten de tuhaftır."⁷⁷

Yukarı Fırat'ın sağ kıyısında, İşuva'nın doğusunda bir ülke olan Pahhuwa'nın hükümdarı Mita'nın adı (önce 13. yüzyılın sonuna tarihlenen, ama tarihi artık 15. yüzyıl ortası olarak belirlenen)⁷⁸ bir Hitit yazıtında güçlü bir isyanın lideri olarak geçmektedir.⁷⁹ Diako-

74 Igor Diakonoff, "First evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern natolia," *Annual of Armenian Linguistics* 13 (1992): 51.

75 Adontz, *Histoire*, s. 199; Suren Eremyan, *Hayasdanı isd "Aşkharhatsuytsi"* ["Coğrafya"ya Göre Ermenistan] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1963), s. 53.

76 Adontz, *Histoire*, s. 332.

77 Burney ve Lang, *Peoples*, s. 177. M. Chahin'e göre ["Some Legendary Kings of Armenia: Can They Be Linked to Authentic History?," *Journal of the Society for Armenian Studies* 1 (1984): 62] "Trakya" tümülüslerinin olmaması, bunların geçmişteki varlığını reddetmeye yeterli değildir.

78 Heinrich Otten, "Hititas, jurritas y mitanios," Cassin, Bottero ve Vercoutter, *Los imperios del antiguo Oriente* içinde, c. 2, s. 147.

79 Oliver Gurney, "Mita of Pahhuwa," *Annals of Archaeology and Anthropology* 28 (1948): 32-39. Pahhuwa kenti (*bhng'hu* "çok", Yun. *pachys* ve Hatti *ura(i)* "kaynak") Pahhuwa'nın doğusunda, bir dağ silsilesi olan *-zirvesi* Bajr dağı- Ermenice *Püragn* ("on bin kaynak"; Türkçe: Bingöl) ile özdeşleştirilebilir (Bedrosyan, *Arami arasbeli*, s. 83).

noff, Hatti'nin düşmesinden bu kadar uzun zaman önce bir Frig ileyişinin mümkün olmadığını belirtir ve bu Mita'nın adının Muşkili Mita (Frigyalı Midas, 8. yüzyıl) ile ilişkilendirilmesine karşı çıkar.⁸⁰ Ancak bu argüman kesin olmaktan çok uzaktır ve yazarın "Batı" (Frig) ve "Doğu" Muşkilerini bir tutması kabul edilemez. Tarihi ne olursa olsun, Oliver Gurney'nin savı hâlâ geçerlidir: Eğer Muşkiler Hitit döneminde Ermeni Platosu'nda bazı toprakları işgal ettilerse, o zaman doğudan gelmiş olmaları gerekir, bu nedenle Muşkiler Frig olamazlar.⁸¹

Diakonoff, Muşkilerin çoban ve tacir olduklarını ve göçebe yaşamlarının Ermenicenin platonun her yerine yayılmasını kolaylaştırdığını da savunur.⁸² Yeri gelmişken, Ermenice lügatinde Hint-Avrupa kökenli tarımsal terimlerin sayısının çokluğu, 1. milenyumda Ermenilerin hayvancılıkla uğraştıkları varsayımını geçersiz kılmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, MÖ 9. yüzyılda, Asur kaynaklarında Doğu Muşkilerinin bir tarım topluluğu olduğuna son kez değinilmektedir. Asıl Urumuların Ermenice konuşuyor olmaları muhtemeldir. Urartu yazıtlarında (MÖ 9.-8. yüzyıllar) Urumulardan, merkezi Muş olan "Urme" ülkesinin adı aracılığıyla söz edilir; Muş, Asur kralı I. Aurnasirpal'in (884-859) "İç Urumu" dediği yerle örtüşmektedir.⁸³ Adlarının "Armen"le fonetik benzerliği nedeniyle, Urumuların Ermenice konuşan bir halk olma ihtimalleri Muşkilere göre daha yüksektir.

Diakonoff'un "Armenia" ve "Armen" adlarının kökenine ilişkin görüşleri de Yukarı Fırat ile bağlantılıdır:

MÖ 1. milenyumun başında Yukarı Fırat vadisi nüfusunun etnik yapısı karışık olduğundan, muhtemelen bu gruba genelde komşuları

80 Diakonoff, *Pre-History*, s. 161.

81 Gurney, "Mita," s. 46-47.

82 Igor Diakonoff, "K preistorii armianskogo iazyka (o faktakh, svidetel'stvakh i logike)" [Ermenice'nin Tarih Öncesi Hakkında (Veriler, Tanıklıklar ve Mantık Üzerine)], *Badma-Panasiragan Hantes*, no. 4 (1983): 169-70.

83 Diakonoff, *Pre-History*, s. 76, 167. II. Sarduri daha sonra Urme'nin güneybatısında bulunan Ağtznik'teki Arme ülkesine bir sefer düzenledi (MÖ 752); Urme'nin güneybatısı belki de Ermenilere göre "Dış Urumu"ydü (Sargyan, "Urardagan derutyuni," s. 100-01).

tarafından verilmiş ortak bir ad yoktu. Bu nedenle komşuları onlara, kendilerine en yakın, Proto-Ermenice konuşan alt gruplardan birinin adıyla hitap ediyorlardı. Gürcüler için vadinin kuzeyindeki Suhmu; Aramiler için Arami bir nüfusu olan en kuzeydeki yerleşim yerlerinin (Amed, Karkamış, vb.) sınır komşusu Arme bu tür bir bölgeydi. Buradan, Gürcülerde Proto-Ermenice konuşan ülkelerin sakinlerinin *somexi*, Aramilerde *Armnaia* olarak adlandırıldığını çıkarıyoruz. Antik Persler Batı Asya'nın diğer coğrafi terimleriyle birlikte bu terimi de Aramilerden almışlardı, çünkü Ahamenişlerin idari işlerinde çalışan kâtip ve memurlar onlara mensuptu.⁸⁴

Bu tür tahminleri sağlam bir hipoteze dönüştürmek mümkün değildir. Pers kralı I. Darius'un Susa'daki bir heykelinin yanında, üçdilli (Eski Farsça, Babilce, Elamca) çiviyazısı bir metne eklenmiş Mısırca çeviride Ermenistan adı *Armna* olarak yazılmıştır.⁸⁵ Mısırca yazılmış bu adın kaynağı neydi? Bunun için doğal aday, Ahameniş İmparatorluğu'nun idari dili olan Aramicedir. Resmi belgelerin Aramice yazıldığı, sonra çeviri için satraplıklara gönderildiği bilinmektedir. Ama aslında gerçek kaynağın Aramice değil, Farsça "Armna" olduğunu güvenle söyleyebiliriz, çünkü Ermenistan Babilcede "Uraştu", Elamcada "Harminuyap" adıyla biliniyordu. Peki, neden Aramice değil? Çünkü *Armnaia* Aramicede mevcut olmayan, sonradan oluşturulmuş bir terimdir.

Behistun'un ünlü üçdilli –yine Eski Farsça, Babilce ve Elamca– yazıtında, aynı Darius'un Babilce metnin tabletlere, Aramicenin deri tomarlara kopya edilmesi doğrultusunda bir buyruğu bulunur. Çeşitli kazılar sırasında Babilce tabletlerin ve Aramice deri tomarların parçaları bulunmuştur. Aramice metinler 20. yüzyıl başında Nil deltasındaki Elephantina Adası'nda, bir Yahudi askeri garnizonunun ar-

84 Diakonoff, *Pre-History*, s. 126. Adontz, daha 20. yüzyılın başında benzer görüşler ileri sürmüştü, bkz. N[icolas] Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, çev. ve yorum Nina G. Garsoïan (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970), s. 308-10.

85 Mirjo Salvini, "Ethnogenèse: La formation du peuple arménien," haz. Raymond H. Kévorkian ve Jean-Pierre Mahé, *Arménie: 3000 ans d'histoire* içinde (Marsilya: Maison Arménienne de la Jeunesse et de la Culture, 1988), s. 75.

şivlerinde keşfedilmişti. Bu metinlerde Farsça “Armina” ve Babilce “Uraştu”nun karşılığının, Diakonoff’un hipotezinin işaret ettiği gibi *Armnaia* değil, Aramice *Ararat* olduğu görülür.⁸⁶ Bunlardan ikincisi İncil transkripsiyonuna benzerdir; ancak, Ahemeniş kâtiplerin biri genel kullanım için (*Armnaia*’yı kullanarak), diğeri özellikle Yahudi okuyucular için (*Ararat*’ı kullanarak) iki Aramice metin üretmeleri ihtimali çok düşüktür. Bunu yapmanın mantıklı bir açıklaması yoktur. Dolayısıyla *Armnaia*’nın Ermenistan’ın Aramice adı olmadığını güvenle söyleyebiliriz. Daha önce belirtildiği gibi, bu adın Hint-Avrupa kökenli olma ihtimali daha yüksektir.

Diakonoff ayrıca Yunanların Ermenileri, Aramiceden gelen *Armnaia* adını almadan önce, “Melitenler” (yani, Malatyalılar) olarak bildikleri varsayımını da ileri sürmüştür. Diakonoff bu iddiasını, Şameş-barakku adlı bir kişiden “Uraştu ve Melidu askerlerinin komutanı” olarak söz eden MÖ 4. yüzyıla ait Babilce yazılmış bir Ahemeniş belgesine dayandırır. Pers askeri birlikleri komşu etnik gruplar bir araya getirilerek oluşturulurdu; buradan yola çıkarak Diakonoff, Şameş-barakku’nun Ermeni satraplıklarından oluşan birliklerin başı olduğu sonucuna varır. Diakonoff’un sözünü ettiği bu satraplıklar, on üçüncü satraplık (Babilce adı Melid olan bu yer muhtemelen başkentti) ve on sekizinci satraplıktı (Uraştu).⁸⁷ Bu görüş de sağlam bir dayanaktan yoksundur.

Bence “Melitenler” Malatya’nın (Melid) Luvi egemen unsurunu tanımlayan bir isimdi yalnızca. Diakonoff’un çıkarsaması şu nedenlerle tutarlı değildir:

- a) Melid, Urartu topraklarının, daha sonra da on üçüncü satraplığın toprakları dışındaydı;
- b) Bu kente on üçüncü satraplığın başkentti olarak değinen bir kaynak yoktur;
- c) Ahemeniş yazıtlarında geçen Babilce *Uraştu*, *Armina* ile eşanlamlıydı.

86 Albert Olmstead, *History of the Persian Empire* (Chicago: University of Chicago Press, 1959), s. 116-17; Sarkisyan, “Urardagan derutyuni,” s. 74-75.

87 Diakonoff, *Pre-history*, s. 202.

Diakonoff'un görüşlerinin uzun uzun ele almamızın nedeni, onun *The Pre-History of the Armenian People* adlı yapıtının bu konuda okunan standart kitaplardan biri haline gelmesi, hatta (en azından şimdilik) "Ermeni halkının kökenlerine dair mevcut en kapsamlı" kitap olarak görülmesidir.⁸⁸ Ancak yapıtın Rusça aslı 1968'de, tümüyle aynı metnin İngilizce çevirisi 1984'te yayımlanmıştır. Böylesi uzun bir süreden sonra Diakonoff'un kurgusunun baştan sona elden geçirilmesi gereklidir, çünkü temel aldığı bazı veriler derinlikli bir bilimsel analiz karşısında duracak güçte değildir. James Mallory, Diakonoff'a atfen haklı olarak şunu söyler: "Frigyalılar ile Ermenilerin aynı büyük göç dalgasıyla ilişkilendirilmesi, kökenlerini neredeyse tümüyle anlaşılmaz hale getirmiştir."⁸⁹

Anlaşıldığı üzere, Ermenilerin kökenleri Harput/Malatya bölgesiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Ermenilerin kökenlerini açıklamaya yönelik her çaba, başka konularla ilgili açıklamalarda olduğu gibi, genellikle bir yeniden inşa sürecidir. Çeşitli kaynaklardan toplanan mevcut veriler, sağlam ve sürekli elden geçirilen hipotezlerle eşleştirilmelidir. Neyse ki kanıtlar azar azar da olsa artıyor; kanımca daha net ve daha doğru bir resim ortaya çıkacak ve böylece Harput ile Malatya'nın, "Ermenilerin en eski beşiği" olarak olmasa da, en azından Ermeni halkının erken kökenlerinin kilit bölgelerinden biri olarak önemi pekişecektir.

88 Avdoyan, "Afro-Centrism," s. 90 (italik metnin aslındadır).

89 Mallory, *Indo-Europeans*, s. 35.

Bir Roma Sınırı Olarak Güneybatı Ermenistan: Sophene MÖ 188 - MS 299

Everett L. Wheeler

MÖ 1. yüzyılda Büyük Dikran, Ermeni sınırlarını en geniş coğrafi boyutlarına ulaştırdı.¹ Ermenistan Yakındoğu'da bir süper güç oldu – artık Partların vasalı değil eşiti ve Roma'nın ciddi bir rakibi.

-
- 1 Bu makale, Ermenistan ve Yunan-Roma dünyası üzerine yapılmış çok daha kapsamlı bir çalışmanın kimi yönlerinin bir taslağını sunmaktadır. Burada ikincil literatürden belgeleri birer birer ortaya koyma ya da belli konularda tüm araştırmacıların görüşlerini sıralama çabasına girilmemiştir. Sophene'ye ilişkin daha eski literatür için bkz. örneğin Karl Güterbock, "Römisch-Armenien und die römischen Satrapien in vierten bis sechsten Jahrhundert: Eine rechtsgeschichtliche Studie," *Festgabe der juristischen Fakultät zu Königsberg für ihren Senior Johann Theodor Schirmer zum 1. August 1900* içinde (Königsberg: Hartungsche Verlagsdruckerei, 1900), s. 3-58; Heinrich Hübschmann, "Die altarmenische Ortsnamen," *Indogermanische Forschungen* 16 (1904): 197-490; Franz Heinrich Weissbach, "Sophene," *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Reihe 2, III.A. 1 (1927): 1015-19; Joseph Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen* (Viyana: Mikhitaryan, 1930); Louis Dillemann, *Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents* (Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1962); Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington, DC: Georgetown University Press, 1963); Thérèse Frankfort, "La Sophene et Rome," *Latomus* 22 (1963): 181-90; N[icolas] Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, çev. ve yorum Nina G. Garsoïan (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970); Sir Ronald Syme, *Anatolica*, haz. Anthony R. Birley (Oxford: Clarendon Press, 1995), s. 50-57; Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarac'oyc')*: *The Long and Short Recensions* (Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1992). Ayrıca Robert Hewsen'in *Revue des études Arméniennes*'de yayımlanan "Introduction to Armenian Historical Geography" dizisindeki şu makaleleri: II: "The Boundaries of Achaemenid 'Armina,'" yeni dizi, 17 (1983): 123-43; III: "The Boundaries of Orontid Armenia," yeni dizi, 18 (1984): 345-66; IV: "The Boundaries of Artaxiad Armenia," yeni dizi, 19 (1985): 55-85; V: "The Vitaxates of Arsacid Armenia: A Re-examination of the Territorial Aspects of the Institution," yeni dizi, 21 (1988-89): 271-319.

bydi. Dikran'ın imparatorluğu günümüz antik dönem tarihçilerinin Ermenistan'ı algılama biçiminde kalıcı bir etki yaratmıştır – bu algı kısmen Sahte Pavistos Püzant (ya da *Destansı Tarihler*) ve Movses Khorenatsi gibi Ermeni kaynaklarınca pekiştirilmiştir, çünkü bu tarihçiler tüm kadim Ermeniler arasında kültürel, dilsel ve özellikle de siyasi bir birliğin olduğunu vurgularlar. Bu kaynaklarda Ermenistan ile Roma İmparatorluğu arasında kesin sınırlar tanımlanmaz. Ne var ki, Dikran'ın imparatorluğu bile tüm Ermenice konuşan halkları birleştirmemişti. Dikran döneminde eskiden beri kendi siyasi yolunu izleyen, Yukarı Fırat'ın batısında konumlanmış bir bölge olan Küçük Ermenistan, Pontuslu VI. Mithridates'in imparatorluğuna aitti; muhtemelen bir zamanlar Ermeni Sophene'nin (Dzopk) parçası olan Melitene (Melid, Malatya) Kapadokya'nın bir bölgesiydi; bir zamanlar Sophene'nin parçası olan Kommagene, Dikran'ın vasalı olarak kendi Orontid (Yervantuni) krallarını muhafaza etmişti. Dikran, MÖ 93'te Sophene'yi topraklarına katınca, doğu Ermeni krallığı güneybatıdaki rakibini ve bizim genelde Ermenistan olarak kabul ettiğimiz toprakların tümünü ilk kez kontrolü altına almış oldu.

Roma terminolojisi Sophene'nin gerçek tarihini anlaşılmaz kılar. Roma terminolojisinde MÖ 66'dan itibaren Roma'nın dolaylı kontrolünde olan, MS 72'de bir eyalet olarak ilhak edilen Küçük Ermenistan bölgesinden söz edilir, oysa bizim sözünü ettiğimiz, başkenti Aras Nehri üstündeki Ardaşad olan Büyük Ermenistan'dır. Roma terminolojisinde, Sophene –Dikran'ın yarattığı Ermenistan algısına uygun olarak– sadece Büyük Ermenistan'ın bir parçası gibi algılanır. Ancak tarihsel gerçek biraz farklıdır. Geniş anlamda, Ahameniş Pers İmparatorluğu'nun *Armina* satraplığından ayakta kalan ve asıl Ermenistan'ı temsil eden doğu Ermeni krallığı değil, Sophene'dir. Sophene bir noktada, MÖ 188'de yapılan Apamea Barışı'yla birlikte Seleukos İmparatorluğu'nun boyunduruğundan kurtulduktan sonraysa kesin olarak, I. Ardaşes'in doğu Ermeni krallığından daha büyüktü. Ardaşes'in ülkesinin toprak üstünlüğü ancak Yunan tarihçi Polybius'un (25.2.12) Ardaşes'in Ermenistan'ın çoğunluğuna egemen olduğunu doğruladığı MÖ 179'a tarihlenebilir. Aslında,

yazımın devamında savunacağım üzere, bir açıdan Sophene ve Büyük Ermenistan'ın tartışmasız birliği ancak yirmi dokuz yıl kadar sürmüştür (yak. MÖ 93-64).

Helen ve Roma dönemlerinde Sophene'nin kendine özgü siyasi, bir ölçüde kültürel ve etnik tarihi vardı. Yazımda üç noktaya vurgu yapıyorum. Birincisi, Sophene'nin Mezopotamya ve Suriye ile geleneksel yakın bağları burada, İran etkisinin üstün olduğu doğu Ermeni ülkesine göre daha büyük bir Sami ve Yunan etkisi yarattı. Aslında kuzey Mezopotamya'daki Ermeni varlığı –güneyde Edessa ve Nisibis'e kadar uzanmaktaydı– konusu, genelde Ermenilerin yerleşim alanını Toros Dağları'nın kuzeyiyle sınırlayan ve Mezopotamya'yı bir Arap bölgesi olarak gören birçok Yunan-Romalı (hatta kimi Pers) tarihçilerin pek dikkate değer bulmadığı bir konudur.² İkincisi, antik dönemde Sophene, Doğu ve Batı'nın rakip imparatorlukları arasında bir tampon bölgeydi. Roma ile Partlar arasındaki rekabetteki rolünden önce Sophene, Geç Tunç Çağı'nda Hititler ile Mitanni'nin ve Erken Demir Çağı'nda Asur ile Urartu'nun mücadelesine tanıklık etmişti. Sophene'nin tarihinin bu yönünün sürekliliği vurgulanmalıdır. Üçüncüsü ve en önemlisi, MS 299'daki Nisibis Antlaşması, Sasanileri Sophene ve “Dikris'in (Dicle) öte yanı” denilen diğer bölgeler üstündeki Roma hegemenoyasını tanımak mecburiyetinde bırakmıştır. Nisibis Antlaşması, Sophene bölgesinde, yani Nymphius Irmağı'nın (bugünkü Batman Çayı) batısında yeni bir oluşuma yol açmadı, aksine mevcut durumu teyit etti. Sophene MÖ 64'ten MS 299'a kadar Roma'ya tabi bir krallık olmuş, başlangıçta Kapadokya kralına devredilmiş, daha sonra Roma'nın Kapadokya valisinin denetimine verilmişti. Sophene diğer dönemlerde (213'ten önce) Edessa merkezli Osroene vasal krallığına bağlıydı muhtemelen.

2 Kettenhofen'in yakın tarihte ortaya attığı, Nisibis'in (Nusaybin) hiçbir zaman Ermenistan'ın bir parçası olmadığı iddiası, antik dönem tanıklıklarına ters düşmektedir; örn. Josephus, *Antiquitates Judaecae* 20.68. bkz. Erich Kettenhofen, “Die Arsakiden in den armenischen Quellen,” haz. Josef Wiesehöfer, *Das Partherreich und seine Zeugnisse* içinde (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998), s. 336 n19.

COĞRAFYA VE ETNİK ÇEŞİTLİLİK

Augustus dönemi coğrafyacısı Strabon'un ana hatlarını çizdiği üzere Sophene, Arsaniyas Irmağı'nın (Aradzani, bugünkü Murat Irmağı) kuzeyindeki Anti-Toros (Munzur) Dağları'ndan başlayıp Fırat boyunca uzanan, Toroslari aşip güneye, Masius Dağları'na (Tur Abdin) kadar inen ve doğu sınırı Nymphius Irmağı'yla çizilen bölgedir. Strabon'un tarifinde kuzeydoğu sınırı net değildir, ancak Arsamosata'nın (bugünkü Haraba) MÖ 3. yüzyılda Sophene'nin başkenti olduğu düşünülürse, daha sonra Balabitenne (Palahovid) ve Aştiyanene (Haşdiyank) olan yerlerin bazı kısımları da buraya dahil olmalıdır.

Strabon'un tarif ettiği Sophene'nin, Ermeni tarihçilerinin de iyi bildiği alt birimleri, Yunan-Roma kaynaklarında ancak 2. yüzyılda görülmeye ve MS 299'dan itibaren daha da öne çıkmaya başlar. Bu bölümler, Sophene Şahuni (Pokr Dzopk), Anzitene (Hanzit), İngilene (Ankiğdun) ve Sophanene'dir (Medz Dzovk).³ Bu alt birimle-

3 Bu yer adlarından bazıları çok eskidir. Sophene adı, MÖ 8. yüzyıl Urartu yazıtları ile III. Tiglatpileser'in (MÖ 774-722) Asurca bir metninde anılan ve aşağı Arsaniyas vadisinde bulunan Zupa/Zupani bölgesinden ya da kentinden türemiştir. Bkz. Friedrich König, *Handbuch der chaldischen Inschriften*, 2 cilt (Graz: E. Weidner, 1955-57), no. 25, 80.4.IV, 81.4.IV; Karlheinz Kessler, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nord-mesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des I. Tausends v. Chr.* (Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1980), s. 167; Mirjo Salvini, "Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del medio Eufrate MEATHNH, KOMMAITHNH, SOPHNH, TOMISA," *Parola del Passato* 27 (1972): 107, not 14 ile; Paul Zimansky, "The Urartian Frontier as an Archaeological Problem," haz. Mario Liverani, *Neo-Assyrian Geography* içinde (Roma: Università di Roma "La Sapienza," 1995), s. 174. Bu adı daha da geriye, bir Hitit metninde geçen Suppina Dağı'na götürme çabası, araştırmacılar arasında rağbet görmemiştir. Bkz. Guiseppe del Monte ve Johann Tischler, *Répertoire géographique des textes cunéiformes*, VI: *Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte* (Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1978) kaynakça, s. 368, 559. Aynı şekilde, sık sık belirtilse de (örneğin, Emil Forrer ve Eckhard Unger, "Alzi," *Reallexicon der Assyriologie* 1 (1932): 89) bir Hitit metninde yapıldığı gibi İngalave'nin İngilene ile özdeşleştirilmesi yanlıştır, çünkü İngalave muhtemelen Fırat'ın kuzeyinde ve batısında bir yerde bulunmaktadır. Bkz. John Garstang ve Oliver Gurney, *The Geography of the Hittite Empire* (Londra: Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, 1959), s. 37, 39; Igor Diakonoff, *The Pre-History of the Armenian People*, çev. Lori Jennings

rin, Yaşlı Plinius'un Ermenistan'ın yerel adlarla yüz yirmi *strategiai*ya (idari bölge) ayrıldığı doğrultusundaki ifadesiyle bir ilgisi olabilir. Bu bölümlerin Büyük Dikran mı, yoksa ilk Arşaguni kralı I. Dırtad tarafından mı oluşturulduğu araştırmacılar arasında hâlâ bir tartışma konusudur.⁴ Bu tartışmalar tezim açısından önemli değil, çünkü siyasi ve askeri tarihe ilişkin Roma kaynakları çoğunlukla buradan yalnızca Sophene adıyla söz eder.

Strabon'un Sophene'nin sınırlarını kuzey Mezopotamya'ya uzatması başkaları tarafından da teyit edilmektedir: Prokopius'a göre (yak. MS 500'den 562 sonrasına kadar) Amida (bugünkü Diyarbakır) Ermenistan'daydı; hatta Kıbrıslı George'a (600'lerde ünlenen bir tarihçi) göre Mardin de buraya dahildi, ama erken Bizans döneminde Sophene ya da Sophanene denilen bölgenin güney sınırı değişti. Polemius Silvius'un 4. yüzyılın sonundaki Roma eyaletleri listesi Sophanene'yi Osroene, Fırat ve Mezopotamya ile birlikte Doğu piskoposluk bölgesine dahil ediyordu; oysa coğrafyacı Pomponius Mela (MS 40'larda ünlenmişti) Sophene ve Kommagene'yi Suriye'nin bir parçası olarak gösteriyordu.⁵ Buna rağmen birçok coğrafi ad gibi Sop-

(Delmar, NY: Caravan Books, 1984), s. 150 dipnot 15; del Monte ve Tischler, *Répertoire géographique*, s. 141. İngilene (Ermenice: Ankiğdun) muhtemelen III. Tiglatpileser'in bir yazıtında geçen Anganu'dur: Karlheinz Kessler, "Subria, Urartu and Assur: Topographical Questions around the Tigris Sources," *Liverni, Neo-Assyrian Geography* içinde, s. 60. Ancak Arsaniyas Irmağı ile Toroslar arasındaki Anzitene kuşkusuz Neo-Asur metinlerindeki Enzi'den türemiştir; Zupa'dan çok daha sık geçen bir terim olması da ilginçtir. Bkz. Hugh F Russell, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia. According to Assyrian Sources," *Anatolian Studies* 34 (1984): 180-82; karş. Forrer ve Unger, "Alzi," s. 88-90. Anzitene'ye atıfta bulunan en erken Yunan referansı Batlamyus'a aittir: *Geographia* 5.12.8, haz. Karl Müller (Paris: Firmin-Didot, 1901). Sophanene adıyla ilk kez MS 120'lerde ya da 140'larda yazılmış olan, Arrian'ın bir yapıtının parçasında geçer: *Parthica* (fr. 105, haz. Anton G. Roos, *Arriani Scripta Minora* içinde (Leipzig: B.G. Teubner, 1967), *Stephen of Byzantium*, "Sophene" başlığı altında); ancak Arrian'ın bu terimden ne anladığı bilinmemektedir.

4 Plinius, *Historia Naturalis* 6.27; Tigranes: Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 79, 136; Tiridates: Adontz, *Armenia*, s. 331-32.

5 Procopius, *Bella* I.17.23; [Kıbrıslı George], *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani*, haz. Heinrich Gelzer (Leipzig: B.G. Teubner, 1890), s. 46; *Laterculus*

hene adının işaret ettiği bölgenin boyutları genişleyebilir veya daralabilir. MÖ 3. yüzyılda Sophene'nin Orontid kralları Fırat'ın batısında ki Kommagene'ye de egemendiler; ayrıca Sophene, uzak bir geçmişte muhtemelen, ama MS 188'den sonra kesinlikle, Munzur Dağları'nın kuzeyindeki Acilisene'yi de kontrol ediyordu. Sophene'nin MÖ 3. yüzyılda ya da daha evvelinde Melitene'ye de hâkim olduğu varsayılabilir, ancak bu konuda ayrıntılı bilgilere ulaşmak zor. Kapadokya'nın pek tanınmayan Kataonyalıları hakkında daha çok bilgimiz olsa konuyla ilgili daha fazla şey söyleyebilirdik.⁶

Pomponius Mela'nın Sophene'yi Suriye'yle ilişkilendirmesi yeni bir şey değildi. Asurlular, Melid, Kummah (Kommagene), Tabal ve geç Kilikya'nın diğer prenslikleri gibi doğu ve güneydoğu Anadolu'nun Erken Demir Çağı Yeni-Hitit krallıklarını Kuzey Suriye olarak kabul etmekteydi. Kronolojik hattın öte tarafından bakarsak, günümüzün Ermeni tarihçilerinin Edessa ve Nisibis'e sık sık değinmeleri ve çok iyi bilindiği üzere, Süryani Hristiyanlığının güney ve batı Ermenistan üzerinde etkisinin olması, Ermenistan'ın, özellikle de Sophene'nin kuzey Mezopotamya ile kültürel bağlantıları olduğunu doğrulamaktadır.⁷ Aziz Taddeus'la ilgili çeşitli efsaneler, Edessa ile Ankiğdun (bugünkü Eğil), yani MÖ 2. yüzyılda Sophene'nin başkenti ve İngilene'nin en önemli kenti olan Karkatokerta arasındaki ilişkileri teyit etmektedir.⁸ 2. yüzyılda yaşayan ve Kommagene'nin

Polemii Silvii 8.8-11, haz. Otto Seeck, *Notitia Dignitatum* (Berlin: Weidmann, 1876) içinde; Pomponius Mela 1.62.

6 Karş. Plinius, *Historia Naturalis* 5.127.

7 Örneğin: Nina Garsoïan, "Some Preliminary Precisions on the Separation of the Armenian and Imperial Churches, I: The Presence of 'Armenian' Bishops at the First Five Occumenical Councils," *Kathegetria: Essays Presented to Joan Hussey for Her 80th Birthday* içinde, haz. J. Chrysostomides (Camberley: Porphyrogenitus, 1988), s. 249-85.

8 Michel van Esbroeck'in siyasi tarih görüşleri tartışmaya açıktır; James Russell ise Aziz Taddeus efsanesinin Ermenistan'da ortaya çıkışının 5. ya da 6. yüzyıldan daha erken bir tarihte olabileceğini ileri sürer. Bkz. Michel van Esbroeck, "Le roi Sanatrouck et l'Apôtre Thaddée," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 9 (1972): 241-83 ve "L'Apôtre Thaddée et le roi Sanatruk," haz. Mario Nordio ve Boghos L. Zekıyan, *Atti del II Simposio Internazionale "Armenia-Assiria."* *Istituzione e poteri all'epoca II-Khanide* (Venedik: Editoriale Programma, 1988), s. 83-

eski Orontid başkenti Samosata'dan gelen hiciv yazarı Lucian'ın kendisini bir Suriyeli olarak görmesi ve Suriye Hierapolis'indeki Astarte tapınağında Ermeni hacılar olduğunu belirtmesi ilginçtir.⁹ Ardazrunilerin köklerinin Asur kralı Sennaçerib'e uzandığı iddiası, özellikle de Eğil'de tarz olarak II. Sargon dönemine (MÖ 721-715) tarihlenen bir Neo-Asur kabartmasının bulunması Sophene'nin Suriyelilerle bağlantılı olabileceğini tekrar düşünmemizi gerektirir.¹⁰ Suriyeli unsurlar dışında, Torosların eteklerinde ve Tur Abdin çevresinde çok olmaları nedeniyle Asurluların bölgeye Arme demesine yol açan Aramileri de dikkate almalıyız; Ahemeniş Farsça terim *Armina* muhtemelen bu Arme sözcüğünden türemiş, *Armina* da Yunanca ve Latinceye değişikliğe uğrayarak İngilizceye *Armenia* olarak geçmişti.¹¹ II. Konstantius'un MS 340'larda bir Roma kalesi olarak Amida'yı inşa ettiği alan aslında Erken Demir Çağı'nda Aramilere aitti. Amedi, Asurluların Bit-Zamani dedikleri bir 9. yüzyıl Arami devletinin nüvesi ve 8. yüzyılda bir Asur eyaletinin merkeziydi.¹²

Bu kısa inceleme Hübschmann'ın, Sophene'nin antik dönemde

106; karş. James R. Russell, "A Manichaean Apostolic Mission to Armenia?", haz. Nicholas Sims-Williams, *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies* içinde (Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1998), s. 21-26.

9 Lucian, *Dea Syria* 32; Christopher P. Jones, *Culture and Society in Lucian* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986), s. 7 dipnot 3.

10 Movses Khorenatsi, *History of the Armenians*, çev. ve yorum Robert W. Thomson (Cambridge, MS: Harvard University Press, 1978), I.23, II.7, III.55, s. 112, 138, 325; Tovma Artsruni, *History of the House of Artsrunik*, çev. ve yorum Robert W. Thomson (Detroit: Wayne State University Press, 1985), s. 20; Markus Wäfler, "Das neuassyrische Felsrelief von Egil," *Archäologischer Anzeiger* (1976): 290-305. Dicle'nin kaynakları bölgesinde Eğil yakınlarında bulunan diğer Neo-Asur kabartma ve yazıtlar için bkz. Mirjo Salvini, "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu," *Liverani, Neo-Assyrian Geography* içinde, s. 48-49. Ancak Eğil bir Urartu kalesi değildi: Kessler, "Subria, s. 61, dipnot 32 ile birlikte.

11 Eckhard Unger, "Amida," *Reallexikon der Assyriologie* 1 (1932): 94-95; Diakonoff, *Pre-History*, s. 71, 92, 166-67 dipnot 15, 199 dipnot 115; Kessler, *Untersuchungen*, s. 78; Michael Astour, "The Arena of Tiglath-Pileser III's Campaign against Sarduri II (743 B.C.)," *Assur* 2 (1979): 72-73.

12 Unger, "Amida," s. 94-95. Hükümdar için erken Urartu sözcüğü *Aramu*, "Arami" anlamına gelebilir: Zimansky, "Urartian Frontier, s. 173 ve dipnot 11.

ve Ortaçağ'da Ermenistan'ın çoketnisiteli bir parçası olduğu görüşünü teyit etmektedir. Strabon, kuzeybatı Mezopotamya'da halkın Ermeniler, Süryaniler ve Aramilerden oluşan etnik bir çeşitlilik içinde bir arada yaşadığını belirtir; *Aziz Taddeus'un Eylemleri*'nin Yunanca çevirisindeyse Osroene'nin sakinleri etnik kökenlerine vurgu yapan bileşik bir isimle, yani *Armenosyroi* olarak anılır.¹³

Sophene'nin antik dönemde kendi özgün tarihi vardı ve antik kaynaklar çoğu kez Sophene halkını, Büyük Ermenistan Ermenilerinden ayırırlar. Büyük Pompey'in MÖ 61'de Pontuslu Mithridates ve diğer doğu kralları karşısındaki zaferi şerefine Roma'da diktirdiği bir yazıtta, Sophene Ermenistan'dan ayrı yazılmıştır.¹⁴ Vegetius (390'larda ünlenmiştir) veterinerlik üstüne yazdığı incelemesinde çeşitli mükemmel at türlerinden söz ederken, Ermeni atları ile Sophene atlarını birbirinden ayırır. Yeşu Stilit, 502'deki Pers akınını anlatırken, İngilene ile Sophene'yi Ermenistan'dan ve Arap bölgelerinden ayrı tutar.¹⁵ Ama Sophene'yi özgün kılan özellikler çok daha eskiye dayanır. Urartu kralı I. Argışti'nin (MÖ 789-766) tarih içeren yazıtında 6.600 Hititli ile Zupani/Zupanilinin (Sopheneli) yeni Erebus kentine (bugünkü Erivan) yerleştirildiği söylenir. Urartular için Zupa (Sophene) halkı yabancı sayılırdı.¹⁶ Ama Strabon'un kitabındaki bir pasaj (11.14.12) belki de en ilginç olanıdır. Bu pasajda Strabon, Büyük İskender'in seferlerinde savaşmış Farsalalı Kyrsilos ile Larissalı Medios adlı iki Tesalyalı komutanın düştüğü tarihsel kayıtların Ermenilerin kökenlerine ilişkin bir bölümünden alıntı yapar. Tam anlamıyla Yunan bakış açısını yansıtan bu kayıtlara göre, Erme-

13 Hübschmann, "Ortsnamen," s. 235; Strabon 1.2.34; *Acta Thaddaei* 1, s. 273; karş. Richard A. Lipsius, haz., *Acta Apostolorum Apocrypha* içinde (Leipzig: Hermannus Mendelssohn, 1891), s. 275.

14 Diodorus Siculus 40.4; karş. Lucian 2.587-96.

15 Vegetius, *Mulomedicina* 3.6.4; Yeşu Stilit 50, çev. William Wright (Cambridge: Cambridge University Press, 1882), s. 39.

16 König, *Inschriften*, no. 80.4.IV, 81.4.IV; Salvini, "Le testimonianze," s. 106; Diakonoff, *Pre-History*, s. 125; Paul Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State* (Chicago: Oriental Institute, 1985), s. 57-58. Urartu medeniyetinin etnik ve dilsel çeşitliliği Zimansky'nin "Urartian Frontier" başlıklı makalesinde vurgulanır, s. 171-80.

nistan'ın kurucusu olan Armeniumlu (Tesalya) Armenios, Yason ve Argonotlarla birlikte Doğu'ya gitmişti. Armenios ve adamları daha sonra, eski hükümdarları Sopheni'den aldıkları Acilisene'ye yerleştiler. Dolayısıyla Helenistik dönem Yunanlarına göre, Sophene halkı Ermeni değildi ve Ermeniler Tesalyalı Yunanlardı.

GEÇ TUNÇ VE ERKEN DEMİR ÇAĞLARINDA BİR SINIR BÖLGESİ OLARAK SOPHENE

Her ne kadar Sophene coğrafi olarak Ermeni yaylalarından çok Suriye'yle ilişkilendirilebilir, kültürel olarak Suriye'yle bağlantılı sayılabilir ve etnik açıdan Ermenilerin, Suriyelilerin ve Aramilerin bir karışımıysa da, bu faktörler Sophene tarihi için ne denli önemli olursa olsun, sebepten çok sonuçturlar. Sophene, Anadolu ve Mezopotamya güçlerinin antik dönemdeki mücadelelerinde kilit bir stratejik konuma sahipti. Toros sıradağları güneyde, orta Anadolu platosundan Suriye ve Mezopotamya'ya geçişte ciddi bir engel oluştururlar. Kilikya Kapıları, özellikle Suriye için giriş imkânı sağlayan geçitlerden biriydi, ama bir geçit daha vardı: Melitene içinden geçilerek ulaşılan ve Helenistik dönem coğrafyacılarının Ermeni Kapıları dedikleri Tomisa Geçidi. Bu yol, Arsanas Irmağı vadisine girer, Harput'u geçer ve Ergani Geçidi'nden Dicle'nin kaynaklarına, buradan da Mezopotamya'ya ulaşırdı. Perslerin ünlü Kral Yolu, Fırat'la Tomisa'da buluşuyordu; Romalılar içinse Sophene ve Tomisa Geçidi bir sefer yoluydu: MÖ 69'da Lucullus, MS 62'de Paetus ve MS 63'te Corbulo buradan sefere çıkmışlardı. Başka bir deyişle Sophene, Orta Anadolu ile Yakındoğu'nun kentsel merkezleri arasında önemli bir köprüydü. Ancak Toroslar maden kaynakları açısından da zengindir. Gümüş yatakları olduğu bilinir, ama Geç Tunç ve Erken Demir çağlarında, gümüş yataklarından fazla olmasa bile ona yakın sayıda bakır yatakları da vardı. Yakındoğu'nun en zengin bakır madenlerinden bazıları Sophene'nin Ergani Geçidi bölgesindeydi.¹⁷

17 Kessler, *Untersuchungen*, s. 25; Garstang ve Gurney, *Geography*, s. 41-42.

Sophene'nin stratejik önemi geç Tunç Çağı'nda, Orta Anadolu'nun Hititleri ile Mitanni Krallığı (orta kuzey Mezopotamya'da, yukarı Habur Çayı üstündeydi) arasında, kuzey Suriye'nin kontrolü konusunda yaşanan rekabetlerde açıkça görülür. Örneğin MÖ 4. yüzyılın ortalarında I. Şuppiluliuma'nın Mitanni ile ikinci savaşında, Hitit kralı Mitanni'ye kuzeyden saldırmak için Melitene'den Sophene'ye geçmişti. Daha sonra İşuva'nın (Hititler Torosların kuzeyindeki Sophene için bu adı kullanmaktaydı) hükümdarı bir Hitit vasalı oldu, toprakları da Mitanni'ye karşı bir tampon bölge olarak tanındı.¹⁸ Bu durum, yüzyıllar sonra Romalıların Yukarı Fırat'ta Partlara karşı yaptıkları düzenlemelerle benzerdir.

Sophene'nin 9. ve 8. yüzyıllarda Urartu ile Asur arasındaki anlaşmazlıklarda oynadığı rol, biraz daha farklı bir durumun söz konusu olabileceğine işaret etmektedir. Burada, merkez bölgeleri birbirine görece yakın olan, ama neredeyse geçilmesi imkânsız dağlarla ayrılan iki güç söz konusuydu; her ikisinin de güneydoğu Anadolu'da menfaatleri vardı. Doğal kaynakları zayıf olan Asur'un ekonomisi, güneydoğu Anadolu ve kuzey Suriye'ye ulaşma imkânına bağlıydı. Bu ekonomik bağımlılık, Asur'un yeni fetihler talep eden imparatorluk ideolojisini tamamlıyordu. Asur'un aksine Urartu, devlet oluşturma ve Asur saldırganlığına tepki olarak genişlemeye dayanan müdafaayı benimsemiş bir imparatorluktu.¹⁹ Urartu'nun 8. yüzyıl başlarında I. Menua döneminde Fırat'a yayılması, Asur'un zayıfladığı bir dönemde gerçekleşti; Urartu'nun Torosların kuzeyindeki Sophene'yi etkin kontrolü yalnızca yarım yüzyıl kadar sürdü. Ama Urartu'nun Fırat'a yayılması ve daha sonra Yeni-Hitit ve kuzey Suriye prenslikleriyle çevirdiği entrikalar, Asur'un bekasını doğrudan tehdit etti. 8. yüzyılın ikinci yarısında Asur bu tehdide şiddetli yanıtlar verdi.²⁰

18 Örneğin bkz. Amélie Kuhrt, *The Ancient Near East*, c. 3000-330 B.C., c. 1 (Londra: Routledge, 1997), s. 253, 292, 296; Albrecht Goetze, "The Struggle for the Domination of Syria (1400-1300 B.C.)," *Cambridge Ancient History* içinde, c. 2, b. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), s. 1-20.

19 Bu Zimansky'nin (*Ecology and Empire*) ana tezidir.

20 Markus Wäfler, "Zum assyrischurartärischen Westkonflikt," *Acta Praehistorica et Archaeologica* 11-12 (1980-81): 89-97 ve "Die Auseinandersetzung

Öte yandan, II. Sarduri'nin Tomisa'daki MÖ 8. yüzyıl ortalarından kalma yazıtında belirtildiği üzere, Urartu'nun Fırat'ın doğu kıyısında müstahkem bir sınır oluşturduğunu –Tomisa'da büyük bir kale vardı– ve ırmağın öbür tarafındaki Melitene'yi vasalı yaptığını da belirtelim.²¹ Bu durum, daha sonra Roma'nın Yukarı Fırat'ta uyguladığı stratejiyle paralellik gösteriyordu ama bunun tam tersi söz konusuydu: Romalılar Fırat'ın batı kıyısında müstahkem bir hat oluşturmuştu, tabi devletse Sophene'ydi.

Asurlular, Urartu'nun bölgeyi ilhak etmesinin gerek öncesinde, gerek sonrasında kuzey Sophene'ye sızdılar, ama Torosların kuzeyindeki bölgeyi uzun süre kendilerine tabi kıldıkları ya da denetimleri altına aldıkları bir dönem hiç olmadı. II. Sargon, MÖ 712'de Fırat'ın batı kıyısındaki bazı yerleri kalelerle tahkim etmeye bile çalıştı; yüzyıllar sonra Roma askeri birlikleri için bu yerleri kullandı.²² Urartu'nun MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında kuzey Sophene'yi çok kısa süre kontrolü dışında, bölge bağımsız bir tampon sınır bölgesi olmayı sürdürdü.

Sophene'nin Torosların güneyindeki kısmının durumu farklıydı. MÖ 7. ve 8. yüzyıllarda İngilene, merkezi Yukarı Dicle'nin doğu kıvrımındaki Amida olan bir Asur eyaletine aitti. Bu eyaletin doğusunda, Dicle ile Toroslar arasında bulunan bağımsız tampon devlet Subria, daha sonra Sophanene ile Arzanene'nin üzerine kurulacağı toprakları kapsıyordu; nüfusunu muhtemelen eski Mitanni Krallı-

gen zwischen Urartu und Assyrien," haz. Volkert Haase, *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* içinde (Konstanz: Universitätsverlag, 1986), s. 87-94; Astour, "The Arena," s. 69-91. I. Menua'nın seferlerinin Tur Abdin ile doğu Habur Çayı vadisi kadar güneye uzanmış olması mümkündür, ancak Urartu'nun Torosların güneyinde herhangi bir toprak elde ettiği kanıtlanamamıştır. Bkz. Salvini, "Some Historic-Geographical Problems," s. 51; karşı. Kessler, "Subria," s. 61.

21 Salvini, "Le testimonianze," s. 100-11 ve "Some Historic-Geographical Problems," s. 50-51; Mauritz van Loon, "The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu," haz. Kurt Bittel vd., *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday* içinde (İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten, 1974), s. 188-94.

22 Emil Forrer, *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches* (Leipzig: J.C. Hinrichs, 1921), s. 75.

ğı'ndan arta kalan Hurriiler oluşuyordu. Esarhaddon (MÖ 680-669) Subria'yı Asur topraklarına kattı.²³

“KÜÇÜK ERMENİSTAN” OLARAK SOPHENE

Sophene tarihinin genel bir devamlılık içeren olaylarından sonra şimdi Roma'nın bölgeye müdahalesinin ayrıntılarına geçiyoruz. Bu müdahalelerin başlangıcı, Orontid ya da Yervantuni hanedanlığı ile Seleukos İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin aydınlatılmamış tarihine dayanır.²⁴ Şunu söylemekle yetinelim, Seleukos kralı III. Antiokhos MÖ 190 Aralık ayında Magnezya'da Romalılarla çarpıştığı dönemde, Ermenistan'ı Seleukos valileri (*strategoi*) yönetmişti: Zareh Sophene'de, Ardaşes ise doğu Ermenistan'da valiydi. Her iki vali de Seleukos'un Magnezya'daki yenilgisini, bağımsızlık ilanı

23 Subria'nın iki ana merkezi Uppumu ve Kulimeri, Roma ve Bizans dönemlerinde yeniden ortaya çıkar. Uppumu (muhtemelen Lice'den yaklaşık 3 kilometre uzaklıktaki bugünkü Fum), Elegerda ya da İlyrisis oldu; Bizans kalesi Aphoumon buradaydı. Bizans kalesi Klomaron'un bulunduğu Kullimeri bugünkü Gre Migro'da olabilir, yani Batman Çayı üstünde bir Roma-Bizans köprüsünün ve 40 metre yüksekliğinde, incelenmeye muhtaç bir höyüğün bulunduğu yerde. Bkz. Kessler, "Subria," özellikle s. 55-58; karşı. Hübschmann, "Ortsnamen," s. 307-08; Dillemann, *Haute Mésopotamie*, s. 236, Şek. XXXIII ile, s. 270-71, Şek. XXXV ile. Asur'un Yukarı Dicle üzerindeki denetiminin sınırları hakkında, genelde olduğu gibi yazılı kaynaklara bakarak bulunulan tahminlerle değil, arkeolojik kanıtlarla desteklenmiş bir değerlendirme için bkz. Bradley J. Parker, "The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective," haz. Simo Parpola ve Robert M. Whiting, *Assyria 1995* içinde (Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1997), s. 217-44. Parker'ın çalışmaları Türkiye'deki baraj projelerinin ardından Yukarı Dicle'de yapılan arkeolojik kurtarma girişimlerindeki saha çalışmalarını yansıtmaktadır.

24 Şu anda konuyla ilgili en iyi ayrıntılı tartışma Martin Schottky'ye aittir [*Media Atropatene und Gross-Armenien in hellenistischer Zeit* (Bonn: Rudolf Habelt, 1989)], ancak burada da sorgulanacak çok şey vardır. Öte yandan yeni bulunan bir sikke, yalnızca diğer sikkelerden bilinen Abdissares adlı bir kralın artık Sopheneli kral Xerxes'in (yak. MÖ 212-202) ne önceli, ne de ardılı olarak sayılabileceğini kanıtlamıştır. Yeni bulgu üstündeki yazı Abdissares'in Adiabene kralı olduğunu belirtmektedir. Bkz. F. De Callatay, "Abdissares l'Adiabénien," *Iraq* 58 (1996): 135-45.

için bir fırsat olarak gördü. Magnezya'daki Seleukos ordusunda bir Ermeni birliğinin yer aldığına dair herhangi bir bilginin bulunmaması önemli olabilir. Ama Sophene'nin ve Ardaşes'in ülkesi ancak MÖ 188'deki Apamea Antlaşması'yla uluslararası kabul gördü. Bu antlaşmanın çok tartışılan "toprak maddesi" Seleukos İmparatorluğu'nun kuzey sınırını Toros Dağları'nın Tanais Irmağı (günümüzde hem Don, hem de Siri Derya için kullanılan bir ad) ile kesiştiği nokta olarak belirledi. Güneydoğu Anadolu'da bir Tanais Irmağı bulmak için Livius'un metnini (38.38.4) didik didik edip boş yere düzeltmeye çalışmak yerine, bu maddeyi o dönemin Helenistik Toros ve Tanais kavramları çerçevesinde yorumlamak gerekir – modern bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde bu kavramlar karışık ve yanlış görünse de. Ermenistan ve Sophene'nin Toros'un kuzeyinde ve Tanais'in batısında bulunduğu düşünülüyordu; dolayısıyla Seleukos İmparatorluğu'na tabi olmaları mümkün değildi.²⁵ Ayrıca, elimizde açık bir tanıklık olmamasına karşın, aynı toprak maddesi Kommagene'nin Sophene'den ayrılmasını da açıklayacaktı. Toroslar Kommagene'yi Kapadokya'dan ayırır ve Seleukosların MÖ 163'e kadar, yani Kommageneliler isyan edip bağımsızlıklarına kavuşuncaya kadar Kommagene'yi kontrol ettiği kesindir. Başka bir deyişle, Sophene bağımsızlığını kazandı, ama Fırat'ın batısındaki Kommagene'yi kaybetti. Şimdilik konunun bizi ilgilendiren kısmıyla yetinelim ve o dönemin Akdeniz dünyasının yeni süper gücü ve Apamea Antlaşması'nın garantörü Roma'nın Sophene'nin ve Ardaşes'in ülkesinin bağımsızlığını tanıdığını belirtelim. Bu nedenle, Roma'nın Sophene ve Ermenistan üstündeki hamilik iddiaları, Büyük Pompey'in MÖ 66-64'deki seferlerinden değil, MÖ 188'den başlatılabilir. IV. Antiokhos'un MÖ 164'te kısa süre için Sophene ve I. Ardaşes üstünde yeniden kontrol sağlaması, bu görüşe ters düşmez; bu kısa süreli yeniden fetih, Antiokhos'un 163'teki ölümünden sonra son buldu. Roma, vasal devletler konusunda çoğu kez seçici bir hafızaya sahipti:

25 Bu meseleleri, Amerikan Filoloji Derneği'nin 126. Yıllık Toplantısı'nda, "Geography, Strategy, and the Peace of Apamea (188 B.C.)" başlıklı tebliğde daha ayrıntılı tartıştım. Bkz. APA Abstracts (1994). Metnin genişletilmiş versiyonu yayına hazırlanmaktadır.

MÖ 188'te Seleukos İmparatorluğu'nu zayıflatmak için önemli olan Sophene ve Ermenistan, çok değil, yirmi yıl sonra büyük bir merak unsuru olmaktan çıkmıştı. Ayrıca eğer Roma MÖ 162'de Seleukos elçisinin (Gnaeus Octavius) öldürülmesini göz ardı edebiliyorsa, doğrudan stratejik öneme sahip olmayan, küçük çaplı bir Seleukos seferini de rahatlıkla göz ardı edebilirdi.

Sophene, MÖ 188'den yaklaşık MÖ 93'e kadar bu şekilde bağımsız bir Ermeni devleti olarak varlığını sürdürdü. Büyük Dikran, Sophene'yi topraklarına kattı ve MÖ 64'e kadar elinde tuttu; ya da Plutarkhos'un söylediklerini doğru kabul edersek (*Pompeius* 33.4), bölge MÖ 69'da Roma generali Lucullus tarafından Dikran'dan kurtarıldı ve Lucullus artık Sophene'nin elinden çıkan Tomisa geçidi ni ödül olarak Kapadokya kralı I. Ariobarzanes'e verdi.²⁶ Bilindiği kadarıyla, Tomisa antik dönemde bir daha hiç Sophene'nin kontrolüne geçmedi. Dikran'ın Sophene'yi yeniden düzenleyip düzenlemediği, düzenlediyse bunu ne ölçüde yaptığı ve Sophene'yi tümüyle Büyük Ermenistan topraklarına katıp katmadığı bilinmemektedir. Bu mesele, Plinius'un sözünü ettiği Ermenistan'ın yüz yirmi *strategiai* altında örgütlenmesi işini Dikran'ın mı yoksa ondan sonra gelen I. Dırtad'ın mı yaptığına bağlı olarak farklılıklar gösterir. Öte yandan Dikran'ın Sophene'de kraliyet hazinesi oluşturduğu kesindir²⁷ – bu noktaya sonra döneceğim.

Roma'nın Sophene'nin kaderine ilişkin nihai kararı, Büyük Pompey'in MÖ 64'te Ermenilerle ilgili meseleleri hal yoluna koymasıyla verildi. Başlarda Pompey Büyük Dikran'ın iktidarını, adı onun gibi Dikran olan oğluna Sophene'nin yönetimini vaat ederek zayıflatmaya çalışmıştı. Ama 64 yılında durum değişmişti.²⁸ Büyük Dikran

26 Strabon, 12.2.1.

27 Cassius Dio 36.53.3-5.

28 Arnaud'nun Crassus'un Part Savaşı'yla ilgili incelemesini genel olarak önemli bulsam da, MÖ 66-64 yıllarında meydana gelen Ermenilerle ilgili olayların kronolojisinde yaptığı revizyona kuşkuyla yaklaşıyorum. Bkz. Pascal Arnaud, "Les guerres parthiques de Gabinius et Crassus et la politique occidentale des Parthes Arsacides entre 70 et 53 av. J. C.," haz. Edward Dabrowa, *Ancient Iran and the Mediterranean World* içinde (Krakow: Jagiellonian University Press, 1998), s. 21-22. Oğul Dikran'ın, Büyük Dikran'ın MÖ 96 öncesinde Partların rehi-

Roma'nın vasalı bir kral, oğul Dikran ise Part kralı III. Phraates'in kızlarından birinin kocası olarak siyasi bir tehdit unsuruydu: Bu birliktelikten doğacak bir veliaht, Partların Sophene, hatta tümüyle Ermenistan üstünde hak iddia etme ihtimalini güçlendirebilirdi. Oğul Dikran, Pompey'in zafer yürüyüşüne katılmak üzere zincirlenerek Roma'ya götürüldü ve yıllar sonra idam edildi. Sophene'nin akıbetiye belli değil, bu konuda ancak birçok kişinin güvenilmez addettiği bir kaynağı yorumlayarak fikir yürütebiliriz.

Trajanus (MS 98-117) dönemine kadarki Roma savaşlarının tarihi hakkında ciltlerce kitap yazan, 2. yüzyılda yaşamış İskenderiye doğumlu Yunanlı tarihçi Appian, Sophene'nin başına gelenleri ayrıntılı biçimde anlatan tek kişidir.²⁹ Pompey, Sophene ile Gorcayk'ı ödül olarak Kapadokya kralı I. Ariobarzanes'e vermişti. Appian ayrıca onun döneminde bu bölgelerin Kapadokya'nın bir parçası olarak idare edildiklerini söyler. Birçok tarihçinin güvenilmez bulduğu bu bilgi, çoğu kez iki sebepten ötürü reddedilmiştir: Birincisi, Appian aynı bölümde daha önce Sophene ve Gorcayk'ı "Küçük Ermenistan" olarak tanımlar; ikincisi, Sophene ve Gorcayk'ın Ariobarzanes'in eline geçtiğini ifade ettiği bir önceki cümlede Appian, Pompey'in Pontuslu VI. Mithridates'e karşı MÖ 66'da zafer kazandığı savaşın yapıldığı alanda Nikopolis adlı bir kent kurduğunu ifade eder – Appian Nikopolis'in "Küçük Ermenistan"da bulunduğunu belirtir. Bu Nikopolis'in Roma'nın daha sonra kurulan Küçük Ermenistan eyaletinde olduğu bilinmektedir.

Bazı akademisyenler Appian'ın meseleyi açıkça karıştırdığını ve büyük bir hata yaptığını düşünür.³⁰ Sophene ve Gorcayk'a hiçbir zaman Küçük Ermenistan (Fırat'ın kuzeybatısındaki Ermenice ko-

nesi olarak geçirdiği yıllarda bir Arşaguni prensesiyle birlikteliğinden doğan üç erkek çocuktan biri olması artık yüksek bir ihtimal olarak görülüyor. Bkz. Gagik Sarkisyan, "Eine Ergänzung zur Rekonstruktion der Artaxsidendynastie Armeniens nach dem seleukidischen astronomischen Tagebuch BM 34791," *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, n.f. 27 (1994): 237-40.

29 Appian, *Mithridatica*, haz. Emilio Gabba, *Appiani Historia Romana*, c. 1 (Leipzig: B.G. Teubner, 1962), 105. Bölüm, 491-96. cümleler, s. 514-15.

30 Örneğin, Frankfort, "Sophene," s. 185-86; Syme, *Anatolica*, s. 139-40.

nuşulan bölge) adı verilmemiştir. Çeşitli Roma-Part anlaşmalarında Fırat Irmağı, Roma bölgeleriyle Ermeni ve Part bölgelerini ayıran doğal bir sınır hattı olarak belirlenmişti ve Appian, Roma Mezopotamya'ya doğru genişleyip oradaki hakimiyetini sürekli kılmadan önce ölmüştü. Appian kitabının önsözünde (4. Bölüm, 14. Cümle) Fırat'ı Part sınırı olarak gösterir; yazar Dicle üstündeki Seleukia'nın Romalılarca 164'te yıkıldığı bilgisine sahip olmadığından, eserin bu tarihten evvel yazıldığı da düşünülür.³¹ Ayrıca, Appian Nikopolis konusunda kafasının karışık olduğunu başka yerlerde de göstermiştir: Ermenistan'da, Kapadokya'nın hemen yakınında bulunan Nikopolis adlı bir yerin I. Seleukos tarafından kurulduğunu belirtir (*Syriaca* 57, 298) – bazılarının da düşündüğü gibi, burasını Pompey'in Küçük Ermenistan'daki Nikopolis'iyle karıştırdığı kesin. Buna karşın, *Mithridatica* 105'in doğruluğunu tümüyle ya da kısmen kabul eden araştırmacılar bile, bu bölümün Sophene'nin tarihi için önemini tam olarak kavrayamamışlardır.³² Ancak Appian'ın kafasının karışık olmadığı ve MÖ 64'ün Sophene tarihinde yeni bir çağa işaret ettiği de savunulabilir.

Ne var ki Appian, Gorçayk konusunda doğru şeyler söylemiyor olabilir, çünkü bir Kapadokya valisinin Gorçayk'ı denetlemek için büyük mesafeler aşması gerekecek olması bir yana, Pompey'in Büyük Dikran ile III. Phraates arasındaki Gorçayk sorununda arabuluculuk yapmak üzere bir komisyon gönderdiğini biliyoruz; bu konuda alınmış bir karara kayıtlarda rastlanmaz. Gorçayk, Partlar ile Büyük Ermenistan arasında, en azından I. Vağarş'ın MS 51'de Part tahtına geçtiği ve üvey kardeşi Dırtad'ın ilk Arşaguni Ermeni kralı olduğu tarihe kadar, tartışmalı bir sınır bölgesi olmaya devam etti.³³ Bu ta-

31 Appian, *praefatio* 4, 14; *Syriaca* 57, 296; 58.

32 Örneğin bkz. Markwart, *Südarmerien*, s. 29*-30*, 116-18; Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 166.

33 Gorçayk, İberyalı Mithridates'in Ermeni tahtına oturmasını sağlayan MS 35-36'daki karışıklıklar sırasında, belki de daha önce, yani Augustus döneminin (MÖ 31-MS 14) bir noktasında Ermenilerden Partların kontrolüne geçmiş olabilir. Carron (Gorçayk) önceden beri Adiabene kralı Monobazus'un kontrolündeydi ve kral orayı oğlu İzates'e tahsis etmişti (king, 33-577). 1. yüzyılda Adiabene kralları Partların uyruklarıydı. Bkz. Josephus, *Antiquitates Iudaeae*

rihten sonra Gorcayk'ın kontrolü konusunda çekişme (yani Ermenilerin kontrolünde mi olacağı Partların kontrolünde mi) manasını yitirdi. Gorcayk prensinin, başkomutana (*isbarabed*) tabi olmayan tek Ermeni prensi olarak özel bir konumu olduğu belirtilse de, Gorcayk Arşaguni'ydi ve sonuçta Ermenilere ait bir yerdi.³⁴

Öte yandan, mesafe meselesi de önemli değildir, çünkü Appian'ın *strategetaisinin* (*Mithridatica* 105, 495) “eyalet olarak yönetildi” anlamına gelmesi olanaksızdır,³⁵ zira Ermenistan'ın MS 387'de bölünmesinden önce, Sophene'nin hiçbir kesimi Roma topraklarına katılmamıştı. Appian, Kapadokya valisinin Sophene ve Gorcayk üstünde kontrolü olduğunu belirtse de, burada ancak vasal bir ülkeyi gözetim altında tutma ve bölgede çıkacak olaylar karşısında tepki verme yetkisinden bahsediyor olabilir. Kapadokya valileri, Transkafkasya'nın tamamında –İberya ve Kafkas Albanyası'ndan güneyde Ermenistan'a kadar– ortaya çıkabilecek her türlü tehdidi ya da karışıklığı gidermekten sorumluydular. Dolayısıyla, Ermenistan'ın bir uzantısı olan Gorcayk da bundan muaf değildi; nitekim, Neron'un Partlarla yaptığı savaştan (54-63) önce, Doğu sınırının sorumluluğu Suriye valisine aitti.

Ama bir başka çözüm de olasıdır. Sir Ronald Syme, antik kaynaklarda Gorcayk gibi daha kısıtlı bir terim yerine “Gorcayklılar” ve “Gorcayk Dağları” gibi çok çeşitli terimlerin kullanıldığını belirtir.³⁶ Coğrafyacı Eratosthene'nin (MÖ 3. yüzyıl) Gorcayk Dağları'nın Torosların bir parçası olduğu ve Masius Dağları'nı da (Tur Abdin) kapsadığı fikri Strabon'da da sürdürülür (11.12.4; karş. 2.1.26). Diğer kanıtların Büyük Dikran'ın oğluna yalnızca Sophene'nin –Gorcayk olmaksızın– vaat edildiğini³⁷ ve Gorcayk'ın MÖ 64'ten itibaren Dikran ile III. Phraates arasında tartışma konusu olduğunu gösterdiği

20.80; kar. 1.90-95; 18.80 (Arsamus'ta bir kale–Ermenice bir ad mı?); Tessa Rajak, “The Parthians in Josephus,” Wiesehöfer, *Partherreich* içinde, s. 319.

34 Hewsen, “The Vitaxates,” s. 280.

35 Henry Liddell, Robert Scott ve Sire Henry Jones, *A Greek-English Lexicon* (Oxford: Oxford University Press, 1968), s.v. “στρατηγέω” l.g.

36 Syme, *Anatolica*, s. 28-36, 46-48, 53-57.

37 Cassius Dio 36.53.2.; Plutarkhos, *Pompeius* 33.4.

dikkate alındığında, Ariobarzanes'e yalnızca Sophene'nin verilmiş olması muhtemel görünüyor.³⁸ Appian'ın (ya da daha büyük olasılıkla kaynaklarının) kafa karışıklığı, Sophene'nin Masius (Gorçayk) Dağları'ndaki güney sınırından kaynaklanır. Buna göre, Appian'ın zamanında Kapadokya valisinin Gorçayk üzerindeki eyaletler üstü sorumluluğu, Pompey'in Ariobarzanes'e hibesinden farklı bir mesele haline gelir ve (bu argümana göre) Ariobarzanes'e Gorçayk verilmemiştir.

Eğer Appian (ya da kaynakları) Gorçayk konusunda kafa karışıklığı içindeyse, o zaman hatalar ve karışıklıklar olduğunu ifade eden diğer görüşler ya sağlam bir temele dayanmamaktadır ya da bunların aksini gösteren kanıtlar mevcut değildir. MS 1. yüzyıl sonunda doğan Appian'ın, 161-66'daki Part Savaşı'nı görmeye ömrünün vefa etmeyeceği fikri yalnızca bir varsayımdır.³⁹ Başka bir kaynakta kanıtlandığı üzere, Dicle üstündeki Seleukia, 164'te Romalılarca hasara uğratılmış, yok edilmemiştir;⁴⁰ Fırat'ın, Part antlaşmalarıyla güvence altına alınan, geçilmesi imkânsız bir sınır olduğu argümanıysa savunulabilir değildir. Romalılar Fırat üstünde, Zeugma'nın karşısına düşen Tomisa ve Apamea'da köprübaşlarını tutuyorlardı ve Osroene 1. ve 2. yüzyılların büyük bir bölümünde Roma'ya tabi kalmayı sürdürdü. Yukarı Fırat'tan sınır olarak söz edilmesi, tıpkı Ren ve Tuna hakkında kullanılan ifadeler gibi, ancak sembolik olabilir, siyasi ya da Maginot Hattı benzeri bir ifade olamaz.⁴¹

Mithridatica 105, 494 ve *Syriaca* 57, 298'deki Nikopolis'le ilgili referanslar yalnızca Appian'ın karşı çıkanlar açısından sorunludur. Aslında kafası karışık olan Appian değil, ona karşı çıkanlardır. *Mithridatica* 105 dikkatle okunduğunda Sophene ve Gorçayk'la ilgili aynı

38 Karşıt bir görüş için bkz. Syme, *Anatolica*, s. 139-40.

39 Karş. Kai Brodersen, "Appian und sein Werk," *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.34.1 (Berlin: Walter de Gruyter, 1993), s. 352-53.

40 Everett L. Wheeler, "The Laxity of Syrian Legions," haz. David Kennedy, *The Roman Army in the East* içinde, *Journal of Roman Archeology*'nin 18. Eki (1996), 261-62.

41 Everett L. Wheeler, "Rethinking the Upper Euphrates Frontier: Where Was the Western Border of Armenia?" haz. Valerie Maxfield ve Michael Dobson, *Roman Frontier Studies 1989* (Exeter: Exeter University Press, 1991) içinde, s. 505-07.

bilginin tekrar tekrar verildiği görülür – bu büyük olasılıkla Appian'ın yararlandığı iki kaynağı birleştirerek kullandığının kanıtıdır. *Mithridatica* 105'in ilk yarısı (buna "A" diyeceğiz) bize Dikran'ın oğlunun öyküsünü ve Appian zamanında Sophene ve Gorcayk'ın "Küçük Ermenistan" ile aynı sayıldığı bilgisini verir (*Mithridatica* 105, 491-94 *kai anerethe'de*). İkinci yarısı ("B": *ho de*-96'dan 494) önce Pompey'in "Küçük Ermenistan"da Nikopolis'i kurmasını, sonra da Pompey'in diğer topraklarla birlikte Sophene ve Gorcayk'ı Ariobarzanes'e hibe edişini ayrıntılı olarak anlatır. "B"de (Ariobarzanes kaynağı) Nikopolis doğru olarak Küçük Ermenistan'da konumlanmıştır ve Gordyene'yle birlikte Sophene "Küçük Ermenistan" olarak tanımlanmaz. İki parçayı birleştiren *men...de* bağlaçları, Appian'ın kendisinin iki kaynağı yapıştırdığı yerdir. Bu nedenle yalnızca "A"nın (Dikran kaynağı) coğrafi bir hata içerdiği söylenebilir. Bu da Sophene ve Gordyene'in "Küçük Ermenistan" ile özdeşleştirilmesidir. Appian'ın eleştirmenleri bu ifadeyle, daha sonra kurulan Roma eyaleti Küçük Ermenistan'ın bulunduğu bölgenin kastedildiğini varsaymışlardır.

Ona karşı çıkanlar *Syriaca* 57, 298'de de benzer bir karışıklık olduğunu iddia ederler. Bu bölümde Appian Kapadokya'ya çok yakın olan Ermenistan'a ait bir Nikopolis'ten söz eder, oysa sözünü ettiği Nikopolis I. Seleukos tarafından kurulmuştur. Seleukos'un Nikopolis'i belli ki Amanos Dağları'nın doğusunda, Kara Vadisi'nde, yaklaşık MÖ 285'te kurulmuş olan ve bugün İslahiye adıyla anılan yerdir.⁴² Bu bölgenin Büyük Dikran'ın Ermeni imparatorluğuna dahil olduğu ve Geç Antik Çağ'da gene Ermenistan'ın bir parçası olduğu kesindir.⁴³ Bu Nikopolis, zaman zaman güneye, Fırat üstündeki Zeugma'ya kadar uzanan Kommagene'nin hemen güneybatısında bulunmakadır.⁴⁴ Bu bölgeye Ermenistan denmesi iddialı bir tanımlama olabilir, ama yanlış da sayılmaz. Ayrıca, Kapadokya'ya yakınlık ifadesi, kelimesi kelimesine yorumlarsak, kentin değil, Er-

42 John Grainger, *The Cities of Seleucid Syria* (Oxford: Oxford University Press, 1990), s. 35-36, 52.

43 Arnold H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (Oxford: Oxford University Press, 1971), s. 452 dipnot 24.

44 Karş. Syme, *Anatolica*, s. 100.

menistan'ın Kapadokya'ya yakınlığına işaret etmektedir. Bu ilk başta görünebileceği kadar anlamsız bir nitelendirme değildir, çünkü Appian burada birçok farklı bölge içinde yer alan ülkelerin tek tek isimlerini verir. Sophene'nin Suriye'yle ilişkisi dikkate alındığında,⁴⁵ Appian'ın bu Nikopolis'i bu şekilde konumlandırması şaşırtıcı olmamalıdır; Plinius da (*Historia Naturalis* 5.127) Seleukos'un Kilikya, Kapadokya, Kataonya ve Ermenistan arasında kurduğu Apamea adlı bir kentten söz eder. *Syriaca* 258'deki Nikopolis ile *Mithridatica* 494'deki Nikopolis'i karşılaştırmak hatalıdır.

Mithridatica 105'in güvenilir olup olmadığı meselesi, sonunda Sophene'nin "Küçük Ermenistan" olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı sorusuna getirir bizi. Appian, Yunanca *Armenia Brachytera* terimini *Mithridatica* 105'in her iki kısmında da kullanır. Bu ifadeye Appian'ın Roma İmparatorluğu'nun coğrafi incelemesinde de rastlanır (*praefatio* 1,4), ama anlamı –Küçük Ermenistan'ın mı yoksa "Küçük Ermenistan" olarak Sophene'nin mi kastedildiği– muğlaktır. "Küçük Ermenistan"a karşılık gelen bu Yunanca terimi, Yunan yazarlar içinde yalnızca Appian kullanır, dolayısıyla bu terim muhtemelen Appian'ın *Mithridatica* 105 için yararlandığı kaynaklardan gelmemektedir. "A"da Sophene ve Gorcayk *Armenia Brachytera* olarak geçer, oysa "B"de Nikopolis "Küçük Ermenistan denilen yerde"dir (*Armenias tes brachyteras legomenas*); bu da Appian'ın Küçük Ermenistan olarak adlandırılan iki farklı bölge olduğunu biliyor olabileceğini gösterir.

Roma terminolojisi bir kez daha meseleyi belirsizleştirmektedir. Araştırmacılar, yalnızca Fırat'ın kuzeybatısındaki Ermenice konuşan toplulukların bulunduğu bölgenin –daha sonra MS 72'de Roma'nın Küçük Ermenistan adıyla topraklarına kattığı bölgenin– "Küçük Ermenistan" olarak adlandırılabilceğini varsaymaktadırlar. Peki bu doğru mudur? Latince Küçük Ermenistan anlamına gelen *Armenia Minor* terimi en erken MÖ 1. yüzyıl ortalarında, Sahte Sezar'a ait *Bellum Alexandrinum*'da geçmektedir; İmparator Augustus'un Büyük Ermenistan (*Armenia Maior*) terimini kullanması da, olsa olsa

45 Bkz. örneğin, Pomponius Mela 1.62.

Küçük Ermenistan diye bir yerin varlığına işaret eder.⁴⁶ Ama Yunanlılar bu bölgeden söz ederken çoğu kez karşılaştırmalı nitelendirmelerden kaçınmışlardır: Bölge Strabon, Josephus, Plutarkhos, Batlamyus, Kayserili Basil, Bizanslı Stefanos'ta, hatta Trajanus dönemindeki bir Kapadokya valisinin bir yazıtında *Armenia Mikra* (Küçük Ermenistan) olarak geçer.⁴⁷ 3. yüzyıl başlarında Cassius Dio bölgeden söz ederken ya Ermenistan demekle yetinir ya da (*s*) *mikrotera Armenia* (Küçük Ermenistan) terimini kullanır; hatta bir yerde (36.50.3) teknik açıdan Küçük Ermenistan'da olması gereken Pompey'in Nikopolis'ini Kapadokya'da konumlandırır. Appian'ın *Armenia Brachytera*'sı (Küçük Ermenistan) belli ki tektir.

Ama başka bölgeler de "Küçük Ermenistan" olarak adlandırılabilir. Menander Protecto (600'de ünlü bir tarihçi) Ağrı Dağı'nın güneydoğusundaki Artaz bölgesinden *hetton Armenia* (Küçük Ermenistan) olarak söz eder.⁴⁸ En önemlisi, şimdi Şiragli Anania'ya (yak. 610-85) atfedilen *Aşkharatsuyts* adlı eserde Küçük Ermenistan adıyla anılan üç, belki de dört bölge yer alır. Birincisi, metnin gözden geçirilmiş "kısa" versiyonunda ("uzun" versiyonundan sonra yayımlanmıştır) Roma İmparatorluğu'nun Kapadokya ve Küçük Ermenistan'la ilgili durumundan söz eder; burada Küçük Ermenistan terimi Büyük Ermenistan'la karıştırılmasın diye kullanılmıştır.⁴⁹ İkincisi, Kilikya ve Kapadokya, Küçük Ermenistan olarak adlandırılır ve Amanos Dağları'nın bu bölgeyi Suriye ile Kommagene'den ayırdığı belirtilir.⁵⁰ Üçüncüsü, metinde başka bir Küçük Ermenistan'ın⁵¹ daha bahsi geçer, anlaşıldığı kadarıyla bununla Kafkas Albanyası'nın güneyinde yaşayan bir Ermeni topluluğu kastedilmektedir. Dördüncüsü (en

46 *Bellum Alexandrinum*, 34.1-2,35.3, 67; Augustus, *Res Gestae* 27.

47 *Corpus Inscriptionum Latinarum* III 14387. Bu terimlerle ilgili yapmayı düşündüğüm daha ayrıntılı bir teknik çalışmada yararlanmak üzere elimde, edebi ve epigrafik kaynaklardan referansların tam bir listesi bulunmaktadır.

48 18.6'dan = Roger Blockley, *The History of Menander the Guardsman* (Liverpool: Francis Cairns, 1985), s. 166-67, 210 numaralı dipnot ile birlikte.

49 Ananias 5.22, Hewsens, *Geography* içinde, s. 59A.

50 Ananias 5.23, Hewsens, *Geography* içinde, s. 70; yukarıda Appian'ın Nikopolis'i ile karşılaştırmayı, *Syriaca* 258.

51 Ananias 5.21, Hewsens, *Geography* içinde, s. 59; karşı. S. 145 n80.

ilginci de budur), Anania, Arsaniyas Irmağı'nın Sophene'den (erken Bizans döneminde IV. Ermenistan) geçerek Fırat'a katıldığı yere kadar geçtiği bütün güzergâhları anlatır: ⁵² Fırat'la birleştikten sonra "ırmak batıya doğru bir daire çizerek Melitene'nin doğusunda Küçük Ermenistan sınırına ulaşır, daha sonra batıdan, *Zigon Vasi'teon* denilen dağdan gelen *Kawkas* Irmağı ona katılır."⁵³ Bu cümlemin öznesinin Arsaniyas mı, yoksa Fırat mı olduğu konusundaki belirsizliğin pek bir önemi yok. Ama Melitene'nin doğusundaki bu Küçük Ermenistan, eski Roma'nın Küçük Ermenistanı'na (Armenia Minor) işaret ediyor olamaz, çünkü Anania'nın *Aşkharatsuyts*'unun gözden geçirilmiş uzun versiyonunun günümüze kadar ulaşmış olan parçalarında bu bölge bu şekilde adlandırılmamıştır. Ancak Appian'ın *Mithridatica* 105 ve o muğlak *praefatio* 1, 4 pasajları dikkate alındığında, Melitene'nin doğusunda konumlanan "Küçük Ermenistan" Sophene'ye gayet iyi uyabilir.⁵⁴ Ne yazık ki Anania'nın Küçük Ermenistan'ı Kapadokya ile özdeşleştirdiğini (5.23, s. 70) düşünürsek, onun Küçük Ermenistan'la İustinianos'un III. Ermenistan'ını (I. Maurikios'un I. Ermenistanı) kastetmiş olabileceği ihtimali yüksektir.⁵⁵ Nitekim Prokopius (*Bella* 1.17.21) da Melitene halkından "küçük Ermeniler" diye söz eder; bu kullanıma daha 4. yüzyılda, tarihçi Ammianus Marcellinus'ta da rastlanır (19.8.12).

Başka kaynaklar (Appian'ın *praefatio* adlı yapıtının muğlak 1, 4 numaralı pasajları dışında) Sophene'nin herhangi bir zamanda Küçük Ermenistan olarak adlandırıldığını teyit etmese de, Latince resmi belgeler dışında Yunan tarihçiler (Cassius Dio hariç) Fırat Irmağı'nın kuzeybatısındaki Ermenice konuşulan bölgeden Küçük Ermenistan (Armenia Mikra) adıyla söz etmekteydiler, ama Diocletianus'un Roma eyaletlerini yeniden düzenlemesinden (yak. 293) sonra, bölge için La-

52 Ananias, 5.22, ii, Hewsens, *Geography* içinde, s. 59.

53 Robert Hewsens'in çevirisinden.

54 Markwart, *Südarmerien*, s. 39.

55 Karş. Nina G. Garsoïan, "The Marzpanate (428-652)," haz. Richard G. Hovannisian, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, cilt 1: *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century* içinde (New York: St. Martin's Press, 1997), s. 104-09.

tince *Armenia Minor* terimi bile kullanılmaz olmuştur. Burada önemli olan “Küçük Ermenistan”ın birkaç farklı bölge için kullanılan bir terim olmasıdır. Cassius Dio’nun (iki kez konsüllük yapmıştır) *mikrote-ra Armenia*’sının, Latincedeki *Armenia Minor*’un resmi Yunancadaki eşdeğeri olduğu savunulamaz, çünkü bir Kapadokya valisi bir yazıtta, yönettiği eyalete dahil olan *Armenia Minor*’dan *Armenia Mikra* olarak söz eder; ayrıca Yunanlılar coğrafi bölgeler için genelde “büyük” ya da “küçük” sıfatlarını kullanırlardı, bu sıfatları “daha büyük” ya da “daha küçük” biçiminde kullanmazlardı.⁵⁶ Roma idaresinde uzun yıllar *procurator* olarak görev yapan Appian kuşkusuz resmi terminolojiyi biliyordu ve belli ki bunu kullanmamayı tercih etmişti. Dolayısıyla *Mithridatica* 105’te *Armenia Brachytera*’nın ikinci kez *Iegomenas* ile geçmesi önemli olabilir ve bunun iki farklı Küçük Ermenistan’ın – biri gayriresmi de olsa– birbirinden ayırt edilmesi için yapıldığını bir dereceye kadar doğrulayabilir.

Üzerinde durmaya değer son bir kanıt daha var. Suetonius (*Iulius* 44.3), Julius Sezar’ın “küçük Ermenistan üstünden” (*per Armeniam minorem*) Partlara bir savaş açmayı planladığını kaydeder. Birçok araştırmacı, Suetonius’un bunu 2. yüzyılın onlu yıllarında yazdığını dikkate alarak, sözünü ettiği *Armenia Minor*’un, daha sonraki Roma eyaleti anlamına geldiğini varsaymaktadır. Ama Marcus Antonius’un MÖ 36’daki Part Savaşı –yazılı bir kanıtı bulunmasa da sıklıkla Sezar’ın planlarının tatbiki olarak düşünülür– Fırat üstündeki Zeugma’dan (bugünkü Belkis) başlatılmıştı. Nihai hedefin Media Atropatene’de olduğu ve Büyük Ermenistan kralı II. Ardavazt’ın bu sefere katıldığı dikkate alındığında, bu hareket noktası bize Sophene’den geçilmiş olabileceği fikrini vermektedir. Özetle, Appian’ın *Mithridatica* 105’i o döneme ilişkin iki bilgi içermektedir: Appian’ın zamanında Sophene “Küçük Ermenistan” olarak adlandırılmış ve bu terim yalnızca Sophene’yi Büyük Ermenistan’dan ayırt etmek için kullanılmış ve Kapadokya valisinin bölge üstünde belli bir sorumluluğu olmuş olabilir. Antik dönem tarihçileri geçmiş olaylar hakkında yazarken arada ilgili dönemde kullanılmış ifadelere yer verirler ve

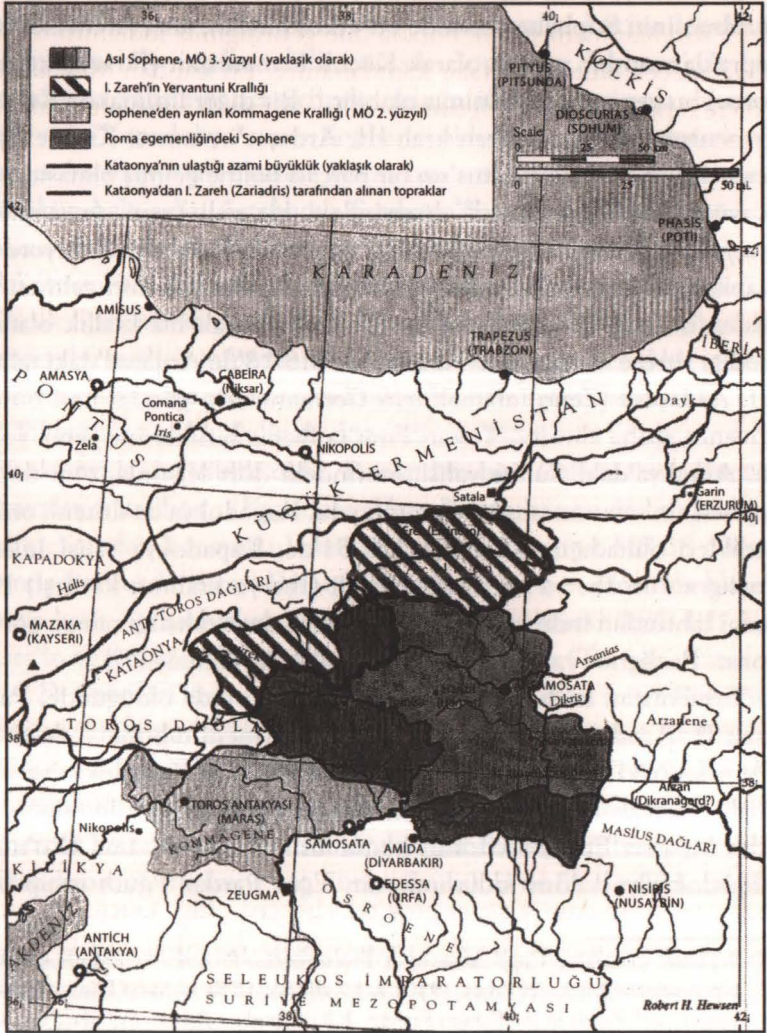
56 Karş. Ptolemy, *Geographia* 5.2.2.-4

kaynak olarak yararlanılan yazarın kötü niyetli ya da hatalı olduğu kanıtlanmadığı sürece bu ifadeleri kabul etmek, günümüz araştırmacıları arasında genel bir eğilimdir. Appian'daki diğer dönemsel ifadeler sorgulanmamıştır ve burada dile getirdiğimiz iddiamızı tekrar ifade edecek olursak, hatalar kanıtlanamaz. En azından *Mithridatica* 105'te Appian'ın sözüne güvenmemiz için yeterli kanıt mevcuttur.

ROMA'NIN VASALI OLARAK SOPHENE

Sophene'nin daha sonraki tarihinden kanıtlar da Appian'ın doğru şeyler söylediğine işaret eder. Sophene, Büyük Ermenistan'dan farklı bir tarihe sahiptir ve Sophene'nin tarihinde süreklilik arz eden tek şey onun rakip Doğu-Batı devletleri arasında oynadığı tampon bölge rolüdür. Bu faktörler MÖ 1. yüzyıldaki Roma-İran çatışmalarında daha net ortaya çıkmaktadır. Sophene'nin MÖ 64'ten MS 299'a kadarki tarihinin ayrıntılarına girmeden, 299'da Sophene'de Roma hegemonyasının kabulünün neden yalnızca hukuki bir iddiadan (*de jure*) fiili kontrole (*de facto*) geçişi temsil ettiğini gösteren bazı merak uyandırıcı kanıtlar sunulabilir.

Pompey'in MÖ 64'te Sophene'yi I. Ariobarzanes'e hibe etmesi, muhtemelen Sophene'nin yönetim biçiminde fazla bir değişiklik yaratmamıştı. Ariobarzanes bundan sonra Kapadokya tahtında ancak bir yıl kadar kaldı. Onu, Marcus Antonius'un MÖ 36'da Pontus soylusu Archelaus'u Kapadokya kralı atamasına kadar, zayıf ardılları izledi. Archelaus yaptığı evlilikler, entrikalar ve zekâsı sayesinde, Roma'nın Doğu'daki en güçlü vasal krallardan biri haline geldi. Daha doğrusu, Roma'nın Yukarı Fırat'taki bekçisi oldu. Gücü, ilerleyen yaşı ve muhtemelen Büyük Ermenistan'da çevirdiği entrikalar yüzünden İmparator Tiberius'un kuşkularını üzerine çekene kadar bu konumunu sürdürdü. Tiberius MS 17'de onu tahttan indirdi ve Kapadokya'yı bir *procurator*'la yönetilen bir eyalete dönüştürdü. Archelaus'un evlilikleri arasında büyük ihtimalle bir Ardaşesyan prensesi de vardı; bu birliktelikten Büyük Ermenistan'a iki kral miras kaldı: Archelaus'un torunu V. Dikran (MS 11-13 ya da belki yak. 6-14) ile

Dzopk/Sophene Krallığı

torunun oğlu VI. Dikran (MS 59-61). Archelaus'un Sophene üstün-
de belli bir etkisi olabilir, ama bu açıkça kanıtlanmamıştır.

Kapadokya'nın *procurator* tarafından yönetilen bir eyalete dönüş-
türülmesinin Sophene üzerinde bir etkisi olmadı, ama Archelaus'un
topraklarının bir parçası olarak Küçük Ermenistan (Fırat'ın kuzey-
batısı) bu yeni eyalete katılmış olabilir.⁵⁷ Bir diğer ihtimal de Küçük
Ermenistan'ın, Ermenistan kralı III. Ardaşes'in annesi Kraliçe Pyt-
hodoris yönetimine Pontus'un bir parçası haline gelmiş olmasıdır.⁵⁸
3. yüzyıldan önce *eques*⁵⁹ düzeyindeki bir vali (yani, *procurator*,
praefectus; Mısır *praefectus*'u hariç) lejyonlara komuta edemiyordu.
Kapadokya'nın ilhaki, Yukarı Fırat'a Roma birliklerinin gelmesine
neden olmadı. Küçük Ermenistan, Roma vasalı bir krallık olarak
kaldığı sürece –İmparator Tiberius'un MS 18'de Ardaşad'daki tahta
III. Ardaşes'i (Zeno) atamak için Germanicus'u göndermesi bunu
güvence altına almıştı– Yukarı Fırat'ta Roma birliklerine gerek yok-
tu. Antakya'daki Suriye valisi, emrindeki dört lejyonla, tüm doğu
cephesinin savunmasından sorumluydu. Kapadokya'da düzenli ordu
birlikleri olmadığının kanıtını MS 51'de, Kapadokya valisi Julius
Paelignus'un İbery'a'nın Mithridates'i (İbery'a kralının kardeşi) Er-
meni tahtından indirme girişimine müdahaleye çalıştığı zaman görü-
yoruz. Paelignus yalnızca yerel milisleri toplayabilmişti.⁶⁰

Ermenistan kralı III. Ardaşes 34 yılı civarında öldüğünde, Part
kralı II. Artabanus hemen oğlu Arşag'ı Ermeni tahtına yerleştirdi
(*Annales* 6.31) ve Cassius Dio'ya göre (58.26.1) Kapadokya'ya sal-
dırdı. İberyalı Mithridates'in Ardaşesyan tahtına geçirilmesine yol
açan bu Part-Ermeni krizinin konumuzla ilgisi yok, ama Dio'nun
Kapadokya'ya saldırı iddiasının var. Eğer Partlar Fırat'ı geçip bir

57 William Gwatkin, *Cappadocia as a Procuratorial Province* (Columbia, MO: University of Missouri Press, 1930), s. 30, dipnot 15 ile birlikte; Eliezer Paltiel, *Vassals and Rebels in the Roman Empire: Julio-Claudian Policies in Judaea and the Kingdoms of the East* (Brüksel: Latomus, 1991), s. 133.

58 Karş. David Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (Princeton: Princeton University Press, 1950), s. 514.

59 Roma'da ikinci derece soylu.

60 Tacitus, *Annales* 12.49.

Roma eyaletine saldırmış olsalardı, bu topyekun bir Roma-Part savaşına yol açardı. Ama İmparator Tiberius bu krize hafif tepki göstermiş, İberyalıları Ermenistan'daki Partlara karşı Roma'nın vekil gücü olarak kullanmıştı; daha güneydeyse Suriye valisi Lucius Vitellius Mezopotamya'yı işgalle tehdit etmişti. Appian'ın Sophene'nin bir Kapadokya valisinin nezaretinde olduğu ifadesinden yola çıkarak Dio'nun "Kapadokya"sının Sophene olduğunu kabul edersek, o zaman Artabanus'un akınına Roma'nın sınırlı tepkisini izah etmek mümkün hale gelir: Artabanus Sophene'yi yağmalayarak Roma koruması altındaki bir bölgeye zarar vermiş, ama Roma topraklarını ihlal etmemişti. Aslında, Dio'nun Pompey'in kurduğu Nikopolis'in (Küçük Ermenistan değil) Kapadokya'da olduğu iddiası, 3. yüzyılda yaşayan bu tarihçinin bütün bir bölge için kullanılan genel bir terimi o bölgenin belli bir parçası için kullanabildiğini göstermektedir.

Tiberius'un ardılı Caligula döneminde (MS 37-41) doğu sınırında çok sayıda değişiklik oldu. Bunlardan biri, Caligula'nın Küçük Ermenistan krallığını (Kapadokya'dan, Pontus'tan ya da bu ikisinin birlikteliğinden kopmuştu) yeniden canlandırması ve MS 38 dolaylarında Pontus Kraliçesi Pythodoris'in torunu (aynı zamanda Kapadokya kralı Archaelus'un üvey torunu ve Ermenistan kralı III. Ardaşes'in yeğeniydi) Cotys'i kral olarak atamasıydı (Tacitus, *Annales* 11.9.2). Cassius Dio'ya göre (59.12.2), Tiberius daha sonra Cotys'in ülkesine Arabistan'ın bazı kesimlerini de ekledi. Bu tuhaf Arabistan referansı, Sophene'ye işaret ediyor olabilir.⁶¹ Sophene'nin herhangi bir dönemde Arabistan olarak adlandırıldığı kanıtlanamasa da (antik dönemde bu terim günümüzdekinden çok daha geniş bir kapsamda kullanılıyordu), Sophene'nin Suriye ile ilişkisi vardı. Bir dikkatsizlik sonucu, özellikle güney kesimlerinde çok sayıda Aramice konuşanları da kapsayan karışık nüfusu dolayısıyla Sophene'nin Arabistan olarak tanımlanmış olması mümkün. Cassius Dio'nun Yukarı Fırat bölgeleri konusunda zaman zaman pek özenli olmadığı daha önce gösterilmiştir. Ayrıca, Nymphius Irmağı'nın karşı yakasından Sophanene'ye bitişik olan Arzanene, Arşaguniler döneminde Büyük

61 Paltiel, *Vassals*, s. 174, 200.

Ermenistan'ın savunma düzenlemelerinde Arap Yürüyüşü'nün *vitaxas*ının eyaleti olduğu düşünüldüğünde, Sophene'nin "Arabistan" olması daha makul karşılanabilir.⁶²

Ren Irmağı üstündeki Mainz gibi şaşırtıcı (en azından Ermeniler konusunda öyle) bir kazı alanından elde edilen iki kanıtın da dikkate alınması gerekir; burada *ala Parthorum et Araborum*'dan Latin süvarilere ait iki mezar taşı bulunmuştur. Mainz (Roma dönemindeki adıyla Moguntiacum), Augustus döneminden itibaren ana Roma lejyoner karargâhlarından biri olmuştur. Mezar taşında mezar sakini at üstünde, yayını geren bir Part okçusu olarak gösteren ayrıntılı bir kabartmanın yanında yer alan metinde, bu kişinin Variagnis süvari birliğinde (*turma*) otuz yıl hizmet ettikten sonra elli yaşında ölen Casitus oğlu Maris olduğu yazılıdır. Taşı kardeşi Masicates ile Tigranus adlı birisi diktirmiş. Yazıtın dili ve tarzı mezar taşının Flavius öncesi döneme (yani, MS 70 öncesine) ve 1. yüzyılın ilk yarısına ait olabileceğini gösterir. Kabartması olmayan, ama benzer bir tarihe ait başka bir mezar taşı üzerindeki metinde, ölen kişinin Kilikya'daki Anazarbus'tan Antiokhos'un oğlu Antiokhos Parthus olduğu belirtilir. Taşı kardeşi Belesippus diktirmiş.⁶³ Hans Petersen "Partlar"dan ve "Araplar"dan böyle bir birliğin oluşturulması ile Cotys'in Küçük Ermenistan'ın ve Arabistan'ın bazı bölümlerini içeren bölgenin kralı ilan edilmesi arasında ilişki olabileceği savını ortaya atmıştır, ama Petersen "Part"ları Küçük Ermenistan'ın yerlileri, "Arap"ları da Osroene yerlileri olarak kabul etmektedir. MS 38'de Roma ordusunda Partlar –hatta Partlardan oluşan *alae* (atlı bölükler)– yeni bir olgu değildi ve bu Part-Arap birliği hakkında başka araştırmacılar da en az onun kadar, belki daha da varsayımsal fikirler öne sürmüşlerdir. Bazıları Petersen'in görüşünü reddetmişlerdir, ama bugünkü kanıtlarla aksini ispat etmek mümkün değildir.⁶⁴

62 Hewsen, "The Vitaxates," s. 259-99.

63 *L'Année épigraphique* (1959), no. 188 (Maris) ve (1976), no. 495 (Antiokhus). Genel olarak bkz. Gabriele Zithen, "Ex Oriente ad Rhenum – Orientalen in römischen Mainz," *Mainzer Archäologische Zeitschrift* 4 (1997): 111-86, özellikle bu yazıtlarda 128-31.

64 Hans Petersen, "New Evidence for the Relations between Romans and

Petersen bu "Arap"ların Sophene'den olabileceğini düşünmez. Maris metninde İran ve Sami adlarının bir arada geçmesi, kuşkusuz karışık etnisiteli Sophene için uygun bir durumdur ve Dikran'ın Latinceleştirilmiş bir biçimi olan Tigranus adı büyük ölçüde Ermenistan'ı çağrıştırmaktadır. Nitekim, 4. yüzyıla ait bir coğrafya metninde Küçük Ermenistanlı atlı-okçuların nitelikleri övülmektedir; Vegetius da Sophene atlarının mükemmel olduğunu belirtmiştir. Dahası, İustinianos (527-65) Küçük Ermenistan'da, Satala yakınlarında Osroene (bir Sami adı) denilen bir yerde bir kale yaptırmıştı.⁶⁵ Öte yandan, Antiokheia metninde geçen "Parthus" adı sorunludur. Askerin memleketinin Anazarbus (Anazarbaeus) olduğu açıktır, bu nedenle Parthus ya bir *cognomen*'dir (lakap) –dolayısıyla mutlaka Part kökenli olması gerekmez– ya da kelimenin tam anlamıyla etnik bir isimdir. Antiokhos gerçekten Part bile olsa, onun aşağı yukarı yüksek astsubaylığa denk gelen *evocatus triplicarius* (yani, ek hizmet için askerliğe geri çağrılan ve normalin üç katı maaş alan emekli asker) rütbesine sahip olması, muhtemelen başka bir birlikte görev yapmış eski bir asker olduğu (bir *evocatus* genellikle eski birliğinde hizmet etmezdi) ve *ala Parthorum et Araborum*'da görevlendirildiği, Maris'ten farklı olarak bu birlikte askerliğe başlamadığı anlamına gelmektedir. Anti-

Parthians," *Berytus* 16 (1966): 61-63; olumlu: Denis B. Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian* (49 B.C. – A.D. 79) (Harare: University of Zimbabwe Press, 1982), s. 168; olumsuz: David L. Kennedy, "Parthian Regiments in the Roman Army," haz. Jeno Fits, *Limes: Akten des XI. Internationalen Limeskongresses* içinde (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1977), s. 522-23, 528; Peter Herz, "Die Ala Parthorum et araborum: Bemerkungen zur römischen Heeresgeschichte," *Germania* 60 (1982): 173-82; karş. John E.H. Spaul, *Ala: The Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army* (Andover: Nectoreca Press, 1994), s. 176-78.

- 65 *Expositio totius mundi et gentium* 43, haz. Jean Rougé, *Sources Chrésiennes* 124 (Paris: Éditions du CERF, 1960); Vegetius, *Mulomedicina* 3.6.4.; Osrhoene: Procopius, *Aedificia* 3.4.5. Satala'nın kuzeyinde bir koruganın ya da küçük bir kalenin kalıntılarının bulunduğu yerin çok varsayımsal bir biçimde Osroene olarak tanımlanması için bkz. Christopher S. Lightfoot, "Survey Work at Satala: A Roman Legionary Fortress in North-East Turkey," haz. Roger Matthews, *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara* içinde (Exeter: British Institute of Archaeology at Ankara, 1998), s. 280-81.

okhos'un kardeşi Belesippus'un da bu birlikte görev yapmış olabileceği düşünülebilir. Ama her halükârda *evocatus* rütbesi, Antiokheia metninin bu birliğe Anazarbus'tan asker toplandığının kanıtı olduğu fikrini dışlar görünmektedir. Ayrıca, Part Arşagunilerin Büyük Ermenistan'da hüküm sürmeye başladıklarından sonraki durumdan farklı olarak, Ermenilerin, özellikle de Küçük Ermenistan'dakilerin kendilerini "Part" olarak tanımladıklarına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Kısacası, Mainz yazıtları Sophene'nin Cotys'in ülkesinin Arabistan'ı olduğunu kanıtlayamaz. Gene de Petersen'in savı ilgi çekicidir ve Küçük Ermenistan ile Sophene'den Roma'ya asker toplanması olasıdır. Antik dönemde "Arap" teriminin özensizce kullanılmasından yola çıkarak Arap ile Part arasında bir benzerlik kuracak olursak, "Part" sadece bir "Part" dili (yani Ermenice) konuşanlara ya da Yukarı Fırat bölgesinden toplanmış bir askeri birliğin mensuplarının İranlı yaşam tarzına işaret edebilir.

Eğer Cotys Sophene'de hüküm sürmüştü –ki bu görüşün yararı daha sonra anlaşılabilecek– o zaman Küçük Ermenistan ile Sophene'nin Cotys egemenliğinde birleşmesi için uygun bir ortam olduğundan bahsedilebilir. Caligula çok garip bir davranış sergileyerek Ermenistan kralı İberyalı Mithridates'i muhafızlar eşliğinde Roma'ya getirmiş ve Mithridates, İmparator Claudius hükümdarlığının ilk yılı olan MS 41'in başlarında kendisini yeniden tahta geçirinceye kadar orada kalmıştı. Büyük Ermenistan tahtı ancak bir yıl kadar (40-41 arası) boş kalmış olabilir,⁶⁶ ama Caligula muhtemelen Mithridates'in Roma'da tutuklu olduğu sırada Fırat'ın doğusunda Roma otoritesini yeniden kurmak için Cotys'in bölgesini Sophene'ye kadar genişletmişti. Aslında Claudius'un Mithridates'i yeniden tahta geçirmesi ancak İberyalılarla eşgüdüm halinde olan Roma askeri birliklerinin desteğiyle ve Ermeni *nakharani* (ileri geleni) Demonax önderliğindeki Ermeni direnişini yenilgiye uğrattıktan sonra mümkün olabilirdi. *Nakharanlar* bunun üzerine III. Ardaşes'in yeğeni olarak

66 Tacitus, *Annales* 11.8.1; Cassius Dio 60.8.1.; Seneca, *De tranquillitate animi* 11.12; Everett L. Wheeler, "Flavius Arrianus: A Political and Military Biography," (Doktora tezi, Duke University, 1977; Ann Arbor: University Microfilms International, 1978), s. 108-10.

Ardaşesyan tacında hak iddia edebileceğini düşündükleri Cotys'ten yardım istediler, ama Claudius'un Cotys'e yazdığı bir mektup bütün bu umutları yok etti.⁶⁷

MS 51'de Part tahtına Vağarş geçti ve bununla eşzamanlı olarak İberyalıların Garni'de çevirdikleri entrikalar sonucu Ermenistan kralı İberyalı Mithridates öldürüldü. 54 yılında Ardaşad'daki tahtta Vağarş'ın üvey kardeşi Arşaguni Dırtad oturuyordu ve bunu izleyen olaylar zinciri ancak 66'da, imparator Neron'un Dırtad'a Büyük Ermenistan'ın ilk Arşaguni kralı olarak taç giydirmesiyle sonlandı. Neron'un 54'de savaş için yaptığı ilk hazırlıklar arasında vasal krallıklara yeni hükümdarlar atamak da vardı. Küçük Ermenistan'da o zamanlar ya ölmüş ya da tahttan indirilmiş olan Cotys'in yerine Judaealı Büyük Herod hanedanlığından gelen, ama aynı zamanda Ermenistan kralı V. Dikran ile 59-61 arası Dikranagerd'de hükümlanlık sürdüren VI. Dikran'ın kuzeni olan Aristobulus geçti. Belki bundan daha önemli gelişme, Sophene'nin Emesalı Sohaemus'a hibe edilmesiydi.⁶⁸ Kimileri, bu atamayla Cotys'in Küçük Ermenistan ile Sophene'yi tek elden yönetiminin yerine iki ayrı yönetimin geldiği görüşünü savunur,⁶⁹ kimileri de çelişkilili oldukları gerekçesiyle Tacitus'un kanıtlarını reddeder.⁷⁰ Ama kuzey Suriye'deki Emessa'dan gelen Sohaemus'un atanması soyağacı açısından şaşırtıcı gelmemeli, çünkü Emesa hanedanlığında hem Kommageneli Orontidlerle hem de Kapadokyalı Archelaus'un ve torunları Ermeni kralları olan Büyük Herod'un soyun-

67 Tacitus, *Annales* 11.9.1.-2; Cassius Dio 60.8.1. Partların İberyalı Mithridates'in tutuklanmasından hemen sonra Ermenistan'ı yeniden işgal ettikleri ve Demonax'ın bir Part valisi olduğu doğrultusundaki yaygın varsayımın bir temeli yoktur. Bkz., örneğin, Karl-Heinz Ziegler, *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1964), s. 64; Martin Schottky, "Parther, Meder und Hyrkanier: Eine Untersuchung der dynastischen und geographischen Verflechtungen im Iran des 1. Jhs. N. Chr.," *Archäologischen Mitteilungen aus Iran* n.f. 24 (1991): 106-07; Marek J. Olbrycht, *Parthia et ultiores gentes: Die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasischen Steppen* (Münih: TUDUV-Verlagsgesellschaft, 1998), s. 159 dipnot 151, 160.

68 Tacitus, *Annales* 13.7.1; Josdephus, *Antiquitates Iudaecae* 20.158.

69 Paltiel, *Vassals*, s. 244.

70 Frankfort, "Sophene," s. 189-89.

dan gelenlerle evlilikler olmuştu.⁷¹ Aralarında Ahameniş Perslerin ve Part Arşagunilerin, hatta bir Roma konsülünün yer aldığı görkemli bir soya sahip başka bir Emesalı Sohaemus 163'te Ermeni tahtına geçmişti (eğer bu kişi yaklaşık 140'ta taç giyen ve 161'de Partlar tarafından indirilen Antoninus Pius'un Ermeni kralı değilse tabii).⁷² Ayrıca, Tacitus'un 54 yılındaki olaylara ilişkin ifadesi, bir tarihinin Appian'ın MÖ 64'deki anlaşma konusundaki ifadelerinden (*Mithridatica* 105) sonra Sophene'den ilk kez açıkça söz edişidir. Eğer daha önce Roma'nın Sophene üzerinde meşru bir hak iddiası bulunmıyorsa, Neron'un sıfırdan bağımsız bir Sophene krallığı yaratması pek mümkün değildir. Dolayısıyla, Cotys'in hem Küçük Ermenistan'ı, hem de Sophene'yi yönetmiş olma ihtimali artmaktadır.

Sohaemus'un Sophene'de hiç hükümdarlık yapıp yapmadığıysa farklı bir konu ama bu pek mümkün görünmüyor. Tacitus (*Annales* 13.7.1) onun Sophene kraliyet nişanı taşıdığından (*cum insignibus regis*) söz eder yalnızca ve Sohaemus MS 57 tarihli seferde yoktur⁷³; Kommagene kralı IV. Antiokhos bu sefer için Sophene'yi harekât alanı olarak seçmişti muhtemelen.⁷⁴ Ayrıca, Sohaemus Romalıların VI. Dikran'ı başa geçirdikleri ve Ermenistan'ın çeşitli kesimlerini diğer vasal kralların vesayetine verdikleri 59 yılında da yoktur. Sophene –en azından 59-61 döneminde– Kommagene kralı IV. Antiokhos, Küçük Ermenistan kralı Aristobulus ve belki de Pontus kralı II. Polemo arasında bölünmüş olmalıdır.⁷⁵

62-63 seferlerinde Sophene ana savaş meydanı oldu. Rhandaia'da (bugün Eski Pertek) 63'te yapılan anlaşma Roma-Part imparatorlukları arasındaki husumeti sona erdirdi ve Part İmparatorluğu'nda

71 Richard Sullivan, *Near Eastern Royalty and Rome 100-30 B.C.* (Toronto: University of Toronto Press, 1990), şecere 6.

72 Karş. Marie-Louise Chaumont, "L'Arménie entre Rome et l'Iran, I: Del'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien," *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.9.1 (Berlin: Walter de Gruyter, 1976) s. 147, 149-51 ve 442-43 numaralı dipnotlarla birlikte.

73 Kronoloji hak. bkz. Everett L. Wheeler, "The Chronology of Corbulo in Armenia," *Klio* 79 (1997): 383-97.

74 Tacitus, *Annales* 13.37.3.

75 Tacitus, *Annales*, 14.26.2.

Arşaguni egemenliği süresince Ermenistan'da Roma idaresini kalıcı kıldı: Anlaşmaya göre, Ermeni kralını Arşaguniler aday gösterecek, ama tacını Roma imparatoru takacaktı. Ancak Roma'nın Rhandaia anlaşmasında Sophene'yi Arşagunilere teslim edip etmediği sorusu yanıtızsızdır.⁷⁶ Kuşkusuz Partlar eskiden beri Fırat'ın bir Roma-Part sınırı olmasını istiyorlardı,⁷⁷ 62'de de bunun tekrar görüşülmesi için çaba harcamışlardı.⁷⁸ Gerçekten de 63'te varılan ateşkes, bütün Roma birliklerinin Fırat'ın doğusuna tahliyesini ve Part ordusunun Ermenistan'dan çekilmesini öngörüyordu.⁷⁹ 63'te bunlar yapılmış olsa da, Roma'nın Zeugma karşısındaki Tomisa ve Apamea'da eskiden beri varolan köprübaşları pazarlık konusu olamazdı. Ayrıca, III. Galya lejyonlarının Harput yakınlarında bıraktıkları üç Latince yazıttan, aşağı Arsanas vadisinin 64-65'te Roma işgali altında kaldığı anlaşılıyor (Neron'un tribünik otoritesinin on birinci dönemine tekabül eder).⁸⁰ Bilindiği kadarıyla Roma birlikleri Sophene'de kalmış olamaz, ancak 63'ten sonra orada bulunmaları, Rhandaia'da Roma'nın Sophene üstündeki yasal otoritesinden feragat etmediğini düşündürüyor.

Partlarla uzlaşmasına ve yüzeysel bir Roma-Part detantının yeni çağı şerefine düzenlenen propaganda mahiyetindeki kutlamalara rağ-

76 Rhandaia'daki anlaşmanın bir bütün olarak Ermenistan üstünde ortak bir Roma-Part egemenliği oluşturup oluşturmadığı konusunun tartışmasına burada girmiyorum. Karş. Ziegler, *Beziehungen*, s. 45-96. Bu tür hukuki meseleler mevcut kaynakların çok ötesinde spekülasyon ve burada sunulamayacak kadar ayrıntılı bir yorum gerektirir. Aslında Rhandaia'da olanları bir "antlaşma" kavramı içinde değerlendiren yaklaşımlar ve Ermeni sorununun çözülmesi konusunda Roma ile Partlar arasında uzun vadeli bir anlaşma olduğu iddaları artık topa tutuluyor. Bkz. Matthäus Heil, *Die orientalische Aussenpolitik des Kaisers Nero* (Münih: TUDUV –Verlagsgesellschaft, 1997), s. 121-41. Heil'in aşırı eleştirel görüşlerine verilecek ayrıntılı yanıtlar var, ama burası yeri değil.

77 Bkz. örneğin Plutarkhos, *Pompeius* 33.6; karş. Wheeler, "Rethinking," s. 506.

78 Tacitus, *Annales* 15.14.3.

79 *age*, 15.17.3.

80 *Corpus Inscriptionum Latinarum* III 6741-42a. Heil'in (*Aussenpolitik*, s. 117-20, 220) Corbulo'nun son seferini 63 değil 64 olarak tarihleme çabası ikna edici değildir. Bkz. Everett L. Wheeler, "Legio XV Apollinaris: From Camuntum to Satala – and beyond," haz. Yann Le Bohec, *Les légions de Rome sous le Haut-Empire* içinde (Lyon/Paris: De Boccard, 2000), s. 275 dipnot 90.

men Neron (Roma'nın konumundan değerlendirildiğinde) Ermenistan'ı kaybetmişti.⁸¹ Yukarı Fırat'taki stratejik gerçeklikler değişmişti. Büyük Ermenistan bir vasal devlet olarak, Roma'yı Küçük Asya'nın doğusunda savunma tertibatı alma zahmetinden kurtarıyordu, ama 51-63 yılları arasında yaşanan kriz ve savaş, Doğu'daki Roma çıkarlarının korunması sorumluluğunu yalnızca Antakya'daki Suriye valisine bırakmanın yetersiz bir tedbir olduğunu göstermişti. Arşaguniler ile Romalılar arasındaki tek tampon bölge olan Sophene yalnızca Anti-Torosların güneyini kapsıyordu; Acilisene, Arşagunilerin olmuştu. Roma'nın Küçük Asya'nın doğusunda görevli düzenli ordu birlikleri yoktu. Eğer 66 ile 70 arasında Roma'nın Partlarla ilişkileri bozulsaydı, bir Part ordusu Ardaşad ya da Dikranagerd'den Efes'e ya da Bizantium'a kadar ciddi bir direnişle karşılaşmadan ilerleyebilirdi. Roma şanslıydı, çünkü I. Vağarş Rhandeia'nın koşullarından hoşnuttu ve 68-69'daki Roma iç savaşından yararlanmadı. 63'ten önce Sophene bir tampon görevi görmekte ve Dicle ve Ergani geçidi yoluyla Mezopotamya'nın kuzeyi üzerinden Küçük Asya'nın işgalini engellemekteydi. Arşaguniler Ardaşad'a sağlam biçimde yerleştirdikten sonra Roma doğuda, Arsaniyas Irmağı vadisi üstünden geçen ya da Aras Nehri vadisinden inip Erzurum üstünden geçen birbirine paralel yeni yollara kavuştu.

Flavius hanedanı imparatorlarının (69-96) Ermenistan'ı bir kaleler zinciri ve vasal krallıklarla çevreleme gibi stratejik bir plan uyguladıkları anlaşılmaktadır.⁸² Bu imparatorlar kuzeyde, 70'lerde İberya, 90'lardaysa Kafkasya Albanyası'yla ilişkilerini güçlendirdiler.⁸³ Daha da önemlisi, Küçük Asya'nın doğusu askerileştirildi: XII. Fulminata

81 Karş. Festus, *Breviarium* 20, haz. John W. Eadie (Londra: Athlone Press, 1967).

82 Tacitus, *Historiae* 2.6.2; Werner Schur, *Die Orientpolitik des Kaisers Nero* (Leipzig: Dieterich, 1923), s. 35-36.

83 Karş. Everett L. Wheeler, "A New Book on Ancient Georgia: A Critical Discussion," *Annual of the Society for the Study of Caucasia* 6-7 (1994-96): 62-66; aynı yazar, "From Pityus to Zeugma: The Northern Sector of the Eastern Frontier 1983-96," haz. Nicolae Gudea, *Roman Frontiers Studies: Proceedings of the XVIIth International Congress, 1997 içinde* (Zalau, Romanya: County Museum of History and Art, 1999), s. 218, 220.

lejyonu 70'te Melitene'de bir üs kurdu, 72'de Küçük Ermenistan ve Kommagene ilhak edildi; MS 76'da Küçük Asya'nın, Küçük Ermenistan dahil dörtte üçü birleştirilerek iki lejyon ve yardımcı birliklerden oluşan büyük bir orduya komuta eden konsüler bir valinin yönetimi altında devasa bir Kapadokya-Galatya kompleksine dönüştürüldü. Küçük Ermenistan'da, Erzurum'dan gelen kuzey istila hattını koruyan Satala 70'lerde bir lejyoner üssü oldu – bu üs, Arsarnias Irmağı hattı için kurulan Melitene'deki karargâhın ikiziydi. Fırat üzerindeki daha önemsiz geçişler ve yol kavşakları *auxiliaların*⁸⁴ gözetimindeydi.⁸⁵ Artık Suriye eyaletine eklenmiş olan Kommagene'ye Samosata'da bir lejyoner üssü kuruldu, Zeugma-Apamea'daki ana Fırat geçidiniyse başka bir Suriye lejyonu koruyordu.

Ermenistan'ın 387'de bölünmesine kadar Flavius Kapadokya-Ermenistan savunma planının Yukarı Fırat'la ilgili kısmında ciddi bir değişiklik olmadı. 130'larda Flavius Arrianus (Arrian) yönetimindeki Kapadokya ordusunun düzeni, ordunun yaklaşık 395'te yazılan *Notitia Dignitatum*'da geçen *dux Armeniae*'de aldığı savaş düzenine oldukça benzer.⁸⁶ Beklenebileceği gibi, *auxilia* birlikleri için kimi üs değişiklikleri olmuş olabilir, ama Tomisa'daki önemli geçitte, herhangi bir Roma müstahkem mevkiinin olduğuna ya da orada bir birliğin konuşlandırıldığına dair herhangi bir kanıt yoktur; ancak İustinianos 6. yüzyılda orada müstahkem bir yapı inşa

84 Roma yurttaşı olmayan askeri birlikler

85 Ayrıntılar için bkz. Wheeler, "Rethinking," s. 105-11; karş. Timothy Mitford, "Cappadocia and Armenia Minor: The Historical Setting of the Limes," *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.7.2 (Berlin: Walter de Gruyter, 1980), s. 1169-228 ve "The Roman Frontier on the Upper Euphrates," Matthews, *Ancient Anatolia* içinde, s. 255-72; Peter Brennan, "The User's Guide to the *Notitia Dignitatum*: The Case of the *Dux Armeniae* (ND Or. 38)," *Antichthon* 32 (1998): 34-39. Gerek Brennan, gerekse Mitford ("Roman Frontier") Wheeler'ın "Rethinking"ini göz ardı eder.

86 Bkz. Wheeler, "Rethinking," s. 505 dipnot 2, kaynakça için; karş. Brennan ("User's Guide," s. 34-49'da) Costantine Zuckerman'ın ("The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus," *Travaux et Mémoires* 11 (1991): 527-53) yaptığı yer tanımlamalarına karşı çıkar, ama ileri sürdüğü gerekçeler ikna edici değildir.

ettirmiş olabilir.⁸⁷ Melitene'deki lejyoner üssü Tomisa'nın yaklaşık 37 kilometre batısındadır. Roma'nın Yukarı Fırat savunmasındaki bu bariz boşluk, ancak Romalıların Sophene'yi kontrol etmeleriyle açıklanabilir. Arsaniyas Irmağı vadisinde kimi ileri karakollar (*praetenturae*) bulunduruluyordu muhtemelen, ancak bunların hiçbiri kayda geçmemiştir. 4. yüzyıldan kalma Peutinger Haritası'nda (*Tabula Peutingeriana*) Melitene-Amida yolundaki istasyonların askeri karakollara işaret ettiğini varsaymak doğru olmaz, ama Romalı mühendisler Sophene'de aktiftiler: Ergani'nin 32 kilometre doğusunda, Dicle'nin bir kolu üstünde, Severan döneminden kalma bir köprünün kalıntıları saptanmıştır.⁸⁸ Öte yandan 41-51'de, İbery kralı Mithridates yönetimini desteklemek için Büyük Ermenistan'daki Garni'ye Roma birlikleri, muhtemelen *auxilia*lar yerleştirildiği ve Melitene ve Satala'daki lejyonlardan müfrezelerin 163-84'te Vağarşabad'da karargâh kurdukları dikkate alınınca, Sophene'de bir Roma askeri varlığı ihtimal dışı değildir.⁸⁹

Rhandeia Antlaşması'ndan elli yıl sonra Partlar antlaşmayı göz ardı ederek, Roma'nın onayı olmadan yeni bir Ermeni kralı atadılar. Bu imparator Trajanus'a, muhtemelen uzun zamandır planladığı Part Savaşı (114-17) için bir *casus belli* (savaş nedeni) sağladı. Trajanus, 114'te Büyük Ermenistan'ı ilhak etti ve bunu Kapadokya ve Küçük Ermenistan'la birleştirdi (her ikisi de birkaç yıl önce Galatiya ve diğer eyaletlerden ayrılmıştı). Bunu izleyen iki yılda Trajanus, Basra Körfezi'ne kadar tüm Mezopotamya'yı "fethetti," ama 116-17'de ayaklanmalarla ve kuzey Mezopotamya ile Ermenistan'da Part karşı saldırılarıyla karşılaştı. Trajanus çaresizlikten Ermenistan'ın bir bölümünü Sanatrukes'in oğlu Vağarş'a terk etti⁹⁰ – bu kişi muhtemelen yaklaşık 140'a kadar Büyük Ermenistan'da hüküm süren

87 Mitford, "Cappadocia," s. 1210. Yazar "Roman frontier" başlıklı makalesinde bu iddiasını ne yinelemekte ne de bununla ilgili başka bir ayrıntı vermektedir.

88 Karl Miller, *Itineraria Romana* (Stuttgart: Strecken und Schröder, 1916), sütun 738-39, Strecke 107; Mitford, "Cappadocia," s. 1206.

89 Tacitus, *Annales* 12.44-51; Chaumont, "L'Arménie," s. 151; Wheeler, "Legio XV," s. 299-301.

90 Cassius Dio 75.9.6; karş. *Historia Augusta*, *Hadrianus* 21.11.

I. Vağarş'tı. Vağarş'ın Sophene'yi alıp almadığı ya da Roma'nın, İmparator Hadrianus'un, iddia edildiği gibi, Trajanus'un doğuda fethettiği tüm yerleri 117 ya da 118'de boşaltmasından sonra bile, Sophene üstündeki hegemonyasından vazgeçip geçmediği belirsizdir. Merkezi Fırat'ın doğusundaki Edessa olan Osroene Krallığı bir Roma vasalı olmaya devam etti.

Hadrianus (117-38) ve Antoninus Pius'un (138-61) saltanat sürdükleri bu döneme, Appian'ın (*Mithridatica* 105) Kapadokya valisinin Sophene'ye nezaret ettiği iddiası uygun düşer. Bir sonraki Part savaşı Appian'ı destekleyen başka kanıtlar sunar. Antoninus Pius 161 Mart'ında öldüğünde, Part kralı IV. Vağarş Roma'daki rejim değişikliğini Ermenistan ve Suriye'ye el koymak için bir fırsat olarak gördü. Muhtemelen 161 yazında Vağarş'ın generali Osroes, Ermenistan'ı işgal etti, tahttaki kralın yerine bir Part adayını geçirdi, sonra batıya ilerleyerek Kapadokya valisi Sedatius Severianus'un ordusunu Erzurum'un batısındaki Elegeia'da yendi. Daha sonra Suriye'yi işgal etmek üzere ilerledi. Tarihçi Orosius'a göre, Part ordusu Ermenistan, Kapadokya, Suriye hattını izledi. Partların Torosların kuzeyinden Fırat'ı geçtiğine ilişkin bir kanıt yok, ama coğrafyanın mantığı gereği Suriye'ye saldırmak için Elegeia'dan, Sophene'ye, oradan da muhtemelen Ergani Geçidi'ne doğru bir hat izlenmiş olabilir. Orosius (ya da kaynağı) Sophene'yi Kapadokya'nın bir parçası sayıyordu.

3. yüzyıl Doğu'nun stratejik konumunda çok sayıda değişikliğe tanık oldu, ancak genelde kaynak azlığı bu değişikliklerin Sophene için nasıl bir önem taşıdığını tam olarak değerlendirilmesini engellemektedir. Bu değişikliklerin ikisi son derece önemlidir. Bunlardan biri, Septimius Severus'un döneminden (193-211) itibaren Roma'nın kuzey Mezopotamya'yı ilhak etmesiydi. Bu gelişmeyle birlikte Fırat'tan başlayıp Habur Çayı'nı ve Cebel Singar tepelerini izleyerek Dicle üstündeki Eski Musul'a (Ninova'nın karşısında) uzanan yeni bir sınır oluştu, ama kesintisiz devam eden, tahkim edilmiş bir sınır değildi bu. Büyük Ermenistan krallarının Ktesiphon'daki Arşaguni kuzenleriyle aralarındaki doğrudan temas bir ölçüde kesildi. Yukarı Fırat bir "cephe hattı" olmaktan çıktı, tali bir sınır haline geldi, ancak

teoride Sophene, Kapadokya'daki Roma birlikleri ile Nisibis, Singara ve kuzey Mezopotamya'nın diğer yerlerindeki birlikler arasında bir kara köprüsü olarak stratejik önemini korudu. İkinci değişiklik, 226'da Sasanilerin İran İmparatorluğu'nun egemen hanedanı olarak Arşagunilerin yerine geçmesiydi. Roma, 300 yılı aşkın bir süre rakibi, düşmanı ya da gönülsüz dostu ve Sasanilere karşı direnişte güvenilir müttefikliği olan, ama artık iktidarını yalnızca Ermeni bölgelerinde koruyan Arşaguni hanedanına şimdi farklı bir gözle bakmak zorundaydı – 3. ve 4. yüzyıl olaylarıyla ilgili tartışmalarda Roma'nın Ermeni politikasının yeterince dikkate alınmayan bir yönüdür bu.

Ancak 299'daki Nisibis Antlaşması'na dönmeden önce, MÖ 64 ile MS 299 yılları arasında Sophene'nin Roma'nın hegemonyası altında olduğu görüşünü, konuyu Ermeni perspektifinden değerlendirerek elde edebileceğimiz bazı kanıtlarla da destekleyebiliriz. Hewsen, Büyük Ermenistan'ın sınırlarını korumakla görevli dört *vitaxae* (dük) arasında, bir tane bile "Suriye" *vitaxası* olmadığını, yani Sophene'nin Arşaguni hiyerarşisinde yer alan bir Ermeni bölgesel komutanı olmadığını göstermiştir.⁹¹ Bir *vitaxaya* belki de Roma bunu hoş göremeyeceği için ihtiyaç yoktu; zaten MÖ 64'ten itibaren Sophene Roma'nın koruyuculuğu altındaydı.

Bir de Büyük Ermenistan kralının Sophene'deki mülkleri ve hazineleri meselesi var. Büyük Dikran bile Sophene'de hazineler oluşturmuştu.⁹² Arşagunilerin Sophene'deki hazine ve kaleleri 4. yüzyılda da varlıklarını sürdürdü; hatta İngilene'deki Ankıgdun, kraliyet arazisi konumuna sahipti.⁹³ Bu kanıt, diğer kanıtların ışığında son derece ilgi çekici hale gelmektedir. İmparator Caracalla yaklaşık 213 yılında Osroene Krallığı'nı ilhak ettiğinde, Büyük Ermenistan kralıyla karısını da tutuklattı. Daha sonra, 218'de, muhtemelen Partlarla yapılan bir antlaşmanın bir parçası olarak, İmparator Macrinus Ermeni kralın oğlunu yeniden tahta geçirmek zorunda kaldı. Bu

91 Hewsen, "The Vitaxates," s. 276-78.

92 Cassius Dio 36.53.3-5.

93 Sahte Pavistos 5.7, s. 210-11 ile Nina Garsoian, *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwnk')* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989), s. 313 dipnot 5.

kral, yani II. Dırtad, babasının Kapadokya'daki topraklarının da geri verilmesini ummaktaydı.⁹⁴ Ama hiçbir Büyük Ermenistan kralının Fırat'ın batısındaki bir Roma eyaletinde toprağı olmuş muydu? Yabancı bir prensin Roma İmparatorluğu içinde özel mülkleri olması yasadışı değilse de kesinlikle tuhaf bir durumdu. Cassius Dio'nun "Kapadokya"yla Sophene'yi kastettiğini düşünmek daha uygun olmaz mı? Bu yorumdan, Caracalla'nın İngilene ve Sophene'nin diğer yerlerindeki Arşaguni kraliyet mülklerine el koyduğu sonucu çıkar. Yani, Dırtad bu mülklerin iade edilmesini bekliyordu. "Kapadokya" adının buradaki gibi Sophene'yi de kapsayacak şekilde kullanılması, Dio'nun 58.26.1'deki (yukarıda geçen) "Kapadokya" kullanımıyla paralellik oluşturmaktadır.

Son olarak, belgelere dayalı yeni kanıtlar da Roma'nın Sophene'yle yakın ilişkilerine işaret etmektedir. 1980'lerin sonlarında Dicle ile Botan Çayı'nın kuzeybatı köşesinde, Çattepe'de Roma ordusunun kıdemli askerlerinden Antonius Domitianus'un anısına ithaf edilmiş, Yunanca-Süryanice iki dilli bir yazıt bulundu. Yazıt yalnızca harf biçimleriyle 2. ile 4. yüzyıllar arasına tarihlenebilir, ancak Arzanene'nin güneydoğu köşesindeki bu alanda *equites scutarii indigenae Pafenses*'in (bir Roma askeri birliği) hisarı bulunuyordu.⁹⁵ Kıdemli asker Antonius, bir zamanlar burada konumlanmış bir birlikte hizmet etmiş, emekli olduktan sonra da yine yakınlarda bulunan köyüne çekilmişti belki de. Kayıtlarda açıkça Sophene kökenli hiçbir Roma askeri görülmemekle birlikte, Roma ordusunda Karduyalı, Zabdeni, Asuri ve Part birliklerin yanı sıra Ermeni birliklerin de olduğu kanıtlanmıştır.⁹⁶ Eğer bu yazıtta belirtildiği gibi Roma ordusuna Arzanene'den askerler alındıysa, Sophene'den de Roma'nın imparatorluk yaşlandıkça giderek ivedilik kazanan "birkaç iyi adam" ihtiyacı karşılanmış olmalı. Vegetius'un Sophene atlarının mükemmel olduğuna ilişkin ifadesi, Sophene'nin Roma ordusuna binek hayvanı sağlamış

94 Cassius Dio 78.27.4.

95 *L'Année épigraphique* (1991), no. 1585; *Notitia Dignitatum*, Oriens 36.26; Wheeler, "From Pityus to Zeugma," s. 223.

96 Bkz. Wheeler, "From Pityus to Zeugma," s. 223 ve 1. yüzyılın ilk yarısında Mainz'de Sophenelilerin olması ihtimali için bkz. yukarıdaki 63-65. dipnotlar.

olabileceği fikrini vermektedir. Ne de olsa Vegetius en çok askeri yapıtı *De re militari* ile tanınmaktadır.

Orta Fırat'ta yeni ortaya çıkarılan papirüs arşivinden, Sophene'nin yalnızca Romalılarla değil, aynı zamanda kuzey Mezopotamya'yla da ilişkileri olduğunu gösteren başka kanıtlar gelmektedir. 9 numaralı belgede, Vardannaea Diana adlı bir kadın kölenin 12 Haziran 252'deki satışının kaydı yer alır. Sophene'deki Anzitene'nin yerlilerinden olan bu köle, ne Ermenice ne de Aramice konuşulan Ortene bölgesinden geliyordu.⁹⁷ Diana aslında Nisibis'teki I. Parthica lejyonundaki bir bölük komutanının (*primus pilus*) karısına aitmiş, ama Aboureneli (muhtemelen Habur Çayı ve Fırat Irmağı'nın birleştiği yerin kuzeyinde) bir köylüye satılmış; köylü daha sonra, 252'de, kadını Beth Phouraia'da (aynı birleşme noktasının güneybatısında) yaşayan birine satmış. Diana'nın nasıl köleleştirildiği bilinmiyor, ama savaşta tutsak edildiği varsayılabilir. Her halükârda bu papirüs, Sophene'nin Nisibis ve kuzey Mezopotamya'yla ticari ilişkilerine dair belgesel bir kanıt oluşturduğu gibi, antik dünyadaki yaygın kölelik kurumu konusunda Ermenistan'ın bir istisna oluşturmadığını da göstermektedir.

Benzer biçimde, Kapadokya'daki Kayseri'nin 60 kilometre batısındaki Özkonak'ta bulunan, 3. yüzyıl sonlarına ait bir mezar taşında, mezarda Yeprad adlı Ermeni bir hadımın yattığı yazılıdır. Roma yasaları genç oğlanların hadım edilmesini yasakladığından (bu kurala her zaman uyulmazdı), genellikle hadımlar imparatorluk dışından getirilirdi. Bu nedenle bu köle ya da azat edilmiş kişinin, Roma'ya ait Küçük Ermenistan'da doğmuş olması pek olası değildir.⁹⁸ Efendiler kölelerine istedikleri ismi verebilirlerdi, ama Yeprad ismi Ermenis-

97 Denis Feissel ve Jean Gascou, "Documents d'archives romains inédits du moyen Euphrate (IIIe siècle apres J.C.)," *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres* (1989) içinde: 544, 559. Ortene için bkz. Hübschmann, "Ortsnamen," s. 235-36; karşıt. Stilit Joshua 38, çev. W.Wright, s. 28; Markwart, *Südarmanien*, s. 51*-52*, 187, 222 dipnot 3; Dillemann, *Haute Mésopotamie*; s. 313-14.

98 Thomas Drew-Bear, "Un eunuque arménien en Cappadoce," *Epigraphica Anatolica* 4 (1989): 139-49. Tigranus 1. yüzyılda sık kullanılan bir köle adıydı. Bkz. Ziethen, "Ex Oriente," s. 130.

tan'ın Fırat'a komşu bir bölgesini akla getirir. Acilisene olması mümkün, ama neden Sophene olmasın?

SONUÇ

MS 299'daki Nisibis Antlaşması'yla Pers kralı Nerseh, Ermeni bölgeleri Sophene, İngilene, Arzanene, Gorcayk ve Zabdicene'yi Roma'ya terk etti.⁹⁹ Burada savunulduğu gibi, bu antlaşma, Roma'nın bölge üstündeki, Pompey'in MÖ 64'de Ermenistan ve onun sınır bölgelerine ilişkin düzenlemesinden kaynaklanan iddialarını resmiyete döküyordu. Kaynak eksikliği ve 3. yüzyıl ortalarında doğu meselelerindeki karışıklık nedeniyle, Ermenistan'ın 251'de Sasanilerce işgalinden sonra Sophene'de bir *de facto* Roma kontrolü olup olmadığından emin değiliz. Belki de Kapadokya sınırı "cephe hattı" konumuna geri dönmüştü.

Gelgelelim, Roma'nın satrapları olarak Sophene *nakhararları* ve Büyük Ermenistan bölgesi içinde hüküm süren prensler için çift başlı yönetim 299'da yeni bir durum değildi. Çift başlı yönetim, tüm Roma vasal krallıklarının özelliği idi – bu durum ülkenin iç yönetimini değil, yalnızca dış politikasını ve askeri faaliyetlerini sınırlıyordu. Roma ile Ermeni *nakhararları* arasında tek tek ne gibi anlaşmalar yapıldığını bilmiyoruz. Burada Sophene'yi üniter bir yapıymış gibi ele aldık ve bu yanıltıcı olabilir: Sophene'nin, Ermeni kaynaklarında geleneksel birimler olarak görülen alt bölümleri, daha 2. yüzyılda Yunan-Roma kaynaklarında isim isim yer alır.¹⁰⁰ Ama elimizde hiç-

99 Petrus Patricius kısım 14, Karl Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, c. 4 (Paris: Firmin-Didot, 1885), s. 189. MS 299'ın doğru tarih olduğunu teyit etmek için bkz. Constantine Zuckerman, "Les campagnes des Tétrarques, 296-298: Notes de chronologie," *Antiquité Tardive* 2 (1994): 65-70.

100 Arrian, Batlamyus; karşı Plinius, *Historia Naturalis* 6.27. Batlamyus'un *Geographia*'sında Sophene'nin Roma kontrolünde olduğuna ilişkin bir işaret bulunmaması, burada sunulan tezi çürütmez. Argüman Sophene'nin ilhak edildiğine değil, dolaylı yönetildiğine işaret eder. Roma'nın vasal krallar sisteminin güzelliği, bir bölgeyi resmen ilhak etme zahmetine girmeden kontrol etmesiydi. Gürcistan İberyası, Batlamyus'un zamanında Roma'nın vasal krallıklarından biriydi kesinlikle, ama *Geographia*'da İberya için bu tür bir siyasi statüye rastlanmaz.

bir ayrıntı yok. Sahte Pavistos ve Movses Khorenatsi'de anlatılan *nakhharar*ların ferdiyeti ve kaosa yakın siyasi durum da muhtemelen 4. yüzyılda yeni bir şey değildi,¹⁰¹ çünkü coğrafi koşullar ve Ermenilerin merkezi dışlayan siyasi eğilimleri, bu bölgede *nakhharar*ların yerel bağlılıklarına dayalı bir siyasi yapıyı öne çıkarıyordu, Ardaşad'daki, Vağarşabad'daki ya da tercih ettiği bir av köşkündeki bir kralın merkezi yönetimini değil.¹⁰² Ermenilerin iç politikaları muhtemelen daha önceki dönemlerde de 4. yüzyılda olduğu kadar fırtınalıydı. Büyük Dikran ya da I. Dırtad gibi düzeni sağlayan güçlü hükümdarlar enderdi. Yine de, gerek 299'dan önceki Roma vasallığı sırasında gerekse satrapların konumlarının değiştiği 299'dan sonraki dönemde, Sophene *nakhharar*larının Ermeni soyluları hiyerarşisi içindeki prestiji azalmadı.¹⁰³ Romalıların 299'dan önce Sophene üstündeki gölgesinin kuş uçurtmayan sınırlar yarattığını da düşünmemeliyiz. İngiltere'deki Hadrian Duvarı bile geçilmez değildi, keza Ermeni kaynaklarında da Sophene ile Ermenistan'ın diğer kesimleri ya da Ermenistan ile Roma İmparatorluğu arasında serbest geçişlerin engelle karşılaştıklarına dair ifadelere rastlanmaz. Sınırlar geçirgendir.

Coğrafyanın Sophene'ye bağışladığı stratejik önem, onun antik dönem tarihini biçimlendirdi. Roma'nın Sophene'deki ekonomik, kültürel ve askeri müdahalelerinin, günümüze ulaşmayı başarmış Yunan-Roma ve Ermeni kaynaklarında belirtildiğinden çok daha fazla olduğu kuşkusuzdur. Sophene'nin tarihinde bir Doğu-Batı sınır bölgesi olma özelliğini koruması, onun kendisine özgü karakterini geliştirdi, ama bu karakteri Büyük Dikran'ın mirası olan göz alıcı Büyük Ermenistan resmi içinde gölgede kaldı.

101 Karş. Nina Garsoïan, "Armenia in the Fourth Century – An Attempt to Redefine the Concepts 'Armenia' and 'Loyalty,'" *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 8 (1971): 341-52.

102 Bkz. Nina Garsoïan, "T'agaworanist kayeank' kam Banak ark'uni': Les résidences royales des arsacides arméniennes," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 21 (1988-89): 251-70.

103 Marie-Louise Chamont, "L'ordre des préséances à la cour des Arsacides d'Arménie," *Journal Asiatique* 254 (1966): 471-97.

Dzopk/Sophene'nin Beş "Halk"ı

Robert H. Hewsen

Sonradan Osmanlı Sultanı Abdülaziz'in (1861-76) onuruna Mamuret ül-Aziz adını alan Harput (Kharpet) vilayeti, genel olarak kadim Ermeni krallığı Dzopk ya da Yunanların verdiği adla Sophe-
ne'nin topraklarını kapsıyordu. Bu krallık, Yunanların Arsanas, bugünse Türklerin Murat Çayı diye bildikleri Aradzani Irmağı'nın aşağı, yani batı havzasından oluşuyordu. Antik dönemde ve erken Ortaçağ'da bu bölgede beş Ermeni prensliğini oluşturan on iki idari bölge vardı. Bunlar MS 6. yüzyıl ortalarında birleştirilerek bir Bizans eyaleti oluşturuldu. Şıraglı Anania'ya atfedilen 7. yüzyıldan kalma *Aşkharhatsuyts* (Coğrafya) adlı yapıtta Ermenistan'ın bu kesimi bir Bizans idari birimi olarak tasvir edilir yalnızca. Önemli bir yapıttır bu, çünkü beş prensliğin yanı sıra, bunları oluşturan on iki idari bölgenin adlarını verir.¹

Ermenistan'ın ikinci ülkesi, Dördüncü Ermenistan, yani Dzopk Bölgesi (*Çorrot Hayk vor e Dzopats Goğm*) Yukarı Ermenistan'la (kuzeyde) sınır komşusudur. Batısında Melitene kenti, güneyinde Mezopotamya ve doğusunda Daron yer alır. Sekiz idari bölgesi vardır: Kuzeydoğuda, Koğ Kalesi'nin yanından öteki Kayl Irmağı'nın aktığı yerde bulunan Khortsayn; Dicle'nin kaynaklarının doğduğu yerde bulunan Haşdiyank; Khortsayn'ın batısında, aynı adlı kalenin (Bağın) bulunduğu Bağnadun bölgesi vardır. Onun tam karşısında, güneyde Palahovid bölgesi, onun batısında Dzopk ile Hanzit bölgesi bulunur; Hanzit'in güneyinde Dzovk ve Hore kaleleri vardır; bunların batısında, içinde Krni, Kruik ve Sok kalelerini barındıran Degik bölgesi, onun karşısında, yani güneyinde Gavrek bölgesi bulunur.

1 *The Geography of Ananias of Şirak (Asxarhac'oyc')*: *The Long and the Short Recensions*, önsöz, çev. ve yorum Robert H. Hewsen, (Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1992), s. 59 ve harita XII; bundan sonra Ananias, *Geography* olarak anılacaktır.

Bunun (toprakların) ortasından, Lusataric kentinde Fırat'la birleşen Aradzani akar. Irmak batıya doğru bir daire çizerek, Melitene'nin doğusuna, Küçük Ermenistan sınırına ulaşır, daha sonra batıdan, Zigon Basilikon Dağı'ndan gelen Kavkas Irmağı ona katılır. Fırat ile birleşmeden önce Toros Dağları'ndan gelen Karaminon Irmağı ona katılır, Fırat'la kavuştuktan sonra güneye akıp Toros'u yararak geçer, geçtiği yerde necef taşı bulunur. Dördüncü Ermenistan'da (çok çeşitli) hayvanlar, kuşlar ve yaban hayvanlarından aslan vardır.

Dzopk/Sophene Krallığı hakkında fazla şey bilinmese de, onun bölümlerini oluşturduğu anlaşılan beş prensliğin tarihi hakkında bazı bilgilerimiz vardır: Büyük Dzopk, Küçük Dzopk, Ankiğdun-Hanzit, Palahovid ve Haşdiyank. Romalılar bunlardan ilk üçünü 299'da, son ikisiniyse 377-78 dolayında ele geçirmişlerdi.² Bu prenslikler ya da Roma İmparatorluğu'nda onlara verilen adla "halklar" –Yunanca da *ethne*³, Latince de *gentes*⁴– Roma/Bizans yönetiminde 250 yıl yaşadıktan sonra ilga edildi ve toprakları birleştirilerek Dördüncü Ermenistan adı altında bir imparatorluk eyaletine dönüştürüldü. Bu Ermeni prensliklerinin imparatorluğun sınırları içinde varlıklarını bu kadar uzun sürdürmeleri, bunları yöneten prenslerin güçlü olduğunu ve Roma/Bizans imparatorlarının, çok küçük boyutlarına rağmen bu prensliklere önem verdiklerini gösterir. Bu prensliklerin 6. yüzyıl ortalarında ilgası, Ermenilerin ana topraklarının çekirdeğini oluşturan bu kısımda artık hiçbir Ermeni'nin hüküm sürmeyeceği anlamına geliyordu.

2 Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington, DC: Georgetown University Press, 1963), s. 166 dipnot 63, aktaran Petros Patri-cius, *Fragmenta*, haz. Thodorus Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, cilt 4 (Paris: A. Firmin Didot: 1851), kısım 14, s. 189.

3 *Ethne* teriminin kullanıldığı yer: Justinian, *Novella XXXI*, *Corpus Juris Civilis: Novellae*, haz. Rudolf Schöll ve Wilhelm Kroll, 6. Baskı (Berlin: Apud Weidmannos, 1912) içinde; tekrar basım N[igoğayos] Adontz, *Armenia v epok-hu Iustiniana*, çev. ve yorum Nina G. Garsoïan, *Armenia in the Period of Justinian* içinde (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970), s. 25. Bundan sonraki alıntılar İngilizce çeviridendir.

4 *Gentes* terimi Justinian's Code, 1. Kitap xxviii, tekrar basım Adontz, *Armenia* içinde, s. 2'de geçer.

Dzopk'un beş prensliği şunlardı:

I) En kuzeyde Dzopk Şahuni ya da Pokr Dzopk, yani Kraliyet Dzopk'u ya da Küçük Dzopk vardı; bunun içinde bulunan asıl Küçük Dzopk⁵ ve Degik (Degisene)⁶ idari bölgeleri birlikte tek bir prenslik oluşturuyordu.⁷ Burayı tanımlamak için kullanılan "kraliyet" terimi, iki idari bölgenin büyük olasılıkla Sophene krallarına ait arazilerin bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Prensliğin merkezinin Yunanlılarca Hierapolis (Kutsal Kent), Bizanslılarca Kosomakhon olarak adlandırılan, bugün Çemişgezek adıyla bilinen Çemeşgadzak kenti olduğu anlaşılmaktadır. Yedinci yüzyılda burada, Degik'te Kruik, Krni ve Sok adlı üç Ermeni kalesi de bulunuyordu.⁸

II) En güneyde Medz Dzopk, yani Büyük Dzopk vardı⁹; Yunanlılar buraya Sophanene diyorlardı.¹⁰ Anlaşıldığı kadarıyla merkezi, daha sonra Mardirosats Kağak (Şehitler Kenti) olarak bilinen Nıpret ya da Nıpırgerd kentiydi.¹¹ Amida [Diyarbakır], Arğın [Ergani] ve Abar-

5 Ananias, *Geography*, s. 156 dipnot 35. *Sophene*'nin Yunanca yazılışı, Batlamyus'un *Coğrafya*'sında bulunmaktadır: Ptolemy, *Geography*, haz. Nobb (Leipzig, 1843-1845; tekrar basım Hildesheim, 1966), V.13.13; *Tzophene* biçiminde yazılışı için bkz. Justinian, *Novella XXXI*, Adontz, *Armenia* içinde, s. 35.

6 Ananias, *Geography*, s. 156 dipnot 39.

7 Degik, Arşaguni döneminde bir prenslik değildi ve Küçük Sophene burasının Ermenistan'ın kalan kısmıyla arasındaki bağı kopardığından, söz konusu prensliğin bir parçası olmalıydı. Bizans'ın çok geç bir döneminde Digisene prenslerine değinilmektedir, ama bunlar ya yeni bir hanedanın ya da eski Ermeni toplumsal düzeninin parçalanması sonucu statüleri yükselen, soyluluk statüleri daha düşük (*azadk*) bir hanedanın mensuplarıdır.

8 Ananias, *Geography*, s. 156 dipnot 40.

9 Medz Dzopk *Aşkarhatsuys*'ta bulunmaz. Yunanca *Sophene* biçimindeki yazılışına Procopius'ta rastlanır: *de aedificiis* [Binalar] (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1961), III.ii.1; bu yerin Tzophanene biçimindeki yazılışı Justinian'ın *Novella XXXI*'de geçer. Ermeni yazarlar arasında yalnızca *Püzan-taran Badmutyunk*'un bilinmeyen yazarı Ermenice ismi kullanmıştır (III.ix, xii, xiv, IV.iv, xxiv, xxx, V.xvii, xxvii-xxviii). Bkz. *The Epic Histories (Buzandaran Patmut'itwnk')* Attributed to P'awstos Buzand, çev. ve yorum Nina G. Garsoian (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989; Ermenice baskı St. Petersburg, 1883; tekrar basım Delmar, NY: Caravan Press, 1984).

10 Suren T. Eremyan, *Hayasdanı isd "Aşkarhatsuys" -i* ["Aşkarhatsuys'a göre Ermenistan] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1963), s. 118.

11 Ananias, *Geography*, s. 154; Adontz, *Armenia*, s. 9-10.

ne kentlerinin tümüyle daha sonra kurulan Çunguş [Çüngüş] kenti bu prenslik içinde yer alıyordu.

III) Bu ilk iki prenslik arasında Ankiğdun¹² (Yunanca: İngilene)¹³ ve Hanzit¹⁴ (Yunanca: Anzitene)¹⁵ vardı; burası tek bir prenslik¹⁶ ve üç mıntıkeyi kapsıyordu: Ankiğdun, Hanzit ve Gavrek (Gavrene).¹⁷ Merkezi, daha sonra Agn ya da Eğin adını alacak olan Ankiğ (Ankeğ) hisarıydı.¹⁸ Hanzit'in merkezi muhtemelen Horepert'deydi;¹⁹ burasının Roma'nın Anzita'sı olması olasıdır;²⁰ Gurek'in merkezi muhtemelen Lusatarıç'ti, yani günümüzdeki adıyla Keban Maden.²¹ Hanzit'in ve tüm Sophene'nin kalbi, günümüzde Batılı Ermenilerin *Vosgetaşd* ya da Altın Ova olarak bildikleri Harput ovasıydı. Daha antik dönemde Yunanlılar bu ovanın güzelliğini biliyorlardı ve ona Anthisene ("çiçekli bölge" ya da "Çiçek") adını vermişlerdi.²²

12 Ankiğdun bölgesine *Aşkarhatsuyts*'ta rastlanmamaktadır. Konumunun ayrıntıları için bkz. Adontz, *Armenia*, s. 33-35; Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 175-76.

13 Petros Patricius, Müller, *Fragmenta* içinde, s. 181-91; burada isim, muhtemelen bir kâtip hatası sonucu İntelene olarak yazılmıştır.

14 Ananias, *Geography*, s. 156 dipnot 36.

15 Ptolemy, *Geography*, V.13.18.

16 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 131, 171-72.

17 Gavrek, Arşaguni döneminde bir prenslik değildi; Hanzit/Anzitene burasının Ermenistan'ın geri kalan kısmıyla arasındaki bağı kopardığından, söz konusu bölgenin bir parçası olmalıydı.

18 Adontz, *Armenia*, s. 25, 241, 271, 456 dipnot 21, 491 dipnot 48, 520 dipnot 72; Toumanoff, *Christian Caucasian Studies*, s. 167-68, 299-301; Thomas A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. 3 (Londra: Pindar Press, 1987), s. 196-200.

19 Ananias, *Geography*, s. 156 dipnot 38.

20 Ptolemy, *Geography*, V.13.19.

21 Ananias, *Geography*, s. 156 dipnot 43.

22 Polybius'un (vii.23.1) değindiği *Kalepedion*, yani "güzel ova" da muhtemelen Harput ovasıydı. Eremyan (*Hayasdanı*, s. 43) Michael Attalioes'in *Historia*'sında geçen Anthias ve Anthisene adlarına değinir, ama bu Yunan yer adlarının Palahovid için kullanıldığını belirtir ve Strabon'un (11.14.5) Akisene'sinin de bu adların bozulmuş bir biçimi olduğunu öne sürer. J.D. Howard-Johnston, Attalioes'i dikkatle inceledikten sonra, Anthias'ın Munzur Irmağı'nın yukarı vadisindeki Ovacık ile özdeşleştirilmesi gerektiği sonucuna varmıştır.

IV) Dzopk Şahuni'nin doğusunda bulunan Palahovid prensliği²³ üç bölgeden oluşuyordu: Palahovid²⁴, Bağnadun²⁵ ve Khordzean²⁶ (Yunanca: Balabitenē,²⁷ Palines²⁸ ve Khortsianene ya da Khorzanue²⁹). Merkezi, asıl Palahovid'de bulunan, antik Urartu kalesi Palu'ydu (Yunanca: Paluous).³⁰ Bağnadun'un merkezi Bağın Kalesi (Yunanca: Palios)³¹, Khordzean'inki daha sonra Kiği kenti adıyla anılacak olacak Koğopert Kalesi'ydi.³²

V) Son olarak, Palahovid'in güneydoğusunda Haşdiyank prensliği³³ vardı; buraya Yunanlar Astaunitis,³⁴ Bizanslılar Asthianene³⁵ derlerdi. İlk merkezi, Toros Dağları'nın bu bölümündeki ana geçidi koruyan Ulor (Yunanca: Haluris) hisarıydı. Daha sonra Yunanların Kitamon,³⁶ Bizanslıların Kitharizon³⁷ dedikleri Gdriç hisarı benimsendi. Bu prensliğin üzerinde bulunduğu topraklar, Ermenistan krallarına ait kraliyet toprağıydı ve kralın, burada yaşamak zorunda olan küçük oğullarının ihtiyaçlarını karşılamak için ayrılmıştı.³⁸ Burası Sophene krallarının kraliyet topraklarından da biriydi muhtemelen.

23 Palahovid prensliği için bkz. Adontz, *Armenia*, s. 27, 36-37; Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 172; Ananias, *Geography*, s. 155-56 dipnot 34.

24 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 153-54.

25 Ananias, *Geography*, s. 155 dipnot 32.

26 *age*, s. 155 dipnot 28.

27 *age*, s. 155 dipnot 34.

28 Georgius of Cyprus, *Descriptio orbis Romani*, haz. Heinrich Gelzer (Leipzig: B.G. Teubner, 1890), satır 962a.

29 Procopius, *de aedificiis*, II.iii.9.

30 Sinclair, *Eastern Turkey*, s. 117-25.

31 *age*, s. 127.

32 *age*, s. 130, 140 – Koğopert için (burada Ermenice isim hatalı olarak Romalıların kullandığı biçimiyle Kogoberd olarak geçer).

33 Ananias, *Geography*, s. 155 dipnot 31; Adontz, *Armenia*, s. 16.

34 Ptolemy, *Geography*, V.13.13.

35 Asthianene, Procopius'ta (*de aedificiis*, III.iii.7) Asthianine, Kıbrıslı Georgius'ta (*Descriptio orbis Romani*, satır 964) Astianikes biçiminde geçer.

36 Ptolemy, *Geography*, V.13.16.

37 Procopius, *de aedificiis*, III.iii.7.

38 Movses Khorenatsi, *Badmutyun Hayots* [Ermenilerin Tarihi], haz. Manuk Apeğyan ve Set Harutyunyan (Tiflis: Martirosiants, 1913); Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, çev. ve yorum Robert W. Thomson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), II.8, 22, 62, s. 144, 159, 205.

Bu beş prensliğin kökeni, tarihte ne kadar geriye gittikleri ve Sophene Krallığı'nın bir parçası olup olmadıkları belirsizdir. Küçük Sophene (Pokr Dzopk) prenslerinin, Dzopk/Sophene Krallığı'nın hükümdarlarının soyundan gelmeleri, hatta köklerinin Ermeni öncesi dönemlere uzanması olasıdır.³⁹ Ankiğdun-Hanzit ile Büyük Sophene ya da Sophanene'nin (Medz Dzopk) prenslerinin, MÖ 3. yüzyılda Sophene'nin kontrolünü eline geçiren⁴⁰ Orontid/Yervantuni hanedanının soyundan geldiği anlaşıyor.⁴¹ Palahovid prensleri de belki, Asur kayıtlarında Ermenistan'ın bu kesiminde adı geçen Pala adlı bir aşiretin reislerinin soyundan geliyordu;⁴² Arşaguni dönemindeyse her zaman Ermenistan tahtının varisinin küçük kardeşleri Haşdiyank prensi oluyordu.

Antik dönem ve erken Ortaçağ Ermenistanı'nda çok sayıda kent yoktu. Kent merkezlerinin çoğu Roma ve Pers imparatorluklarında kilerle karşılaştırılabilecek nitelikte değildi, ama Sophene'nin önemli bir kenti vardı: Arşamaşad;⁴³ Yunanlar burayı Arsamosata adıyla biliyorlardı.⁴⁴ Kral Arşam tarafından Aradzani Irmağı üstünde bir alanda kurulan bu kent (şimdi modern bir baraj inşaatının yarattığı büyük gölün altında kalmıştır) görüldüğü kadarıyla çok uzun süre Sophene'nin başkenti olarak kalmamıştı.⁴⁵ Bir nedenle, belki de dini sebeplerle, başkent bir kale-mabet olan Ankiğ'a taşındı; Ermeniler buraya Arkatagerd⁴⁶ de diyorlardı; Yunanlar ve Romalılarsa Karkatokerta⁴⁷, Artagigarta⁴⁸ ve belki de Epiphaneia⁴⁹ diye adlandı-

39 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s.162.

40 *age*, s. 167.

41 *age*.

42 *age*.

43 Sinclair, *Eastern Turkey*, s. 112.

44 Ptolemy, *Geography*, V.13.19.

45 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 281.

46 Eremyan, *Hayasdanı*, s. 35, "Ankiğ" altında. Arkatagerd biçimi, Yunanca Karkathiokerta ve Latince Artagigarta'dan tersten giderek türetilmiştir.

47 Strabo, *Geography*, Loeb Classical Library Edition (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1961, XI.14.2.

48 Ptolemy, *Geography*, V.13.22.

49 S. T. Eremyan, *Haygagan bedutyunı Dikran Medzi jamanagaşçanum* [Büyük Dikran Zamanında Ermeni Krallığı] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1979).

rıyorlardı. Arkatagerd'de Ermeni paganizminde yeraltı tanrısı olan Ankeğ'in yani Dork'un tapınağı bulunuyordu. Ankeğ, Sophene kraliyet ailesinin koruyucu tanrısıydı ve bu tanrıya olan inancı nedeniyle kent yaygın olarak Ankiğ olarak anılmaya başlandı; Ermeniler bu adı daha sonra Agn olarak değiştirdiler.⁵⁰

Sophene'deki diğer kentler arasında, Khosomakhon, Palu ve ancak 4. yüzyılda Romalılar tarafından tahkim edildikten sonra büyük bir kente dönüşen Amida [Diyarbakır] bulunuyordu.⁵¹ Ayrıca aşağı yukarı aynı dönemde, Nipret ya da Nipirgerd adlı Ermeni kentinin⁵² yerinde kurulmuş olan büyük bir Hristiyan merkezi, Martiropolis vardı;⁵³ buraya Araplar Mayafarkin, Osmanlılar Far-kin diyorlardı, şimdiki adı Silvan'dır.⁵⁴ Sophene Krallığı'nda bazı büyük hisarlar da vardı: Muhtemelen daha sonra Ermenicede Karberd ya da Kharpert'e dönüşen Horepert;⁵⁵ Fırat Irmağı'ndaki geçiş noktasını koruyan önemli bir Roma askeri üssüne dönüşen Tımnis (Yunanca: Tomisa);⁵⁶ Fırat'ın tahminen Ermenilerin bulunduğu ta-

50 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 167-68.

51 Amida, İmparator II. Konstantius tarafından 349'da tahkim edildi. Bu tarihten önce önemsiz bir yerdi; Batlamyus MS 2. yüzyılda burayı bilmiyordu. Kent, 3. yüzyıldan kalan ve Adontz, *Armenia* adlı eserinde (s. 134'de) yer alan Peutinger Haritası'nda Dikranagerd'e giden bir yolun başlangıç noktası olarak geçmektedir (bu arada Amida/Diyarbakır'ın Dikranagerd olamayacağını da kanıtlamaktadır).

52 Ananias, *Geography*, s. 161 dipnot 48. Adontz, *Armenia*, s. 11'de ismin Süryanice biçimi olan Mefrkt ve daha sonraki bir dönemde Ermenilerin kullandığı Muharkin de yer alır.

53 Bkz. yukarıda, s. 145, dipnot 11.

54 Sinclair, *Eastern Turkey*, s. 287.

55 Bkz. yukarıda, s. 146, dipnot 19-20. Hisar olan Kharpert'ten söz ederken, popüler yazılarda sık sık görüldüğünün aksine bu adın "Kaya Kale" anlamına gelmediğini belirtmek gerekir. Ermenicede "kaya" *kar* olarak ifade edilir, oysa günümüz Ermenicesinde bu hisarın adı *Khar* biçiminde kullanılır. *Khar-pert* ya da *Khar-berd* büyük olasılıkla, bir zamanlar Ermeni Platosu'nda yaşayan ve muhtemelen adlarını Khordzean bölgesine veren eski Khurri ya da Hurrilerin adı olan Hore'den türemiştir. Ermenistan'a Hurrilerden sonra, bir Hurri dili konuşan Urartular gelmiştir.

56 Tımnis, Fırat Irmağı'nın doğu (Ermeni) yakasında bulunuyordu, ama Roma güçlerinin elinde olduğu anlaşılıyor. Başlangıçta Kapadokya'nın yönetimi altında olan Tımnis, MÖ 2. yüzyılda Sophene'ye satılmıştı. Bkz. David Magie,

rafında ikinci bir Roma üssü olan Daskusa;⁵⁷ Hanzit⁵⁸ ve Pınapeğ (Yunanca: Benabila)⁵⁹ – burası Ermeni kralların hazinelerinin bir bölümünü depoladıkları bir kraliyet kalesiydi.⁶⁰

Kuşkusuz Sophene’de birçok köy vardı; bunlardan bazıları tarihsel önemi olan yerlerdi. Örneğin, Erand (Yunanca: Rhandeia) MS 63’te Roma ile İran arasında önemli bir antlaşmanın imzalandığı yerd;⁶¹ Kho(l)kh (Yunanca: Kolkhis) Mezopotamya’ya giden ana Roma yollarından birinin üzerinde bulunuyordu.⁶² Tadım (Yunanca: Dadima) bir Bizans eyalet başkenti oldu.⁶³ Sophene, Roma ve İran devletleri arasında gidip geldi ve zaman zaman bağımsız bir devlet oldu. Ancak 298’de, bir dizi uzun savaşın ardından, Romalılar İranlıları Ermenistan’da yendiler ve ertesi yıl onları Nisibis Antlaşması’nı imzalamaya zorladılar;⁶⁴ bu antlaşmayla İran, aralarında Dzopk, Büyük Dzopk ve Ankiğdun-Hanzit’in de bulunduğu bazı Ermeni prensliklerini Roma’ya bıraktı.⁶⁵ Bir süre sonra bu üçüne iki bölge daha eklendi;⁶⁶ kısa süre sonra Palahovid ve Haşdiyank’ın Romalıların eline geçtiğini bildiğimizden, 377-78 dolayında alınan iki bölge bu ikisi olabilir.⁶⁷ Cyril Toumanoff’un ortaya koyduğu gibi, bu devletçikler

Roman Rule in Asia Minor, 2 cilt (Princeton: Princeton University Press, 1950), c. 1, s. 370; Eremyan, *Hayasdanı*, s. 53.

57 Daskusa’nın tam yeri belirsizdir, ancak bkz. David French, “New Research on the Euphrates Frontier,” haz. Stephen Mitchell, *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia* içinde (Ankara: İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, 1983), s. 71-101, harita 7.1, s. 99.

58 Batlamyus’ta Anzita ya da Anzeta: *Geography*, V.13.19.

59 Pınapeğ muhtemelen Batlamyus’un Babila adıyla söz ettiği yer: *Geography*, V.13.17.

60 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 168.

61 *age*, s. 76-77.

62 *Tabula Peutingeriana*, s. cvii.

63 J. D. Howard-Johnston, “Byzantine Anzitene,” Mitchell, *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia* içinde, s. 250.

64 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s.170-71, 175-76.

65 Petros Patricius, Müller, *Fragmenta* içinde, s. 181-91.

66 Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri XXXI*, Loeb Classical Library Edition, 3 cilt (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1982-1987), c. 3, xxx.2.4.5.

67 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 133.

civitates foederatae statüsündeydiler, yani, "İmparatorluğa bir fetih sonucu değil, bir mutabakat ya da antlaşma uyarınca bağlı olan ve bu nedenle egemenlik haklarını himayeci gücün iznine borçlu olmayan otonom devletler" di.⁶⁸

Şimdi, bütün bunlarda garip olan bir şey var, o da şu: Bu prenslikler Roma'ya bırakıldıkları halde, Ermeni kaynaklarına göre, Ermeni Arşaguni Krallığı var olduğu sürece –yani, MS 428'e kadar– beşi de bu krallığın hayatında tam katılımcı bir rol oynamıştır.⁶⁹ Bu durum, 299'da Nisibis Antlaşması'yla bu toprakların Roma'ya verilmesinin ne anlama geldiği sorusunu akla getirmektedir. Romalılar Ermeni prenslerini tahtlarından indirmemiş, onları denetleyecek bir Roma valisi tayin etmemiş, topraklarına Roma birlikleri yerleştirmemiş ve onlara hiçbir vergi koymamışlardı. Bunun kayda geçmiş en hafif işgal biçimlerinden biri olduğu kuşkusuzdur. Toumanoff'un ileri sürdüğü gibi, 299 ile 387 arasında Ermenistan'ı Roma'ya bağlayan yakın ilişkilerin, Sophene prenslerinin komşu Ermenistan Krallığı'yla rahat ilişkiler kurmasına olanak sağlamış olması kuvvetle muhtemel, çünkü hem onlar, hem de Büyük Ermenistan'ın kralları ve prensleri aynı zamanda Roma'nın vasallarıydı.⁷⁰

Bu beş Ermeni prensliğiyle ilgili bir başka garip durum da onlara verilen adlarla ilgilidir. Bugün bu prenslikler Pentarki –yerel hükümdarlarca yönetilen beş prenslik– adıyla anılır. Ancak adları Yunanca da *ethne*, Latince de *gentes* olarak geçmekteydi –iki terim de "halklar" anlamına gelir. Romalıların bu topraklardan "halklar" olarak söz etmelerinin nedeni ne olabilir? Buna deneme kabilinden şöyle bir yanıt önerilebilir: Ermenicede, tarihte uzun zaman varlığını sürdürmüş bir klan sıfatını taşıyan soylu bir aile için *azk* terimi kullanılır; Klasik Ermenicedeyse *azk* ulus, aşiret, klan ve –tam olarak– halk anlamına gelir.⁷¹ Bu prensliklerden söz edilirken Yunanca *satrapai*

68 *age*.

69 *age*, s. 170.

70 *age*, s. 171.

71 *Nor parkirk haygazyan lezvi* [Yeni Klasik Ermenice Sözlüğü], 2 cilt (Venedik: Mikhitaryan, 1822; tekrar basım Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1979-1981), c. 1, s. 6'da *azk* maddesi altında ismin Yunanca çevirileri olarak *genos*, *genea* ve *ethnos*, Latince çevirileri olarak *genus*, *generatio* ve *gens* yer almaktadır.

ya da Latince *satrapiae* (satraplıklar) terimleri de kullanılmaktaydı;⁷² bu garip bir terimdir, çünkü satraplık Farslarda bir idari unvanıdır, dolayısıyla bu prenslerin Roma'nın atanmış valileri olarak değil, İran modeline uygun biçimde kendi prensliklerinin kalıtsal valileri olarak kabul edilmiş olabileceklerini akla getiriyor. Terimin bu şekilde kullanılması, araştırmalarını klasik dönem üzerinde yoğunlaştırmış olan ve tüm Ermeni prensleri için "satrap" terimini kullanma eğiliminde olan yazarlar üstünde her halükârda menfi bir etkisi olmuştur, çünkü onların soydan gelen o yüksek, hükümdar statülerini göz ardı eden, yanlış bir kullanımdır bu.⁷³

Söz konusu beş prenslikle ilgili bir diğer tuhaflık, Roma yönetiminin onları haddinden fazla önemsemiş olmasıdır. Bu prenslikler küçük ve güçsüz sayılabilecek kadar zayıftı, ama buna rağmen Roma hükümdarlarına küçük ülke krallarıymış gibi davranıyor ve onlara o zamana kadar ancak hükümdarlara tanınan krallık sembolleri taşıma ve kraliyet çizmeleri giyme hakkı veriyordu.⁷⁴ İmparator İustinianos'un resmi tarihçisi Prokopius bu donanımı şöyle anlatmaktadır:

Koyun yününden değil, denizden toplanan bir yünden yapılmış bir pelerin vardı. Bu yünün üstünde bittiği hayvana *Pinnos* diyorlar. Ve mor olması gereken yer, yani mor kumaşın genellikle eklendiği yer, altın kaplı. Pelerin, altın bir broşla tutturulmuştu, broşun ortasında değerli bir taş vardı, bu taştan da ona altın zincirlerle tutturulmuş üç safir sarkıyordu. Sonra her yeri *plumia* dedikleri sırmalarla bezeli ipek bir tünik vardı. Çizmeler kırmızı ve diz boyundaydı, yalnızca Roma İmparatoru ile Pers Kralının giymesine izin verilen türden.⁷⁵

Kalıtsal soyluluğa ya da kral soyundan gelmeye dayalı statüye pek aldırış etmeyen Romalılar, bu beş önemsiz, küçük Ermeni prensinin duyarlılıklarına neden bu kadar dikkat gösterebilirlerdi ki? Sanırım bunun yanıtı, onlarca küçük prenslikten meydana gelen büyük bir

72 Latince: *satrapae*; bkz. *Codex Theodosianus, Liber XII Titulus XIII De auro coronario*, Adontz, *Armenia* içinde, s. 2. Yunanca: *satrapai*; bkz. Prokopius, *de aedificiis*, III.1. 7.

73 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 107 dipnot 165.

74 Prokopius, *de aedificiis*, III.1.18-23.

75 *age*, III.1.20-23.

ülke olan Ermenistan'ın karakterinde yatıyor. Romalılar muhtemelen kendi nüfuzları altındaki Ermeni prenslerine böylesine saygı ve itibar göstererek, diğer Ermeni prenslerinin Roma yanlısı bir duruş sergilemelerini, hatta belki de (Palahovid ve Haşdiyank prenslerinin durumunda olduğu gibi) Roma egemenliğini gönüllü olarak kabul etmelerini ikna yoluyla sağlamayı umuyorlardı.

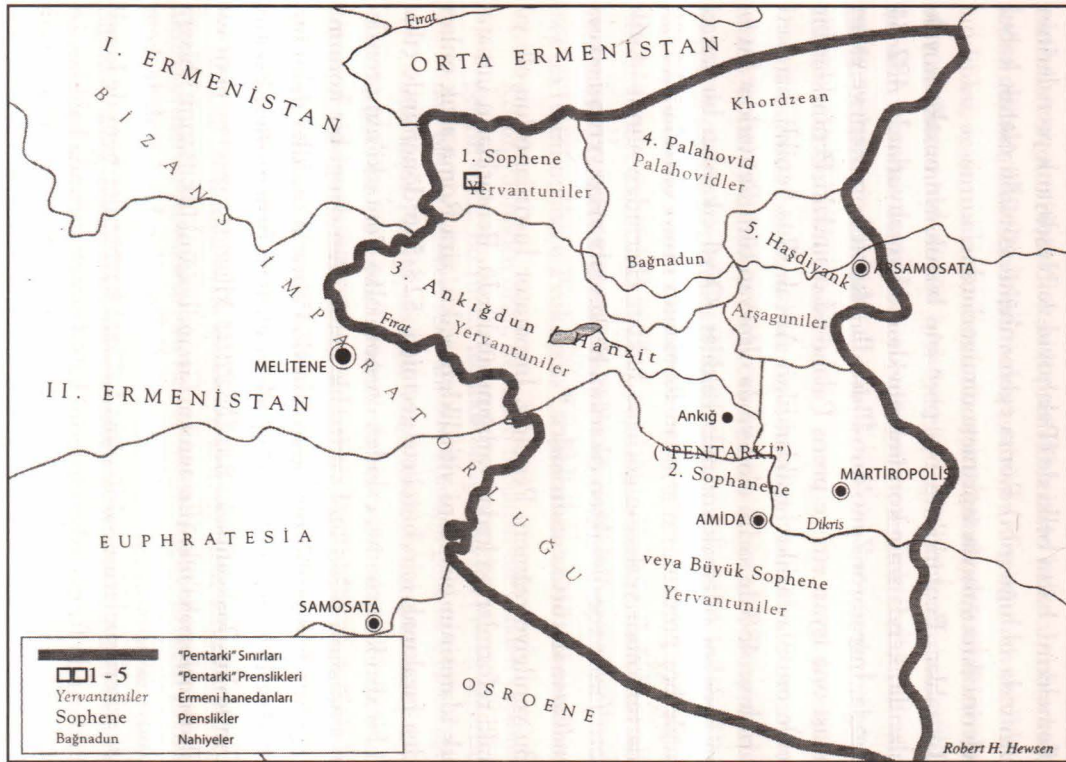
Romalılar, Pentarki'nin beş prensine büyük bir nezaketle yaklaşsalar da, kendi amir konumlarını da ciddiye alıyorlardı. 482-84 yıllarında, İmparator Zeno'nun İllus adlı eski bir komutanı ve yakın arkadaşı ona isyan etti ve prens Palahovid dışındaki Pentarklar bir nedenle onunla birlikte ayaklandılar. Ancak İllus yenildi, hareketi bastırıldı ve 488'de sadık olan ya da olmayan tüm Pentarklar bu isyanın bedelini ödemek zorunda kaldılar. O yıl çıkarılan bir kararnameyle beş prensin, en azından Roma'nın onayı olmadan, büyük oğullarını kendi yerlerine geçirme hakları ellerinden alındı. Artık *civitates foederatae* olmaktan çıkarılıp, herkes gibi vergi veren *civitates stipendiariae* statüsüne indirildiler.⁷⁶

Bu yenilgiye rağmen, Pentarki, İmparator İustinianos'un elli yıl sonraki reformlarına kadar varlığını sürdürdü. Pentarkların imparatorluk idaresinin güvenini yitirdikleri açıldı, zira Roma artık onları saf dışı bırakmak için harekete geçmişti. 528-536 döneminde çıkarılan bir dizi kararname, eskiden otonom olan Pentarki'nin prenslerinin statüsünü fiilen özel yurttaşlık statüsünün dengi bir konuma indirgedi.⁷⁷ 528 tarihli bir kararnameyle Pentarki'ninkiler dahil imparatorluk Ermenistanı'nın tüm askeri güçleri, Ermenistan, Pontus ve Gentes'in Başkomutanı'nın (*Magister Militum*) emrine geçirildi ve Theodosiopolis'teki (Ermenice: Garin; bugünkü Erzurum) hisara bir imparatorluk askeri valisi atandı.⁷⁸ Prensler bir hamlede hem kendi askeri güçlerine sahip olma hakkını kaybettiler hem de kendi topraklarında Roma askeri üslerini kabul etmek zorunda kaldılar. 18 Mart 536 tarihli bir diğer kararnameyle, "önceden satrapların yöne-

76 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 173.

77 *age*, s. 174.

78 *age*.

Sophene "Pentarki"si

timindeki" beş ülke, Büyük Dzopk'ta Martiropolis'te ikamet eden bir Roma görevlisinin nezaretine geçirildi.⁷⁹ Yani, 528 ile 536 arasında bir tarihte Ermeni prenslerinin yerel otoritelerinin ellerinden alındığı açıktır.⁸⁰ Son olarak, 535, 536 ve 543 tarihlerinde çıkarılan bir dizi yasayla, imparatorlukta yaşayan Ermenilerin mülklerini kızları ve oğulları arasında eşit biçimde dağıtmaları kuralı getirildi; bu yasalar fiilen topraklarını parçaladığı için, Ermeni prensleri büyük toprak sahibi konumuna indirgenmişlerdi.⁸¹ İustinianos, Ermenistan'daki imparatorluk arazilerini, yeni atadığı *Magister Militum*'un yönetimine bağlı Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Ermenistan olmak üzere dört eyalet biçiminde yeniden örgütledi; bunlardan sonuncusu, artık isim olarak bile mevcut olmayan, eski *ethne/gentes/satrapie*'nin topraklarından oluşuyordu.⁸²

İustinianos'un reformlarından sonra batı Ermenistan'ın bu kesiminde yeni hisarlar inşa edildi. Everett Wheeler, Roma döneminde Ermenistan'ın batı sınırında da ülkenin diğer yerlerindeki kadar çok değişiklik yaşandığını göstermiştir.⁸³ İustinianos döneminin Bizanslı tarihçilerinden Prokopius, Roma Ermenistanı ile Pers Ermenistanı arasındaki sınır boylarında yaşayan Ermenilerin pazar kurulduğu günlerde sınırı serbestçe geçtiklerini, hatta adeta arada sınır yokmuş gibi iki yaka arasında evlilikler yapıldığını aktarır.⁸⁴ İustinianos, kuzeydoğu Sophene'de, Kiği kenti yakınlarındaki Khordzean'da, Ermenilerin Asdgapert dedikleri, Artaleison adlı bir hisar⁸⁵ ile güneydoğuda Haşdiyank'ta, Ermeni köyü Gıdırç'te Kitharizon adlı ikinci bir hisar⁸⁶ yaptırarak bütün bunları değiştirdi – ya da değiştirmeye çalıştı.

Din konusuna gelirse, Sophene'deki kilise sistemi, Ermeni ve Roma-Bizans modellerinin bir karışımıydı. Genelde Büyük Erme-

79 *age*, s. 174-75.

80 *age*. Toumanoff bunun büyük bir ihtimalle 532'de gerçekleştiği görüşündedir.

81 *age*, s. 174.

82 *age*.

83 Everett Wheeler, Duke University, kişisel iletişim.

84 Procopius, *de aedificiis*, III.3.9.-14.

85 *age*, III.3.14.

86 *age*, III.3.7-8.

nistan'da olduğu gibi, her prensliğin kendi piskoposu vardı, ama piskoposların prenslerin saraylarında yaşadığı Ermenistan'dan farklı olarak, burada –imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi– her birinin belli kentlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yukarı “Mezopotamya”nın (yani, Pentarki'nin) merkezi Amida'da olan bir başpiskoposu ya da metropoliti vardı; yardımcı piskoposları Hanzit'te (merkezi daha sonra Tadım olmuştu), Küçük Sophene'de (muhtemelen merkezi daha sonra Khosmakhon olmuştu), İngila'daki (Ankiğ) İngilene'de (Ankiğdun), Büyük Sophene'de bilinmeyen bir yerde ve eski Nıpret bölgesindeki Martiropolis'te bulunuyordu.⁸⁷ 536'da toplanan Konstantinopolis sinodunda bir Palahovid piskoposunun kaydı geçse de, bir Asthianene piskoposuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Nina Garsoïan, bir Astianike (metinde böyle geçer) *klimasın*-dan (bölge) söz edilmesini, bu isimde bir piskoposluk bulunduğunun kanıtı olarak değerlendirir; dolayısıyla Pentarki'deki kilise yapısının siyasi yapıyla tam uyum içinde olup olmadığı belirsizdir.⁸⁸ Ermeni Kilisesi imparatorluk kilisesinden 6. yüzyıl sonuna, belki de 7. yüzyıl başlarına kadar resmen ayrılmadığından, bu piskoposlukların Büyük Ermenistan'daki piskoposluktan tek farkı, Dvin'deki Ermeni Katolik Kilisesi'ne bağlı olmak yerine, Amida metropolitine, onun aracılığıyla da Konstantinopolis Patriğine bağlı olmalarıydı.⁸⁹

Peki beş prensliğin hanedanlarına ne oldu? Bunun cevabını ancak tahmin yoluyla bulabiliriz. Yeni toprak düzenlemesine göre, prensler topraklarını korudular, ama bunları çocukları arasında eşit

87 Adontz, *Armenia*, s. 284. Ayrıca bkz. Nina G. Garsoïan, “Armenia Megale kai Eparkhia Mesopotamias,” *Eupsychia Méanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Série Byzantina Sorbonensia 16 içinde (Paris: Sorbonne, 1998), s. 240-64.

88 Nina Garsoïan, “Some Preliminary Precisions on the Separation of the Armenian and Imperial Churches. I: The Presence of ‘Armenian’ Bishops at the First Five Oecumenical Councils,” *Kathegetria: Essays Presented to Joan Hussey on Her 80th Birthday* içinde (Camberley, İngiltere: Porphyrogenitus, 1988), s. 273 dipnot 97.

89 Ermeni tarihçiler, genelde Ermeni Kilisesi imparatorluk kilisesinden ayrıldıktan sonra Bizans İmparatorluğu'ndaki Ermeni piskoposluklarını göz ardı ederler; imparatorluk kilisesinin Konstantinopolis'teki patriği imparatorluk içindeki Ermeni piskoposlarını kutsamayı sürdürmüştü.

olarak paylaştırmak zorundaydılar. Bu nedenle bir sonraki kuşağa prenslikler değil, yalnızca büyük araziler miras kaldı; sonraki kuşaklara kalan topraklar giderek küçülecekti, ta ki bir zamanların büyük Ermeni prens hanedanlarının durumu çiftçiden hallice olana kadar. Ancak bunlar olmadan önce beş Pentarki'nin torunları büyük olasılıkla imparatorluğun içlerine göç ederek Bizans'ın hizmetine girmiş çok sayıda Ermeni soylusunun saflarını daha da kalabalıklaştırmışlardı.

Pentarki'nin yok olması, Ermenistan'ın bu kesiminde Ermeni hükümlerinin sona ermesi anlamına geliyordu. 299'da Ermeni krallığının, 536'da yerel Ermenilerin kontrolünden çıkan bu çok önemli Ermeni bölgesinin egemenliği bundan sonra sürekli el değiştirdi; Bizanslılar, Araplar, Selçuklar, Moğollar, son olarak da Osmanlılar kontrolü elinde tuttu. 1920'de Başkan Woodrow Wilson öngörülen Ermenistan devletinin ünlü batı sınırını çizdiğinde, Dzopk'un tüm toprakları, bu kapsamda Harput ve Altın Ova, sınırın dışında bırakıldı.⁹⁰

90 Yukarıda adı geçen kaynaklar dışında, şu yapıtlar Dzopk ve onu oluşturan bölgeler hakkında ek materyaller içermektedir: Heinrich Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen* (Berlin: W. De Gruyter, 1904; tekrar basım Amsterdam: Oriental Press, 1969); Arşag Alboyacıyan, *Badmagan Hayasdani sahmanen* [Tarihi Ermenistan'ın Sınırları] (Kahire: Nor Asdg, 1950); Tadevos K. Hagopyan, *Hayasdani badmagan aşkharhkrutyun Urvakdzet* [Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası: Anahatlar], 2. Bas. (Erivan: Midk, 1968); Robert H. Hewsen, "Introduction to Armenian Historical Geography IV: Vitaxates of Arsacid Armenia: A Reexamination of the Territorial Aspects of the Institution," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi 21 (1988-89): 271-319 ve *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* [Ermeni Sovyet Ansiklopedisi], 12 cilt (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1974-1986) ilgili maddeleri.

Khorenatsi ve Vico: Devler Çağı

David Stephen Calonne

Movses Khorenatsi'nin *Ermenilerin Tarihi* adlı yapıtı insanlığın devasa ilahi ve korkunç kökenleriyle –devler dünyasıyla– başlar ve bir yakarıyla sona erer. III. Kitap'ın son bölümü olan 68. Bölüm'de Khorenatsi şöyle der: “Ve hepsi sevgi ve utanç duygularından tamamen arındırıldı. Bu neyi ispat eder bize, Tanrı'nın (bizi) terk ettiğinden ve hayatın temel unsurlarının tabiatlarının değiştiğinden başka?”¹ Bu ilk Ermeni tarihi şiddet, dehşet, düşkünlük, mücadele ve başarı dolu bir dünyayı betimlerken, aynı zamanda *arashbellerden* (mitler) nefis bir seçkiyi bünyesinde muhafaza eder. Khorenatsi'nin yapıtı kuşkusuz Ermenistan'ın arkaik epik şiirinden değerli parçalar içerir ve Hayk, Pel, Kral Ardavazt'ı Masis (Ağrı) Dağı'nda bir mağaraya zincirleyen *kaçk* (Khorenatsi, II, 61) ve kökenleri Dzopk/Sophene/Kharpert olan Dork Ankeğ gibi “dev”lerle doludur.

Benedetto Croce, Northrop Frye, Isaiah Berlin ve James Joyce gibi birbirinden farklı kişileri etkilemiş olan İtalyan felsefeci Giambattista Vico (1668-1744), *Scienza Nuova* (1725) adlı yapıtında Khorenatsi'nin insanlığın kökenine ve “devler” çağına ilişkin anlatısını aydınlatan, orijinal bir mit teorisi geliştirmişti. Vico, bir ulusun gelişimini üç çağa ayıran bir hipotezin taslağını çizer: tanrılar, kahramanlar ve insanlar çağı ve bunları izleyen bir *ricorso* – bütün kültürel evrim döngüsünün kendisini tekrarladığı bir başa dönüş durumu. Vico tanrılar çağına özel bir duyarlılık besliyor ve değer veriyordu. Bu çağı, Kartezyen düşüncenin egemen olduğu kendi döneminin soyut “rasyonalite”sinin karşıtı olarak, ilk “şiirsel” mit ve yaratıcı hayal gücü çağı olarak görüyordu. Khorenatsi'yi Vico'nun gözünden okur-

1 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, çev. ve yorum Robert W. Thomson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), III.68, s. 354.

sak, onun dev kahramanlarının insan gelişiminin “şiiirsel” aşamasını yansıttığını kavrayabiliriz.

Vico'ya göre, ilk insanlar, modern insanda olmayan bir “şiiirsel düşünce biçimine” (*maniera poetica di pensare*) sahipti.² Homeros gibi antik dönem şairlerinde, çağdaş sanatçılarda olmayan, doğuştan gelen eşsiz bir hayal gücü yeteneği vardı. Arkaik insan doğal bir şair-di ve büyük antik mitlerde korunan o yüce, sezgilere dayalı düşünce biçimini kötülemek yerine, takdir etmeyi öğrenmemiz gerekirdi. Vico'ya göre, eski insanlar doğrudan duyuları aracılığıyla “düşünürdü” ve soyutlamalarla işleri yoktu. Bu arkaik algılama biçimi, modern kavrayış biçiminden hiçbir biçimde daha değersiz değildi; aslında çağdaş insanın ilk atalarından öğreneceği çok şey vardı.

Vico'ya göre, Büyük Tufan'dan sonra ilk insanlar “aptal, duygusuz ve korkunc yaratıklar”dı (*primi iomini, stupidi, insensati ed orribili bestioni*), yeryüzünün heybetli ormanlarında dolaşan devlerdi. Zamanla dönüşen bu insanın temelinde işte bu gaddarlık yatıyordu.³

2 Peter Burke, *Vico* (Oxford: Oxford University Press, 1985), s. 53. Vico hakkında yazılmış yazılar için bkz. Isaiah Berlin'in enfes makaleleri: “Giambattista Vico and Cultural History,” *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas* içinde, haz. Henry Hardy (New York: Alfred A. Knopf, 1991), s. 46-69 ve “One of the Boldest Innovators in the History of Human thought,” *The Power of Ideas* içinde, haz. Henry Hardy (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 53-67.

3 Giambattista Vico, *The New Science*, çev. Thomas Bergin ve Max Fisch (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1948), s. 116. Vico, I. Kitap, 42. Bölüm'de (s. 72) şöyle yazar:

Jüpiter yıldırımlarını fırlatır ve devleri devirir; bütün putperest halkların bir Jüpiter'i vardır. Bu temel önerme, masalların muhafaza ettiği maddi tarihi içerir, yani sel sularının tüm dünyayı kapladığı bilgisini. Aynı temel önerme ile öncesindeki varsayım bize açıkça şunu gösteriyor: Nuh'un üç çocuğunun soyundan gelen dinsizler, hayvanlık haline geriledikleri için, uzun bir zaman yaban hayvanları gibi dolaştılar ve sonunda yeryüzünün büyük ormanına dağılıp yayıldılar ve gökler tufandan sonra ilk kez gürlediğinde hayvani terbiyeleri nedeniyle onların aralarından devler çıktı.

Vico, Jüpiter/Zeus'un Titanlarla savaşırken güçlü yıldırımlarını kullandığı Devler Savaşı'na atıfta bulunmaktadır. Northrop Frye şu yorumu yapar: “Vico'ya göre, bilinmeyen dünya ile iletişim bir gök gürültüsüyle başladı, ilk insanlar (o zamanlar devdiler) bunu Tanrı'nın sesi olarak algıladılar. Kadınlarını arkalarından sürükleyerek mağaralara koştular ve böylece özel mülkiyeti başlattılar.” Bkz.

Vico gibi Khorenatsi de büyük ölçüde Eusebius'un *Ecclesiastical History* (Kilise Tarihi) ve *Chronicle* (Vakayiname) yapıtlarından ilham almıştı; ilk insanların "hayvanlar gibi avare ve rahat bir hayat sürdürüklerini" söyleyen de Eusebius'tu.⁴ "Hayvani" olmalarına karşın, ilk insanlar içgüdüsel olarak "şiirsel" diler, çünkü gerçekliği doğrudan algılıyorlardı. Bizim için mecaz ve simge olan şeyler, onlar için doğrudan tecrübeydi.

Khorenatsi'nin *Tarih*'inin amacı ulusal bir mit yaratmaktır; bu nedenle destan araçlarına başvurmuştu: Ermenilerin cesaretini yücelten savaş sahnelerine, Hayk gibi kahramanlara ve Dork Ankeğ gibi doğaüstü devlere. Devler teması, Ermeni yazı geleneğinde sürekli karşılaşılan bir temadır kuşkusuz. *Sasuntsi Tavit*'te Sanasar ve Bağdasar'ın inanılmaz boyutlarına ilişkin tarifi ele alalım örneğin: "İkiz oğlanlar bir günde/Diğer çocukların bir yılda büyüdüğü kadar büyüdüler."⁵ Tavit, Sanasar, Medz Mher ve Pokr Mher'in dev maceraları, dünya edebiyatının klasiklerinden birinin heyecanlı anlatısını oluşturur ve temel Ermeni geleneklerini destan formu içinde tasvir eder.

Northrop Frye, destanın birincil işlevi, "ulusa ya da şairin hitap ettiği toplumsal birime ne ad veriyorsak ona, kendi geleneklerini öğretmektir," der. Sonra şöyle devam eder: "Bu gelenekler temel olarak ulusal din ve ulusal tarihle ilgilidir ve bunların ikisi de "Dev varlıklarının" faaliyetleri ya da dini bağlamda "tanrılar", tarihi bağlamda "kahramanlar" olarak adlandırılan, aynı zamanda hem insani, hem ilahi nitelik taşıyan varlıkların faaliyetleri olarak sunulur. Din teolojik, tarih de belgesel değildir: Her ikisi de mit-üreticidir."⁶ Bu terimler Vico'nun üç aşamasını –tanrılar, kahramanlar, insanlar– yansıtır ve

Frye, *Words with Power: Being a Second Study of "The Bible and Literature"* (New York: Harcourt, Brace, 1990), s. 112.

4 Burke, *Vico*, s. 54-55.

5 *David of Sassoun*, çev. Artin K. Shalian (Athens, OH: Ohio University Press, 1964); s. 15. Shalian, Sanasar ve Bağdasar'ın öyküsüne (2 Kings 19:36-37) Khorenatsi tarafından I. Kitap, 23. Bölüm'de yer verildiğini kaydeder: Sanasar ve Adramelik'in babaları Senekerim'i öldürdükten sonra Ararat ülkesine kaçışının anlatıldığı bölümdür bu.

6 Northrop Frye, *Fearful Symmetry: A Study of William Blake* (Boston: Beacon Press, 1965), s. 28.

Frye'a göre Khorenatsi tarih kisvesi altında, Ermenistan'ın kökenlerini "Dev varlıklar" aracılığıyla belgeleyen mit-üretici bir destan yaratmıştır.

Movses Khorenatsi'nin *Tarih*'inde iki ana tema vardır: gaddarlık ve dev teması – ve bu iki tema birbiriyle ilişkilidir. Yapısal olarak dev teması eserin "gaddar" yönünün bir parçasıdır ve Khorenatsi'nin karakterlerini incelediğimizde, onun hayal dünyasında oldukça fazla sayıda yıkıcı, kurnaz yaratığın yaşadığını görür, hayretler içinde kalırız. Bu amansız kaos, Mesrob Maşdots gibi kahramanlarca telafi edilir; onun Ermeni alfabesini icadı (III, 53) ve ölümü (III, 67) sevgiyle betimlense de kitapta son derece korkunç bir şiddet tasviri de vardır. "Şehvetli Semiramis" Güzel Ara'yı öldürür (I, 5); dayaklara ve boğarak öldürme olaylarına tanık oluruz (III, 14); sekiz diyakoz elleri kolları bağlı denize atılır (III, 7); Kral Pap ve Atagenes yıldırım çarpmasından ölür (III, 16); Şah Şapuh, Kral Diran'ı kör eder (III, 17); Rodanus diri diri yakılır (III, 21); Diran kendi mabeyincileri tarafından gizlice boğulur (III, 22); Vartan, hayvan avlar gibi Gnel'i bir okla öldürür (III, 23); Kraliçe Parantzem Olympias'ı zehirler (III, 24); Kral Arşag Vağınag'ı öldürür (III, 24); Arşag, Gamsaragan ailesini katleder ve "cesetlerinin köpeklere yem olması için gömülmeden toprağa serpilmesini emreder" (III, 22); Arşag, Piskopos Khad'ın "yerde sürüklenerek, taşlanmasını" emreder (III, 32); Barkev yakalanır ve huzuruna çıkarıldığı Ardaşir "onu bir şarap tulumu gibi şişirtir" (III, 50). Khorenatsi'nin yapıtı, günahkâr insanlar ve kusurlara sahip devlerle dolu bir korku hikâyesidir.

Bu "gaddarlık" ve "dev" temaları kitabın başında açıklanır. Khorenatsi (I, 9) şunu söyler: "İlk tanrılar anlı şanlı ve ürkütücüydüler ve dünyaya büyük nimetleri dokundu – dünyanın oluşumunu ve insanlığın çoğalmasını sağladılar. Onlardan bir devler ırkı türedi, gaddar (*anhetet*) mı gaddar, kuvvetli mi kuvvetli, cüsseli mi cüsseli bu yaratıklar kuleyi inşa etmek gibi kibirli bir plan tasarlayıp dine saygısızlık ettiler ve bu planı gerçekleştirdiler."⁷ Böylece gaddar olan ile cüsseli olan, Khorenatsi'nin hayal gücünde doğrudan eşleştirilir.

7 Moses Khorenats'i, *History*, s. 84.

Khorenatsi Yaradılış 6: 1-4'teki hikâyeyi hatırlatır:

Yeryüzünde insanlar çoğalmaya başladı, kızlar doğdu. İlahi varlıklar insan kızlarının güzelliğini görünce beğendikleriyle evlendiler. RAB, “Ruhum insanda sonsuza dek kalmayacak, çünkü o ölümlüdür,” dedi. “İnsanın ömrü yüz yirmi yıl olacak.” İlahi varlıkların insan kızlarıyla evlenip çocuk sahibi oldukları günlerde ve daha sonra yeryüzünde Nefiller vardı. Bunlar eski çağın kahramanları, ünlü kişilerdi.⁸

İnsanın “çoğalması” ve “ünlü” büyük adamlar her iki metinde de anımsatılmaktadır.

Khorenatsi bize “Nuh’un üç oğlunun (Ham, Yafes ve Sam) kuşaklarını, İbrahim, Ninos ve Aram’a kadar saptama” uğraşısında olduğunu söyler (I, 6).⁹ Hayk’ın Yafes’in soyundan geldiğini varsaydığından, Khorenatsi Ermenistan’ın kahramanlarının atalarını doğrudan İncil’e dayandırır. *Scienza Nuova*’nın II. Kitap’ının 3. Bölüm’ünde Vico, Khorenatsi’nin *Tarih*’indekine benzer bir devler tarihi tasviri yapar:

Pagan insanlığın kurucuları Ham, Yafes ve Sam’ın ırklarından, her biri zaman içinde ortak babaları Nuh’un gerçek dinini reddeden insanlar olmalıdır... Bunlar (büyümüşler) güçlü kuvvetli, kas ve kemikleri aşırı büyük insanlar haline gelmişler, sonunda dev olmuşlardı... Bu devler tufandan sonra dünyaya yayılmışlardı. Biz bunları Yunanların olağanüstü tarihlerinde gördük... Tufandan önceki devler Kitab-ı Mukaddes’te (Yaradılış 6:4) “eski çağ kahramanları, ünlü kişiler” olarak tarif edilirler.¹⁰

Vico hem antik Yunan, hem de Kitab-ı Mukaddes geleneklerinden örnekler verir, ama Khorenatsi’den farklı olarak devler betimlemesinde bu kaynakların dışında Romalı şair Lucretius’un *De Rerum Natura* (Nesnelerin Doğasına Dair) yapıtından etkilenmiştir.

Khorenatsi, Hayk, Barşam ve Dork gibi devleri, Kitab-ı Mukaddes geleneğine uyararak, kudretli güçler olarak tanımlar; bu geleneği

⁸ *Kutsal Kitap* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), s. 5.

⁹ Moses Khorenats’i, *History*, s. 77.

¹⁰ Vico, *New Science*, s. 112-14.

daha sonra Eusebius'tan Lucretius ve Vico'ya kadar birçok yazar da sürdürecektir. Örneğin Hayk şöyle betimlenir: "Yakışıklı ve cana yakın, kıvrıkcık saçlı, gözleri ıslık ıslık, kolları kuvvetliydi. Devler arasında en cesuru ve en meşhuru, tüm devlerin ve kahramanların mutlak hükümdarı olmak üzere elini kaldıran herkese karşıydı. İnsan ırkı, çok sayıda vahşi mi vahşi, güçlü mü güçlü dev arasında dört bir yana yayılırken, Pel'in zorbalığına karşı hiç korkmadan elini kaldırdı" (I, 10).¹¹ Hayk'ın kolları, Lucretius'un ilk insanların "sağlam kemikleri"ni ve "güçlü kas kirişleri"ni akla getirir (*et maioribus et solidis magis ossibus intus/fundatum, validis aptum per viscera nervis*).¹² Yine böyle kaslı adamlardan biri, Barşam –Asurlu bir dev– Aram'la karşı karşıya gelir (I,14): "Bu aynı Aram, doğu halkıyla savaş bittikten sonra, aynı güçle Asur'a yürüdü. Orada devler ırkından Barşam'ı buldu."¹³

Khorenatsi, Aram'ın Asurlulara karşı düzenlediği seferi anlatırken de Babilli zorba Pel'den "Titan Pel" (I, 11) olarak söz eder ve "titanlar" (I, 14) tabirini kullanır: "Artık onun batıda titanlara karşı gösterdiği kahramanlıklar hakkında konuşmanın zamanı geldi."¹⁴ Khorenatsi savaşta Aram'ın karşısına çıkan bir devi diğerlerinden ayrı tutar: Payapis Kaaleay.¹⁵ Devlere karşı savaşları anlatan bu birkaç basmakalıp bölüm, arkaik Yunan mitinde gördüğümüz, "uygarlık" güçlerinin "barbarlık" ve "kargaşa"ya karşı savaşındır. Tıpkı

11 Moses Khorenats'i, *History*, s. 85.

12 Karş. Lucretius, *De Rerum Natura*, V. Kitap. Şair burada iriyarı, kuvvetli ve adaleli ilk insanları tarif eder: *At genus humanum multo fuit illud in arvis/durius, ut decuit, tellus quod dura creasset/et maioribus et solidis magis ossibus intus/fundatum, validis aptum per viscera nervis... multaque per caelum solis volventia lustra/vulgivago vttam tractabant more ferarum.* ("Bu çayırlarda yaşayan insanlar, çetin toprağın çocuklarına yakışacağı üzere, günümüzün insanlarından çok daha güçlüydüler. Onlar, etlerine güçlü kas kirişleriyle tutunan, bizimkilerden daha büyük ve daha sağlam kemikli bir iskelet üstüne inşa edilmişlerdi... Güneşin onlarca devri boyunca, serbestçe ortalıkta dolaşan yaban hayvanları gibi yaşadılar hayatlarını.") Lucretius, *De Rerum Natura/On the Nature of the Universe*, çev. R. E. Latham (Baltimore: Penguin Books, 1964), s. 199.

13 Moses Khorenats'i, *History*, s. 94.

14 *age*.

15 *age*, s. 95.

Zeus'un ve Olympos tanrılarının devleri yenmesi gibi, Khorenatsi'nin kahramanları da "ilkel" Pel'e ve yordakçılarına karşı mücadele ederler.

Hayk'ın yakışıklılığı ve çekiciliği, Dork Ankeğ'in çirkin ve ürkütücü görünümüyle tam bir tezat oluşturur (II, 8). *Anhetet* ya da *canavar*, Khorenatsi'yi tanımlayan bir sözcüktür: Canavarlık, daha en baştan yapıtının dokusuna işlenmiştir ve yapıtın ana konusudur. Dork, Dzopk/Sophene/Kharpert kökenlidir, çünkü Ankeğ "daha sonraki Ankiğdun bölgesinin başlıca hisarı ve merkezi"dir, "ve ona adını vermiştir... Halihazırda, MÖ 14. yüzyıldaki Hitit kayıtlarında, adı İngilawa biçiminde geçmektedir ve burası Sophene krallığının başkenti olarak tanımlanabilir."¹⁶ Dzopk/Sophene'ye Khorenatsi'nin yapıtındaki bölümlerin yedisinde rastlanır: II, 8 (Dork'un öyküsü), 84 ve 91; III, 4, 9, 14 ve 45. bölümlerde. Bölüm II, 8'de Vağarşag'ın "Dördüncü Ermenistan denilen yerde büyük Dzopk prensliğini kurduğu"nu öğreniriz.¹⁷ İustinianos, MS 536'da Ermenistan'ı yeniden düzenleyip Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Ermenistan olarak dört yönetime ayırmış, Dzopk'u Dördüncü Ermenistan'ın merkezi yapmıştı. MS 1. yüzyılda "kardeşi Vağarşag'ı Ermenistan'ın bu topraklarına kral yapan" Büyük Arşag'dı, Dork Ankeğ öyküsüne bizi götüren de Vağarşag'ın Ermenistan'ın geçmişteki liderleri konusundaki merakıdır, çünkü Vağarşag "bugüne kadar kimlerin ve ne tür adamların Ermenistan'ı yönettiğini bilmek istiyordu." Vağarşag, Arşag'a bir mektubunda şöyle yazar: "Ermenistan'ın bu topraklarında benden önce kimlerin egemen olduğunu ve şimdi burada bulunan prensliklerin nereden doğduğunu bulmaya karar verdim."¹⁸

Khorenatsi daha sonra Dork'u tanımlarken dev ile canavar sözcüklerini aynı anlamda kullanır: "(Vağarşag) Batı'nın valisi olarak Turk isimli birini, Hayk'ın torunu Paskam'ın çocuklarından, basık burunlu, çukur gözlü, şaşı, biçimsiz, uzun boylu, canavar tipli bir

16 *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'itwnk')*, çev. ve yorum Nina G. Garsoïan (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989), s. 441.

17 Moses Khorenats'i, *History*, s. 142.

18 *age*, s. 82, 83.

adamı atadı; dev cüsseli ve güçlü kuvvetli bu adama, korkunç derecede çirkin olduğundan Angl diyorlardı. Yüzünün biçimsizliğinden ötürü ailesi (Vağarşag tarafından) Angl hanedanı adıyla anılıyordu.”¹⁹

Bu pasajda yorum gerektiren bir dizi ayrıntı var, ama öykünün çarpıcılığın, Walter Burkert’in “Yunan mitleri arasında en ünlüsü” dediği Odysseus ve Kikloplara benzerliğinden geldiği açıktır.²⁰ Dork *khoragn* –çukur gözlü ya da şaşı– olarak betimlenir. Bu haliyle Dork, çirkin tek gözlü devi –diğer gözü daha sonra Odysseus ve adamları tarafından kör edilir– Polyphemus’u andırmaktadır. *Odysseia*’yla ilgili başka referanslar burada Kikloplarla bir bağlantı olmasını daha muhtemel kılmaktadır. Örneğin, Khorenatsi (II, 63) şöyle yazar: “Orada insan yeni bir Odysseus’un Penelope’nin taliplerini katlettiğini görebilirdi.”²¹

Homeros’un *Odysseia*’sında IX. Kitap’a baktığımızda, Odysseus’un Kiklopların topraklarına gelişinin şu şekilde tarif edildiğini görürüz: “Bir sonraki ülkede Kylopelerin/hiçbir kanunları olmayan devlerin, hödüklerin olduğunu gördük.”²² Kikloplar antik Yunan toplumunun temel bir âdetini –evsahibi ile konuk ilişkisini– ihlal ederler. Konuğun kendini tümüyle evinde gibi hissettirilmesi gerekir; misafirperverlik her zaman cömertçe uygulanmalıdır – Odysseus ile adamlarına gösterilen tavır belli ki böyle tanımlanamazdı.

Homeros’un Polyphemus’u bize Dork’un kaba münzeviliğini hatırlatır: “Devasa bir adam/mağarasında yalnız yatıyor ve sürülerini/herkesten uzakta, otlamaya çıkarıyor/vahşi adetler dışında bir şey bilmiyor, bir yabani/öylesine büyük ki buğday ekmeği yiyenlere/

¹⁹ *age*, s. 141.

²⁰ Walter Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual* (Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press, 1979), s. 30-31. *Odysseia* ile Khorenatsi konusunda yararlı bir tartışma için bkz. James R. Russell, “Polyphemus Armenios,” *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 26 (1996-97): 25-38.

²¹ Moses Khorenats’i, *History*, s. 207.

²² Homer, *The Odyssey*, çev. Robert Fitzgerald (New York: Anchor, 1963), s. 148; Homer, *Odysseia*, çev. Azra Erhat, A. Kadir (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014).

insan gibi değil, ıssızlıkta büyümüş, yontulmamış bir dağ gibi görünüyordu.”²³ Polyphemus’un gemilere saldırısını anlatan şu bölüm de Dork’u anımsatır: “O kör şey iki katına çıkmış öfkesiyle/elleriyle bir tepeyi koparıp, üstümüze attı./Tepe gemimizin kara pruvasına çarpıp, sulara gömüldü/köpüklü bir gayzerin içinde boğularak/dev bir dalga gemiyi kış tarafından kıyıya sürükledi.”²⁴

Ovidius, *Metamorphoses*’in (Dönüşümler) IV. Kitap’ında aynı anı betimler: “Kiklop’u dağın kenarından kocaman bir kayayı koparıp denizin açıklarına attığı zaman gördüm. Onu tekrar devasa kollarıyla sanki bir mancınıktan fırlatır gibi büyük taşlar atarken gördüm ve dalgaların ya da rüzgârın gemiyi batırmasından korktum” (*Vidi, cum monte revulsum/immanem scopulum medias permisit in undas;/vidi iterum veluti tormenti viribus acta/vasta Giganteo iaculantem saxa lacerto/et, ne deprimeret fluctus ventusque carinam,/pertimui*).²⁵ Ovidius “devasa kollar”ı vurgular; bildiğiniz üzere Khorenatsi’nin devlerinin tipik bir özelliğidir bu. Dork’la karşılaşılacak sahneyi hatırlarsak, kitapta şunlar yazar: “Düşman gemileri Pontus kıyısına ulaştıklarında, o (Dork) üstlerine atıldı; o ulaşmadan gemiler sekiz stadya kadar derinliğe çekildiklerinde, onun tepe büyüklüğünde kayalar alıp, kendilerine attığını söylediler. Ve çok sayıda gemi sıçrayan sudan battı ve sıçrayan suyun yarattığı dalgalar geri kalan gemileri kilometrelerce uzağa sürükledi.”²⁶

Vico’nun yaratıkları (*bestioni*) gibi, Dork ve Kikloplar da çok uzun boylu, güçlü ve korkunçturlar. Ancak Vico’nun devlerinde Dork’tan farklı bir ayrıntı vardır, o da gözleriyle ilgilidir. Khorenatsi sık sık karakterlerinin gözlerine dikkat çeker ve gözleri “ışıl ışıl” olan Hayk gibi bir karakteri incelediğimizde, Dork’un çirkin gözlerinin neye işaret ettiğini kavrayabiliriz.²⁷ Dikran ise “yer yer kırışmış sarı

²³ *age*, s. 150.

²⁴ *age*, s. 159.

²⁵ Ovid, *Metamorphoses*, çev. Frank Miller (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977; ilk basım, Londra: W. Heinemann ve New York: G.P. Putnam’s Sons, 1916), s. 312-13; Ovidius, *Dönüşümler*, çev. İsmet Zeki Eyüboğlu (İstanbul: Payel Yayınları, 1994).

²⁶ Moses Khorenatsi, *History*, s. 141-42.

²⁷ *age*, s. 85.

saçlı, al yanaklı ve sevecen bakışlı, cana yakın, geniş omuzlu, bacakları güçlü, ayakları soylu” olarak betimlenir (I, 24).²⁸

Khorenatsi’nin göz vurgusu tesadüfi değildir. Dünya mitolojisinin sembolizminde göz merkezi önemdedir. Plotinos *Enneadlar*’da “göz güneşi göremezdi, kendisi de bir anlamda güneş olmasaydı,” diye yazar.²⁹ Khorenatsi “Tanrı’nın her şeyi gören gözü”ne değinir (III, 24).³⁰ Bu nedenle Khorenatsi’nin Dork’un gözlerini “çukura kaçmış” ve “şaşı” olarak betimlemesi Hristiyan sembolizminin karşısıdır. Matta 6:22’de “Bedenin ışığı gözdür,” der. Dev Dork, diğer kahramanlara atfedilen şu “iyi” niteliklerin tam karşısı gibidir: yakışıklılık, güçlü bacaklar, güçlü kollar, sağlıklı gözler.

Yani Khorenatsi’nin devleri, Yunan mitinden Eski Ahit’e, Lucrētius’tan Ovidius ve Eusebius’a kadar uzanan, devlere ilişkin çeşitli gelenekleri sentezleyen, mitoloji ve insanın kökenlerine dair bir teori geliştiren Vico’nun da dahil olduğu ortak bir geleneği sürdürürler. Vico’ya göre ve artık hepimizin bildiği üzere, mit bilinçdışından, yani aşkla deliliğin geldiği yerden gelir ve mantıklı hiçbir Procrustes³¹ yatağına sığmaz. Laurence Coupe’un söylediği gibi, Vico’ya göre “mit, başarısız bir rasyonel hakikati ifade etme çabası değildi, insanlık tarihinin temelinde yatan yaratıcı dürtüydü. Mit tarihi, dolayısıyla da kültürü biçimlendirir. Dini inançlar, toplumsal adetler ve basmakalıp deyişler ilkel mit örüntülerinin yeniden olumlanması ve bu örüntülerin geliştirilmiş halleridir.”³²

Mit aynı zamanda insanlığın “aşağısı” ile “yukarısı,” “hayvanlar” dünyası ile “doğaüstü” dünya arasında yaşadığı ikili ilişki hakkındadır. Khorenatsi’nin kahramanları ve devleri ilgimizi çeker, çünkü bunlar Polyphemus, Caliban, *Gilgamiş*’taki Humbaba, *Gülliver’in Se-*

28 age, s. 114.

29 Plotinus, *Enneads*, aktaran J. E. Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, çev. Jack Sage (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1962), s. 99; Plotinos, *Enneadlar*, çev. Haluk Özden (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 2008).

30 Moses Khorenatsi, *History*, s. 279.

31 Yunan mitolojisinde esirlerini yataklarına sığdırmak için kısaltan ya da uzatan bir dev.

32 Laurence Coupe, *Myth* (Londra ve New York: Routledge, 1997), s. 119-20.

yahatleri'ndeki devler ve *Jurassic Park*'ın sürüngen devleri gibi, aynı zamanda hem insandan daha güçlü, hem de insandan daha aşağıdır-
lar. İlahi canavarlarının günümüz şairlerini esinlendirmeye devam
etmesi bu Ermeni tarihçinin gücünün bir kanıtıdır. Yeğişe Çarents,
ergenlik çağında Kars'ta bir parkta Movses Khorenatsi'yi okumuş
ve kırkıncı yaş gününde, bir Sovyet hapishanesindeki hücresinde,
canavarca zamanlarda Khorenatsi'nin ona esin verebilmesini takdir-
le karşıladığını yazmıştı.³³ Dzopk/Sophene/Kharpert devleri hâlâ
aramızda.

33 Eghishe Charents, *Across Two Worlds: Selected Prose*, çev. Jack Antreassian ve Marzbed Margossian (New York: Ashod Press, 1985), s. xiii.

Sınır Bölgeleri İçin Bir Destan: Sopheneli Zariadris, Asi Aslan, Digenes Akrites ve Ermenistan Mitolojisinde Alcestis Motifi

James R. Russell

Destanın insana, belki diğer edebiyat tarzlarından daha fazla, “bir son duygusu” vermesi gerekir: Geçmişte belirsiz bir zamanda (*in illa tempore*) yaşayan destan kahramanları zorunlu olarak tarihsel zamanın onlar kadar yüce olmayan insanlarından farklıdırlar ve bizim yaşadığımız dünyanın tanıdığımız biçimini alması için onların –ölerek ya da daha esrarengiz bir biçimde kaybolarak– sahneyi terk etmeleri gerekir. Destan kahramanları bizden farklıdırlar, yalnızca güç ve cüseleri nedeniyle değil, bizim hem soylu, hem de naif olarak gördüğümüz şövalye etiği gibi bir davranış koduna bağlılıkları nedeniyle de. Öte yandan, destanlar çok ciddi insan meselelerini de işlemeleri gerektiğinden, bize göre birçok açıdan çok garip ve üstün olan destan kahramanı bizimkilere benzer ahlaki seçimler yapmak ve tıpkı bizim gibi ölümle yüz yüze gelmek zorundadır.

Ölümle yüzleşme, çeşitli tematik ve yapısal bağlamlarda gerçekleşir ve hemen her destanda en çok işlenen konu savaştır: Savaşma kararlılığı ve savaşın getirdiği tüm yıkım ve kayıpların kabulü. Örneğin, Hint *Mahabharata* destanında, kahraman Arcuna haklı bir savaşa girişmekte tereddüt eder, çünkü düşmanları kendi ailesinin mensuplarıdır ve savaşın toplumsal kaosa yol açacağını, tüm dünya çağını sona erdireceğini bilir. İnsan şekline giren tanrı Krişna ona, bir savaşçı olarak görevini –*kshatriya dharma*– yerine getirmesini sağlayacak *bhakti yoga* doktrinini öğretir. *Bhagavad Gita*’yı da kapsayan bu bölümün, eski İran destanı Kayaniler’in merkezi kısmını oluşturan, Partların *Zarer Anıtı*’yla genetik bir akrabalığı vardır. Kral Vis-

tasf, onlara yeni inen Zerdüşt dini yok olmasın diye, kardeşi Zarer'in büyüü bir Tunç Hisar'da ebediyen donmuş halde yaşaması yerine, dövüşerek ölmesine izin verir. Buradaki argüman dinidir, ama sevilen bir yakının fedası gibi bir faktör de içerir. Daha yüce bir hakikate ulaşmak için savaşı öğreten bu Part destanı, Ermenistan'ın 4. yüzyıl tarihinin destansı bir anlatısı olan *Püzantaran*'daki Mamigonyan *nakharar*lığının öyküsünün temel yapısını oluşturur. Bu Hint-İran destanının Homeros'un *Odyseia*'sında da belirgin bir benzeri vardır: Arkadaşı Patroclus onun *therapon*'u (vekil-kurban) olarak savaş alanında ölünce, Akhilleus dövüşmeye ikna edilir. Akhilleus'un yurdu-na dönüp geç yaşta ölme seçeneği vardır, ama o, sönük bir karakter olarak günün birinde unutulup gitmektense, ebedi şöhrete ulaşmayı seçer. Bu destan geleneklerinde ölümle karşılaşmanın üç önemli unsuru vardır: görevin kabulü, kahramanın kendi yerine ölecek birini bulması ihtimali veya Akhilleus'un durumunda olduğu gibi, emekliye ayrılarak ya da Part destanında olduğu gibi doğaüstü biçimde gizlenerek dövüşten kaçma imkânı.

Movses Khorenatsi, Ermenistan'da MÖ 190'dan İsa'nın doğduğu zamana kadar hüküm süren Ardaşes hanedanının destanından parçaları yazıya aktarmıştır. Birçok destan gibi Ardaşes destanı da, gerçekte birbirinden çok ayrı tarihi kişileri bir araya getirir ve kahramanların betimlemelerini efsanevi ve mitolojik olaylarla süsler. Efsanevi derken, fiziksel açıdan imkânsız olmayan, ama kesinlikle asılsız olan basmakalıp hikâye biçimlerini kastediyorum: Ardaşes bir Alan (Sarmato-İskit) prensesini kementle yakalar ve onunla evlenir. Mitolojik derken ise, işin içine doğaüstü unsurları kattıkları için özü itibariyle imkânsız temaları kastediyorum; ama bu temalar hayattan bir anlam çıkarmamıza epey yardımcı, dolayısıyla da epey önemli oldukları için kuşklarımızı her zamankinden biraz daha fazla askıya alırız, ki kurgusal bir yapıttan zevk alabilmemize olanak sağlayan da budur. İşte burada da Ardaşes'in yakaladığı gelin, Oset kökenli Nart destanlarında geçen, tümüyle mitolojik deniz tanrıçası, kadın kahraman ve destanların anlatıcısı Satenik'ten başkası değildir. Khorenatsi'nin anlatısında Ardaşes ile Satenik'in (yak. MÖ 190) Ardavazt adlı bir

oğulları olur (bu adda birisi gerçekten de MÖ 30'larda, yalnızca çok az bir bölümü bilinen *Dikranagan* adlı destanda ölümsüzleştirilen Büyük Dikran egemenlik döneminden sonra ün kazanmıştı). Kral Ardaşes ölüm döşeğindedir, yasını tutanlar ritüel gereği kederlerini sarayın eşya ve hazinelerini parçalayarak gösterirken, genç prens kendi idaresine harabeden başka bir şey kalmayacağını söyler. Bu makul bir şikâyet değildir, çünkü Khorenatsi bu tahribatın olağan olduğunu vurgular; nitekim, Herodot'un zamanından Ortaçağ'a kadar, Ermenistan'ın İranlı komşularında bu tür ritüellerin olduğunu biliyoruz. Bu nedenle ölmekte olan babası prene lanet okur: Ardavazt, Ararat Dağı'nda ava gittiğinde, kaçk denilen doğaüstü devler onu yakalayacak ve ellerinde tutacaklardır, prens de ışığı göremeyecektir.¹ Bütün bunlar gerçekleşir ve Ardavazt Ararat'ın içinde bir mağarada, zamanın sonunda serbest kalmak üzere zincirli tutulur. Ortaçağ'ın ortalarına kadar demirciler haftanın ilk işgününde ya da Navasart (Yılbaşı) kutlanması sırasında, dünyanın sonunu getirecek bu tutuklu prensin zincirlerini sağlamlaştırmak için örslerine üç kez vururlarmış; bu şekilde bu pagan destandaki dini bir unsur, halkın kültürel hafızasında en az bin yıl yaşamıştı. Edebi anlam açısından değerlendirecek, genç Ardavazt'ın, ölümün getirdiği yıkımı ve kaybı –Ardaşes için yapılan abartılı yas ritüelleriyle sembolize edilir– kabullenmekten kaçtığı anlaşılmaktadır ve cenaze ritüellerine karşı bu tutum, hatta belki ölüm olgusuna karşı bu isyan, Ardavazt'ı Vistasp ile Akhilleus'un kaçmayı başardığı kasvetli bir durgunluk haline mahkûm eder. Ardaşes destanı da Ardavazt'la sona erer.

Sasun destanı,² 851'de Arap Halifeliği'ne karşı isyanı merkez

- 1 Ermenilerde *arev* (güneş) hâlâ ışığı ve talihi simgeler ve Ermenilerde "güneşini" ya da "ışığını" yitiresin biçiminde bir beddua hâlâ vardır; bu ölüm anlamına gelir (ama yaşamsal fonksiyonların durması anlamında değil). Bkz. Sarkis Harutyunyan, *Anedzki yev orhnanki janrı hay panahüsutyay meç* [Ermeni Folklorunda Lanet ve Hayır Duası Janrı] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1975).
- 2 Bir dizi çalışmada Sasun destanını incelemiş, Ardaşes ve Mithra köklerini belgelemiştim: *Zoroastrianism in Armenia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987), özellikle Ardaşesyanlar ve onlarla ilgili efsaneler ve tutuklanmış, apokaliptik kahramanlar hakkındaki 3. ve 13. bölümler; "Some Iranian Images of Kingship in the Armenian Artaxiad Epic," *Revue des études arméniennes*, yeni

alan, ama bu tarihten dört yüzyıl sonrasının tarihi karakterlerini içeren bir destan. Ne var ki bu destanda, onu hem yapısal, hem de temasal olarak Osetlerin *Nart* destanlarıyla ve Ardaşes destanıyla bağlantılandıran çok daha eski unsurlar yer alır. Bu destan günümüze, Ermenice *cüğ* (dal) denilen, dört ana bölüm halinde ulaşmıştır. Birinci dalda, Dzovinar –serbest bir çeviriyle “Gölün Hanımı”– 10. yüzyılda yaşayan Vasburaganlı (Van) kral Gagik’in kızı olarak tanıtılır. Ancak Dzovinar, tıpkı *Nart* destanlarının anlatıcısı Satenik gibi –Ardaşes’in Satenik’i– denizden (Van Gölü) gebe kalır. Bağdat’ta tutsakken, birbirine benzemeyen ikizleri doğurur. Bunlar Sasun’un ilk kahramanları olan Sanasar ile Bağdasar’dır (Kitab-ı Mukaddes’in Krallar Bölümü’nde geçen Sarasar ile Adramelek; birincisinin ismi “düşmanlarının fatihi” anlamına gelecek biçimde Farsileştirilmiş, ikincisi –Romulus ve Remus tarzında– kafiye tutması için Kitab-ı Mukaddes’teki mecusilerden birinden alınmıştır). Kitab-ı Mukaddes’te bunlar Urartu’ya kaçan Asur kralı Sennaçerib’in oğullarıdır (Ardzruniler Senekerim’in, yani Sennaçerib’in ataları olduğunu iddia ediyorlardı), Sasun destanının Ermenice bazı versiyonlarındaysa yabancı kralın Dzovinar’dan olma oğulları olarak geçerler. Bu çocuklar Nartlar veya daha da eskiye gidersek, Anadolu’lu tanrıça Agdistis

dizi, 20 (1986-87): 253-70; “Problematic Snake Children of Armenia,” *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 25 (1994-95): 77-96 (özl. Dikranagan hak.); “Two Notes on Biblical Tradition and Native Epic in the ‘Book of Lamentation’ of St. Grigor Narekac’i,” *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 22 (1990-91): 135-45 (özl. Ardaşes aleyhine yapılan hileler hak.); “On the Armeno-Iranian Roots of Mithraism,” haz. John R. Hinnells, *Studies in Mithraism* içinde (Roma: Bretschneider, 1994), s. 183-93; “Scythians and Avesta in an Armenian Vernacular Paternoster, and a Zok Paternoster,” *Le Muséon* 110: 1-2 (1997): 91-114 (özl. Satenik hak.); “On Mithraism and Freemasonry,” *Heredom: The Transactions of the Scottish Rite Research Society* 4 (1995): 269-87; “Mithraism and the Craft Reconsidered,” *Transactions of the American Lodge of Research* 18 (1989): 15-28; “Medieval Armenian Fraternities,” *TALR* 22 (1993): 28-37 (son ikisi, Mithra tarikatı ve bunun davranış kuralları ile daha sonra İran ve Anadolu Müslümanlarındaki civan-merdan, ahi ve fütüvvet örgütlenmeleri, Ortaçağ ve erken modern Ermeni toplumlarının *yeğpayrut*’u arasına ilişkiler ve Batı’da Mason cemiyetinin gelişimi hakkındadır). Ayrıca bkz. “Iran and Israel in the Sasun Epic,” *Irano-Judaica* 4 (2000).

gibi ya denizden veya kayadan doğmuşlardır ya da Arap ve Ermeni olmak üzere iki ırktandırlar. Böyle bir soykütüğü için Yunancada *digenes* terimi kullanılır, ki bu Ermeni destanının 11. yüzyıla ait Bizans destanı *Digenes Akritas* (çift kanlı sınır beyi) ile yakından ilişkili olduğu açıktır. Sanasar, karısı Değdzun Tsam'ı (Sarıkız Çiçeği) elde etmek için bir ejderha öldürür (*Digenes* ya da *Digenis* de bir ejderha öldürür) ve bir oğulları olur.

İkinci dalda, oğulları Mher bir aslan öldürür ve kendine unvan olarak hayvanlar kralının adını alır. Ermenicede bu ad *arıdzatsev* (aslan biçimli) olarak geçer. Mher, karısını bir Arap prensesiyle aldatır ve karısı Armağan onu ancak kırk yıl yatağından uzak kalmaya yemin etmesi durumunda affeder. Akıllı papazlar yemini geçersiz sayarlar ve yılları günlerle, sonra da içinde bulunulan anla eşdeğer tutarlar. Ardından çiftin Tavit adlı bir oğlu olur. Ama destanın güçlü Hristiyan içeriğine rağmen, papazlar bir kahramanın yeminini bozamazlar; kahramanlık yasası daha güçlüdür ve halk geleneğinin kilise karşıtlığı açıktır. Bu nedenle Mher ve karısı genç yaşta ölürlər. Mher'in adı, Zerdüşt tanrısı Mithra'nın Orta İran'daki söyleniş biçiminin Ermeniceye geçmiş halidir. Roma İmparatorluğu'na İranlaşmış Anadolu'dan gelen ve yalnızca erkeklerin kabul edildiği esraren-giz bir din olan Mithra tarikatında Aslan, ölümün yıkıcı gücünün cisimleşmiş haliydi.

Aslan'la ölüm arasındaki bu simgesel bağlantı ve insanın onunla yüzyüze gelmesi teması tahmin edemeyeceğimiz kadar güçlüdür. Antik Yakındoğu sanatında savaş mitinin en yaygın imajı, bir kralın ya da kahramanın bir aslanla göğüs göğüse dövüşmesidir: İranlı kahramanların içinde en büyüğü Rüstem, *tac-bahş*, *şer-arzhan* (taç bahşeden, aslan yenen) olarak tanımlanır. Krallık gücünün daimi bir sembolü olan aslan, diğer şeylerin yanı sıra, krala özgü ayrıcalığın merkezinde bulunan, halkına yaşama hakkını verme veya elinden alma gücünü de simgeler.³ Ermeni-İran dünyasının batı ucundaki

3 Mithra inancının yedi derecesi vardı, dördüncü derecesi olan Aslan ile ritüel karşılaşma bir arınmaya yol açar ve tarikata Leo mertebesinde üyeliğe hak kazandırır. Mithra inancına mensup kişiye kutsal tokalaşma –*dexiosis*– hakkı Leo mertebesinde verilirdi. Mithra tarikatı adayı korkutucu aslan başlı adam

Kommagene’de, Kral Antiokhos MÖ 1. yüzyılda mezar tapınağında (Yunanca: *hierotherision* –kendi türettiği bir sözcük– bugünkü Nemrut Dağı üstünde) yer alan alçak kabartmada antik Zodyak’taki en büyük burç olan kendi uğur işareti Leo’nun (Aslan) ön planda yer almasını sağlamıştı. Aynı yerde bulunan başka bir alçak kabartmada, Antiokhos kral tanrı Mithra ile tokalaşırken (*dexiosis*) görülmektedir. Kral, Nemea aslanının postunu giyen ve Yunan Alcestis mitinde, hayattan ölümler dünyasına yolculukta rol oynayan tanrı olarak karşımıza çıkan Herakles’le de bu kutsal tokalaşmayı yapmaktadır. Kommagene’deki Melitene (bugünkü Malatya) daha sonraki bir tarihte, Ermeni destanı ile girift ve temel bağlantıları olan *Digenes Akritas*’ın konusunun geçtiği yerdir. Sasani İranı’nda Kral II. Behram, Sar Maşad’daki bir alçak kabartmada, bu dünya ile öteki dünyayı bağlayan bir köprüden geçişi anlatıyormuş gibi duran bir sahnede, aslanlarla dövüşürken gösterilmektedir. Akdeniz dünyasının batı ucunda, antik dönemden beri süregelen bir dini gelenekte de aslana canlılar dünyası ile ölümler dünyası arasındaki geçiş noktasının koruyucusu rolünün biçildiğini görebiliriz. Örneğin, 20. yüzyıl başlarında Portekiz’de, İberya Yahudilerinin “Yeni Hıristiyan” torunları ölünün ağzına bir Kharon sikkesi koyarak Petelia’daki Orpheus tabletlerinde, hatta belki de Ani papirüsünde geçenlere çok benzeyen şu talimatları üç kez tekrararlardı: “Jehoşabad vadisine gideceksin ve orada bir

heykelinin, yani Deus Areimanius’un (Yunanlıların bu ismi İranlıların şer ilahı Ehriman’dan türettikleri varsayımıyla, bunun “Yıkım Tanrısı” anlamına geldiği düşünülebilir) önünden geçirilirdi: Platon ve Tomas İncili aslan adam imgesinden, vahşilik ve ölümcüllüğün rasyonel ve insani olanı yok ettiği bileşik bir varlıkmış gibi söz eder. Mithra tarikatı adayı Deus Areimanius heykelinin önüne gelince, heykelin açık ağzından püsküren alev ona değer, aday daha sonra vücudunun alevle temas ettiği yerine bal sürülerek kutsanırdı. Anıların, Mithra’nın hayatı var etmek için öldürdüğü boğanın cesedinden doğduklarına inanılır ve balın ateş içerdiği düşünülürdü. Sasun destanının bu ilk Mithra’sının yaşamında Ölüm ve Aslan ana motiflerdir. Mithra dininin Ermeni-İran köklerine ilişkin yukarıda belirtilen makalemden, Yakınoğlu’nun formel ikonografisinde aslan başlı adamın kraliyet gücünün simgesi olarak kullanımının en geç dönem örneğini veriyorum (s. 188 dipnot 12): Amağu/Noravank’ta 1300’de ölen ve “bir aslan kükremesiyle dövüşen” Elikum Orbelyan’ın mezarındaki alçak kabartma.

aslan bulacaksın; eğer senden et isterse, ona ekmek ver; eğer senden bir işaret isterse, ona para ver; eğer sana tanıdığın Yasa hangisi diye sorarsa, ona Musa'nın Yasası de. Dilerim seni serbestçe, engellemeden geçirir."⁴ İlerleyen sayfalarda da göreceğimiz gibi, erken Yeni Çağ'da ölümle ilgili bir Ermeni baladının kahramanı Aslan adlı bir prenstir; Türkçe olan bu sözcük gerek özel isim, gerekse cins isim olarak Ermenilerin aşına olduğu bir sözcüktür.

Sasun destanının üçüncü dalının kahramanı Tavit, tıpkı Ardaşes gibi merkezi bir konuma sahiptir; Ardaşes gibi o da kahramanlar sülalesinin sonuncusu olan oğluna lanet okuyacak ve ihanete uğrayarak ölecektir. Ardaşesyanları anlatan antik pagan destanının tema

- 4 Bkz. David M. Gitlitz, *Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1996), s. 285. Olağanüstü derecede mütevazı bir biliminsanı olan Dr. Gitlitz, zevkle hazırladığı ansiklopedik yapıtında Kripto-Yahudiler arasında Kharon sikkесinin yaygın kullanımı konusunda çok miktarda belge sunmakta, ama bu şaşırtıcı arkaik gelenekle ilgili bir yorumda bulunmamaktadır. Bugün Yunanistan'da Kharon sikkесi *peratiki* (geçiş) olarak adlandırılıyor [Ortodoks Kilisesi'nin defalarca lanetlemesine rağmen, bu gelenek hâlâ sürmekte ve mezarlara hâlâ bu sikkeler konulmaktadır. Bkz. John C. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion* (tekrar basım, New Hyde Park, NY: University Books, 1964, s. 101 vd.) Öteki dünyadaki aslan için bkz. örneğin, Macrobius, *Commentary on the Dream of Scipio*, 1.12.4-5 ("The Leontocephaline in Roman Mithraism," *Numen* 32:1 (1985): 17-45'te H. M. Jackson bu konuyu ele alır): "Düşmekte olan ruhlar daha Yengeç burcundayken, tanrılar onlara hâlâ eşlik etmektedirler, çünkü bu burçta henüz Samanyolu'nu terk etmemişlerdir. Bu düşünüş yolunda Aslan'a ulaştıklarında ise, gelecekteki durumlarının ilkel biçimini alırlar... Düşen ruh burada, yani Zodyak ile Samanyolu'nun kesiştiği sınır bölgesinde tek ilahi biçim olan küre biçiminden hızla çıkıp koni biçimini alır, tıpkı bir noktadan çizginin doğması ve görünmez bir durumdan çıkıp boyut kazanması gibi." Burada Aslan'ın rolü ölüm değil, doğmuş gibi görünüyor; ama Yeni Platonculara göre, sonsuzluk durumu ve mükemmellikten sonlu beden gelişmesi asıl ölümdü; *apogenesis*, yani beden dışına çıkışa ruh doğumu olarak kutlanacak bir şeydi. Hermetistlerin bu doktrini Ermenicede şurada bulunmaktadır: *Hermeay Erametsi ar Askgepyos sahmank* [Hermes Trimegistus'un Asclepius'a Tanımlamaları], haz. Hagop Manandyan, *Panper Madenatarani* 3 (1956): 311. Buradaki 1-2. satırlardaki slogan *Mah imatsyal anmahutyun e, voç imatsyaln mah* (Ölüm kavrandığı zaman ölümsüzlük demektir; kavaranamadığındaysa ölüm). Bu söz, Vartan'ın *Tarihi* yapıtının ikinci sahnesinin başında Yeğişe Vartabed tarafından başka sözcüklerle ifade edildikten sonra Ermeni Hristiyan kahramanlık literatürüne girmiş olur.

ve yapısıyla Hristiyan halk destanı Sasun'u etkilediği açıktır. Tavit de, İncil'de geçen ve İsa Peygamber'in (dünyevi babası tarafından) atalarından olan İsrail Kralı'nın soyundan geldiklerini iddia eden Pakradunilerin kral adlarından biriydi; Sasunlu Tavit'in, farkında olmadan oğlu Pokr Mher (Genç Mithra) ile savaştığı sahnede, yalnızca Rüstem ile Sohrab'ın çekişmesini anlatan İran öyküsünün değil (Saka Rüstem'le ilgili efsane dizisini hem Khorenatsi, hem de daha sonraki Ermeni kuşakları çok iyi biliyorlardı), aynı zamanda Kitab-ı Mukaddes'teki Davud'un oğlu Abşolom'un isyanının etkisini sezmek mümkündür. Dövüşten sonra Tavit, Mher'e lanet okur: *Mher, vor tu hed indzi griv ırir, indzi amançetsrir, gançer em kağtsrig Asdvadz, anmah elnis, anjarank* (Mher, benimle savaştığın ve beni utandırdığın için, güzel Tanrı'dan senin ölümsüz ve vârisiz olmanı diledim). Sonra devam eder: *Mdnes u mnas Gerbats Kari meç, aşkharh çidesnas tu, anmah Kayen, vor yerek nşkhark ko khoragn illa, Asdvadzn em gançer* (Oymalı Kaya'ya giresin ve orada kalasın [Kuzgun Kayası – oymayla, kapının yüzündeki Urartu yazıtı kastedilmektedir], gün yüzü göremeyesin, ölümsüz Kabil, üç kırıntı olsun günlük yemeğin: Tanrı'dan dileğim.)⁵ Bu beddua, özünde Ardaşes'in bedduasıyla aynıdır: *And katstses, yev zloys mi destses* (Orada kalasın ve ışığı göremeyesin). Tanrı'nın ulaşı olarak dualara kulak veren ve aynı zamanda ölüm meleği olan Melek Cebrail, dünyaya iner ve Mher'in erkeklik

5 Hovsep Orbeli, haz., *Sasuntsi Tavit: Haygagan joğovrtagan epos* [Sasunlu Tavit: Ermeni Halk Destanı] (Erivan: Haybedrad, 1961), s. 290; D. Ch'it'uni, *Sasounacan: Épopée populaire arménienne* (Paris: Hayagitum Hratkch', 1942), s. 1012; çev. Frederic Feydit, *David de Sassoun: Épopée en vers* (Paris: Gallimard/UNESCO, 1964), s. 362. Ayrıca bkz. Leon Surmelian, çev., *Daredevils of Sassoun: The Armenian National Epic* (Denver: Alan Swallow, 1964), s. 250; Artin K. Shalian, *David of Sassoun: The Armenian Folk Epic in Four Cycles* (Athens, OH: Ohio University Press, 1964), s. 333. Orbeli'nin kısaltılmış ve kompozit metninin izinden giden Shalian, vasektomi ayrıntısını atlar. *Gerbats Kar, gerbden* (biçim) yola çıkılarak "Oymalı Kaya" anlamına geldiği biçiminde yorumlanabilir ve kuşkusuz *Mheri turn* (Mher kapısı) bir Urartu kör "tanrılar kapısı"dır ve bu kapıyı tüm panteona sunulacak adakları sıralayan, cıvi yazısıyla yazılmış uzun bir yazıt çerçeveler; yani bu anlamda oyulmuştur. Ve genelde kullanılan isim, *akravuts/agra* (kuzgunun), biraz daha farklı bir biçimde yazılmıştır. Ama kastedilen aynı kayadır.

damarını (*mard-yerag*) çıkarıp alır. Mher, genç arkadaşlarıyla kaçıp iyisinden nar şarabı içmeye gider –nar aynı zamanda ölümsüzlük sembolüdür– ve daha sonra Tavit'in ihanete uğrayıp öldürüldüğünü öğrenir: Bir Arap prensesi onu banyo yaparken sırtından okla vurmuştur (bu insana Agamemnon'un ölümünü anımsatmaktadır). Mher babasının intikamını alır, ama artık dünya kahramanlar çağından, kahramanların aşağılayıcı biçimde öldükleri şimdiki, adi çağa geçmektedir. Toprak yumuşamaktadır (Ermenice: *gaguğ*) ve artık Sasun'un mucizevi atı Kurkik Celali'nin toynaklarını destekleyemez.⁶ Bir kuzgun (*akrav*) Mher'e Van'a gitmesi için yol gösterir. Mher, anne ve babasının mezarında ağlar, ama onlar oğulları için hiçbir şey yapamazlar. Mher o zaman Tanrı'ya ya kendisiyle savaşması ya da ruhunu tekrar bu dünyaya getirmesi için dua eder. Tanrı yedi atlı melek gönderir, Mher onlarla bütün gün savaşır ama onları kahramanların Şimşek Kılıcı'nın şimşegiyle çarpmayı başaramaz, onların oklarıysa canını yakar. Sonra atının onu Van'a getirdiğini fark eder. Bir kuzgun onu Kaya'ya götürür. Kaya, Tanrı'nın buyruğuyla açılır. Mher kendi kendine *Lusun, elnem, hedznem ertam* (gün doğduğunda atıma bineceğim ve gideceğim) der ve içeri girer.⁷ Bundan sonra Mher'in mağarası yalnızca Göğe Yükseliş arifesinde açılır⁸ ve bir kız

6 Bu ayrıntı, Ermenilerin iyi bildikleri ve Tavit'in kendi oğluyla kıyasladığı Kabil'in gelenekselleşmiş hikâyesiyle ilgili olabilir. Ortaçağ döneminin Yahudi Tevrat yorumcusu Raşi, Kabil nereye gitse, *hayet a ha-arets mizda 'z'a tatav, ve-ha-briyot omrim, suru me- 'alav*, der (Toprak altında titrer ve yaratıklar "Ona arkanızı dönün" derlerdi). Hristiyan yorumcular 11. yüzyıldan itibaren buna titreyen Kabil işareti demişlerdir. Bkz. Abraham Ben-Isaiah ve Benjamin Sharfman, haz., *The Pentateuch and Rashi's Commentary: A Linear Translation into English*, c. 1 (Brooklyn: SS&R Publishing Company, 1949), s. 42; Ruth Melnikoff, *The Mark of Cain* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1981), s. 47-50.

7 Chituni, *Sassounacan*, s. 1090. J.A. Boyle, "Mher in the Carved Rock," *Journal of Mithraic Studies* 1:2 (1976): 107-18'de Pokr Mher'e ilişkin metnin sonuç bölümleri çevrilmiş, bir analiz ve notlar eklenmiştir.

8 İncil'in Ermenice elyazmalarındaki resimlerde, İsa göğe çıkarken gökyüzü tamamen açılmıştır ve tüm melekler görülebilmektedir. Aziz Krikor Naregatsi, bu bayram için yazdığı bir ilahide İsa'yı, cehennemi parçalayıp orada tutuklu ruhları serbest bırakırken ellerini kraliyet kızılı (Ermenicede *bosor*, İncil'deki Botsrah'tan mülhem) olarak adlandırdığı savaş kanına bulanmış olarak tasvir

onu o zaman, her yeri kulla kaplı olarak görür. Kabil de böyle görünmüş ve bir yaban hayvanı sanılarak öldürülmüştür; Mher de Kafkas folklorunun prototipik Vahşi Adam'ı, bir Prometheus, İsa karşıtı bir kişilik haline gelmiştir.⁹ Komünist propagandasında Ermenistan'a Sovyet egemenliğinin gelişi Mher'in mağarasından kurtuluşu olarak duyurulmuştu; şair Avedik İshahagian da bu temayı Sasun destanının devamı niteliğinde yazdığı bir şiirinde kullanmıştı. Kevork Emin ise, Stalin terörünün hâkim olduğu zamanlarda yazdığı, ama ancak yakın dönemlerde yayımlanan bir şiirinde, Mher gibi kendisinin de mağarasından çıkıp babası Tavit'in –yani, şehit şair Yeğişe Çarents'in– tüm katillerinden intikam alacağını söyler.¹⁰ Mher'in

eder. Bkz. James R. Russell, "The Song of the Ascension [*tal hambarjman*] by St. Grigor Narekatsi," *St. Nersess Theological Review* 2:2 (1997): 113-30. Anahit Perikhanyan, ilahi metnindeki kabul edilemeyecek düzeltmeye rağmen, Göge Yükseliş'in bir kaçış ve serbestleşme olduğunu vurgularken haklıdır – ilk kilise yazarlarında bu teoriyi destekleyecek veriler buldum. Bayram arifesinde köy kızları *havrot-mavrot* çiçeğini (yani Zerdüştlükteki *Amesha Spentas*, bu isim suyu ve bitkileri temsil eden Kutsal Ölümsüzler Haurvatat ve Amertat isimlerinden türetilmiştir) içinde yedi kaynaktan alınmış suyun bulunduğu bir kaba koyup bunu bütün gece yıldızların altında bırakırlarmış. Ertesi sabah kap kehanette bulunmak için kullanırlarmış. Göge Yükseliş, tutuklu Mher'in görünmesi ve tutukluların serbest bırakılması için uygun bir bayramdır; bu bayrama diğer Hristiyanlık öncesi bahar ritüellerinin de eklendiği görülmektedir. Sasun destanının sonuç bölümünün başka bir versiyonunda Mher'in Paskalya'da –İsa'nın kendi dirilişinde– dışarı çıkıp dolaşıyor olması da aynı derecede önemlidir. Bu versiyonu, 1970'de Krikor Krikoryan tarafından yapılan bir kayıt sırasında Ermenistan'ın Ğazanfar köyünde yaşayan Kevork Bedrosyan anlatmıştı: "Sasdina Tavitı yev Mher," *Panper Yerevani Hamalsarani*, no. 2 (1973): 171-94.

9 Kabil'in de belirgin bir Prometheus benzeri yönü vardır. Müzik, metal işçiliği ve benzeri zanaatları icat eden onun torunlarıdır ve Augustine onu İnsan Kentinin mimarı olarak adlandırır. Ona Devlerin babası denmesi de manidardır (Ermeniler kendi kaçklarının Nefiller olduğunu gayet iyi kavramış olabilirler). Bkz. Walter Stephens, *Giants in Those Days: Folklore, Ancient History, and Nationalism* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1989), s. 79, 229-30. Geç Antik dönem dini geleneklerinde devlerin özellikleri belirsizdir. Aynı zamanda hem şeytan, hem de kahramandırlar: Hanok kitaplarının kötü Nefilleri, İran'ın Maniştist edebiyatında Kayani destanının ve *Şahnâme*'nin kahramanlarının adını alırlar. Aynı durum Ermenilerin tehlikeli kaçk ile büyük kaçeri ele alış biçimleri için de geçerlidir.

10 Bkz. James R. Russell, "Mithras in Stalinist Armenia," *Ararat* 29:2 (Bahar 1998): 44-46.

gözden kaybolma mitindeki Kuzgun ve Mağara, Mithra oymalarında dondurularak kutsallığın gizemine büründürülmüş olan Corax (Kuzgun)¹¹ ve Spelaum (Mağara) tasvirlerinin canlı, hareketli kaynaklarıdır. Mher'in çocuksuz olması bir donmuşluk işaretidir, ama bunun kökleri kısmen antik Anadolu'nun kayadan doğmuş canavar Agdistis geleneğine de dayanıyor olabilir. Sahte-Plutarkhos'un *De Fluviis*'inde olay Part Ermenistanı'nda geçer: Bu anlatıda kadınlardan nefret eden Mithra, Aras'ın –Ermenistan'ı simgeleyen nehrin– kıyısındaki bir kayanın üstüne boşalır. Pokr Mher'in Kohar Hatun adında bir karısı vardır, ama Mithra dini bir erkek diniydi ve irade hâkimiyetine değer verirdi. *De Fluviis*'in tanıklığı bir çemberin kapandığı duygusu da verir insana: Sasun destanı, Dzovinar'ın kayadan gebe kalmasıyla başlamıştır. Destan suyun kenarındaki Mher'in, gene bir kayayla ilişkilendirilebilecek kısırlığıyla sona erer.

Sasun destanının sonunda Mher yetim kalır. Babasının ve annesinin ruhları mezarlarından ona, kendisi için yapabilecekleri hiçbir şey olmadığını söylerler. Mher'in karısı Kohar kendisiyle kocası arasına bir kılıç koyar, tıpkı Tristan'la yatağa giren İzolde gibi, ama burada daha sonra bir araya gelmenin sıcaklığı yoktur. Mher'in eylemleri –toy bir gencin kibirli davranışları– tüm aile bağlarını altüst etmiştir ve ona okunan lanet yüzünden hiç çocuğu olmayacaktır. Mher'in destansı çağının sonu yaklaşmaktadır ve Jean-Pierre Mahé'nin Ardaşes mitini analizinde açıkladığı gibi, Mher “zamana karşı bir suç” işlemiştir¹² ve bunun cezası adına hayat da ölüm de denemeyecek ebedi bir yaşımdır.

11 Kuzgunun birçok kültürde ölümün habercisi olduğunu bilmek için Edgar Allan Poe'nun şiirini okumaya gerek yok. Avesta'nın *karşıptar* (kara kanatlı) kuşu, Avesta'nın bilgisini Yima'daki var diyarında toprağın altında, güneşten mahrum yaşayan insanlara götürür. Popüler bir Rus türküsünde, savaş alanında ölmekte olan bir savaşçı son nefesinde şunları söyler: *Chornyı voron, ves' ya tvoi* (Kara kuzgun, tümüyle seninim). Ermeniler Nuh'un kuzgununun dönmediğini söylerler, oysa Ararat'a değil, siyah bir dağa konan büyük, siyah bir kuşun iki dirhem zehri vardır. Bkz. Susie Hoogasian Villa, *100 Armenian Tales* (Detroit: Wayne State University Press, 1966), s. 99, metin no. 4.

12 Jean-Pierre Mahé, “Le crime d'Artawazd et les K'ajk' ou le mythe du temps profané,” *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 16 (1982): 175-206.

Van Gölü'nün hemen güneyindeki dağlık bölge olan Moks'ta [Bahçesaray] kullanılan Ermeni lehçesinde söylenen bir baladda bu yedi melek ile savaşma temasının bir benzeri vardır. Baladın iki versiyonu 1892'de Karekin Hovsepyants tarafından yayımlanmıştır. Burada, bu iki versiyon ile Sarkis Hayguni tarafından 1906'da yayımlanan üçüncü versiyonuna¹³ yer veriyoruz (Ermenice metnin sayfa numaraları köşeli parantez içinde gösterilmiştir):

(Birinci versiyon)

Aslan Bey muhteşem sarayında oturur,
Ekmeğini yer, şarabını içerdi,
Keyif alırdı dünyadan,
Yoksun değildi hiçbir iyi şeyden.

Ama ekmek de bitti, şarap da.
O da çağırıp uşağını yanına, dedi ki:
"Al parayı, git pazara,

- 13 Karekin Hovsepyants, *Pşrankner joğovrtagan panahüsutyunits* [Popüler Şiirden Seçkiler] (Tiflis: M. Şaradze, 1892). Üçüncü versiyon, S. Hayguni tarafından, Mıgırdiç Kalan'ın Moks [Bahçesaray] ve Vağarşabad [Eçmiadzin] lehçelerinde ezberinden okuduğu hikâyelerden derlenmiş ve *Eminyan azkakragan joğovadzu* [Eminyan Etnoğrafik Derlemesi] başlığıyla yayımlanmıştı; c. 6 (Moskova: Lazaryan Akademi, 1906). Bu versiyon İngilizceye şu eserin yeniden basılmış kopyasından çevrilmiştir: Krikor A. Krikoryan, *Hay joğovrtagan viberken yev badmagan yerkayin panahüsutyunu*, c. 5: *Snakrer* [Ermeni Halk Destan Şarkıları ve Tarihi Şarkı Geleneği: Metinler] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1972), s. 209-11, metin 46. Aslan ile Cebrail arasındaki savaş, sanat alanında da tasvir edilmiştir. Ressam Yeğişe Tateosyan (1870-1936) bu sahneyi şu alt-yazıyla resimlemiştir: *Aslan ağayı menamardı Kapriel hreşdagin hed* [Hay joğovrtagan tütsaznerken nerşnçvadz vormnangar] [Aslan Beyin Melek Cebrail ile Tek Başına Dövüşü (Ermeni Kahramanlık Destanından Esinlenilmiş Minyatür)]. Resim, Aram Eremyan'ın Tateosyan'ın meslek yaşamının kırkıncı yıldönümü dolayısıyla yazdığı makalede kullanılmıştır: *Anahit: Revue arménienne trimestrielle*, yeni dizi, 6:1-2 (Ocak-Şubat, 1935): 21. Bu yazıyı Başpiskopos Karekin Hovsepyants'ın ressama ilişkin bir makalesi izlemektedir; Tateosyan'ın şarkıyı Hovsepyants'ın kitabından öğrenmiş olması muhtemeldir. Tateosyan Promete'yi andıran bu temadan hoşlanmıştır anlaşılan: Bir kişiyi onu kovalayan kalabalıktan kaçarken tasvir ettiği "Dahi ve Güruh" (1909) onun daha fazla bilinen resimlerindendir. Bu yapıt, Museum Bochum ile Stiftung für Armenische Studien tarafından yayımlanan *Armenien: 5000 Jahre Kunst und Kultur* (Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1995), s. 376'da yer alıyor (tablo 297).

Ekmek al, şarap al.
Acele et, getir bunları şölenime.”

Uşak koştu pazara.
Bir yoksul ölüyordu sokakta.
Türbanını çözdü, papaza verdi;
Kuşağını verdi kefen niyetine.
Ekmek aldı, şarap aldı,
Döndüğünde geç kalmıştı Aslan’ın şölenine.

[4]

Aslan Bey dedi: “Neden geç döndün şölenime?”

Uşak dedi: “Kurbanın olayım Beyim:

Pazara vardım,
Ama bir yoksul ölüyordu sokakta.
Türbanımı papaza verdim,
Kuşağımı kefen niyetine.
Fakiri alıp gömdüler;
Ben de gittim ve geç kaldım şölenine.”

Aslan Bey’in gözleri saçağa dikildi.

Dedi: “Kim aldı benim fakirimin ruhunu yemeğim sırasında,
Gelsin, benim tatlı yaşamımı alsın bakalım!”

Aslan Bey, kurbanın olayım,
Cennetin meleği Cebrail’di
Fakirin ruhunu alan.

Aslan Bey uşağına seslendi,
Dedi: “Boz Arap atımı hazırla”
İnci işli eyerini vur üstüne –
O fakirin ruhunu çalmak,
Ne adi bir hilekârlıktır bu!”

Aslan Bey meydana çıktı,
Cebrail’i gökyüzünden aşağı çağırdı.
Dedi: “Ne alıp veremediğin var benim fakirimle?
Neden aldın onun ruhunu?
Gel aşağıya, benim tatlı hayatımı da al!”

Gökyüzündeki Melek Cebrail

Aslan Bey'le dövüştü.

Dövüştüler öğlene kadar.

[5]

Melek Cebrail yavaş vurdu Aslan Bey'e.

Aslan Bey tüm gücüyle vurdu meleğe.

Öğlen melek gözlerini dikti Aslan Bey'e.

Aslan Bey tökezledi, arka üstü düştü.

Babası sordu: "Aslan Bey, kurbanın olayım.

Neden tökezleyip düştün arka üstü?"

Aslan Bey dedi: "Melek Cebrail'le dövüşüyordum,

"Gelmiş, benim tatlı ruhumu istiyor."

Babası dedi: "Ver gitsin boz Arabın,

Ver gitsin inci işli eyerin,

Ver gitsin Kermani kılıcın,

Yedi yığın altın ver,

Yedi yığın gümüş ver,

Ama tatlı ruhunu verme."

Aslan Bey dedi: "Bu Melek Cebrail'in

Gözü yok dünya malında.

Başka bir ruha karşılık istiyor ruhumu."

Babası dedi: "Üç yüz yıl yaşadım bu hayatı,

Altın bir tahtta genç bir damattım.

Ama ruhuna karşılık vermem ruhumu."

Annesi geldi ve dedi: "Aslan Bey, kurbanın olayım!

Neden tökezleyip düştün arka üstü?

Aslan Bey dedi: "Melek Cebrail'le dövüşüyordum,

Gelmiş, benim tatlı ruhumu istiyor."

[6]

Annesi dedi: "Ver gitsin boz Arabın,

Ver gitsin inci işli eyerin,

Ver gitsin Kermani kılıcın,

Yedi yığın altın ver,

Yedi yığın gümüş ver,
Ama tatlı ruhunu verme.”

Aslan Bey dedi: “Bu Cennetin Meleği Cebrail’in
Gözü yok dünya malında.
Başka bir ruha karşılık istiyor ruhumu.”

Annesi dedi: “Üç yüz yıl yaşadım,
Yüzümü yeni gelin duvağıyla örttüm.
Ama ruhuna karşılık vermem ruhumu.”

Karısı geldi ve dedi: “Aslan Bey, kurbanın olayım!
Neden tökezleyip düştün arka üstü?”

Aslan Bey dedi: “Melek Cebrail’le dövüşüyordum,
Gelmiş, benim tatlı ruhumu istiyor.”

Karısı dedi: “Ver gitsin boz Arabın,
Ver gitsin inci işli eyerin,
Ver gitsin Kermani kılıcın,
Yedi yığın altın ver,
Yedi yığın gümüş ver,
Ama tatlı ruhunu verme.”

Aslan Bey dedi: “Bu Cennetin Meleği Cebrail’in
Gözü yok dünya malında.
Başka bir ruha karşılık istiyor ruhumu.”

Karısı dedi: “Ruha karşı ruh istendiğini bilmezdim.
[7]

Ruhuna karşılık veririm tüm kalbimle ruhumu.”

Melek Cebrail ruhu kalbine götürdü
ve dedi: “Onun ruhu için verme ruhunu.
Babası geldi, vermedi; annesi geldi, vermedi.
Onun ruhuna karşılık neden veriyorsun ruhunu?”

Kadın dedi: “Bana yarın acılı dul denmesindense,
Tüm kalbimle veririm ruhumu onun ruhuna karşılık.”

Melek Cebrail Gökyüzüne çıktı,
Konuşmak için izin istedi Tanrı’dan
Ve dedi: “Babası geldi, ama oğlunun ruhuna karşılık ruhunu verme-

di; annesi geldi o da vermedi;
Karısı geldi ve ruhumu veririm dedi.”

Tanrı dedi: “Git al babasının ruhunu, annesinin ruhunu.
Beş yüz yıl hayat bahşediyorum:
Yeryüzünden zevk alsınlar onlar!”

* * *

(İkinci versiyon)

Aslan Bey büyük bir kralın oğluydu.
Kusursuz doğmuştu ve ölmek diye bir şey olduğunu bilmiyordu.
Anne ve babası ona güzel, seçkin bir kız buldular evlenmesi için,
Kızın adı Markrid'di.

[8]

Yirmi dört ülkenin beylerini ve prenslerini topladılar,
Düğüne gelmeleri için.
Aslan Bey evlendiğinde on iki yaşındaydı.
Düğünde kırk gün eğlendiler.
Ağaçlar, dallar, dağlar ve taşlar hepsi eğlendi.
Aslan Bey'in düğününe katılan herkes
Bu kırk gün boyunca yedi, içti ve oynadı.

Bir gün bir kente gitti ve bir adamın sokakta öldüğünü gördü.
Sorup soruşturdu:
“Bu adamı kim öldürdü? Gösterin onu bana, onu öldüreyim!”
Dediler: “Şu Melek Cebrail öldürdü onu.”
Dedi: “Ben Aslan Beyim, bir kralın oğlu.
Kim daha cesur benden? Kim öldürdü fakirimi sokakta?”
Adamın biri cevap verdi: “O Cebrail cesur bir adam.
Bir ayağıyla Gökyüzüne basar, ötekiyle Dünyaya.
Hem yoksulu öldürür, hem de zengini.
Onun krala ihtiyacı yok.”

Aslan Bey bağırdı: “Benim Melek Cebrail'e ihtiyacım yok!
Gidip boz Arabıma bineceğim,
İnci işli eyerimi sırtına vuracağım,
Sırma üzengi kayışını bağlayacağım,
Elime Şimşek Kılıcımı alacağım,

Gidip bahçemde duracağım.
Eğer Cebrail o kadar cesursa,
Gelsin o zaman, dikilsin karşıma.
Eğer karşıma çıkarsa, onunla savaşıacağım.

[9]

Vurup öldüreceğim o Meleği
Ve alacağım fakirimi geri.”

Melek Cebrail Gökyüzünden Dünyaya indi,
Aslan Bey'in karşısına dikildi.
Aslan Bey o zaman boz Arabına bindi,
Eline Şimşek Kılıcını aldı
O kutsal Meleğin elinden avını kaçırmak için.
Göklerden inen Melek
Aslan Bey'le boğuştu.
Üç gün, üç gece savaştı onunla.
Aslan Bey tüm gücüyle vurdu kılıcını Cebrail'e.
Üç gün, üç gece geçince, Bey pes etti:
Melek Cebrail, Aslan Bey'e kızgındı.
Aslan Bey kılıcını bıraktı.
Melek Cebrail kendini tutmadı, ona tüm gücüyle vurdu
Ve yere serdi.
Onu alıp, kendi yerine sürükledi.

Orada Aslan Bey şöyle dedi: “Cebrail, Kader'in hakkı için, Tanrı'nın hakkı için,
Bilmiyordum dünyada ölümün var olduğunu.”
Cebrail dedi ki: “Kurtuluş yok bundan: Ruhunu alacağım!”
Aslan çok yalvardı, dedi ki:
“Ruhumu alma. Ben gencim, henüz yirmi yaşımdayım.”
Cebrail dedi ki:
“Olmaz. Bana ruhuna karşılık ruhunu verecek başka birini getir,
Yoksa seninkini alırım.”

Aslan Bey bağırdı:
“Eyvah! Baba! Ben Aslan Bey, senin küçük oğlun!
Melek Cebrail ruhumu almak istiyor, kurtuluş yok.
Gel, ruhuma karşılık ruhunu getir!”

[10]

Babası yanıt verdi ve dedi ki:

“Senin ruhuna karşılık kendi ruhumu vermeyeceğim.

Ben hayatta kalacağım, sen mahşere git.”

Aslan Bey annesine seslendi:

“Ah canım anam, ben senin oğlunum, yüreğinin parçası!

Senden, ruhuma karşılık ruhunu istiyorum.”

Annesi yanıt verdi: “Vermeyeceğim, küçük oğlum, ruhumu seninki için.

Sen genç öl. Git Mahkeme-i Kübra’ya.”

Cebrail de sıkılmıştı artık.

Aslan Bey orada korkudan ölüyor, yakınıyordu.

Aklına bir plan geldi ve “Dur, Cebrail,” dedi.

“Benim bir karım var. Bırak bir bakayım, eğer ruhunu verirse verir. Vermezse, al ruhumu o zaman.”

Seslendi: “Ey Markrid, Melek Cebrail ruhumu alıyor.

Ya seninkine karşılık bir ruh getir,

Ya da seni alırım ve genç yaşta gidersin mahşere diyor.”

Markrid seslendi ağlayarak:

“Aslan Bey, bırak ben öleyim.

İki yıllık gelinim,

Gene de seninkini kurtarmak için ruhumu veririm.

Yoksa sen erkenden gidersin ve bana bu dünyada dul derler.”

Aslan Bey korkusunu bir yana attı, yüreklendi, oturdu.

Sancılar bastı kızı, yere yattı.

Melek Cebrail ruhu çekip aldı,

Dizlerinin üstüne kaldırdı.

Melek Göğe çıktı.

[11]

Eşsiz Tanrı sordu: “Bu ne, Melek?”

Melek yanıt verdi:

“Eşsiz Tanrı, siz biliyorsunuz, ne olduğu aşikâr.”

Melek dünyaya indi, ruhu çekip aldı, kalbinin üstüne kaldırdı.

Kadına dedi ki:

“Ruhunu onunkine karşılık tüm kalbinle veriyor musun?”

Kadın dedi ki:

“Kocaminkini kurtarmak için tüm kalbimle veriyorum ruhumu.”

Melek Tanrı'nın huzuruna döndü.

Tanrı dedi ki: “Cebrail, nedir bu?”

Melek dedi: “Tanrım, siz biliyorsunuz, ne olduğu aşikâr.”

Tekrar dünyaya indi, ruhu çekip aldı, boğazının üstüne kaldırdı.

Kadına tekrar sordu:

“Ruhunu kocaminkine karşılık tüm kalbinle veriyor musun?”

Kadın yanıt verdi: “Tüm kalbimle kocam için veriyorum onu.”

Kadının canı boğazındayken,

Tekrar Tanrı'nın huzuruna çıktı Cebrail.

Tanrı dedi ki: “Cebrail, nedir bu?”

Cebrail yanıt verdi: “Tanrım, siz biliyorsunuz, ne olduğu aşikâr.”

Tanrı dedi ki: “Hadi git!

Bu kadın için, onun aşkı için,

Kocasını o kadar çok sevdiği için,

140 yıllık ömür bahşediyorum ikisine de.”

Gittiler ve yeryüzünde 140 yıl yaşadılar.

Yediler, içtiler, eğlendiler

Ta ki ölümün var olduğunu keşfedene kadar.

O ayağa kalktı, Tanrı'ya şükretti.

140 yıl yediler, içtiler,

Erdemli öldüler ve Krallığa gittiler.

* * *

(Üçüncü versiyon)

Asi (*kagvan*) Aslan

Asi Aslan yirmi bir yaşındaydı,

Bu dünyada 366 yoksula hükmederdi.

Nar şarabı içerdi, kendine ziyafet çekerdi,

Bilmezdi bu dünyada ölümün olduğunu.

Bir gün bir yoksul gelip,

“Asi Aslan, senin fakirin sokakta öldü,” dedi.

Asi Aslan ekmeğini bıraktı, nar şarabını bıraktı,
“Kim aldı fakirimin acılı ruhunu?” diye sordu.
Boz Arap atına bindi, atı düzlüğe sürdü.
Sordu: “Kim aldı fakirimin acılı ruhunu?”
Tanrı çok rahatsız olmuştu (*şad dzhar eğav*),
Melek Cebrail’i yolladı.
Cebrail geldi, dedi ki: “Asi Aslan, nereye gidiyorsun?”
Aslan dedi ki: “Gidiyorum – fakirimin acılı ruhunu kimin aldığını bilmiyorum.”
Cebrail, “Fakirinin acılı ruhunu ben aldım,” dedi.
Aslan, “Niye aldın fakirimin acılı ruhunu?” diye sordu.
“Çık meydana, sen ve ben – dövüşeceğiz!”
Birbirlerine saldırdılar, akşama kadar dövüştüler.
Melek Cebrail acımadan vurdu (*çi khmeşer*).
Asi Aslan tüm gücüyle indirdi.
Akşam oldu. Melek Cebrail kahroldu.
Gözü döndü, Aslan’ın ayaklarından öyle bir tuttu ki,
Aslan tepeden tırnağa acılar içinde (*mzats*) kaldı.
Başı ağrıyordu. Yüreği sızlıyordu. Dizlerinin bağı çözülmüştü.
Köylüleri saygıyla (*tivkir*) gelip, onu aldılar ve yerine götürdüler.
Melek Cebrail atına bindi, elbiselerini giydi,
Eline mavi asasını aldı.
Doğruldu ve dedi ki, “Alın Asi’nin kellesini.
Şimdi senin tatlı ruhunu alacağım.”
Ruhu dizlerine kadar biçildi (*kağvets*).¹⁴
Asi Aslan bu dünyada ölüm diye bir şey olduğunu bilmiyordu.
Dedi ki: “Annemi çağıracağım. Gelecek ve
Belki de benim ruhum yerine kendisinininkini verecek.”
Annesi geldi. Aslan, “Anne,
Melek Cebrail benim tatlı ruhumu istiyor.
Gel, benim tatlı ruhum yerine kendi ruhunu ver,” dedi.

14 “Biçmek” terimi çok eskiye işaret edebilir; bu terim, antik tanrı Vahakn’ın kült unvanı *vişabakağda* da (ejderha biçen) karşımıza çıkar. Bkz. J. R. Russell, “Carmina Vahagni,” *Acta Antiqua* 32:3-4 (1989): 318-30. Vahakn Van Gölü’ndeki su canavarlarının yalnızca dünyayı yok edecek kadar büyümüş olanlarını öldürür. Bu nedenle Cebrail şimdiye kadar Aslan’ın hayatının ancak bir kısmını almıştır. Kuşkusuz, Cebrail yalnızca ölme zamanı gelenlerin ruhlarını alır.

Kadın, “Ben ne yapayım, oğlum?” dedi.

“366 yıl yaşadım.

Bu dünyada gelin olduğum sürece peçe taktım (*koğ trisis*).

Ben senin ruhun için kendi tatlı ruhumu vermem.”

Annesi onu bırakıp gitti.

Asi Aslan’ın ruhu biçildi, göbeğine kadar geldi.¹⁵

Dedi ki: “Babamı çağır da gelsin.

Belki o verir ruhunu benim tatlı ruhuma karşılık.”

Babası geldi, dedi ki: “Oğlum, ne diyorsun?”

Asi Aslan şöyle dedi: “Melek Cebrail benim tatlı ruhumu istiyor.

Gel, benim tatlı ruhuma karşılık kendi ruhunu ver.”

“Ah, oğlum,

Bu dünyada 366 yıl yaşadım.

Bir taç var başımda.¹⁶

Ben tatlı ruhumu senin ruhuna karşılık vermeyeceğim.

Ben hayatımı bu dünyada yaşayıp bitireceğim.”

Babası onu terk edip gitti.

Asi Aslan’ın ruhu biçildi:

Gögsüne kadar geldi.

Çaresi ve ilacı (*ilac*) kesildi.

Bu yeryüzünde bir dostu yoktu.

“Çağır Markrid’i, gelsin,” dedi.

“Belki o verir ruhunu benim tatlı ruhuma karşılık

15 Sözcüğün Ermenice, Yunanca ve İngilizce’deki etimolojisinin gösterdiği gibi, dizler Hint-Avrupa dillerinde üreme organları olarak kabul edilir, keza Ermenicede göbeğin (karş. Yunanca: *omphalos*) genital çağrışımları vardır. Halk arasında, “yedi göbeğe kadar” ifadesinde olduğu gibi, kuşağa *bord* (göbek) denir; çocuk isteyen kısır kadınlar da *bordakar* (göbek taşı) denilen, doğal olarak fallik bir taşın ya üstüne çıkar, ya da altına girerlerdi (karş. Hindu: *svayambhuti lingam*). Oset destanında tanrılar, yenilmez bir kahramanı, bir disk (*valsagh*, Farsça çark ile aynı kökten; karş. Mher’in elinde tuttuğu çark-ı felek) atıp bacağına dizinden keserek öldürürler.

16 Aslan’ın annesinin bir Ermeni gelininin taktığı iffet peçesinden söz etmesi gibi (*munç bahel* “sessiz kalma,” geleneğine göre gelin düğünden sonra bir yıl kayınpederi ve kayınvalidesiyle hiç konuşamaz), şimdi babasının da damadın düğünde “kral” (*takavor*) olarak taktığı tacı ima ettiği anlaşılmaktadır. 360, 365 ve 366, Ortadoğu ve İran kültürlerinde bedenın tüm parçalarına, bir yıldaki günlere, Süleyman’ın etkisiz hale getirdiği şeytanlara, insana musallat olan hastalıklara ilişkin “kozmik,” sembolik sayılardır.

ve ben de yaşarım ömrümü bu dünyada.”
Çağırdılar: Nişanlısı Markrid kız geldi.
Asi Aslan’ı kötü durumda gördü.
Yüreği parçalandı, Tanrı’ya seslendi ve dedi ki:
“Asi Aslan, gökyüzü ve yeryüzü ve Tanrı şahit olsun ki,
Ruhumu veriyorum senin tatlı ruhuna karşılık.”
Markrid’in ruhu biçildi.
Asi Aslan geri döndü.
Melek Cebrail bir kez daha sordu: “Markrid,
Bu dünyada iyi adam mı yok? Seç birini!
Verme ruhunu Asi Aslan’ın ruhuna karşılık.”
Kız dedi ki: “Hayır. Asi Aslan’ın acısı benim acımdır.
Ay, Güneş, Tanrı şahit olsun ki,
Ruhumu Asi Aslan’ın ruhuna karşılık veriyorum.
Demesinler yarın bana ‘Zavallı dul Markrid!’”
Tanrı çok huzursuz oldu.
Nişanlılar Markrid ile Asi Aslan’a
366 yıl hayat bahsetti.
Kızın ruhuna karşılık baba ile annenin ruhunu aldı.
Kız bu dünyada yaşamaya devam etti.
Asi Aslan ile Markrid,
Tanrı’nın inayeti (*Voğormi*) üstlerine olsun.

Türkçe A(r)slan adı Anadolu’da özellikle, 1071’de Malazgirt’te (Manzigerd/Manazgerd) Bizanslıları yenen Selçuk hükümdarı Alparslan’dan sonra yaygın olarak bilinir hale geldi. Sonuna bazen “bey” bazen de “melik” sözcüğü eklenerek kullanılan bu ad, Ermenice de oldukça yaygındır. Yazılı kaynaklarda Aslan adına ilk, 1231’de Şirag’taki topraklarını Horomos manastırına bağışlayan Şiranik oğlu Aslan’da rastlıyoruz.¹⁷ Bu baladın kahramanı Ermeni’dir: Sasun kahramanlarının Şimşek Kılıcı’nı (*sur gedzagi*) kullanır. Şimdiye ka-

17 Hraçya Açaryan, *Hayots antznanunneri pararan* [Ermenice Kişi Adlar Sözlüğü], c. I (tekrar basım Beyrut: Sevan, 1972), s. 224vd. Açaryan’ın listesine, adın Pakistan’daki muhtemelen 17. yüzyıldan kalma bir Ermenice duvar yazısında geçtiği bilgisi de eklenebilir; bu konuyu şu yazımda ele alıyorum: “Two Armenian Graffiti from Ziarat, Pakistan,” *Revue des études arméniennes*, yeni dizi 21 (1988-89): 471-75.

dar baladı tek inceleyen kişi olan Manuk Apeğyan, Markrid'in kocasına bağlılığını, kocası Tavit'in ölümünü haber aldığı anda intihar eden Sasun destanındaki Khandut Hanım'ın bağlılığıyla kıyaslar, ancak bu karşılaştırmanın ikisi arasında tematik açıdan gerçek bir ilişki olduğunu doğruladığını düşünmüyorum. İkisinde de bir kadının kocasına duyduğu aşk ve sadakat vardır (bu belki de dulluğun kendisini her şeyden mahrum edeceği korkusuyla güçlü bir bağlılıktır). Bu baladla aralarındaki paralellik asıl destanın Pokr Mher bölümünde görülür. Baladın Ermeni kahramanlık şiirleriyle bağlantılı olduğu kesindir: Aslan'ın baladının üçüncü versiyonunun sonundaki *Voğormi* ([Tanrı'nın] inayeti) ibaresi, Sasun destanının tüm dallarının başında yer alır.¹⁸ Baladlarda birçok belirgin arkaik özellik vardır. İkinci versiyonda, Cebrail bir ayağını gökyüzüne, ötekini yeryüzüne bastığını ve hiçbir krala saygısı olmadığını söyleyerek övünür. Bu ifade Pavstos'un *Püzantaran*'ında (4.54) 4. yüzyılda yaşamış Ermeni komutan Vasag'ın, onu esir alan Sasani kralı II. Şapur'a meydan okuyan yanıtını anımsatır: "Ben daha Vasag'ken, bir devdim: Bir ayağım bir dağa, öteki ayağım başka dağa basardı. Sağ ayağıma yaslandığımda, sağımdaki dağı yere indirirdim; sol ayağıma yaslandığımda, solumdaki dağı yere indirirdim." Burada kastedilen muhtemelen Ağrı'nın ikiz tepeleridir.¹⁹ Bir diğer olası kadim anlatımsal özellik, Markrid'in (ya da üçüncü versiyonda Aslan'ın) ruhunun dizlerinden, kalbinden ve nihayet boğazından çıkarılma biçimidir. Kuşkusuz insanın dizleri tutmayabilir; Euripides'in oyununda Alcestis ölmeye başladığında, ayakları onu desteklemez olur. Ama "diz" sözcüğü –ve bunun Ermenice ve Yunanca eş anlamlıları ve eş anlamlıları, *dzung* ve *gonu*– "doğmak" (Ermenice: *dz[i]n*) anlamındaki Hint-Avrupa kökten türetilmiştir;²⁰ dolayısıyla arkaik dönemde dizler, hayatın çıktığı

18 Manuk Apeğyan, *Hay vıbasan panahüsutyun* [Ermeni Destan Geleneği], parag. 204. Bu eser aynı yazarın şu kitabında da yer alır: *Yerger* [Eserler], c. 1 (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1966) s. 507.

19 Vasag'ın kelime oyununa ilişkin bir değerlendirme için bkz. Russell, "Problematic Snake Children of Armenia," s. 79-80 dipnot 6.

20 Bkz. R. B. Onians, *The Origins of Indo-European Thought about the Body, the Mind, the Soul, the World, Time, and Fate* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951), s. 111 vd.

ilk yer olarak da düşünülmüş olabilir. Nitekim üçüncü versiyonda Aslan'ın ruhu da göbekten "biçilmektedir".

Mitlerde görülen, kan bağı taşıyan insanlar canlarını vermeye razı olmazken kahramanın karısının onun için ölmeye gönüllü olması motifi, Ermenistan'ın komşularının efsane geleneklerinde de görülür. Ermeni-Gürcü bölgesinde Selçuk döneminde ve daha sonraki dönemlerde biçimlenen Türk destanı *Dede Korkut*'ta, "aslan gibi" Deli (deliyi, Sasun kahramanlarının ortak unvanı *dzur* ile karşılaştırın) Dumrul, Müslümanlarda ölüm meleği olan Azrail'i dövüşe çağırır. Dövüşü kaybeder, ama Azrail'e onun canına karşılık kendi canını vermeyi öneren karısı tarafından kurtarılır. Onun bağlılığı sayesinde çiftte, aynı Ermeni baladındaki Aslan ve Markrid gibi, 140 yıl hayat bahşedilir.²¹ Neden 140? İncil'de geçen, dolayısıya da Hristiyanlara özgü olan bu rakamı Türkler Anadolu'nun yerli halklarından edinmiş olmalı, tıpkı *Dede Korkut*'taki Polyphemus temasının Ermeni destanları ve folklorundan alındığı gibi. Yahudilere ait ilk dini kaynaklar 140 rakamını kullanırlar ve 14. yüzyılda yaşayan Ermeni din alimi Krikor Datevatsi *Sorular Kitabı*'nda, Eyüp'ün yetmiş yıllık standart insan ömrünün iki katını yaşadığını, Diriliş ile insan yaşamının ikiye katlanması gibi, Tanrı'nın onun daha önce sahip olduğu her şeyi iki katına çıkardığını anlatır.²²

21 *Dede Korkut*, çev. Geoffrey Lewis (Harmondsworth, İngiltere: Penguin Books, 1974), s. 109. Adnan Binyazar, *Dede Korkut* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.)

22 *Kirk hartsmants eritss yeraneal srpo horn meroy Krikori Datevatsvoyn* [Üç Kez Kutsanmış Kutsal Peder Datevli Krikor'un Sorular Kitabı] (İstanbul, 1729; tekrar basım Kudüs: Srpots Hagopyants, 1993), s. 327. Kudüs İbrani Üniversitesi'nden Dr. Sergio La Porta'nın tezinin konusu Krikor Datevatsi'dir. Erken bir Yahudi geleneğinde, Kitab-ı Mukaddes'teki yetmişin aksine, 140 millet olduğu ileri sürülmektedir; bir Yunan büyü papirüsünde de, belli ki bu gelenek sürdürülerek, Tanrı'nın buyruğuyla insanlığı 140 dile böldüğü belirtilmektedir. Bkz. Daniel Sperber, "Rabbinic Themes in Magical Papyri," *Magic and Folklore in Rabbinic Literature* (Ramat Gan, İsrail: Bar Ilan University Press, 1994), s. 100. Türklerin Ermeni ve Yunan-Anadolu geleneklerinden aldıkları için bkz. J.R. Russell, "Polyphemos Armenios," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 26 (1996-97): 25-38, aktaran C.S. Mundy, "Polyphemus and Tepegöz," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 18 (1956): 279-302.

Ermeni baladının üçüncü versiyonunda 366 rakamı bolluk bereket simgesidir – Aslan'ın sahip olduğu hizmetkâr sayısı, bencil anne babasının o zamana kadar yaşadıkları uzun hayat ve ona ve fedakâr nişanlısına ödül olarak bahşedilen yaşam süresi. 366 sayısı yılın günleri, eskiden insan bedenini oluşturduğu düşünülen organ sayısı, hatta Ermeni topraklarını kaplayan haç sayısı ile ilişkilidir ve dua metinlerinde, Ermenicede ve genel olarak İran dünyasında Al ("kızıl": Kenanlıların ve Kitab-ı Mukaddes'in Lilith'inden türeyen bir şeytan) denilen çocuk hırsız cadıyı uzak tutmak için bu sayı telaffuz edilir. Bu mitin bir İran versiyonu da vardır: Azrail derviş kisvesine girer ve genç bir adama gelip düğün gecesi onun ruhunu alacağını söyler. Yaşamayı evliliğe tercih eden delikanlı, bekâr kalır, ama otuz yaşına geldiğinde ve babasının, annesinin ve kız kardeşinin hep birlikte bu esrarengiz dervişin ortaya çıkması halinde onun yerine hayatlarını bağışlayacakları sözünü vermeleri üzerine, evlenmeye razı olur. Azrail geri döner ve hepsi verdikleri sözden döner. Yalnızca genç adamın yeni gelini ruhunu teklif eder ve tam da ruhu burnundan çıkmak üzereyken, Tanrı kadının bağlılığını takdir ederek çifte otuz yıllık bir süre daha tanır.²³

Ermeni baladları iki tematik çizgiyi birleştirirler: Kahramanın meleklerden oluşan bir birlikle (Mher) ya da yalnızca Ölüm Meleği ile (adı Cebraıl ya da Azrail'dir) savaşının öyküsü ile antik mitlerin klasik örneğinin bir bütün halde korunduğu Alcestis'in, yani kocası Admetus'un hayatını kurtarmak için ruhunu Kharon'a veren kadının öyküsü.²⁴ Ermeni Sasun destanında, Mher anne ve babası ile karısı tarafından reddedilerek, ölümün olmadığı esaretine gider; Aslan'ın baladında ise, anne ve babası ona sırt çevirse de, karısı onu kurtarır.

23 Kaydeden L. P. Elwell-Sutton, "Magic and the Supernatural in Persian Folk-Literature," *Actes, V-e Congr s Internationale d'Arabisants et d'Islamisants* içinde (Brüksel: Centre pour l' tude des probl mes du monde musulman contemporain, 1971), s. 190.

24 Bu mit motifinin açıkça planlı bir yapısı vardır –kahramanın, karısı kendi canını verene kadar, gerilimi artırmak için, tek tek diğ rlerinden onun için ölmelerini istemesi gerekir– bu nedenle de balad biçimine uygundur; bu öykünün İngilizcede de bulunması şaşırtıcı değildir. "Hangman" (Cellat) baladı, en azından bu yazarın kuşaağı için, en çok Led Zeppelin'in icrasıyla bilinir.

Yunan mitine biraz daha yakından bakalım. *Alcestis*, Atinalı oyun yazarı Euripides'in günümüze ulaşan en eski oyunudur. İlk kez MÖ 438 dolaylarında sahneye konmuştur. Oysa mit çok daha eskidir: *Aiskhylos*, *Eumenides* adlı yapıtında –Apollon'un Admetus'u kayırarak, ölümlüler ile ölümsüzler arasındaki farkı ortadan kaldırmasını protesto eden Erinyeler üzerinden– bu mite üstü kapalı değinir. Eğer bu bir abartı değilse, görüldüğü kadarıyla Apollon insan arkadaşına salt bir ertelemeden daha fazlasını teklif ediyordu. Euripides'in oyununun öyküsü şöyledir: Zeus ölüleri diriltiği için Asclepius'a kızgındır ve başına bir yıldırım indirir. Burada tanrıların kendi ayrıcalıkları olan ölümsüzlük konusunda kıskanç olduklarını kaydetmek gerekir; insana yardım eden herkes şu ya da bu ölçüde Promete'nin kaderine mahkûm olmalıydı. Sappho, ölümün kötü bir şey olduğunu söyler acı acı, çünkü eğer iyi bir şey olsaydı, tanrılar onu da elimizden alırlardı diye düşünür. Ermeniler, Müslümanların arketipik doktoru olarak kabul edilen Lokman Hekim'in öyküsünü hâlâ anlatırlar: Bir yılan ona bütün hastalıkları iyileştirecek bir iksirin bilgisini verir, bu iksir insanları ölümsüz kılacaktır, ama Tanrı bunu kıskanır, meleğe Lokman'ın iksirini boşalttırır ve kitaplarını denize attırır.²⁵

O zaman Asclepius'un babası Apollon, insanların ve tanrıların Babası için yıldırım imal eden Kiklopları yok eder. Bunun üzerine Zeus, Apollon'u sabit bir süre için kral Admetus'un kölesi yaparak cezalandırır; Apollon daha sonra iyi kalpli efendisini ödüllendirmek ister ve ona, eğer kendi yerine ölmeyi kabul edecek birisini bulursa, ek bir ömür bahşedeceğine söz verir. Admetus'un annesi ve babası oğulları için ölmeyi reddederler, ama karısı Alcestis, bir dulun hayatının ölümünden beter olacağı gibi makul bir gerekçeyle bunu kabul eder. (Bu, Markrid'in de argümanıdır, ama yukarıda önerildiği gibi, bu metinler arasında bir ilişkiden çok, benzer bir toplumsal sorunu yansıtıyor olabilir.) Alcestis trajik bir konuşma yaparak, Kharon'un teknesiyle geldiğini gördüğünü söyler (252. satır vd.) ve bıraktığı ışıkla mutlu olmaları için çocuklarına veda eder (271. Satır). Bu arada Apollon, evdeki yasa rağmen, Admetus'un bir konuk olarak karşıla-

²⁵ Villa, *100 Armenian Tales*, s. 427-29.

makta ısrar ettiği Herakles'i çağırtmıştır. Koro, Ananke'nin (Zorunluluk) gücü şarkısını söyler ve onun Orpheus'un²⁶ tabletlerinden de, Asclepius'un ilaçlarından da güçlü olduğunda ısrarcıdır. Ancak Alcestis'i Herakles ölümler diyarından geri getirir ve oyun birdenbire sona ererken, yas da aynı hızla sevince döner. Okuyucunun dehşetin şiddetini –bir annenin kendi isteğiyle, gözleri açık ve çocuklarının ortasında ölümü; Admetus'un cenaze töreninde masum, yaşlı babası Pheres'e kötü davranması; boş bir eve dönüş– atlatması için çok az zaman vardır. Ölüm Admetus'a ve oyuna adeta yapışmıştır. Roberto Calasso bu mitle ilgili incelemesinde, adı “yenilmez” anlamına gelen Admetus'un Ölüm'ün ta kendisi olduğu iddiasını ortaya atarken bu estetik sezgiden esinlenmişti belki de – her zaman misafirperver, çok sayıda sürünün beyi, dost ve akrabalarını kendisi için ölmeye davet eden birisi.²⁷ Walter Burkert, Admetus'un Alcestis'i kendi hayatını kurtarmak için bir kurban olarak kabul etmesinin, daha büyük bir şeyi kurtarmak için, daha küçük bir şeyi feda etmekle aşağı yukarı benzer olduğunu ileri sürer – *pars pro toto* (bütünü tanımlayan parça) kesik bir parmak ya da penis, kesilen bir domuz ya da Azazel'in günah keçisi gibi.²⁸

Ama eğer Alcestis mitinden çıkarılacak bir genel ilke varsa –ve önemli bir mit olduğundan, önemli bir anlamı olması gerekir– bence

26 Bu konudaki ısrarları gariptir; bu Euripides'in çağdaşı Orpheusçuların iddialarının somut bir inkârı gibi görünüyor. Alcestis'i büyümlü şarkısıyla Orpheus değil, kaba gücüyle Herakles geri getirir. İsa'nın Cehennem kapılarına saldırıp, bunları kırması ve ölümleri yukarı çıkarması imgesi, her iki görüşü birleştirmektedir: İyi Çoban imgesi Orpheus ikonografisinden alınmıştır. Bkz. John B. Friedman, *Orpheus in the Middle Ages* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970); Thomas F. Mathews, *The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993). Zerdüş cenaze ritüelleri, ruhun ölümden sonraki yolculuğu ve Orpheusçuluk için bkz. J. R. Russell, “The Derveni Papyrus and the Magi,” haz. Toryaj Dayraee ve Mahmoud Omidşalar, *The Spirit of Wisdom: Menog i Xrad : Essays in Memory of Ahmad Tafazzoli* içinde (Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2003).

27 Roberto Calasso, *The Marriage of Cadmus and Harmony* (New York: Knopf, 1993), s. 71-77.

28 Walter Burkert, *Creation of the Sacred* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996), s. 54-55.

bu Burkert'in önerdiğinin tam tersi olmalıdır, aksi halde Euripides'in oyununa insanlık dışı bir kayıtsızlıkla bakmamız gerekir, ki o zaman da oyunun sahnelenmesinin hiçbir anlamı olmayacaktır. Ebeveyni ve akrabalarının peşinden koşup onlardan kendisi için ölmelerini, yani her insan için kaçınılmaz olan bir zorunluluğun yükünü üstlenmelerini isteyen bir kişi, insanın kendi faniliğini fark ve kabul etmesini de içeren yetişkinlik denen şeye direniyor demektir. Küçükken anne babası onu korumuş olabilirler. Ama artık bunu yapamazlar. Yetişkin adam onları terk eder ve karısına sarılır ve ikisi –Kutsal Kitap'ın öğrettiği gibi– yekvücut olurlar. Bu nedenle onun için ölmeye gönüllü olan, anne ve babası değil, karısıdır; adam da –umulur ki– bir yetişkin için öncelik arz eden ilişkisinin gerçekte ne olduğunu öğrenerek, ergenlikten çıkar. Alcestis fedakârlığa karşı ateşli bir argümandır: Bir *theraponun* ölümü insana ancak yalnızlık, suçluluk istikrahi ve pişmanlıkla dolu bir yaşam verir, ki böyle bir yaşamı sürdürmeye değmez. Tesalya'nın yenilmez kralı Admetus ve soylu adını ölümle çok yakından ilişkili bir hayvandan alan Aslan, görüldüğü kadarıyla, bizatihi kendilerinin Ölüm olduklarını değil, fanilik bilincinin onları dört dörtlük birer fani yapan şeyin önemli bir parçasını oluşturduğunu keşfetmektedirler. Mher ile Aslan'ın meleklerle savaşı, “o iyi geceye uysalca gitmeyen” (Dylan Thomas) kahramanların etosunu ifade eder. Ama bu aynı zamanda naif, hatta kibirli bir davranıştır. Hint-Avrupa dillerinde fedakârlık kavramı kadar, insanın kendi ölümünü ölmesi kavramı da arkaiktir (Rusça: *umeret' svoei smert'iu*; Litvanca: *jis mire savo mirtimi*, Eski Farsça: *uvamarsiyus amariyata*)²⁹ – insanın sahip olduğu son şeyin, insanın yaşamının anlamını en iyi ifade edecek ve o anlamın hakkını verecek biçimde yapılması. İranlı Vistaspa ve Akalı Akhilleus için bu bir

29 Bkz. M.A. Dandamaev, “Uvāmaršiyuš amariyatā bekhistunskoi nadpisi [Behistun Yazıtının Uvāmaršiyuš amariyatā'sı], *Drevnii Mir* [Antik Dünya], haz. N. V. Pigulevskaya vd., (Moskova: Vostochnoi Literaturyi, 1962), s. 371-76; Jan Puhvel, “The Death of Cambyes: A Reappraisal,” *Terminologia Indica* (Tartu, 1969). Jes Asmussen, Eski Farsça ifadenin (ve diğer eşasılı ifadelerin) bazen düşünüldüğü gibi “intihar”ı, değil “doğal ölüm”ü kastettiğini ikna edici biçimde savunmuş ve Sogdca *vwtıy murtıy*'i örnek vermiştir.

dava uğruna savaştır (ancak ikisinin de daha çok savaşçı konumlarının öne çıktığı destanlarda öldükleri görülmez). Admetus ile Aslan ise, gençliğin bilinçsizliğinden sonra, ikinci bir hayata –benlik duygusunun sorumluluk çerçevesinde geliştirildiği, sevilen kişilerle bencil olmayan ilişkiler kurulduğu, sorumluluğu ve sevginin değerini beraberinde getiren ölümün anlamlı bir son olarak kavrandığı yeni bir hayata– sahip olacaklardır adeta. Öne sürdüğü prototipler sahte-anılar olsun veya olmasın, Carl G. Jung insanın asıl hayatının ellisinde başladığını söylerken, ölümü yaşamın tamamı olarak algılamının önemini kavramıştır.

Öte yandan Ardavazt’la Mher’i ele alan destansı anlatılardaki meleklerle naif mücadele ve Admetus’a özgü kibir mutlak bir durağanlığa yol açar. Onlar zamanın doğasını ihlal ederek, doğadışı hale gelirler. Yaşama gereğinden fazla bağlı olduklarından, ironik bir şekilde onlara yaşamaya değmeyecek bir sonsuz hayat cezası verilir. Tennyson tüm zamanlar için böyle bir varoluşun korkusunu dile getirmiştir; daha yakın zamanda da bu kurgusal Gnostik metinlerin mitolojik dilinde ve bilimkurgusal yapıtlarda ifade edilmiştir.³⁰ Kah-

30 Alfred, Lord Tennyson, “Tithonus”: “Ağaçlar çürür, ağaçlar çürür ve devrilir,/bulutlar damlatır yüklerini toprağa,/insan gelir, tarlayı sürer ve yatar altına/ve çok yazlar sonra kuğu ölür./Beni yalnızca acımasız ölümsüzlük/tüketir; kollarında solarım yavaş yavaş/burada, dünyanın sessiz sınırında/bir rüya gibi dolanan ak saçlı bir gölge/Doğu’nun her zaman sessiz mekânları/kat kat sisleri ve yarının parlıtlı salonları...” Patrick McGrath, *Blood and Water and Other Tales* (New York: Poseidon Press, 1988) içindeki “Melek” adlı kısa öyküsünde (s.20) şu miti icat eder:

Sapkınlar hakkında tarihi bir roman fikri ilk bu dönemde aklıma geldi. Tesadüfen bulduğum gnostik bir öyküde büyük bir tanrı olan Şeytan bir insan vücudu yaratır ve Arbal-İsa adlı bir ruhu birkaç dakika için varlığını buna yansıtmaya ikna eder. Arbal-İsa, Şeytan’ın masum görünen bu isteğine uyar, ama bir-kez bedeninin içine girince orada tutsak kaldığını ve çıkamadığını farkeder. İstirap çılgınlıkları atar, ama Şeytan yalnızca güler; sonra da tutsağını cinsel olarak taciz ederek onu aşağılar. Arbal-İsa’nın tek tesellisi bedende bir diğer ruhun ona eşlik etmesi ve kurtuluşunu güvence altına almasıdır. Bu ruh, Ölüm’dür.

McGrath’ın öyküsünde “Melek” giderek yaşlanan bir bedeninin içinde tutsaktır ve (insan değil, melek olduğu için) ölmesi olanaksızdır. Ronald Wright da, H. G. Wells’in *The Time Machine* kitabının devamı olarak yazdığı *A Scientific*

ramanlık çağının sonlarında ortaya çıkan Mher ve Ardavazt, insanın kültürel gençliğinin olgunlaşmamış yönüne örnek oluşturlar; geri dönüşleriye dünya için hem ölüm, hem de yaşam demek olan Kıyamet zamanı gerçekleşecektir.

Şimdiye kadar ele alınan Ermenice metinler Van ve Ayrarat bölgelerinden, yani esasen Ermenilerin merkezi öneme sahip bölgelerine ait metinlerdi. Ama bu metinlerle akraba Ermeni destan geleneklerinin, büyük olasılıkla da antik dönemlerden itibaren, batıda –Sophene (Ermenice: Dzopk, Kharpert) ve Kommagene bölgelerinde– geliştiğine ilişkin kanıtlar vardır. Sophene'nin Ardaşes destanlarıyla garip bir bağlantısı olduğu kabul edilir: Ahamenişlerin çöküşünden sonra, kökleri Darius'u destekleyen yedi soylu İranlıdan biri olan Hydarnes'e dayanan Orontid/Yervantuni satraplığı, bir yüzyılı aşkın süre Ermenistan'a hâkim olan bir hanedan kurdu.³¹ I. Orontes/Yervant, Ahameniş kralı II. Artakserkses'in kızı Rhodogune ile evliydi. Bu evlilik satrap klanını doğrudan, Ahameniş hanedanının bizzat Darius'un soyundan gelen koluyla bağlıyordu. Darius, doğu İran valilerinden biri olan Hystaspes'in, yani Vistaspa'nın oğluydu; Pergamon Vakayinamesi ise, Artasyras'ın oğlu Orontes'in Baktria kökenli olduğunu söylemektedir (*Orontes de Artsyrou to genos Baktrios*). Dolayısıyla Orontid hanedanına mensup biri, Zerdüşt'ün yaşadığı yerde –doğu İran'da ya da daha sonra inanılacağı gibi Media'da– hüküm süren asil bir Vistaspa'nın soyundan geldiğini iddia edebilirdi.

İskender Ermenistan'ı hiç fethetmedi: Burası ücra ve dağlık, Ksenofon ve ordusunun birkaç kuşak önce yaptığı gibi, gerekirse ordunun geri çekilebileceği bir yerdi, ama Ermeni Platosu'nun surla-

Romance'te (New York: Picador, 1997) Tennyson'ın şiirini alıntılar. Kitabın kahramanı uzak bir geleceğe gitmiştir ve geri dönememektedir; hayatına anlam ve bağlam veren her şey arkada kalmıştır. Bu, uzun yıllar uyuyan ve uyandığında ölmek için dua eden Rip Van Winkle'in ya da Talmud'taki büyücü, Daire Yapıcı Honi'nin de açmazıdır.

31 Orontid/Yervantuni hanedanı için bkz. Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington, DC: Georgetown University Press, 1963), s. 277 vd.

rının altından, İssos ve Gaugamela'da parçalanan İran ordularından arta kalan cesetlerin üstünden geçip Persepolis'e doğru ilerleyen genç Makedonyalının aklındaki son şey buydu. İskender'in Seleukoslu ardılları burada sonunda yalnızca sembolik bir hükümlanlık kurdular. MÖ 2. yüzyıl başlarında Zariadris (Zareh) adlı birisinin oğlu olan Artaksias (Ardaşes) Büyük Ermenistan'ın *strategos*uydu; Orontid soyundan gelen başka bir Zariadris ise Sophene'de *strategos*tu. İkisi de, Roma'nın Magnezya'daki zaferinden sonra Anadolu üstündeki hükümlanlığı zayıflayan Seleukos İmparatorluğu'na isyan ederek, kendi bağımsız krallıklarını kurdu. Zariadris adı kesinlikle Farsçadır ve muhtemelen Farsça *Zari-athra*'dan (Altın Ateş) türemiştir, ki bir Zerdüşt için uygun bir isimdir bu. I. Ardaşes'in Ermenistan'da bulunan MÖ 2. yüzyıldan kalma sınır taşlarındaki Aramice yazılarda bu isim ZRYTR ya da ZRYHR olarak geçer; yani bu yazılarda, bu ismin hem eski yazılışının korunduğu hem de Eski Farsça *-thr*'in Orta Farsça'da *-hr* olan tipik kısaltmasının kullanıldığı görülmektedir. Ermeniceye aktarımsa ya (buradaki gibi) *-hr* ya da yazılı Ermenicedeki Zareh'te olduğu gibi *-h* (*-rh* harflerinin yer değiştirdiği görülmektedir) biçiminde gerçekleşmiştir.³² Ardaşes'in kendisi de Orontid/Yervantuni soyundan geldiğiyle övünerek, RWNDKN, *Ervandakan* adını benimsemektedir; Sopheneli Zariadris/Zarer'inse Orontid soyundan geldiği artık tartışmasızdır. Daha önce belirtildiği gibi, *Zarer Anıtı*'nda bir kısmı korunmuş bir Part destanında Kral Vistaspa kardeşi Zarer'in (Avesta dilinde: Zairivairi) görünmez bir durumda ölümsüz olmasındansa, ölmesine karar verir. Kayani destanının bu bölümünün Ermenilerce bilindiği ve Hint-İran geleneğinde akrabaları, genel olarak diğer Hint-Avrupa geleneklerindeyse paralelleri olduğu anlaşılmaktadır.³³ Arşaguni döneminde bu destanı ezberden anlatan kişiler

32 Bkz. Russell, *Zoroastrianism in Armenia*, b. 3. Bunlar almaşık biçimler olabilir, karş. *khorh-* ve *kloh-* (düşünce); *mah* ve *marh-*, **mahr*<Eski İrl. *mrthryu*-dan (ölüm).

33 Bkz. J. R. Russell, "A Parthian *Bhagavad Gita* and Its Echoes," haz. Jean-Pierre Mahé ve Robert W. Thomson, *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoïan* içinde (Atlanta: Scholars Press, 1997), s. 17-35.

Vistaspa'nın Zarer adlı bir kardeşi olduğunu biliyorlardı; Vistaspa, o dönemlerde en azından bazı Zerdüştilerin kuzeybatı İran'da –Media Atropatene'de– doğduğuna inandıkları Zerdüşst Peygamber'den Mazda inancını ilk kabul eden kraldı. Bugünkü Erivan'ın içinden geçen Hrazdan Irmağı'nın adı da, Vistaspa'nın kıyısında din değiştirdiği, adı Orta Farsçadan gelen Frazdanu Irmağı'ndan türemiştir.³⁴

Zairivairi isminin daha arkaik bir biçimi olan Zarwar hem Soğdca'da, hem de Pehlevi dilinde mevcuttur;³⁵ ayrıca, Mary Boyce'un uzun zaman önce gözlemlediği gibi –ister tarihi, ister efsanevi, isterse hem tarihi hem efsanevi kişilikler olsunlar– *Avesta*'nın kahramanı ile Zariadris aslında iki farklı insan olmalıdır. Bir dilbilimcinin görevi açıkça bu ikisini birbirinden ayırmaktır, ama bir destan şairinin, özellikle de soylu bir haminin atası varsayılan birisine övgü düzmekle görevlendirilmişse, Zarer ile Zarehr'i aynı kişi yapmak için aynı şekilde güçlü bir gerekçesi vardı. Üstelik bunlar, hoş bir tesadüf sonucu, Zareh'i Vahakn ya da Dork Ankeğ'in soyundan gelen bir kahraman haline getirmiş bir Ermeni geleneği sayesinde birbirleriyle ilişkili degiller miydi? Her ikisi de Herkül gibi ilahlardır ve Herkül kültünün merkezi de Sophene (Kharpert) civarındır.³⁶ Yunan alim Athenaeus

34 Hrazdan hakkında bkz. J. R. Russell, "Armeno-Iranica," *Papers in Honour of Professor Mary Boyce*, *Acta Iranica* 25 (1985) içinde, 447-58.

35 Zariadres adının biçimleri için bkz. Prods O. Skjaervo, "Zarathustra in the Avesta and in Manicheism: Irano-Manichaica IV," *La Persia e l'asia Centrale*, *Accademia Nazionale dei Lincei, Atti dei Convegni Lincei* 27 (Roma, 1996), s. 167 vd, 621 n83; Mary Boyce, "Zariadres and Zarer," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17 (1955): 463-77.

36 Movses Khorenatsi, I.31, ilk Zareh'i tanrı Vahakn'ın torunu sayan bir geleneği aktarır. Dört kuşak sonraki torunlarından Vahe, Büyük İskender tarafından öldürülmüştür. Buradan ilk Zareh'in, MÖ 5. yüzyılda yaşamış olduğu sonucu çıkarılabilir. Sepeos tarihine ekli İsimli Vakayiname'de Zareh, Aramaniak'ın oğullarının oğlu ve Pakrad'ın atası, güçlü bir okçu olarak tanınlanır; Pakrad Orta Farsça'da "tanrı tarafından verilmiş/yaratılmış" anlamına gelir. Pakrad'ın oğulları soylarının Ermenistan'ın batı kesimlerine, yani Sophene'ye dayandığını iddia ederler – (çünkü Pakrad'a Ankeğ denirdi, ve o tarihte barbarlar ulusu Ankeğ'e tanrı derdi). Pagan geleneğe göre Zareh tanrısal bir soydan gelir ve Anıkğund'daki (bugünkü Eğil) mabedi Sophene bölgesinde olan tanrı Dork Ankeğ ile ilişkilendirilir. Bkz. J. R. Russell, "Polyphemos Armenios," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 26 (1996-97): 25-38.

(MS 2. yüzyılın sonu-3. yüzyılın başı) ansiklopedik yapısı *Deipnosophistai*'de (Entelektüeller Akşam Yemeğinde) erotik meselelerle ilgili sohbete büyük yer ayırır: Değişik zaman ve ülkelerden bir dizi ünlü insan, rüyalar aracılığıyla birbirine âşık olmuştur.³⁷ Birbirlerine böyle âşık olan çiftlerden biri de, (yazarın, muhtemelen İranlıları kastederek verdiği adla) "Asyalı barbarların" saraylarının ve tapınaklarının duvarlarındaki resimlerde andığı Zariadris ile Odatis'tir. Athenaeus'un bu öykü için yararlandığı kaynak, İskender'in Hindistan seyahatinde ona eşlik eden, Dünya Fatihi'nin mabeyincisi Midillili Chares'in kayıp *İskender Tarihleri* yapıtının onuncu kitabıdır. Athenaeus'un alıntılardığı bir parçada Chares "Ermenistan'ın altındaki" bir denizde yakalanan bir istiridyeden söz eder (*Deipnosophistai*, Loeb baskısı, I.400) ve yazar Susa'nın etimolojik kökeninin Farsça "zambak" anlamına gelen bir sözcüğe dayandığını belirtir (V.311); bu nedenle yazarın hem bölgeyi bildiği, hem de ilgili diller hakkında yüzeysel bir fikri olduğu anlaşılmaktadır. Chares'in anlatısında (VI.105vd = xiii. Kitap 575), Zariadris, Hazar Kapıları'ndan Tana-is'e kadar uzanan bölgenin hükümdarı ve Media Kralı Hystaspes'in kardeşidir (Zerdüşt'ün doğum yerinin Media'ya nakledildiğini hatırlıyoruz; Hystaspes, Peygamber'in hamisi Vistaspa'nın Yunanca karşılığıdır). İkisi de Afrodite ile Adonis'in çocuklarıdır. Odatis, Marathilerin ya da –bir versiyonda– (Alarların akrabası) Sarmatların Kralı Homartes'in kızıdır.³⁸ Odatis bir ziyafette babasının arkadaşlarından

37 Hint ve diğer kültürlerdeki benzerleri için bkz. J. R. Russell, "'Sleep' and 'Dreaming' in Armenian," haz. John Greppin, *Proceedings of the Fourth International Conference on Armenian Linguistics* (Delmar, NY: Caravan Books, 1992), s. 159-60 dipnot 8.

38 Ferdinand Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895, tekrar basım, Hildesheim: G. Olms, 1963), s. 231'de Odatis'i "wohlgeschaffen" olarak tarif eder, karş. Avesta dilinde: *hudhta-*. Ayrıca karş. Eski Farsça ad **Vahudhata-*, Herr "Wohlgeboren," Walther Hinz, *Neue Wege im Altpersischen* içinde (Wiesbaden: Harrassowitz, 1973), s. 55. Eğer Odatis'in adı Zerdüşt'ün memleketinin içinden akan efsanevi Weh Röd ya da İyi Irmak anlamına gelen Vanguhi Daitya'nın bir tür açıklamasıysa, o zaman Ermeni destanındaki diğer kadın ataların –Ardaşes destanlarındaki Satenik ile Sasun'daki Dzovinar'ın– belirgin özelliği olan su ile ilişki korunmuştur.

birlikle evlendirilmek üzereyken, Zariadris İskit kıyafetiyle içeri dalar ve kızla birlikte kaçır. Hystaspes, Vistaspa'nın Yunancaya bire bir aktarılmış halidir ve Athenaeus'un anlattığı öykü, Media'nın artık Zerdüştlüğün memleketi olarak görüldüğü bir çevreden gelmektedir.

Bu efsanenin İranlı prototipi –çünkü efsane *Şahnâme*'deki Goştasp ile Katayun'un aşkını konu alan ayrı bir efsane olarak günümüze ulaşmıştır–³⁹ Ermenistan'a Orontidler aracılığıyla girmiştir. Orontidler, bu efsaneyi, Chares'in düştüğü kayıtlardan bir yüzyıl kadar sonra Sophene'de kontrolü ele geçiren ve aynı Zarehr/Zariatar/Zariadris adını taşıyan atalarının romantik cesaretini övmek için uyarlamışlardı. Şimdi, eğer Zariadris ile Odatis'in öyküsünden rüya görme unsuru çıkarılırsa, öykünün özünde Ardaşes'in Satenik'i kaçırmayı olayıyla aynı olduğu görülür – ve belki de böylece Batı Ermenistan'ın kaybolmuş bir Zariadris destan dizisinin başlangıç bölümü işlevi görebilir. Zariadris ile Odatis'in çocukları çift kanlı olacaklardı: Ardaşes ve Satenik'in çocukları gibi, yarı Ermeni, yarı Sarmat-İskit – ya da Sasun destanındaki Sanasar ile Bağdasar ya da (adı tam da bu anlama gelen) Digenes gibi. Ayrıca Orontidlerin zamanın sonunda serbest kalacak olan tutuklu mitolojik kahraman tipiyle somut bir ilişkileri olduğu doğrultusunda da kanıtlar vardır. Vartan Mamigonyan'ın Sasaniler ile savaşının tarihçisi, 5. yüzyılda yaşamış Yeğişe Vartabed'e atfedilen “Yaratılış Kitabına İlişkin Sorular ve Yanıtlar”da, şu soruyla karşılaşırız: *İsg indor isen vomants desyal kaçats yev vişabats dacars yev pnagutyuns i lerins partzuns, ur yev Ağeksandr kalyal unin i Hrom, yev zArtavazd Hayots takavor i Masis, yev zErvand i gets yev i mrayls?* (Ama bazıları neden yüksek dağlarda, İskender'i –Roma'da–, Ermenistan kralı Ardavazt'ı –Ararat'ta– ve Yervant'ı –nehirlerde ve karanlık bölgelerde– hapis tuttıkları yerlerde, devlerin ve ejderhaların saraylarını ve evlerini gördüklerini iddia etmektedirler?)⁴⁰ Yeğişe yanıtında ne İskender'den ne de Yervant'tan söz

39 Firdevsi, kızın asıl adının Nahid, yani Anahita olduğunu ve su ile bir ilişkinin bulunduğunu belirtir; dolayısıyla, bir kez daha bir deniz ya da ırmak tanrıçası motifiyle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

40 Nerses Aginyan, haz., *Yeğişe Vartabedi hartsmunk yev badaskhanik i Kirs Dzinuntots* (Viyana: Mikhitaryan, 1928), s. 15. Madenataran Enstitüsü kısa süre önce Levon Khaçikyan'ın evraklarından bu metnin eleştirel bir baskısını yayımlamıştır.

eder; bu nedenle, muhtemelen ilk Orontid olan Yervant'ın bir ırmağa neden hapsedildiğini ancak tahmin edebiliriz. Kuşkusuz, II. Büyük Dikran'ın (MÖ 95-56) Ortaçağ Ermenistanı'nda hâlâ iyi bilinen sikkelerinin ön yüzünde, Antiokheialı Tyche'nin ayaklarının dibinde çıplak bir yüzücü olarak resmedilen Orontes Irmağı var; ya da burada destanlardaki bir su kaynağıyla çağrışım kuruluyor olabilir – Dzovinar ile Van'ı ya da Kuralı Satenik ile Terek'i karşılaştıran. Peki ya “karanlık bölgeler” ne anlama geliyor? Gene varsayımında bulunmak zorundayız, ancak Movses Khorenatsi (II.53) Ardaşes'in oğlu Zareh'i kendini beğenmiş bir adam, iyi bir avcı, ama kötü bir savaşçı olarak tanımlar. Gürcü kralı Kardzam bir isyan başlattığında, kuzey sınırındaki Ermeni güçlerine komuta eden Zareh yakalanır ve Kafkaslar'da hapse atılır. Ardaşes'in diğer oğulları –Ardavazt, Diran ve Simpat– kardeşlerini *karakumdan* (büyük bataklık) kurtarırlar. Burada belli ki hapisane hücresi olarak kullanılan çamurlu bir çukur kastediliyordu. Robert Thomson, Akatankeğos'un (parag. 124) aynı sözcüğü, Dırtad'ın Aydınlatıcı Aziz Krikor'u on beş yıl içinde tuttuğu Khor Virab'daki mahzen için de kullandığını belirtir. Burada aşağı yukarı Mher'in mağarasına benzer bir şey vardır –bir kıyamet figürü için başka bir zindan– ve belki de gelenek birkaç Zareh'i iç içe geçirmiştir. Dolayısıyla, bu noktaya kadar bir Orontid destanı tanrısal kökenleri, suyla ilişkisi olabilecek bir yabancı prensesin kaçırılmasını, çift kanlı kahraman torunları ve kıyamete kadar sürecek bir gözden kaybolmayı içermiş olabilir.

Ancak, Sophene bölgesinde bir Ermeni destanının varlığına ilişkin başka kanıtlar ve içeriği hakkında ek bilgi için, bakışımızı çok daha ileri bir dönemin destan geleneğine, yine bir Yunan destanına çevirmemiz gerekecek: Digenes Akritas, yani “Çift kanlı sınır beyi” destanına. Bu destan 9. yüzyılın sonu, 10. yüzyılın başlarında Kapadokya ve Melitene (Malatya) bölgelerinde geçmektedir. Öykünün daha başında Ermeni destanlarındaki öyküleri anımsatan unsurlar bulunur, zira destan Pavlusçuların 863'te ölen lideri Karoes'in, yani Karbeas'ın yeğeni olan bir Arap emirle başlar. Merkezleri Sebastia (Sivas) yakınlarındaki Teprike [Divriği] olan Pavlusçular, dini inanı-

şa ters düşen Ermeni kökenli bir hareketin temsilcileriydiler. Hareketin müritlerinden olan Zarehavanlı Simpat hareketi doğudaki Tondrak'tan devam ettirdi; yakın zamanlara kadar varlığını sürdüren Tondrak tarikatı adını buradan almaktadır.⁴¹ Arap emiri bir Yunan generalin kızını kaçıırır. Kızın dedesinin adı Mouselm'dir; bu Müslüm adının bir biçimi olabilir, ama Nigoğayos Adontz ve ondan sonra Hraç Bardigyan bunun soylu Mamigonyan *nakharar* sülalesinde çok kullanılan Ermenice bir isim olan Muşeg olduğunu savunurlar. Ayrıca, kızın anne tarafından atalarından biri olan Kinname, Josephus'un (*Antiquities* 20.3.2) da beyan ettiği gibi bir Ermeni-Part isimidir –dolayısıyla Digenes'in en azından çeyrek Ermeni olması çok olasıdır; bu da 9. yüzyıl Doğu Anadolu'sunda çok şaşılacak bir şey değildir.⁴² Kinname'nin erkek kardeşleri kızı kurtarmaya gelirler, emir Hristiyan olmayı kabul eder, genç kadın ondan bir oğlan doğurur, çocuğa Basil Digenes adı verilir. Digenes hızlı büyür, olağanüstü güç gerektiren işlerin üstesinden gelir ve (Ermeni Kurkik Celali gibi) inci işli dizginleri olan bir ata biner. Evlenme zamanı geldiğinde genç, başka bir generalin kızını kaçıırır ve kayınpederinin ordusunu yener. Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırını Müslüman akınlarına karşı korur – Akritas ya da Akrites (sınır beyi) soyadı buradan gelir. "Sınır beyi" unvanının çok eski Ermeni-İran çağrışımları vardır.⁴³ Digenes (biraz Sasun destanındaki Aslan Mher gibi) başka bir kadınla ilişki kurar; kocası tarafından terk edilmiş bir emirin kızı olan kadını daha sonra kocasına iade eder. Karısı bu aldatma olayını affeder ve Digenes onun hayatını üç kez kurtarır: Önce üç başlı bir yılan-delikan-

41 Bkz. Nina G. Garsoïan, *The Paulician Heresy* (Lahey: Mouton, 1967); Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement* (Londra: Kahn and Averill, 1987); J. R. Russell, "The Last of the Paulicians," *Hasg hayakidagan darekirk*, 1995-96 (1997): 33-47.

42 Nicholas Adontz, "Les fonds historiques de l'épopée Byzantine Digénis Akritas," *Byzantinische Zeitschrift* 29 (1929-30): 198-227, özl. s. 214.

43 Sasani İmparatorluğu'nun Batı, kraliyet eyaletinin korunmasından sorumlu komutan *Asōrestān marzbān*'dı (Asur'un Sınır Koruyucusu); Ermeniler bunun hem Partça (*marzban*), hem de *sahmanagal* biçimlerini kullanırlar. Bkz. Judith A. Lerner ve Prods O. Skjaervo, "Some Uses of Clay Bullae in Sasanian Iran," *Sceaux d'Orient et leur emploi*, *Res Orientales* 10 (1997): 72-73.

lıdan, sonra bir aslandan, daha sonra da bir eşkiya grubundan. Bir kadını özgür bırakmak için bir ejderhayla savaşın benzeri, Sanasar'ın Değdzun Tsam'ı arayışında vardır: Charles De Lamberterie bu öykünün bir Hint-İran destanına dayanıyor olabileceğini belirtir, ama bu standart bir öykü de olabilir. Akritas ayrıca Amazonları da yener; bu girişimin esin kaynağı muhtemelen Sahte Callisthenes'in *İskender'in Maceraları* adlı eseridir. Digenes, Fırat üstünde görkemli bir saray yaptırır; yapı, Tovma Ardruni'nin tarif ettiği Gagik Ardruni'nin Ahtamar üstünde yaptırdığı –duvarları Samson'un çıplak elle bir aslanı parçalamasını, Tavit'in sapanıyla Golyat ile dövüşünü, Aziz Theodore'u ve av sahnelerini tasvir eden resimlerle bezenmiş– sarayı (10. yüzyıl) anımsatır.⁴⁴

Digenes'i savaşta yalnızca tek bir karakter yener: Ermeni Dork Ankeğ, yani Tarhundas/Nergal olduğu çok açık, güçlü dev Ankylos. Bu, bir Ermeni etkisinin olduğunu kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde göstermekle kalmaz, Dzovk ya da Kharperit/Harput'un güneyindeki bölgede Dork'un anısının sürdüğünü de kanıtlar. Bu şu bakımdan da önemli: Sepeos'un *Tarih*'inin (7. yüzyıl) sonuna eklenmiş olan İsimli Vakayiname'de Aramaneak'ın oğullarının oğlu, güçlü bir okçu olan Zareh, Pakrad'ın atalarından biri, yani Pakradunilerin aynı adı taşıyan atası olarak geçmektedir. Pakrad'ın oğulları, batı topraklarının, İngilene/Ankiğdun'un kendilerine miras kaldığını iddia ederler, *vasn zi goçetsav Pakarat yev Ankeğ, zor i jamanagin haynmik azk barbarosatz asdvadz goçetsin* (çünkü Pakrad'a, o zamanlarda barbarlar ulusunun tanrı diye adlandırdığı Ankeğ de denirdi).⁴⁵ Farsça *bagadata* (tanrı tarafından verilmiş/yaratılmış) adıyla, tanrı Nergal

44 Bkz. Hratch Bartikian, "Armenia and Armenians in the Byzantine Epic" ve Anthony Bryer'in buna yanıtı: "The Historian's Digenes Akrites," haz. Roderick Beaton ve David Ricks, *Digenes Akrites: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry* (Aldershot: Variorum, 1993), s. 86-92 ve 93-102.

45 *Ananın jamanagakrutyun* [İsimli Vakayiname], haz. Kevork V. Apkaryan, *Badmutyun Sepeosi* içinde [Sepeos Tarihi] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1979), s. 51. Ayrıca bkz. Georg Khalatyants, *Armianskii Epos v İstorii Moiseia Khorenskago* [Movses Khorenatsi'nin Tarih'inde Ermeni Destanı], pt.2 (Moskova, 1896), s. 11. Pakrad adı ve Pakradunilerin daha sonraki Davidi soyağacının çıkarsamaları için bkz. Russell, "Iran and Israel in the Sasun Epic."

kastedilmektedir; Zariadris'in soyundan gelenler bu nedenle tanrısal bir kökene sahip olduklarını iddia ederek, Ankuğdun'da doğaüstü yeteneklere sahip atalarına tapınabilirlerdi. Başka bir dilde anlatılan ama konusu bir zamanlar Zariadris soyundan gelenlerin egemen oldukları bölgelerde geçen *Digenes Akritas* destanı, bütün bunların zayıf bir yankısını içermektedir.

Digenes genç yaşta ölür. Destanın yazılı versiyonlarında ölüm nedeni biraz hayal kırıklığına sebebiyet verir –Digenes avdan sonra banyo yapar ve hastalanır. Roderick Beaton'un gözlemlediği gibi, bu ayrıntı Arrian'ın, Babil'de sıtmadan ölen İskender'in ölümüne ilişkin anlatısından türetilmiştir.⁴⁶ Digenes ölüm döşeginde sevgili karısına uzun uzun kahramanlıklarını anlatır ve sözlerini adeta son mücadelesinin bizzat ölümüne karşı olduğunu belirten şu cümleyle bitirir: *ho Kharōn de me ek pantos ton aētēton trepei* (yenilmez olan beni, Kharon galebe çalıyor). Daha önce gördüğümüz gibi, Alcestis'i daha dünyada, ailesine veda ederken almaya gelen Hades'in pagan kayıkçısı, modern Yunan geleneğinde çok sık karşılaşılan bir figürdür. Kahramanlar onunla "mermer harman yeri"nde dövüşürler, ama Kharon genç adamları saçlarından, yaşlıları sakallarından tutup sürükler. Kharon'a atıflar yaygındır ve adıyla sözcük oyunları yapılır: Sporad Adaları'nın bir halk türküsü olan *Ston Hadē na katebo*'da (Hades'e iniyorum) genç bir adam güzel kızların kalplerini vurmak için, *Khare, gia kharise mou saites kofteres* (Kharon, bana birkaç sivri ok ver) diye yalvarır. *Paleuei me to Kharo* (Kharon'la savaşıyor) deyimini, birisinin ölüm döşeginde, son nefesini vermek üzere olduğu anlamına gelir ve her zaman gerçek bir çatışmanın hayal edildiğini ima etmez.⁴⁷ Yani,

46 Roderick Beaton, *The Medieval Greek Romance* (Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1989) s. 43.

47 Bkz. Ellen Frye, *The Marble Threshing Floor* (Austin: University of Texas Press, 1973), s. 144-45. Yunan esrar tekkelerinde söylenen şarkılarda buna benzer, ama daha kötü niyetli bir kelime oyunu bir yakarıya dile getirir: *Gia sou Khare na khar's to mauro sou skotadi* (Selam Kharon, keyif alasin o kara karanlığından!) Berkeley'deki Kaliforniya Üniversitesi'nden İran uzmanı ve etno-müzikolog Martin Schwartz, Osmanlı döneminin bu Yunan-Oryantal müziğinin plaklarını (ve CD tekrar basımlarını), nota ve sözleriyle birlikte yayınlamış, böylece kozmopolit Yunan mirasının incelenmesi için bir standart oluşturmuştur.

Digenes'in ifadesi –en azından burada– onun da Mher ve Aslan gibi ölüm meleğiyle savaştığı anlamına gelmez. Ancak *Digenes Akritas*'ın bazı sözel versiyonlarında, Charon onun için geldiğinde Digenes bir ziyafet sofrasında oturuyor olarak tasvir edilir. Bir prense yaraşır bir tutumla, Digenes onu sofraya buyur eder (burada Admetus'un Herakles'i çok şaşırtan içgüdüsel misafirperverliğini de hatırlıyoruz), ama ölüm meleği bu teklifi reddeder. Üç gün savaşır: Digenes, Kharon'u yener; bunun üzerine Tanrı meleğe altın bir kartala dönüşüp kahramanı vurmasını emreder. Ölümcül bir yara alan Digenes orada toplanmış dostlarına başarılarını özet geçer ve kendine yaraşır bir biçimde ölür.⁴⁸ Burada Ermeni destan gelenegine benzer bir son vardır. Digenes'in mezarı da betimlenir; Michael Jeffreys bu mezarın Sesönk'teki Kommagene höyüğünü model aldığını ileri sürer, MÖ 1. yüzyılda bu bölge krallarının hem çift kanlı (Makedon ve Ahemeniş İran) hem de akritik (sınır beyi) olduklarını belirtir. Ayrıca son Kommagene kralı Philopappos'un adı destanda geçmektedir.⁴⁹ Digenes'in Parousia'ya (dünyaya ikinci kez geliş) kadar ataletin aşılamadığı bir ölümsüzlüğe mahkûm edilmesinin bir mantığı yoktur; ama günümüzde kullanılan Yunanca slogan *ho Megalexandros zē kai basileue*'ya (Büyük İskender yaşıyor ve egemenliğini sürdürüyor) esin kaynağı olan aynı kıyamete ilişkin umutlar, doğu Anadolu Helenlerinin halk inanışında yerel kahraman Digenes Akritas'a da bağlanır. 1922 felaketi sırasında Pontus'un Rum köylüleri, Digenes'in topuzu ve savaş narasıyla uyanışını boşuna beklediler.⁵⁰

Athenaeus'un tanıklığı Sophene'de, başında yabancı bir prensesin kaçırıldığı, bu nedenle Ermenistan'ın sınır bölgelerinde daha sonraki kralların çifte kanlı olduğu, bir Zariadris destanına işaret etmektedir; Dork Ankeğ hakkındaki mitler ise, Zariadris soyundan

48 Bkz. J.A. Notopoulos, "Modern Greek Heroic Oral Poetry," *Ethnic Folkways Library Album #FE-4468*, (New York, 1959), program notları ve metin.

49 Michael J. Jeffreys, "Digenis Akritas and Kommagene," haz. E. M. ve M. J. Jeffreys, *Popular Literature in Late Byzantium* (Londra: Variorum, 1983), b. 7, s. 5-28.

50 *Digenis Akritas*, çev. Dennison B. Hull (Athens, OH: Ohio University Press, 1972), s. xxiv.

gelenlere ulvi bir soyağacına sahip kişiler olma ayrıcalığı tanır. Çift kanlı sınır beyine ilişkin Bizans destanının, Ermeni destanıyla büyük, tematik paralellikleri –hatta doğduğu yer dikkate alındığında, olası akrabalığı– vardır ve destanda ancak Ermenilere ait olabilecek kimi çarpıcı ayrıntılar bulunur; bunlardan en önemlisi Ankylas'ın (yani, Sophene bölgesinin Dork Ankeğ'i) kendisidir. Digenes Akritas'ın sözel versiyonunun sonunda, Pokr Mher'in ya da Aslan Bey'inkine benzer bir savaş vardır ve 20. yüzyılın Pontus Rumları hâlâ Digenes'in –sanki Mher ya da Ardavazt ya da İskender benzeri, uyusuk bir görünmezlik durumundaymış gibi– yeniden dirileceğini umuyorlardı. Digenes de faniliğin keşfiyle mücadele etmektedir. Ermeni ve doğu Yunan destan geleneklerinin, antik Kommagene İran-Yunan kültürü ve diniyle bağlantılı olmaları da çok mümkündür. Antiokhos, Mithra ve Verethraghna ile kutsal tokalaşma (*syn-dexios*) yaparken, onları aynı zamanda Apollon ve Herakles olarak gördüğünü (ve adlandırdığını) hatırlamakta yarar vardır. Eğer böyle bir senkretizm aynı anda hem Zerdüştlüğü öteki dünyasına, hem de sersem, yaşlı Admetus'a yardımcı olan iki Yunan tanrısına dair iki imge sunuyorsa, o zaman Helenistik dönemde eğitilmiş bir Anadolu-lunun dilediği şey muhtemelen tam da bu olmalı.

Nemrut Dağı'nın aslanları, Mithraizm ile Yeni-Platonculuğun aslanı ve aslan başlı adamı ve Aslan isimli bir Ortaçağ Ermeni Admetus'u, kalıcı ve yerleşmiş bir sembolizme aittir. Epik şarkılar –ister Sophene ya da Van'da, isterse Kommagene ya da Melitene'de olsun– bir halkın tarihsel efsanelerini muhafaza eder ve kahramanlarının soyluluğunu yüceltir. Ancak destan kahramanları insandır ve bizimle aynı paradokslarla karşılaşmak zorundadırlar, ama bu paradokslarla çok daha çarpıcı biçimde ve evvel zaman içinde (*in illo tempore*) karşılaşılır; önlerindeki en zorlu mücadeleyse ölümdür ve bu mücadelenin sonu aynı zamanda o naif, trajik ve harika kahramanlık çağının da sonudur. Kahraman, ölümlü ya onunla savaşarak, ya kendi yerine ölecek bir başkasını arayarak ya da zamanın geçişini kabullenmeyi tümüyle redderek (Ardavazt babasının cenaze hazırlıkları sırasında olay çıkarır) mücadele eder. Bunlar mitlerdeki Alcestis motifinin, özverinin faydasızlığını ve budalalığını gösteren fedakâ-

rın, çeşitli yüzleridir. Sonunda bir kahraman kendi ölümünü –kendi hayatını tamamlayan bir ölümü– ölmelidir ya da Zaman'ın kendisi tamamlanıncaya kadar geçici ölüm halinde kalmalıdır. Sophene destanının sonlarına doğru, keza Sasun destanında da, Aslan baladında-kine ya da Alcestis trajedisindekine benzer bir bölüm yer alır.

Digenes'in Pavlusçu bir aileden geldiğini belirtmiştik. Onun ülkesinden çok uzak olmayan Tondrak'ta ve daha sonra güneyde Mayafarkin'de (Ermenice: Nıpırgerd, bugünkü adıyla Silvan), yine onun zamanında, Tondrak inancına mensup Hagopos adında sapkın bir piskopos yaşıyordu. Destan literatürü çoğu kez Ortodoks Hıristiyanlıkla uyuşmayan, ama tarikatların, Mithraistlerin, sapkınların etosuna derin bir sempatiyle bakan bir kahramanlık kodu benimser. Tondrakların bizzat kendilerinin İsa olmaya çalıştıkları söylenir; Tanrı ile aralarında mümkün olduğunca bir aracı olmamasını tercih ediyorlardı. Fedakârlıkla ilgili son sözü Hagopos ile müritlerine bırakabiliriz. Lastivertli Arisdages, Tondrakların *madağ* (kurban) için getirdikleri bir hayvanı geri çevirdiklerini yazar: “(Hagopos) onlara şunu öğretiyordu: Eğer bir insan kendisi günah işlemişse ve nedamet getirmemişse, ona ne anma [adakları], ne de ayin yardım edebilir. Hagopos onun gibi düşünenlerin huzurunda güldü, onlarla alay etti, getirdikleri hayvanı onların önüne koydu ve hayvana hitaben şöyle dedi: ‘Ey zavallı dört ayaklı! Zamanını günah işleyerek geçirip sonra ölmüşse ne olacak? Sen ne günah işledin ki onun yerine ölesin?’”⁵¹ Ya da benim ülkemin ve çağımın büyük bir ozanı, kahramanı ve sapkınının sözleriyle: “Bu dünyaya doğmuşsun... Güneş gibi çalış... İn aşağı ve yürü... Öldüğün zaman, öl.”⁵²

51 Karen N. Yüzbaşıyan, haz., *Badmutyuy Arisdagisi Lastivertsvoyn* [Lastivertli Arisdages Tarihi] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1963) s. 122: *aysbes usut-saner, te vor inkn yürov antsampn vorov meğavn yev novimp çabaşkharyats, nma voç hisadag avgnen yev voç badarak: yev yür kamararaukn i henkn arkyal dzidzağein, yev zanasunn peryal araçi gadzutsanein, yev aysbes aseın: Ay! darabyal çorgotani, toğ te zür jamanagn meğis arar yev merav, tu zınç meğar vor ind nma meranis?* Ayrıca bkz. Seta B. Dadoyan, *The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East* (Leiden: Brill, 1997), s. 50 vd., özl. s. 60.

52 Allen Ginsberg, “Gospel Noble Truths,” (New York Metrosu, 17 Ekim, 1975), *Selected Poems, 1947-1995* içinde (New York: Harper Collins, 1996), s. 289.

Harput'un Ortaçağ Mimarisi

Christina Maranci

Son yüzyılda belli bir dizi anıt Ermeni mimarisine ilişkin çalışmalar tanımlar hale geldi. Hripsime Şehitliği, Ani Katedrali ve Ahtamar Kilisesi bilimsel yayınlarda tekrar tekrar yer alıyor.¹ Kuşkusuz ilgimize layık olmakla birlikte, bu yapılar Ortaçağ Ermeni mimarisinin tamamının ancak küçük bir parçasını temsil etmektedir.² Ana materyale böylesi seçici bir yaklaşım anlaşılabilir, özellikle de, anıtları bizzat tekrar ziyaret etmek yerine akademik yayınlara başvurmayı daha kolay bulan Batılı araştırmacılar özelinde. Gene de bu durum alanda bir çarpıklığa da neden olmuştur: Tarihi Ermenistan'daki sayısız Ortaçağ yapısının payına yalnızca tek bir bilimsel çalışma düşmüşken, bazıları iyiden iyiye boşlanmıştır.³ İsimsiz kalmalarına karşın, bu yapılar çoğu zaman daha ünlü akrabaları kadar büyük bir tarihi ve mimari öneme sahiptir ve bunların ele alınması, yalnızca Ortaçağ Ermenistanı'nın sanatsal geleneklerinin anlaşılması açısından değil, bu geleneklerin hangi tarihi ve toplumsal bağlamda ortaya çıktığının kavranması açısından da elzemdir.

-
- 1 Ermeni mimarisi öğrencileri için en değerli araçlardan birini yoğun biçimde kullandığımı belirtmek isterim: *Armenian Architecture: A Documented Photo-Archival Collection on Microfiche for the Study of Armenian Architecture* (Zug, İsviçre: Inter Documentation, 1980-1990). Bazı Amerikan araştırma kütüphanelerinde mevcut olan bu mikrofiş derlemesi, Vasken L. Parsegian'ın yönetiminde oluşturulmuş, Krikor Maksoudian ve Lucy Der Manuelian tarafından yazılmış ve düzenlenmiştir. Harput için bkz. cilt 6, A-3001'den A-3084'e kadar mikrofişler.
 - 2 Bu anıtların yer aldığı, en çok bilinen Batı araştırmalarının iki örneği için bkz. Sirarpie Der Nersessian, *Armenian Art* (Paris: Arts et Métiers Graphiques, 1978) ve Jean-Michel Thierry ve Patrick Donabédian, *Armenian Art* (New York: Abrams, 1987).
 - 3 Ermeni yapıları konusundaki bilimsel literatürün gelişimi için bkz. Christina Maranci, *Medieval Armenian Architecture: Constructions of Race and Nation* (Louvain: Peeters, 2001).

Harput'un Ortaçağ mimarisi buna önemli bir örnektir. Bölgede bulunan çok sayıdaki askeri ve dini anıt, Ermeni mimarisinin bilinen biçim ve tekniklerini sergilemekle kalmamakta, aynı zamanda yöre toplumunun, Ermeni olmayanlarla sürekli temasla biçimlenen toplumsal ve kültürel yapısına da ışık tutmaktadır.⁴ Bu bölge antik dönemde Dzopk ya da Sophene olarak biliniyor ve Ardaşesyan ile Arşaguni krallıklarının bir parçasını oluşturuyordu. 6. yüzyılda, yarı-özerk bir dönemden sonra burası Bizans'ın idari bir birimi oldu, sonraki yüzyılda Bizans ile Arap güçleri arasında tampon bölge işlevi gördü. 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra bölge Bizanslılardan Selçukların eline geçti. Daha sonraki yüzyıllar, kısa süreli ve yerel yönetim düzeyinde olsa da, Moğollar, Memlûkler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenler, Timurlular ve sonra da küçük Müslüman hanedanların istilalarına tanık oldu.⁵ Osmanlı yönetimiyle birlikte Harput Ermenileri görece varlıklı ve istikrarlı bir toplum inşa edebildi, bu durumu soykırım zamanına kadar sürdürebildiler.

HARPUT KALESİ

Harput'un en çarpıcı Ortaçağ anıtlarından biri, kentin üstündeki kayalık tepenin zirvesinde bulunan büyük kaledir. Kalenin Urartu döneminde yapıldığı, sonra Sophene'nin Ermeni kralları zamanında yeniden inşa edildiği düşünülmektedir; daha sonra birkaç renovasyon aşamasından geçen kale, 19. yüzyılda taş ocağı olarak kullanılıyordu.⁶ 1970'li yıllara ait belgesel fotoğraflarda, çevre duvarı aşağıdaki kentten açıkça görülebilen, görece iyi korunmuş bir yapı vardır (Şek. 1). Yaklaşık iki metre yüksekliğinde ve yaklaşık 1,5 metre derinliğinde olan ve iç odalardaki gibi, boşlukları moloz taşlarla doldurularak büyük taş bloklarla yapılmış surların çoğu bölümü masiflik-

4 *Armenian Architecture*, 6, A-3001, B9-C5, kapsamlı bir tarihi değerlendirme ve zengin bir kaynakça sunuyor.

5 1507'de İranlı Şah İsmail Harput'a saldırdı ve kenti yağmaladı.

6 Kale hakkında daha fazla değerlendirme için bkz. *Armenian Architecture*, A-3001, c. 1.

lerini korumaktadırlar. Kale, Robert Edwards'ın birçok makalesinde ortaya koyduğu gibi, Ermeni askeri mimarisinin karakteristik unsurlarını yansıtır.⁷ Yapının çevresi geometrik bir tasarıma uymaz, üzerine yapıldığı arazinin doğal girinti ve çıkıntılarını izler. Çevre duvarlarında ara ara görülen yuvarlak kuleleri ya da burçları da karakteristiktir. Bu yapıların yuvarlak biçimi, duvarları yıkmak için yapılan "lağım dehlizi açma" uygulaması için caydırıcı niteliktedir. Ana kapının tasarımı da Ermeni inşaat tekniklerinin tipik bir örneğidir: Kale duvarlarına dikey değil, duvarla sıfır biçimde yerleştirildiği için, işgalcileri duvarların üstündeki yollarda konumlanmış askerlerin saldırılarına karşı savunmasız bırakmaktadır. Diğer savunma önlemleri arasında, kalenin iç odalarını yakındaki köylere bağlayan bir yeraltı geçidi ağı vardır.

HARPUT BÖLGESİ KİLİSELERİ

Eski Harput kentindeki Surp Garabed, Surp Isdepanos, Surp Asdvadzadzin ve Surp Hagop gibi kiliselerden geriye çok az şey kalmıştır.⁸ İlginçtir ki, Surp Asdvadzadzin'in, Morenik [Çatalçeşme] köyündeki bir mabede karşılık yerel Süryani cemaatine verildiği söylenmektedir.⁹ Kapsamlı renovasyon, camiye dönüştürme ya da en kötüsü kasıtlı tahribat nedeniyle, bölgedeki anıtların çoğu artık orijinal biçimini korumamaktadır. Kentten biraz uzakta 70 Ermeni kilise ve manastırı daha, şu ya da bu biçimde, ayakta kalmıştır.

7 Bkz. örn. *The Fortifications of Armenian Cilicia* (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1987) ve "Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey," *Dumbarton Oaks Papers* 39 (1985): 15-38.

8 Maksoudian'ın belirttiğine göre, Surp Isdepanos 18. yüzyılda camiye çevrilmiş. Bir sonraki yüzyılda Ermenilere onun yanında, aynı azize adadıkları bir kilise yapma izni verilmiş (*Armenian Architecture*, 6, A-3001, C2). Diğer kiliseler arasında Surp Nişan ve Surp Sarkis vardır. *Armenian Architecture*, 6, A-3001, C1-C3'te bunlara ve çevredeki diğer anıtlara ilişkin kısa bir yorum ile ek referanslar verilmektedir.

9 Kilise değiş tokuşu kültürel, toplumsal ve antropolojik sonuçları nedeniyle çok ilgi çekicidir ve Harput'taki vakanın daha fazla incelenmesi yararlı olacaktır.

Mimari ve tarihi bağlantıları nedeniyle en önemli örnekler arasında Khule (Khulevank), Dzovk'daki Surp Nişan, Tadım ve Til [Korluca] kiliseleri bulunur.¹⁰

KHULE MANASTIRI

Khule Manastırı (Khulevank) bugünkü Elazığ (Mezre) yakınlarındadır.¹¹ Geleneksel görüşe göre, yapı havari Taddeus tarafından kurulmuş, 10. yüzyıl tarihçisi Isdepanos Daronetsi'nin sözünü ettiği Movsisavank Manastırı ile de ilişkilendirilmiştir.¹² Ancak, Khule ile ilgili ilk somut belge kilisenin kapısındaki, Husik adlı birisinin 1301'de kiliseyi renove ettiğini belirten yazıttır.¹³ Kilisenin bu dönemde faal olduğunu, yapının çevresinde bulunan 13. ve 14. yüzyıldan kalma çok sayıdaki mezar ve çarpıcı bir arkeolojik bulgu kanıtlamaktadır. 1830'larda renovasyon çalışması için bölgede bulunan bir ekip, üstünde Kilikya Kralı Hetum ile Katolikos Nerses Şnorhali'nin mühürleri olan 13. yüzyıla ait bir kutsal yağ şişesi buldu.¹⁴ Bu bulgunun işaret ettiği, manastırın dini ve kültürel bir merkez olarak önemli bir yere sahip olduğu görüşü, 15 ile 17. yüzyıllar arası dönemde burada çok sayıda elyazmasının kopya edilmiş olduğu bilgisiyle de desteklenmektedir. Manastır, Ermeni Soykırımı'na kadar önemli bir hac merkezi olarak kaldı, bundan sonra ahır olarak kullanılmaya başlandı.

Khule Manastırı'nda bir kilise, bir yurt, keşiş hücreleri ve 1895 katliamlarından sonra yapılan, 19. yüzyıla ait bir yetimhane vardır. Gundolf Bruchhaus'un 1975 tarihli fotoğrafından, kilisenin bugün

10 Bölgenin diğer manastırları arasında Surp Kevork, Surp Barsam, Kesrig [Kızılay] yakınlarındaki Surp Mamas ve Sursuri'deki Surp Kevork bulunmaktadır.

11 Bu bölgenin ayrıntılı bir incelemesi ve konuyla ilgili başka kaynak bilgileri için bkz. *Armenian Architecture*, 6, A-3083, A1-A4.

12 age, A2.

13 age. Yazıt şöyledir: "Bu ışık kaynağı (büyük olasılıkla kilise kastedilmektedir) 1301 yılında *oikonomos* (kâhya) Husik adına yeniden inşa edilmiştir." Kilisenin ithafı, haminin kimliği hakkında bir inceleme ve ek epigrafik kayıtlar için bkz. *Armenian Architecture*, 6, A-3083, A1-A3.

14 age, A2.

bir evin zemin katı işlevi gördüğü anlaşılmaktadır (Şek. 2). 19. ve 20. yüzyıllardaki renovasyonlardan dolayı değişmiş olduğu şüphesiz olan manastırın şimdiki durumu fazla etkileyici değildir: Düzensiz döşenmiş, kesilmemiş taşlarla kaplı, küçük dikdörtgen bir yapıdan ibarettir. Taçkapı, güney duvarının batı ucundadır, kapı kasası dikmeleri, uzun bir taşı kısa bir taş izleyecek şekilde düzenlenmiş kesme taş duvarla birleştirilmiş ve üstüne monolitik kemerli bir lento yerleştirilmiştir (Şek. 3).

Yapının içi daha çok bir Ortaçağ Ermeni kilisesi izlenimi vermektedir (Şek. 4). Merkezi planlı ve kubbeli mekân, dört çift serbest payanda ve bir nefle iki yan sahına bölünmüştür ve payandalar tonozu taşımaktadır. İki yanında iki katlı yan odalar bulunan apsisin önündeki kubbeli açıklık, batıda bir çift sütunla, doğudaysa payanda ayaklarıyla desteklenmiştir. İç mekân birkaç sütun başlığının üstündeki yazıtlarla donatılmış ve tarihi belirsiz bir duvar resmi programıyla bezenmiştir.

SURP NİŞAN MANASTIRI

Gölcük'te [Hazar Gölü] küçük bir adanın üstünde, bir Ermeni manastırının kalıntılarının suyun yüzeyine yükseldiği yer, Harput bölgesinin en etkileyici manzaralarından birini sunar (Şek. 5).¹⁵ Şimdi Yılan Adası denilen bu yerdeki yapı grubu bir zamanlar Surp Nişan olarak biliniyordu ve 1820'lerde gölün düzeyi yükselip adayı sular altında bırakana kadar manastır olarak faal biçimde kullanılmaktaydı. Çarpıcı görünümüne rağmen manastırın tarihi hakkında çok az bilgi kalmıştır ve kuruluş koşulları ve tarihi hakkında farklı fikirler vardır. Manastıra dair günümüze kadar kalan en erken referans 15. yüzyıla ait bir kolofonda bulunmaktadır.¹⁶ Ancak yakın geçmişi hakkında daha çok şey bilinmektedir: Adaya su bastığı zaman manastırdaki

15 Daha fazla yorum ve referans için bkz. *Armenian Architecture*, 6, A-3085, A1-A3.

16 Alana, ünlü gezgin Simeon Lehatsi'nin anlatısında da değinilir (*Armenian Architecture*, 6, A-3085, A3).

kutsal emanetler ve Kutsal Haç'ın bir parçası başka bir yere götürülmüştü. Suyun yol açtığı tahribattan sonra bile manastıra ait yapılar yöre Ermenileri için bir toplanma alanı, Meryem'in Göğe Yükselişi kutlaması için popüler bir yerdi. 1909'da yeniden inşası doğrultusunda bir girişimde bulunulmuş, ama bu çaba soykırım zamanında yarıda kalmıştı. Krikor Maksoudian'a göre bu alan kısa bir süre katliamlardan kurtulanlar için bir sığınak olmuştu.¹⁷

Surp Nişan'ın fiziksel görünümüne ilişkin bilgilerimiz, Bruchhaus'un 1975 tarihli belgesel fotoğrafları ile yerel sözlü tarih çalışmalarından gelmektedir. Manastırda, aralarında harç katmanları bulunan tuğladan ya da taş plakalardan yapılmış, kemerli ve beşiktonozlu birçok oda bulunduğu anlaşılmaktadır (Şek. 6). Yerel kaynaklara göre ana kilisenin üstyapısı kubbeliydi, taştan yapılmıştı ve hem yazıtlarla, hem de kabartma heykellerle donatılmıştı.¹⁸

TADIM MANASTIRI

Elazığ'ın güneyinde, Tadım'ın kuzeybatısındaki Mezrazi köyünde, araştırmacıların Tadım manastırı olduğuna inandığı bir yapılar topluluğu bulunuyor. Burası zengin bir tarihi geçmişe sahip. Yerel inanışa göre, manastır havari Taddeus tarafından kurulmuş; 7. yüzyılda da Dördüncü Ermenistan'ın piskoposunun ikametgâhı olma ihtimali var.¹⁹ Ancak, Tadım'la ilgili en erken yazılı referansa 17. yüzyıl kolofonlarında rastlanmaktadır. 1915'e kadar manastır geniş arazilere sahipti, bölgedeki dokuz köy üstünde yargı yetkisi vardı ve hacılar için önemli bir merkezdi.

Manastır bugün dört yanını saran otlarla, harabe halinde durmaktadır. Ancak kalıntılar yapının orijinal görünümünü hakkında bir fikir verebilecek düzeydedir. Planda, orta açıklıktan dört kol yayılır, batı ucunda dikdörtgen bir antişambr ya da *gavit* vardır (Şek. 7). Dış

¹⁷ age, A1.

¹⁸ Maksoudian'a göre, epigraf ve rölyefler 1922'de, gölün suları geçici olarak çekildiğinde ortaya çıkmış.

¹⁹ *Armenian Architecture*, 6, A-3086, B3-5.

duvarlarındaki düzensiz sıralama ve ciddi miktarlarda harç kullanımı nedeniyle, bu odanın daha geç tarihli olduğu düşünülmektedir. Buna karşın, güney uçta görünen orijinal taş işçiliği, araları taş döşek iç dolguyla sıkıştırılarak sık aralıklarla döşenmiş, düzgün ve iyi kesilmiş kaplama taşlarıyla kendini belli eder (Şek. 8). Yapı geniş, kısa bir kasnak üstündeki kubbeyle kapatılmıştır; kasnağın plakaları, cephelerinin çoğunda olduğu gibi, hemen hemen tümünden çıkarılmıştır.

Yapının tek giriş yeri, en güneyde, işlevi belirsiz olan ve muhtemelen Kavit gibi, yapı topluluğu içindeki diğer yapılardan daha geç bir tarihte yapılmış küçük, dikdörtgen bir odanın hemen batısındadır. Kapıdan Kavitin, alanı üç sahına bölen dört sütunun göze çarptığı kare şeklindeki iç mekânına girilmektedir. Sütunlar zirvede hafifçe sivri kemerler oluşturmaktadır; kemerler duvar bindirmeleriyle bağlantılı olarak, yukarıdaki beşiktonozlara destek sağlamaktadır (Şek. 9). Kavitin doğu ucunda, kiliseye girişin iki yanında iki dikdörtgen oda vardır.²⁰ Kemerler düzgün, kare şekilli kesme taşla kaplanmıştır, duvarlar ve tavansa yontulmamış taş ve ağır harçtan oluşmaktadır.

Kilise esas olarak *tetrakonçal* (dört taraktonozlu) biçimdedir; yarı dairesel kolların her birinin tepesinde bir fırintonozu ve kemerli bir kafesoyma penceresi vardır. Kolların kesiştiği noktada, kasnağın hemen altındaki ek dört kemerli pencereyle aydınlatılan, kubbeli açıklık bulunur. Bruchhaus'un fotoğraflarının da teyit ettiği gibi, bu üstyapı en az 1975'e kadar duruyordu. Gerek Kavitin içinde, gerekse kilisede sıva ve boya izleri korunmuştur ve hem iç, hem de dış yüzeylerde, büyük olasılıkla hacılar tarafından kazınarak çizilmiş hac işaretleri görülmektedir (Şek. 10).

TİL KİLİSELERİ

Bir zamanlar Harput'un kuzeydoğusundaki Çarsancak [Akpazar] bölgesinde, Yukarı Fırat (Murat Çayı) kıyısında bulunan Til [Korluca] köyünde üç Ortaçağ kilisesi vardı. Maksoudian, bu yapıların

²⁰ Kavitin kuzey duvarının doğu kesiminde iki niş bulunur, ama bunların işlevi belirsizdir.

1980'lerde Keban Barajı'ndan taşan sularla yok olduğunu tahmin etmektedir.²¹ Kiliseler en azından Gabriel Boudoyan ile Jean-Michel Thierry'nin alanda mimari incelemeler yaptıkları 1975 yılına kadar ayaktaydı; bilgilerimizin temelini de bu incelemenin kayıtları oluşturuyor.

Kiliselerden biri, köyün en doğu ucundadır ve kubbeli bir *trikonçaldır* (üç taraktonozlu) (Şek. 11).²² Kilisenin dış görünümü zamanla değişmiştir: Kubbe iskeleti ve kasnak kalmış, ama orijinal konik çatı ve saçak silmesi seviyesindeki heykel devrilmiştir.²³ Renovasyonlar da yapılmıştır: Aslında tuğla ve harçtan oluşan taş işçiliğinde, taş kaplama plakalarla yapılmış tamirlerin izleri gözlenmektedir. Özellikle batı kapısının dramatik yeniden inşaat izleri taşıdığı anlaşılıyor; nitekim, bu inşaat çalışmalarının kapı girişinin gitgide küçülmesine yol açan çeşitli aşamalarını görmek mümkün (Şek. 12). Orijinal giriş kemeri, kemer taşı biçiminde düzenlenmiş tuğlalardan yapılmıştı; ancak şimdi kemerin altına büyük, yatay bir lento konulmuş.

Kilisenin içinde, merkezi açıklık dört kolla çevrelenmiştir: Batısında kısa, dikdörtgen bir açıklık ile doğu, kuzey ve güneyinde üç apsis (Şek. 13). Bu kollar, tonozbingiler üstündeki bir kubbede kesişen sivri beşiktonozlarla örtülmüştür. Fotoğrafın çekildiği tarihte sağlam olan kubbenin iç kısmı, eşmerkezli tuğla sıralarından yapılmış; bu Ermeni inşaat geleneklerinden çok Bizans'ta yaygın olan bir tekniktir (Şek. 14). Kilisede Yunan varlığına dair başka bir kanıt da iç mekânı bezeyen duvar resimleri planında bulunabilir. Kötü durumda da olsa, resimlerin bazılarında Yunanca yazıtlar korunmuştur; bu yazıtlar henüz hiçbir yerde yayımlanmamıştır. Boudoyan ve Thierry'ye göre, plandaki imgeler arasında güney apsisteki bir Tebliğ sahnesi ile tonozbingiler üzerindeki Konstantinos ve Helena portreleri yer almaktadır. Kayda değer ve ilginç bir ayrıntı olarak şunu da belirte-

21 *Armenian Architecture*, 6, A-3084, C3.

22 Maksoudian, Gabriel Boudoyan ile Jean-Michel Thierry'nin raporunun bu kiliseyi, Palu'nun kuzeybatısındaki bir başka Til köyündeki alanla karıştırdığına işaret etmektedir. (*Armenian Architecture*, 6, A-3084, C3).

23 Kasnak panolarının enleri farklıdır: ana eksenin dört panosu yaklaşık iki metreken, diyagonal panolar yalnızca 1,5 metre kadardır.

lim: Orta Bizans kiliselerinin standart bezeme programlarında tonozbingilerde genellikle ziyafet dizisinden sahneler yer alır. Bu nedenle, Konstantinos ile annesinin böyle olağandışı biçimde öne çıkarılmasını, manastırın Kutsal Haç'ın bir parçasına sahip olduğuna yormaktan alıkoyamıyor insan kendini, çünkü geleneksel inanışa göre Haç'ı bulan kişi Helena'dır. Resimlerin tarzı da Bizans gelenekleriyle ilişkilendirilebilir: İnsan figürlerinin çehreleri, Orta Bizans resimlerindeki gibi vurgulu biçimde dar ve uzundur. Dolayısıyla, Yunan izleri taşıyan inşaat uygulamaları, yazıtlar ve resim tarzı, kilisenin bir Ermeni değil, Bizans kuruluşu olduğu fikrini vermektedir.²⁴ 10. ve 11. yüzyıllarda bölgedeki güçlü Yunan varlığı, bu tezi daha da desteklemektedir. Mümkünse alanın ve tarihi kaynakların incelenmesinin sürdürülmesi bu konuya ışık tutabilir.

Bu yapının biraz batısında, 6x12 metre ölçeğinde, küçük ve dikdörtgen ikinci bir kilise vardır. Batı cephesine yerleştirilmiş taçkapı, taş bir alınlık tablasını destekleyen masif bir dikme ve lentodan yapılmıştır. Blokların büyüklüğü yapının yaşına işaret edebilir; Ağts'taki 4. yüzyıla ait mezarda, kapı kasasının yapımında bunlara benzer, büyük monolitler kullanılmıştı.²⁵ Duvar içlerine daha sonraki bir tarihte bir dizi haçkar (oymalı haç taşı) yerleştirildiği anlaşılmaktadır;

24 Boudoyan ve Thierry, resimlerin Bizans ve doğu unsurlarını birleştirdiğini savunmakta, ressamın bir Bizans piskoposu hamiliğinde çalışan Ermeniler olduklarını önermekte ve resim planını 9. ya da 10. yüzyıla tarihlemektedirler. Binanın ya bir 7. yüzyıl Ermeni ya da 9. yüzyıl Bizans yapısı olduğunu öne sürerler. Bkz. Gabriel Boudoyan ve Jean-Michel Thierry, "Les églises de Thil (Korluca) dans le vilayet de Tunceli (Turquie)," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 9 (1972): 179-92.

25 Ağts mezarının antik bir mezar olduğu iki erken tarih kitabı tarafından teyit edilmektedir: *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran P'atmutiwnk')*, çev. ve yorum Nina G. Garsoïan (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989), IV. 24, s. 158 ve *Moses Khorenats'i, History of the Armenians*, çev. ve yorum Robert W. Thomson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), III.27, s. 283. Bu metinler mezarın 4. yüzyıldan kaldığını doğrulamaktadır. Anıtın bir özeti ile ek referanslar için bkz. Thierry ve Donabédian, *Armenian Art* ve Suren Mnatsaganyan, *Haygagan vağ miçnataryan memoryal huşartzanner* [Erken Ortaçağ Ermeni Anıtları] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1982).

bu Mren'deki kubbeli bazilika (7. yüzyıl) ile Keğart Manastırı'nda (10-13. yüzyıllar) da kullanılan bir tamir tekniğidir.

İç mekân sahınlarla bölünmemiş, yanal duvar ayaklarına yaslanan bir çapraz kaburgayla doğu ve batı yarılarına ayrılmıştır. Yapının doğu yarısı, doğu tarafının kalın duvarlarını delen pencerelerle aydınlatılan, iki derin apsisle sona erer (Şek. 15). Bu pencereler yontulmuş Malta haçlarıyla bezenmiş ve apsisleri ayıran bir payanda ayağın üstünde duran bir taşla başka bir haç oyulmuştur. İç mekân orijinal halinde sıvayla kaplıymış, sıva heterojen bir inşaat tekniği uygulamasının üzerini örtmekteymiş, Beşiktonozların tuğla sıralarının düzensiz olduğu anlaşıyor, çapraz kemerse taşlardan yapılmış (Şek. 16). Kilisenin planı onu Ermenistan'daki bir grup çift apsisli anıtla ilişkilendirmektedir; Thierry bunların evli çiftler için ikili mezarlar olarak kullanılmış olabileceklerini öne sürmektedir.²⁶

Bu üçü arasında, Til'in batı tarafında bulunan haç biçimli kilise, tarihi ve mimari açılarından en önemlisidir. Yazıtıyla 986'ya tarihlenen anıt, Boudoyan ve Thierry'nin ziyareti sırasında iyi durumdaydı ve tipik Kafkas profilini hâlâ koruyordu: Dört alınlıklı kolun kesiştiği yerden yükselen, çokgenli bir kasnağın üstünde konik bir çatı (Şek. 17). Yapı büyük değilmiş, yüksekliği çatının tepesinden zeminine yalnızca 10,5 metreymiş; düzgün kesilmiş kaplama taş arasına moloz taşlar doldurularak inşa edilmiş. Orijinal yapıya büyük olasılıkla daha geç bir tarihte eklenen, masif bloklarla çerçevelenmiş bir kapı, kiliseye giriş sağlıyordu; ama ilginçtir, bu kapı yapının batısında değil, güney cephesinde bulunur (Şek. 18). Haç kollarının uzunluklarının eşitsiz oluşu da çarpıcıdır: Batı kolu, güneydekinin neredeyse iki katı uzunluktadır. Ancak merkezden yayılan tüm mekânlar, kasnakta kesişen beşiktonozlarla kapatılmıştır. Aydınlatma doğu apsisi, batı kolu ve kasnağın çeşitli bölümlerindeki tek pencerelerle sağlanmıştır.

Ortaçağ Ermeni kiliselerine özgü görünümüne rağmen, yapının bir Süryani yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Maksoudian, yapının yüzeylerinin Süryanice epigrafiyle kaplı olduğunu, 10. yüzyıldan kalma

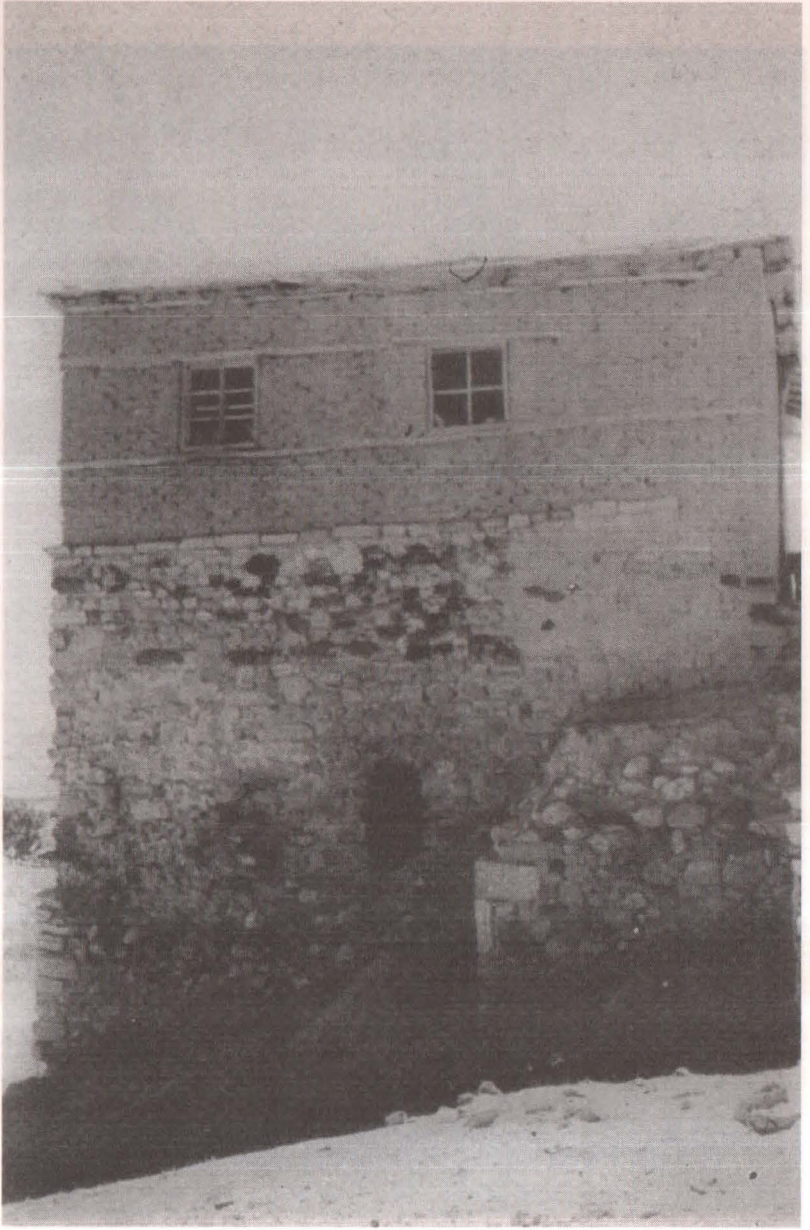
26 Jean-Michel Thierry, "Les églises arméniennes à double abside," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 18 (1984): 515-49.

bir de kuruluş yazıtı olduğunu belirtir. Gene Maksoudian'ın ifadesine göre, Til [Korluca] köyünün yerel Süryani topluluklarıyla bağlantıları biliniyordu. Bölge, 16. yüzyıl sonuna kadar bir Yakubi piskoposluk merkeziymiş. Maksoudian, 19. yüzyılda köyde hâlâ yedi Süryani kilisesi olduğunu belirtir. Söz konusu bağlantı kilisenin atipik güney giriş noktasını açıklayabilir, çünkü bu planlama biçimi Ermeni kiliselerinden çok Süryani kiliselerinde daha yaygın bir özelliktir ve belki de Süryanilerin dini törenlerinin gerekliliklerini yansıtmaktadır.

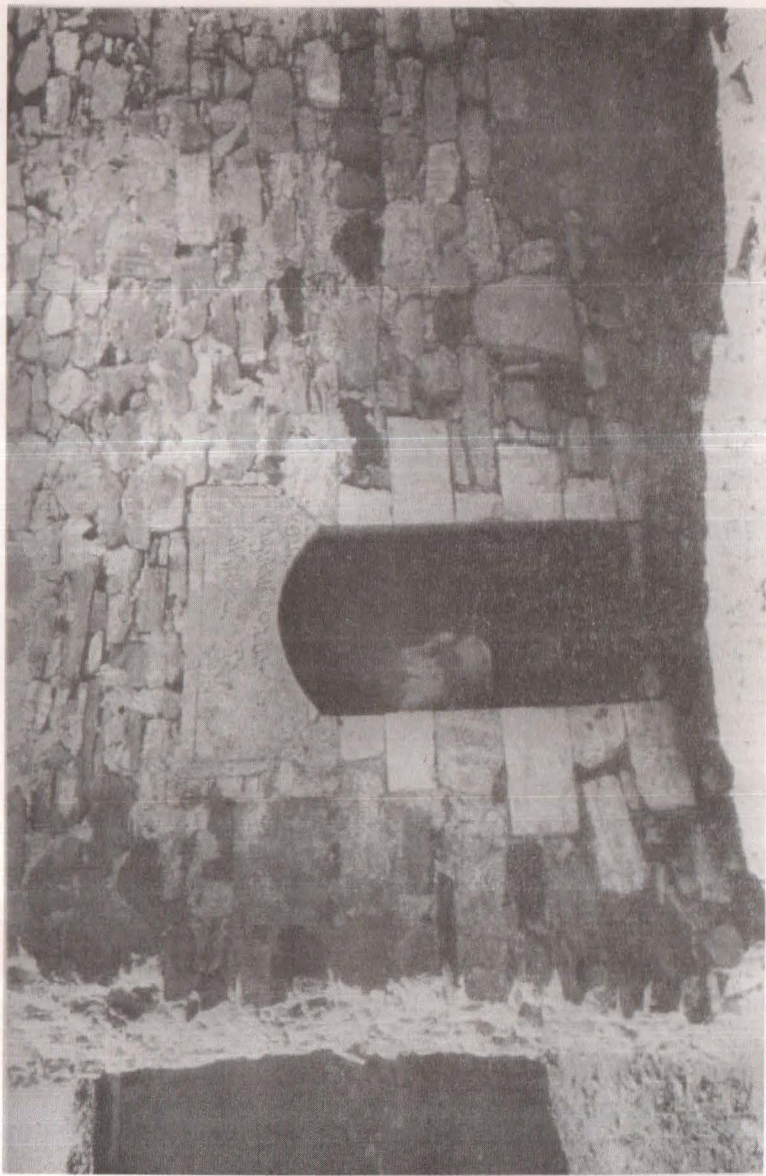
Harput'un Ortaçağ anıtları, Ortaçağ Ermeni mimarisi incelemeleri için bir dizi önemli mimari ve tarihi problem sunmaktadır. Harput Kalesi ve Til'in çift apsisli kilisesi gibi bazı yapılarda, Ermeni mimarisinin gelişimindeki önemli eğilimlerin yerel temsilcilerine rastlanmaktadır. Khule ve Surp Nişan manastırları gibi diğer yapılar ise, bölgenin uzun bir süre dini ve kültürel bir merkez olarak önemini koruduğuna işaret etmektedir. Öte yandan Til'in iki kubbeli kilisesi, sanatsal alışverişe kanıt oluşturuyor. Trikonçal kilise Yunanca yazıtlar, Bizans resminden unsurlar ve Bizans inşaat teknikleri içerse de, haç biçimli yapısı, epigrafisinin kanıtladığı gibi, yerel bir Süryani cemaati için inşa edilmiş görünüyor. Ne var ki, önemlerine rağmen bu anıtların hiçbiri araştırmacılar için ilgi odağı olmamıştır. Bu yapıların yakından incelenmesi, yalnızca Ortaçağ Harput'unun sanatsal ve tarihi dünyalarına dair kavrayışımızı değil, daha genel olarak Ermenistan'da Ortaçağ inşaat tekniğinin gelişimine dair kavrayışımızı da zenginleştirecektir.

Şekil 1: Harput Kalesi

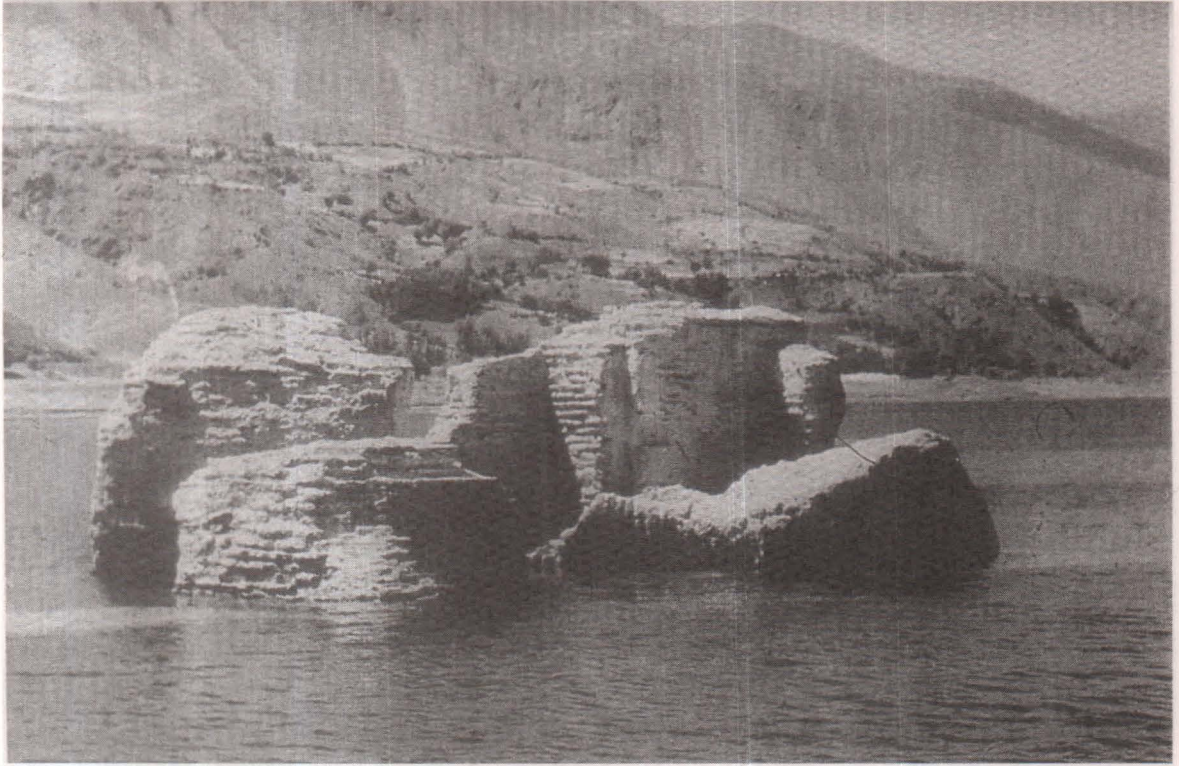
Şekil 2: Khule Manastırı (Khulevank)

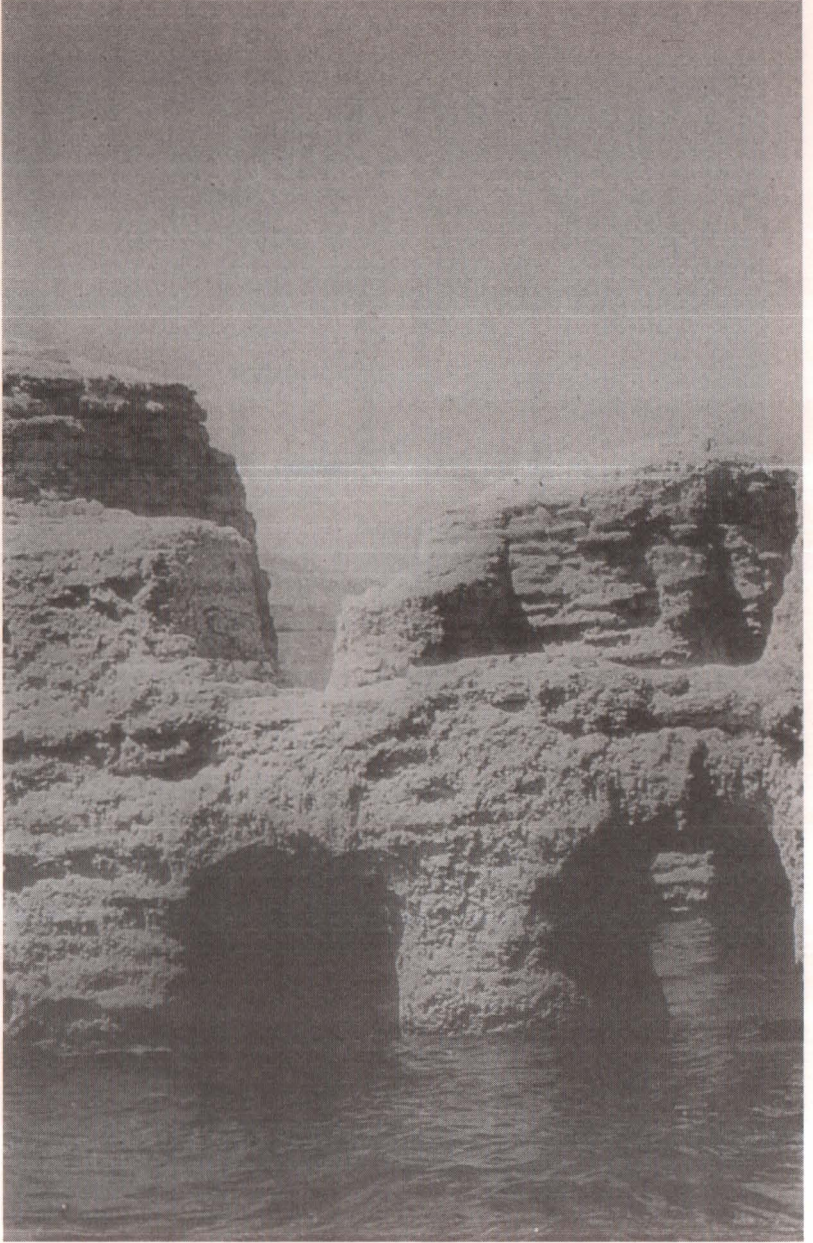
Şekil 3: Khule Manastırı: Kapı

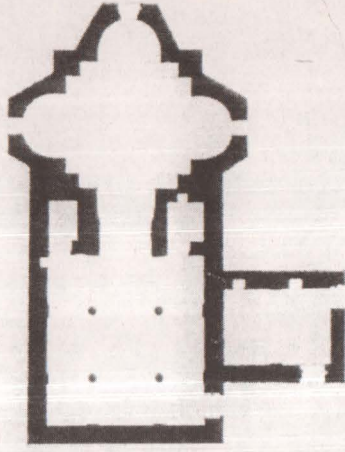
Şekil 4: Khule Manastırı: İç mekân

şekil 5: Surp Nışan Manastırđ, Dzonk

Şekil 6: Surp Nişan Manastırı, Dzopk

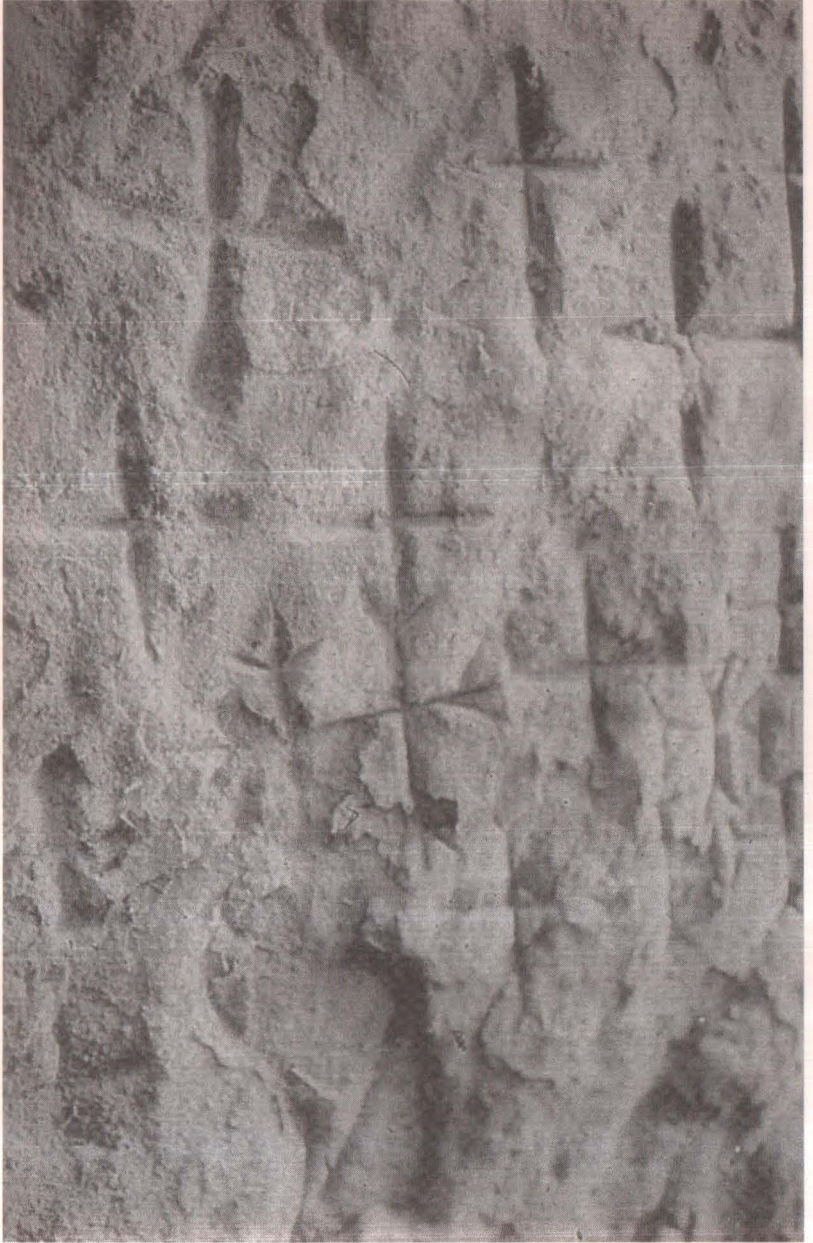
Şekil 7: Tadım Manastırı: Plan

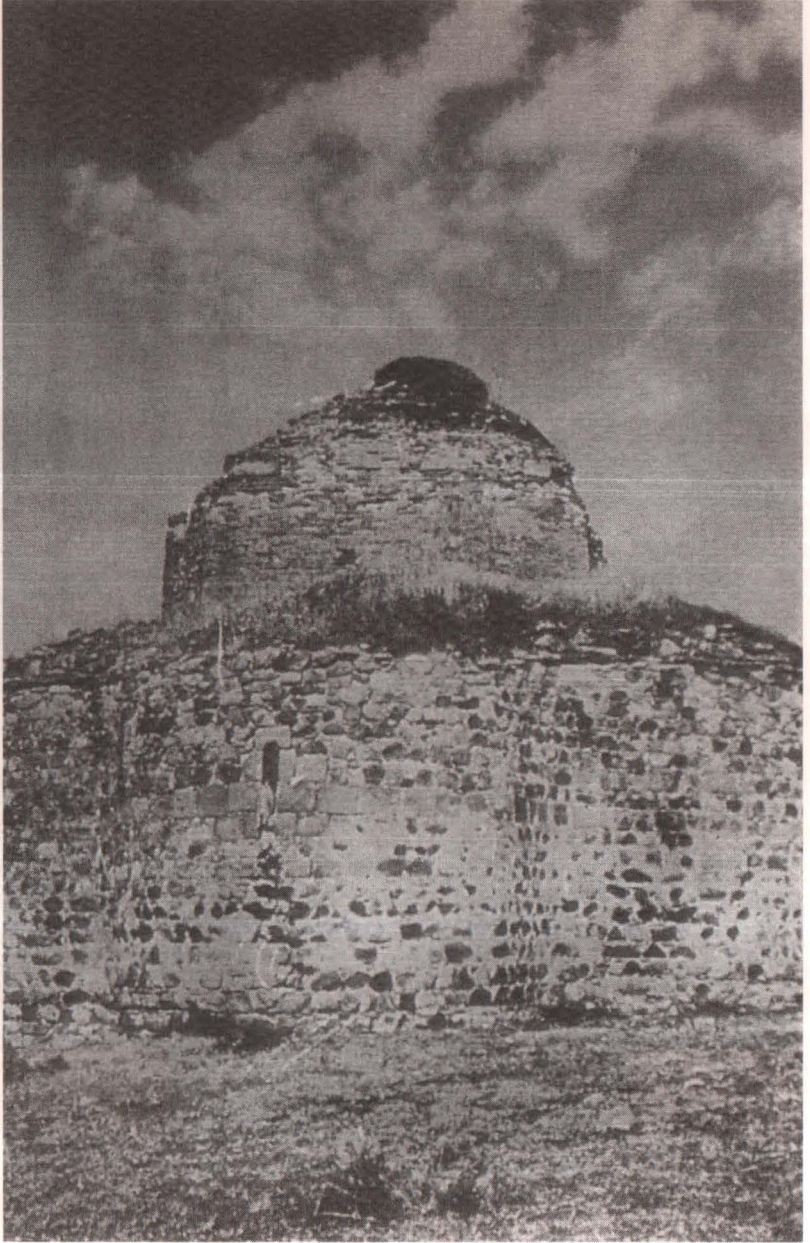
Şekil 8: Tadım Manastırı: Güney dış cephe

Şekil 9: Tadım Manastırı: Kavit iç mekân

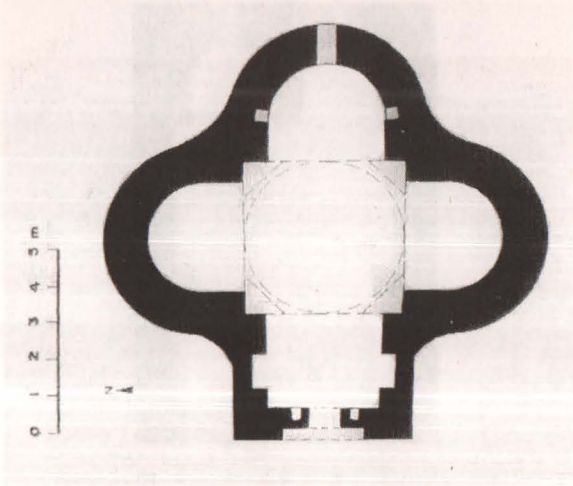
Şekil 10: Tadım Manastırı: Kavut duvara kazınmış haçlar

Şekil 11: Til: Kubbeli trikonçal kilise

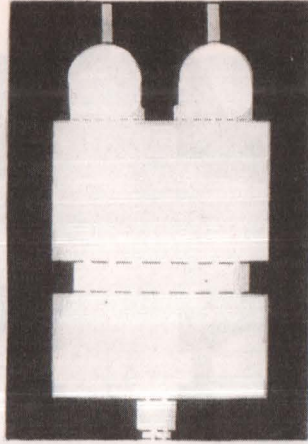
Şekil 12: Til: Kubbeli trikonçal kilise, batı kapısı

Şekil 13: Til: Kubbeli trikonçal kilise, plan

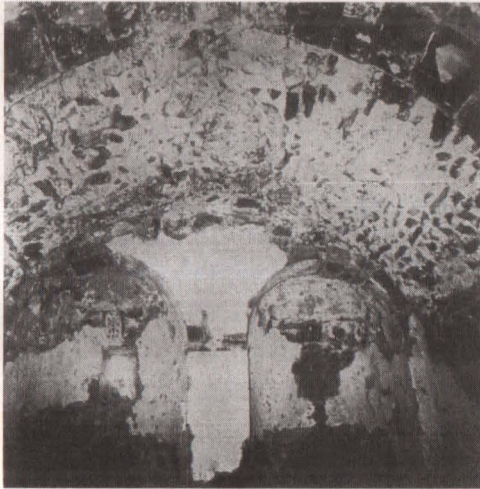

Şekil 14: Til [Korluca]: Kubbeli trikonçal kilise,
kubbenin içeriden görünümü

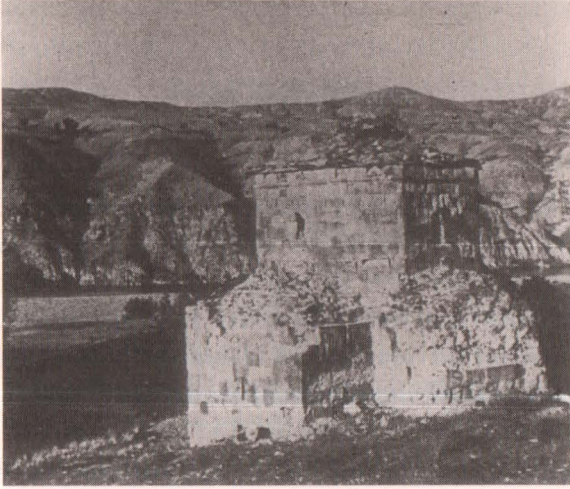

0 1 2 3 4 5 m

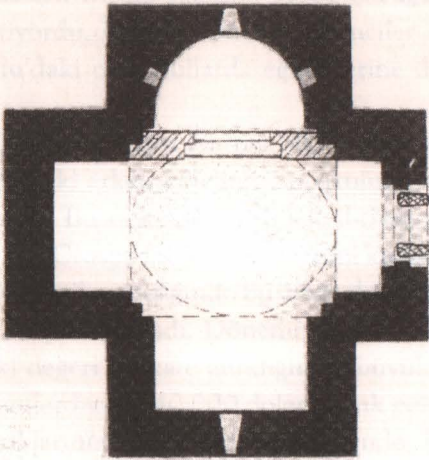
Şekil 15: Til: Çift apsisli kilise, plan

Şeki 16: Til: Çift apsisli kilise, doğu dış cephe

Şekil 17: Til: Kubbeli haç biçimli kilise

Şekil 18: Til: Kubbeli haç biçimli kilise, plan

Fırat (Ermenistan) Koleji'nin Mirası

Frank Andrews Stone

1870'ler Harput'taki Amerikan Protestan Misyonu'nun (AB-CFM) desteklediği okullar için büyüme zamanıydı. Bu büyüme, padişahın uyruklarına fazladan ağır bir vergi yükü getiren 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı'na ve askere almaların tüm olumsuz etkilerine rağmen gerçekleşti. Eğitimdeki bu başarının bir nedeni de Harput ve çevresindeki Protestan etkisiydi. Harput Ermeni Protestan Birliği 1865'te kurulmuştu, 1877'de bölgede yirmi iki küçük kilise ve otuz Ermeni Protestan rahip vardı. Dönemin kayıtlarına göre 5.612 kişi düzenli olarak Protestan ayinlerine katılıyordu ve bu kişilerin 1.332'si Protestan olmak üzere Ermeni Apostolik Kilisesi'nden ayrılmıştı. Protestan Birliği yaklaşık 2.500 çocuğun kayıtlı olduğu 83 ilkokul işletiyordu. İlkokulu bitiren öğrenciler Arapkir, Harput, Malatya ve Palu'daki ortaokullarda eğitimlerine devam edebiliyorlardı.¹

Bu kapsamlı altyapı, hepsi Harput'taki misyon yerleşkesinde bulunan orta düzeydeki erkek kolejine, kız okuluna ve papaz okuluna öğrenci sağlıyordu. Bu noktada bir koleje ihtiyaç olduğu açıktı; bu nedenle Rahip Dr. Crosby H. Wheeler, iznini kullanmak için Amerika Birleşik Devletleri'ne gittiğinde bu amaç doğrultusunda 140.000 dolardan fazla bir para topladı. Dönemin ekonomik durumu ve doların o tarihteki değeri dikkate alındığında, büyük bir rakamdı bu. Yöredeki Ermenilerden de 40.000 dolara denk gelen miktarda para toplandı; kaynaklarının kıtlığı düşünüldüğünde, bu fedakârca bir

¹ Hapet M. Philipbosian, haz., *Memoranda of Euphrates College (Formerly Armenia College)*, 1878-1915 (Boston, MA: Euphrates College Alumni Association, 1942), s. 72. Ayrıca bkz. M.A. Melcon, "The Growth, Influence and Needs of Euphrates College," *The Missionary Herald* 99:1 (Ocak 1903): 13-15.

katkıydı. Dolayısıyla, Ermenistan Koleji Fonu Mütevelli Heyeti 13 Mayıs 1878'de Massachusetts'te resmen kurulduğunda, bu girişimi güvenceye almak için elinde yaklaşık 181.000 dolar bulunuyordu. O dönemde, Amerikalılar tarafından oluşturulan fonlar için tüzel kişiliğin ABD'de yapılandırılması standart uygulamaydı. Daha sonra, kolej geliştikçe, mütevelliler muhtemelen Massachusetts'ten diploma alma yetkisi talep edeceklerdi. Amerikan Protestan Misyonu'na ait diğer birçok kolej Osmanlı devletince de yüksek eğitim kurumları olarak kabul edildi. Ancak, Osmanlı yetkililerinin Ermenistan Koleji'nin ismine yönelik itirazları nedeniyle, isim 16 Şubat 1888'de resmen Fırat Koleji olarak değiştirildi.

Kolejin temel amacı tüzüğünün II. maddesinde belirtilmişti:

Bu kolejin ana hedefi her alanda zeki Hristiyan liderleri hazırlamak ve böylece İsa'nın Kilisesi'ne, farklı uluslardan kitlelere bir Hristiyan medeniyetinin nimetlerinin sunulmasıyla sonuçlanacak hâkim etkiyi sağlamaktır.²

Ermenistan Koleji, ABCFM'nin Boston'daki İhtiyat Komitesi tarafından seçilen bir mütevelli heyeti tarafından yönetiliyordu ve bu özelliğiyle başka yerlerdeki ABCFM kurumlarına benziyordu. Bu daha sonra üyelerin ardıllarını seçtikleri, kendi kendini sürdüren bir heyet olacaktı. Ermenistan Koleji'ne hem kadınlar, hem de erkekler kayıt olabileceğinden, ABD'de yarı özerk bir örgüt olan Kadın Misyonlar Heyeti'ne mütevellilerin üçte birini aday gösterme hakkı tanınmıştı. Mütevelli Heyeti, Kolej başkanını seçecekti; başkanın Amerikan Protestan Misyonu üyesi olması gerekiyordu ve "bu görevi kabul edince misyoner olma niteliğini ve misyonerlik haklarını kaybetmeyecek"ti.³

Ermenistan Koleji'nin Türkiye'de görev yapan bir Yönetim Kurulu da vardı. Aslen bu kurulun üyeleri Harput'taki ABCFM misyonerleri tarafından seçiliyordu, ancak kurulda yerel temsil olması için de bir madde konulmuştu. Kolejin yerel seçmenleri vakıf fonu için 1.000 Türk lirası topladıklarında, Harput Protestan Birliği üyelerin-

2 Philibosian, *Memoranda*, s. 66.

3 *age*.

den birini Yönetim Kurulu'na sokma hakkına sahip olacaklardı. Yöreden toplanan para 2.000 Türk lirası sınırını aştığında, yöneticilerden üçü yerel Protestan topluluğundan olacaktı. Kolej mülklerinin sahipliği Boston'daki İhtiyat Komitesi'ne verilmişti; Komite bu yetkiyi daha sonra Yönetim Kurulu'na devredebilecekti. İlk anlaşmaya göre, 1925'ten sonra, "güvenli ve uygun olduğu görülür görülmez" ve İhtiyat Komitesi'nin onayıyla, mütevelliler tüm yatırım fonlarının gelirleri de dahil olmak üzere, kontrolü Yönetim Kurulu'na devretme yetkisine sahip olacaklardı. Ancak vakıf her zaman Amerikalı mütevellilerin sorumluluğunda olacaktı.⁴

Ne yazık ki, kolej I. Dünya Savaşı'nın kurbanlarından biri olduğundan, öngörülen bu koşullar hiçbir zaman uygulanamadı. Ancak dile getirilen bu koşullar, Boston'daki İhtiyat Komitesi'nin işine duygularını karıştırmayan işadamı üyelerinin hiçbir zaman kimseye "bedava bir şey" verme niyetinde olmadıklarını göstermektedir. Harput bölgesi Ermenileri vergilendirme olmadan temsil hakkı elde edemeyeceklerdi. Doğu eyaletlerinde yerel Protestanları engelleyen koşullar yüzünden, Ermenistan Koleji'nin yönetimine Harput halkının katılımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerikan Protestan Misyonu'na ait bir koleje daha ev sahipliği yapan kentlerinden biri olan Antep'e göre biraz daha azdı. Bu bağlamda İstanbul, Bebek'teki Robert Kolej'in hiçbir zaman bir ABCFM kurumu olmadığını unutmamak gerekir. Ama onun yönetiminde de 20. yüzyılın ileri tarihlerine kadar yerel katılım görece düştü.⁵

ABCFM misyonerlerinin Harput'ta eğitim alanında yol gösterici oldukları kuşkusuzdu, ama çok geçmeden bölgede başka rakip kurumlar faaliyet göstermeye başladı. Mezre [Mezra] ya da Mamuret

4 age.

5 age. Amerikan Protestan Misyonu'nun Merzifon'da, Batı Türkiye Misyonu sınırları içinde olan Anadolu Koleji adlı bir koleji daha vardı. Bu kolej 14 Mart 1894'te Massachusetts'te kurulmuş ve 1899'da Osmanlı hükümetinden onu "Amerikan Okulu" diye adlandıran bir ferman almıştı, ama okula Ali (üniversite) mertebesi verilmemişti. Anadolu Koleji'ndeki yönetim, Fırat Koleji'ndekine benzerdi. Kolej 1921'de Yunanistan'a, Selanik'in hemen dışında bir yere taşındı. Bkz. Frank A. Stone, *Academies for Anatolia* (Lanham, MD: University Press of America, 1984), s. 185-203.

ül-Aziz'de (bugünkü Elazığ), kolejden ancak beş kilometre uzaklıkta küçük bir Fransız Katolik Lisesi vardı. Harput'un içindeyse Müslümanların devam ettiği Osmanlı resmi sultanisi (lisesi) bulunuyordu. 1895'ten sonra Alman misyonerler Mezre'de, Ermeni yetimlerini eğitmek için başka bir ortaokul açtılar. Harput'ta ve çevredeki kasaba ve köylerde çok sayıda Ermeni Apostolik Kilisesi ilkokulu açıldı; bunların bazılarının başında Ermenistan Koleji mezunları vardı.⁶

Fırat Koleji ile –Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer ABCFM okulları da dahil– diğer okullar arasındaki önemli farklardan biri, bu raya hem kız, hem de erkeklerin kaydolabilmesiydi. Diğer olağandışı özelliği, toplam beş bölümü olmasıydı: yuva, ilk, orta, lise (akademi) ve kolej. Öğrencilerin çoğunluğu kolej öncesi düzeylerde okuyordu.

Bu gerçek Fırat Koleji'ndeki 1898-1899 akademik yılıyla ilgili istatistiklerde görülebilir:

Bölüm	Erkek	Kız	Toplam
Yuva	191	220	411
İlk	132	120	252
Orta	120	89	209
Lise	72	37	109
Kolej	33	37	70
TOPLAM	548	503	1.051

Bir önceki veriler, 1902-1903 akademik yılıyla karşılaştırılabilir:

Bölüm	Erkek	Kız	Toplam
Yuva	94	100	194
İlk	85	191	276
Orta	172	92	264
Lise	124	78	202
Kolej	65	44	109
TOPLAM	540	505	1.045 ⁷

6 Doktor Hovan Taşyan'dan Frank A. Stone'a mektup, 1 Kasım 1970, s. 3. Dr. Taşyan Fırat Koleji'nden 1911'de mezun olmuştu. Dr. Taşyan ve kardeşi Edward hakkında ek bilgi için bkz. *Hoosharar* 61:1 (1 Ocak 1974): 19.

7 James L. Barton, "Euphrates College, Harpoot, Turkey," *The Missionary Herald* 95:12 (Aralık 1899): 531 ve *Euphrates College: Historical Statement and*

Bu iki okul yılı istatistikleri karşılaştırıldığında, iki eğilim kendini hissettiriyor. Okul öncesi eğitim azalıyordu; muhtemelen bunun nedeni yuvanın, yerel erken çocukluk dönemi eğitimcileri için bir meslek okulu olmasıydı. Bu kadın eğitimciler mezun olmuş ve büyük olasılıkla kendi mahalle ve kasabalarında kendi yuvalarını açmışlardı. Lise ve kolejlerdeki öğrenci sayısı artmış, ama birçok kız ancak ilkokul programını tamamlayıp okuldan ayrılmıştı. Öğrenciyi elde tutmanın Fırat Koleji için sürekli bir sorun olduğu anlaşılıyor. Hem erkekler hem de kızlar okulu bitirmeden ayrılmışlar, ama okuldan erken ayrılan kız öğrencilerin sayısı daha fazlaydı. Kolejin normal olarak çalışabildiği son dönem olan 1913-1914 döneminde bile okula devam edenlerin sayısı 606'ya düşmüştü ve öğrencilerin çoğu hâlâ kolej öncesi bölümlerdeydiler.⁸

Harput'ta karma eğitim alt sınıflarda uygulanıyordu, ama lise ve kolej bölümlerinde kızlarla erkekler ayrı eğitim görmekteydi. Hatta Dr. Wheeler, karşı cinslerin karşılaşmalarını önlemek için, başkanın konutunun kasten okulun kız ve erkek bölümleri arasına yerleştirildiğini belirtir!⁹ Yuva, ilkokul, ortaokul ve lisenin her birinde üç yıllık bir müfredat izleniyordu. Bunlardan sonraki kolej programı beş yıllıktı. Eğer bir öğrenci Fırat Koleji'nde kalırsa, 14 yıllık örgün eğitimden yararlanabilirdi. Bu haliyle kolej, sosyal ya da temel bilimlerde lisans derecesi veren dört yıllık kurumlardan çok, bugünkü iki yıllık yüksek eğitim kurumlarına denk bir statüdeydi, ama müfredatı çok sıkıydı.

Fırat Koleji'nde ana eğitim dili Ermeniceydi, çünkü bölgedeki Hristiyan nüfusun çoğunun ana dili buydu. Ancak ileri düzeydeki öğrencilerin hepsi Amerikan ders kitaplarını kullanacak ve Ermenice bilmeyen Amerikalı öğretmenlere ders anlatacak kadar İngilizce öğreniyorlardı. Kolejde Türkçe ve başlangıç düzeyinde Fransızca da öğretiliyordu. ABCFM tarafından atanan ve eşleri de okulda öğret-

Report for 1903 (Boston: Trustees of Euphrates College, 1903), s. 15.

8 Cass Arthur Reed, "Problems of American Education in the Near East," Eğitim doktora tezi, Harvard University, 1921, s. 258.

9 Crosby H. Wheeler, "Euphrates College, Harpoot, Turkey," *The Missionary Herald* 84:3 (Mart 1888): 136.

menlik yapan üç ya da dört erkek öğretmenin dışında kadroda, 21 Osmanlı öğretmeni (12'si erkek, dokuzu kadını) de vardı. Türkçe derslerinden sorumlu Reşid Efendi dışında hocaların tamamı Ermeni'ydi.¹⁰

Fırat Koleji'nde okul ücretleri ders düzeyine göre değişiyordu. Örneğin 1888'de erkekler ilkokulda yılda 1,00 dolara denk gelen bir ücret ödüyor, bu miktar kolejde 6,40 dolara kadar çıkıyordu. Aynı yıl erkek öğrenciler için yatılı öğrenim ücreti 26,40 dolardı, ama birçok öğrenci bu miktarı karşılayamadığı için, babaları her hafta onlara evden erzak getiriyordu. Kızlar için yatılı ücreti yılda 22 dolardı, ama bazılarına indirim yapmak durumunda kalınmıştı. Az sayıda yoksul kız dışında, öğrencilerin tümü kendi giysilerini ve kitaplarını sağlıyorlardı. Ders kitapları kızlara kiralanırken, erkekler kitaplarını satın almak zorundaydılar.¹¹

20. yüzyılın başlarında Harput'ta misyoner eğitimci olmanın neleri kapsadığı, Edward Carey'nin 1906'daki faaliyetlerine ilişkin notlarından daha iyi anlaşılmaktadır. Carey'nin notları Amerikalıların Harput Misyonu içinde ve çevresinde yürütülen birçok programda çoğu kez sorumlulukları olduğunu açıkça göstermektedir. Carey, Cumartesi günü, bölgedeki elli papaza ve öğretmene dağıtılacak, hektografla basılan sekiz sayfalık *Seminary Letter*'ın (Papaz Okulu Mektubu) düzeltmenliğini yapmış. Sonra, bir yetim topluluğunu barındırmaya yetecek kapasitede olup olmadığını incelemek amacıyla bir çiftliğe gitmiş. Pazar günü gündeğümü ayinini yönettikten sonra cemaati, kızlarını eğitecek öğretmenin maaşının bir kısmını ceplerinden vermeye –kalanını Amerikan Protestan Misyonu'nun karşılaması koşuluyla– ikna etmiş. Sonra, civar köylerde iki ayinde daha vaaz vermiş. Pazartesi sabahı keman dersi vermek, "Finikelilerin Dini" üstüne bir konuşma yapmak, sonra da kolejin son sınıfına psikoloji dersi vermek üzere, vakit kaybetmeden atına atlayıp Harput'a geri dönmüş. Salı günü, üçüncü sınıf öğrencilerine "İsrail'in Tarihi" dersini verdikten sonra, bazı yetimlerin başlattığı kilim atölyesini ziyaret

¹⁰ age, s. 137-38.

¹¹ age.

etmiş. Bir başka yetimin açtığı lokantada öğle yemeğini yemiş. Çarşamba günü, "Eski Yunan Tanrıları" dersini verdikten sonra, "idealistik panteizmin felsefesi"ni tartışmak için son sınıf öğrencileriyle iki saat geçirmiş. Perşembe günü, düzenli kolej derslerini vermiş. Cuma günü, bir Amerikalı bağışçıya göndermek üzere Papaz Okulu binasının fotoğraflarını çekmiş. Aynı gün, 1.200 kişilik bir dinleyici grubuna "Kutsal Toprakların Coğrafyası" konulu bir konferans vermiş. Akşam misyonerler, Harput Misyon Merkezi'nde bir iş toplantısı yapmışlar, bunu izleyen "parti"de Carey üçlü enstrümental grupta viyolonsel çalmış. Yani Harput'taki Amerikan Protestan Misyonu öğretmenlerinin maaşlarını kolay kazanmadıkları kesindi!¹²

Fırat Koleji'nin binaları, Harput kentine bakan, kayalık bir tepenin üstünde konumlanmıştı. Burada dokuz ana yapıya ek olarak, dört öğretmen konutu ve öğrenci atölyeleri inşa edilmişti. İnşaat masrafları döneme ve yere göre değişiklik gösterse de, tesislerin inşası için yalnızca toplam 51.000 dolar harcanmış olması, Fırat Koleji'nin ne kadar mütevazı bir bütçeyle kurulduğu konusunda bize bir fikir verebilir. Binaları tipik Anadolu yapıları tarzında inşa edilmişti ve su tesisatı ile ısıtma araçları asgari düzeydeydi. 1915'te sonu gelmeden önce, bu binaların ve alanın kuruma artık yeterli olmadığının farkına varılmıştı. Koleji, genişleme alanı bulacağı ovaya taşımak için bir plan geliştirilmişti. Yeni yerleşke arazisinin satın alınması ve üstünde inşaat yapılması için 370.000 dolar gerekeceği tahmin ediliyordu. Ne yazık ki olaylar, bu projenin gerçekleştirilmesini imkânsız kıldı.¹³

Fırat Koleji 1880'de ilk erkek mezunlarını, bundan üç yıl sonra da ilk kadın mezunlarını verdi. 20 yıl içinde, kolej mütevellileri 148 erkeğin diploma aldığını gururla bildiriyorlardı. Bunlardan 125'i öğretmen olmuştu ve 40'ı raporun hazırlandığı tarihte hâlâ öğretmenlik yapıyordu. Bu mezunlardan 27'si papaz, 25'i işadama, 13'ü doktor, dördü çiftçi, ikisi mesahacı ve biri avukat olmuştu. Fırat Koleji'nin

12 Edward F. Carey, "The Eastern Turkey Theological Seminary at Harpoot," *The Missionary Herald* 102:2 (Ağustos 1906): 375 vd.

13 Reed, *Problems*, s. 260vd.

son on yılı olan 1905-1915 tarihlerinde, mezunlarının birçoğu tıp ya da eczacılık eğitimlerine Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde devam ettiler. Bazıları ABD'ye gidip orada diş hekimliği, mühendislik, hukuk ya da tıp tahsili gördüler ve bu mesleklerde çalışmaya başladılar ya da kilise kadrosuna dahil oldular. Türkiye'ye geri dönmeleri olanaksızdı; böylece ABD, onların Fırat Koleji'nde aldıkları eğitimden hiç beklemediği bir yarar sağlamış oldu.¹⁴

37 yıllık tarihi sırasında Fırat Koleji'nin altı başkanı oldu. Kolejin kurucusu Rahip Dr. Crosby H. Wheeler'ın idari görevi, kolejin kuruluş tarihi olan 1878'den, hastalık nedeniyle istifa ettiği 1892'ye kadar sürdü. Wheeler'dan sonra görevi, 1881'de Vermont'taki Middlebury College ve Hartford Theological Seminary'den mezun olan Rahip James Levi Barton devraldı. Ancak eşi kısa süre sonra hastalandığından, Rahip Barton ailesini de yanına alarak Boston'a geri dönmek zorunda kaldı. Barton orada Amerikan Protestan Misyonu yönetici sekreteri oldu ve bu görevi 1927'ye kadar, 34 yıl boyunca aralıksız sürdürdü. Yurtdışındaki misyonlara bağlı yüksek eğitime verdiği sürekli destek, Harput'ta yaşadığı tecrübelerin bir yansımasıydı muhtemelen.¹⁵

Barton'ın ayrılmasından sonra, 1894'te Dr. Caleb Frank Gates görevi üstleninceye kadar, başkanlığa Dr. Herman N. Barnum vekâlet etti. Gates, ABD'nin orta batısındaki Chicago kentindendi. Wisconsin'deki Beloit College ve Chicago Theological Seminary mezunuydu. Gates, Türkiye'ye ilk kez 1881'de, 24 yaşındayken gelmiş ve Mardin'de erkek çocuklar için bir lise kurmuştu. Mardin'deki Hristiyanların büyük bir bölümü Süryanilerden oluşuyordu. Gates, Arapça eğitim veriyordu, ama Mardin'deyken, "Bir ülkede yaşayıp da oranın dilini bilmemek olmaz," diyerek, Türkçe de öğrenmişti. Harput'a gittikten sonra da Ermenice öğrenmişti.

Gates'in başkan olmasından yalnızca bir yıl sonra, 1895'teki Ermeni katliamları sırasında Fırat Koleji neredeyse yok oluyordu.

14 *Euphrates College*, s. 12-14 ve Dr. H. Taşyan'dan Frank A. Stone'a mektup, 1 Kasım 1970, s. 3 vd.

15 Fred Field Goodsell, James Levi Barton, *Dynamic World Christian Statesman* (Boston: Congregational-Christian Historical Society, 1964), s. 3-5.

Binalarından sekizi yağmalandı ve yakıldı. Amerikan Protestan Misyonu personeli ve Ermeni öğretmen ve öğrenciler tepenin üstündeki ana binada barikatların arkasına sığınmak zorunda kaldılar. Bu tarihte Amerikan Protestan Misyonu'nun Harput'ta uğradığı toplam mülk zararı 88.000 dolar olarak tahmin ediliyordu. Eğer bir Türk subay Hazırlık Binası'nı güruhin meşalelerinden kurtarmasaydı, toplam zarar daha da yüksek olacaktı. Bölgede Ermenilere uygulanan katliamlar, Harput'taki ABCFM personelinin tüm gücüyle yetim kalan çocuklara yönelik yardım ve bakım çalışmalarına ağırlık vermek zorunda bıraktı. Büyük hasar görmesine rağmen, Fırat Koleji yok olmadı. İki yıl içinde kayıt oranları yangından öncekine göre yüzde 40 civarında arttı. 1901'de Osmanlı devletinin ödediği tazminat bir miktar onarım yapılmasını sağladı.¹⁶ Başkan Gates 1903'te Amerikan Protestan Misyonu üyeliğinden istifa ederek Harput'tan ayrıldı ve İstanbul'daki Robert Kolej'in üçüncü başkanı oldu. O tarihte Robert Kolej'e kayıtlı öğrenci sayısı 300'den biraz fazlaydı; bu, Fırat Koleji'ne devam eden toplam öğrenci sayısının üçte birinden azdı. Buna karşılık Robert Kolej'in yıllık 60.000 dolarlık bir bütçesi vardı; Harput'taki kısıtlı kaynaklarla kıyaslandığında çok büyük bir rakamdı bu.

Fırat Koleji'nin yeni başkanı olan Henry Riggs, Sivas'ta misyoner bir anne babanın çocuğu olarak doğmuş, 1896'da Minnesota'daki Carleton College'dan mezun olmuştu. Riggs okula, suyun bir rüzgâr değirmeniyle pompalandığı derin bir kuyu inşa ettirdi. Ayrıca, marangoz ve demir atölyelerinin yeni bir yatakhaneye dönüştürülmesine önayak oldu. Riggs'in en görünür başarılarından biri, okula bir sismograf (Anadolu deprem bölgesindedir) yaptırması ve Harput'un her yerinden görülebilen ve saat başı çaldığında her yerinden duyulabilen büyük bir saat koydurması oldu. Batı'nın dakiklik anlayışını ifade eden saat, yerel halkı çok şaşırtmıştı. 1908'de, bir süre için Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir düzen başlamış gibi göründü-

16 Dr. Caleb Frank Gates, *President of Robert College, 1903-1932: An Appreciation* (İstanbul: Robert College Herald, 1932), s. 11, 18-19; Joseph K. Greene, *Leavening the Levant* (Boston: Pilgrim Press, 1916), s. 221; H. N. Barnum, "The New Euphrates College," *The Missionary Herald* 99:1 (Ocak 1903): 10.

gü döneminde, Henry Riggs hâlâ kolejin başkanıydı. Dr. Wheeler'ın 1868'de ABD'den yanında getirdiği matbaa makinesi şimdi, yani üzerinden 25 yıl geçtikten sonra, tekrar kullanılabilirdi. Ayrıca Osmanlı yetkilileri ile kolej personeli arasında bir samimiyet oluşmuş, öğretmen kadrosu bölgesel eğitim planlamalarına katkı sunmak üzere davet edilmişti. Dr. Barnum valiye okulların iyileştirilmesini ve eyalette sosyal refahın artırılmasını salık verdi. Fırat Koleji'nin iki kıdemli profesörü, Haçadur Nahikyan ile Nigoğos Tenekeciyan yerel eğitim komisyonuna atandı.¹⁷

Ne yazık ki, bu yakınlaşma fazla uzun sürmedi. Çok geçmeden Türk yöneticiler ile Harput'taki Ermeni entelektüeller arasındaki o eski "halk-okumuş" gerilimleri yeniden baş gösterdi. Henry Riggs, yedi yıllık yönetimin ardından, 1910'da kolej başkanlığından ayrıldı ve yerini kardeşi Ernest'a bıraktı. Merzifon doğumlu olan Ernest, Princeton Üniversitesi'nden mezundu. Kardeşi gibi o da çok iyi Ermenice ve Türkçe konuşuyordu. Ama o Fırat Koleji'nin liderliğini üstlendiğinde, gökyüzü yeni bir savaşın bulutlarıyla kaplanmaya başlamıştı bile. 1915'te Fırat Koleji'nin varlığına son verecek olan olaylar geliyordu.

Kolejde her zaman üç ya da dört Amerikalı olsa da, öğretmenlerinin çoğunu, orada başarılı bir meslek yaşamı sürdüren Ermeniler oluşturunuyordu. Onlardan biri, Maraş Papaz Okulu'ndan mezun olan ve ABD'ye göç ettiği 1895 yılına kadar Kolej'de yabancı dil ve matematik öğretmenliği yapan Profesör Harutyun K. Avagyan'dı. Avagyan, Boston'da 1907'den sonra Ermenice *Goçnag* (Çağrı) gazetesinin editörlüğünü yaptı. Profesör Garabed Beşgötüryan hem Harput'ta, hem de İzmir'deki International Kolej'de Ermenice dili ve edebiyatı öğretmenliği yaptı. Beşgötüryan Detroit'e göç etmeyi başardı ve burada 1941'deki ölümüne kadar yazar olarak faaliyet gösterdi. Fırat Koleji'ni bitiren Profesör Harutyun Enfiyecian, Yale Üniversitesi'nde eğitim gördükten sonra, mezun olduğu okulda öğ-

17 Philibosian, *Memoranda*, s. 115-116; "A Free Press in a Free Land," *The Missionary Herald* 104:11 (Kasım 1908): 513 ve "Editorial Notes," 105:2 (Şubat 1909): 50.

retmenlik yapmak üzere Harput'a geri döndü. Harput'taki ilk yerli Protestan öğretmen olan Profesör M. A. Melkon orada Amerikan Protestan Misyonu ile 18 yıl çalıştı. Daha sonra İran'da öğretmenlik yaptı ve 1898'de ABD'ye göç etti. Melkon Goethe, Schiller ve Shakespeare'den Ermeniceye çeviriler yaptı.¹⁸

Fırat Koleji'nin, birçoğu oraya öğretmen olarak geri dönen mezunları arasında en tanınmışları Nigoğos Tenekeciyan, Haçadur Nahikyan, Garabed Soğikyan, Hovhannes Bucikanyan, Donabed Lüleciyan (bir diğer Yale Üniversitesi mezunu, biyolog ve yazar) ile Mıgırdiç Vorperyan'dı (jeoloji).¹⁹ Ne yazık ki bu kişilerin tümü 1915 Soykırımı'nda öldü.

Fırat Koleji'nde çağdaş Ermeniceye ağırlık verilmesi gerektiği uzun bir süredir vurgulanan bir konuydu, bu nedenle okul bu dildeki edebiyat hareketlerine de katkıda bulunmuştu. Eski öğrencileri arasında Hraç Yervant, Rupen Vorperyan, Rupen Zartaryan ve Vahe Hayg gibi yazarlar vardı. *The New Armenia*'nın editörü Arşag Mahdesyan, Fırat mezunlarındandı. ABD'de Ermeni Eğitim Vakfı'nı kuran işadamı ve hayırsever Garabed Puşman, daha sonra İsviçre'de hukuk okuyan ve İstanbul'daki ABD Büyükelçiliği'nde 25 yıl görev yapan Arşag M. Şimavonyan ve ünlü bir ahlâk kuramcısı, vaiz ve yazar olan Rahip A. A. Bedikyan (Kisag) hazırlık yıllarını bu kolejde geçirmişlerdi.²⁰

Fırat Koleji'nin "yabancı" ya da Amerikan menşeli bir okul biçimindeki imajı, kurumsal kültürünün biçimlendirilmesinde Ermenilerin yoğun katkısı dikkate alınarak tekrar gözden geçirilmelidir. Öte yandan, Harput'tan gönderilen 1890 tarihli, aşağıda verilen rapor-daki sözcüklerden de anlaşılacağı gibi, okulda süregiden Protestan

1 Philibosian, *Memoranda*, s. 138 vd.

2 1911'de Fırat Koleji'nden mezun olan Movses H. Nahikyan, öğretmenlerinin içinde en iyilerinin Hovhannes Bucikanyan (felsefe), Garabed Lüleciyan (yabancı dil) ve Haçadur Nahikyan (matematik) olduğunu belirtir. Movses Nahikyan'dan Frank A. Stone'a mektup, 26 Eylül 1970, s. 1.

3 *Nor Or*'un eski editörü Vahe Hayg'dan Kevork Sarafyan'a gönderilen 1930 tarihli mektup; aktaran Kevork Avedis Sarafyan, *History of Education in Armenia* (La Verne, CA: Press of the La Verne Leader, 1930), s. 177-78.

bir yönelim vardı kesinlikle. ABCFM misyonerleri, ailelerin eğitim meselesinde maddi bir saikle hareket etmelerinden rahatsızdılar:

Her okul bir Protestan merkezdir... Hristiyan eğitime gösterilen bu neredeyse evrensel ilginin beyhude bir sevinç yaratmasını önlemek için şu hususu belirtmek gerekir ki, birçok durumda gerek aileler, gerekse çocuklar, eğitime esas olarak getireceği parasal yararlar nedeniyle değer veriyorlar ve eğitim almayı, Hristiyanlık adına daha azimli ve etkin işler yapmaya hazırladığı için değil, iş dünyasında başarılı olmanın ve servet biriktirmenin en iyi aracı olduğu için istiyorlar.²¹

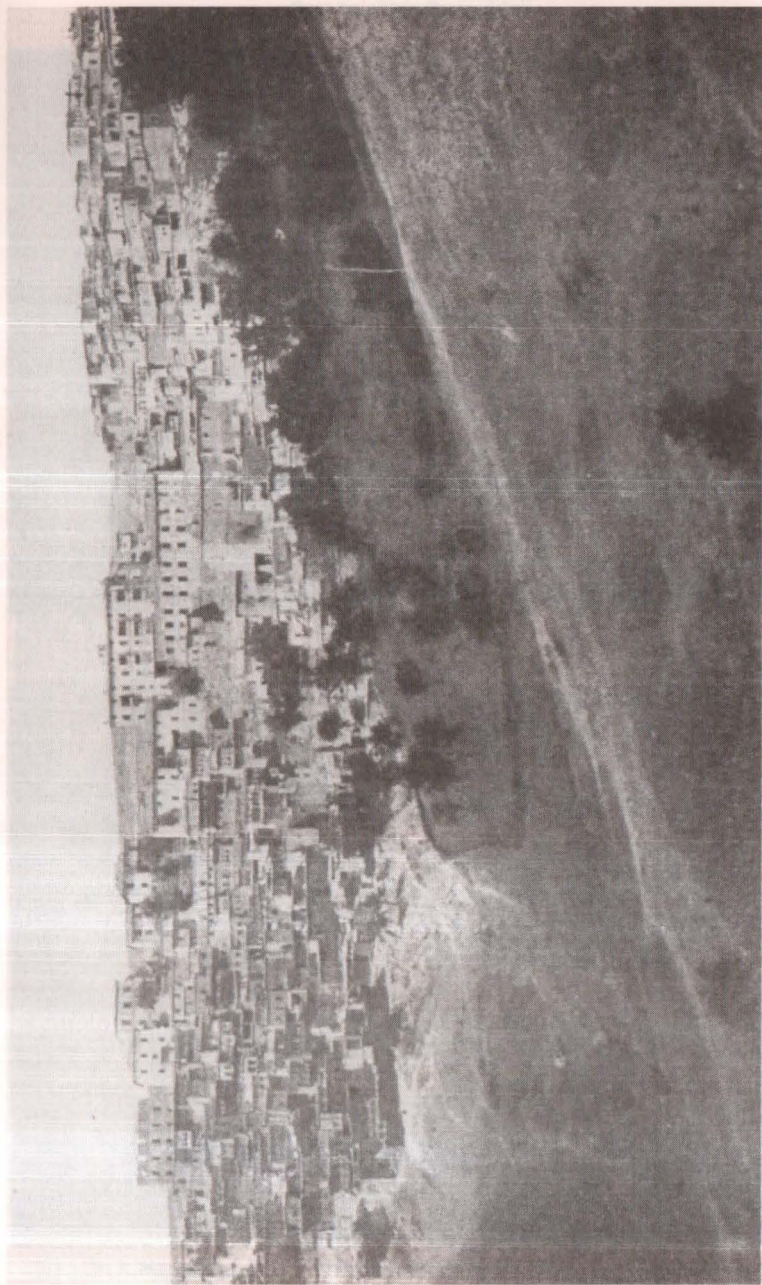
Burada ilginç bir ikirciklik sergilenmektedir. Misyonerler bir yandan okuryazarlığın ve bilginin yaygınlaşmasını kurtuluşun araçları olarak düşünmekte, öte yandan Hristiyan okullarının kültürel ilerlemeye ve toplumsal gelişmeye katkıda bulunduğunu iddia etmektedirler. 1895-1896 katliamları, ardından da 1915 Soykırımı baş gösterdiğinde, misyonerlerin sergilediği bu çelişki ikincil bir mesele haline geldi. Şimdi Fırat Koleji'nin yapması gereken şey, Ermeni halkının hayatta kalmasına destek vermektir. Kolejin doğu Anadolu Ermenileri üstündeki etkisini çok daha farklı algılayan Harput'taki bir Amerikan konsoloslu, 1903'te şunları yazıyordu:

ABD'nin böyle harika ticari potansiyellere sahip olan bu ülkeye, gelecekte ticaret alanında üstünlük elde etmek için, Amerikalı öğretmenleri, Amerikan eğitim araçlarını ve kitaplarını, Amerikan yöntem ve fikirlerini getirtmesinden daha uygun bir ithalat düşünmüyorum.²²

Konsolosun ima ettiği Amerikanlaşma, kurucularının Fırat Koleji için tasarladıkları amaçlarla tutarlı görünmüyor, ama bu kolejin temel etkilerinden birinin, okulla ilişkisi olan Amerikalılar ve Ermeniler arasında ortak kaygılar ve idealler yaratmak olduğu söylenebilir.

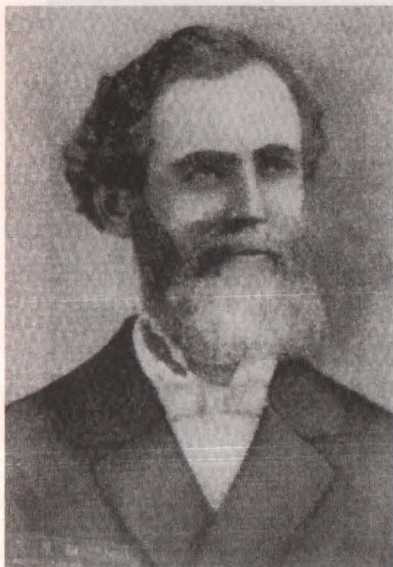
21 *Annual Report of the American Board* (Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1890), s. 46.

22 Thomas H. Norton, "Influence of an American College in Turkey, " *The Missionary Herald* 99:7 (Temmuz 1903): 298.

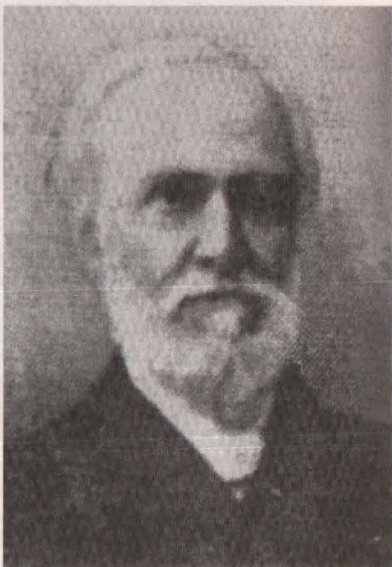

Ermenistan/Fırat Kuleji

Fırat Koleji'nin Başkanları

Crosby Howell Wheeler

Herman N. Barnum

Henry Riggs

Ernest Riggs

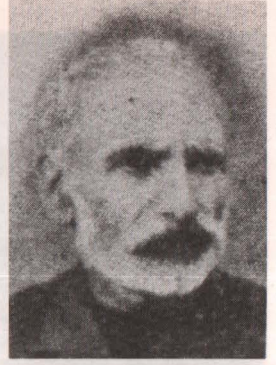
Fırat Koleji'nin Profesörleri

Nigoğos Tenekeciyan

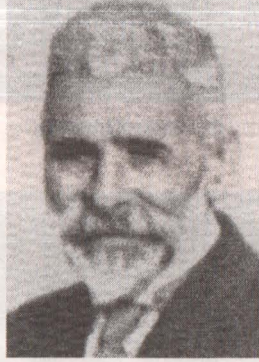
Haçadur Nahikyan

Garabed Lüleciyan

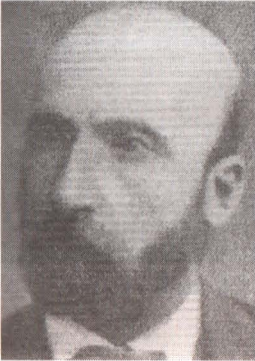
Donabed Lüleciyan

Harutyun Avagyan

Harutyun Enfiyeciyan

M. A. Melkon

Garabed Beşgötürıyan

Aşur S. Yusuf

1890'larda öğrenciler

Profesörler ve öğretmenler, Başkan Henry Riggs ve Dr. H. N. Barnum ile, 1905

1908 Mezunları sınıfı

Kadınlar bölümü: Öğretmenler

1897 Kadın mezunlar sınıfı, yöneticiler Mary L. Daniels ve Mary W. Riggs ile

Öğretmen okulu

ERMENİLERİN HARPÜT VE FIRAT KOLEJİ'NE BAKIŞI

Yayımlanmış anıların ve toplumsal araştırmaların bazılarında, Fırat Koleji'nin ortamına, kolejin varlığını sürdürdüğü dönemlerdeki halk inanışlarına ve toplumsal dinamiklerine ve kolejin çevresindeki yaşamda oynadığı role ilişkin değerli bilgiler yer alır. John Aroyan, kolej kurulduğu zaman Harput'un nasıl bir yer olduğunu daha iyi anlamamızı sağlar:

1875'te Harput'un 40.000 ila 50.000 arasında bir nüfusu vardı. Günümüzde bu büyüklükte bir kent, demiryolları, fabrikalar, telefonlar, havaalanları ve personeli gece gündüz sabun ya da besleyici tahıl gevreği reklamı şarkıları söylemekle meşgul bir radyo istasyonu demektir. Harput'ta demiryolu, fabrika, telefon, havaalanı ve radyo istasyonu yoktu. Sabun mevcuttu, ama kimsenin aklına sokağa çıkıp bunun için reklam şarkısı söylemek gelmezdi. Ana meslekler tüccarlık ya da zanaatkârlıktı ve hayat bir köy hızında akardı.²³

Fırat Koleji Ermeni Platosu'nda resmen hayata geçirildi; şimdi Türkiye'de Doğu Anadolu olarak adlandırılan bu bölge, bırakalım şimdikileri, kendi zamanının modern gelişmelerinden bile uzaktı. Kurum ve onun etkisi, bu temel gerçeklik ışığında değerlendirilmelidir. Günümüz yazarlarından Claire Mangasarian bu coğrafi ortamı iyi betimlemektedir:

Harput kenti, kayalık bir uçurumun ya da yamacın etrafına inşa edilmiştir; önünde engin ve kalabalık nüfuslu Harput Ovası uzanır. Ovaryı çevreleyen Fırat Irmağı, çevredeki dağ silsilesinin derin yarıkları arasından kıvrılır. Mamuret ül-Aziz eyaletinin vilayet merkezi olan Mezre [Mezra], 1870'de bu verimli ovada kurulmuştur.²⁴

İngiliz yazar ve gezgin Gertrude Bell, 1911'de gözlemlediği haliyle bizi Harput'ta küçük bir gezintiye çıkarır:

23 John H. Aroian, *Mountains Stand Firm* (New York: Green Hill Publishers, 1977), s. 11.

24 Boghos Jafarian, *Farewell Kharpert: The Autobiography of Boghos Jafarian*, haz. Leon Mangasarian, ek bölümler Claire Mangasarian (Madison, WI: C. Mangasarian, 1989), s. 22.

Harput, Mezre'nin ötesindeki tepelerin zirvesine kurulmuştur. En yüksek kayalığın üstünde bulunan kale, kentin büyük bölümünün yer aldığı sığ bir vadiyi korur, ama evler ovaya tepeden bakan kayalık çıkıntının üzerine doğru tırmanmışlardır ve aşağıdan bakıldığında dağ, bir dizi kaleyle taçlandırılmış gibi görünür. Sokaklar o kadar dardır ki, taş yoldan bir at arabası zor geçer; kiraz yığılmış dükkânlar, tepemizdeki büküm büküm asma filizlerini kıpırdatan serin esinti, her şey çok sessiz ve huzurlu görünüyordu.²⁵

Bugün okuduğumuzda Bell'in sözcükleri, oradaki toplumun sonunu getirecek felakete yalnızca dört yıl kaldığı bir zamanda yazıldıklarının bilinciyle, bir matem havası uyandırır içimizde. Ayrıca, Harput ve çevresinde 14 yıl önce bir yıkım daha yaşanmıştır. Bell'in böyle romantik sözcüklerle tasvir ettiği sahnede herhangi bir fiziksel hasar işareti görmediğine inanmak zordur. Belki de, misyondaki konuk odasına giderken gördüklerini coşkuyla yazmayı tercih etmişti.

Claire Mangasarian, Fırat (Ermenistan) Koleji, öğrencileri ve personeli üstünde etki yapan kimi sosyo-ekonomik değişiklikleri şu sözlerle tarif eder:

Eyaletlerde 1880'lerde ekonomik koşullar kötüleşmiş, 1890'larda da büyük zorluklar yaşanmıştı. Yabancı malların kısıtsız ithali, eyaletteki küçük ev sanayilerini yıkıma uğratmıştı. 1894-1896 pogromu birçok Ermeni'yi aç biilac, bazılarını yetim, kimileriniyse iş aletlerinden yoksun bırakmıştı. İnsanların durumunun kötülüğüne bakılmaksızın vergi alınıyordu. Geçmişte gençler biraz para kazanmak için İstanbul'a ya da diğer büyük kentlere giderken, bu dönemin gençleri de ABD'ye doğru yola çıkıyorlardı.²⁶

Harput'ta bir Amerikan eğitim kurumunun olmasının bu göç üstündeki etkisini incelemeden önce, kentin çevresindeki bazı köylere bir göz atalım. Örneğin Habusi [İkizdemir], Harput'tan yaklaşık 23 kilometre uzaklıktaydı. Bu köyün toplumunu ele alan *A Village Remembered* adlı kitapta şöyle bir açıklama yer alıyor:

25 Gertrude L. Bell, *Amurath to Amurath* (Londra: W. Heinemann, 1911), s. 330, aktaran Jafarian-Mangasarian, *Farewell*, s. 22.

26 *age*, s. 47.

1850'de, Amerikan misyonerleri Harput'ta okullarını kurduklarında, eğitim almaya hevesli Habusili öğrenciler bu okula gittiler. Zamanla Habusi kendi öğretmenlerini, ilahiyat öğrencilerini, vaizlerini ve doktorlarını yetiştirdi. Bu kişilerden bazıları ya Fırat Koleji mezunuydu ya da orada öğrenci olmuştu. Hepsı köyü geliştirmek için gönüllü oldular. Onlar arasında önemli isimlerden Boğos Boyacıyan, Garabed Kelhagopyan ve Hovagim Varjabed de vardı. İstanbul'da okuyan Boğos Boyacıyan iyi eğitim görmüştü. Matematik, coğrafya, Türkçe ve İngilizcede çok iyi olduğu biliniyordu.²⁷

Aynı kaynağa göre, “misyoner okulu daha baştan karmaydı ve öğretmenlerinin çoğu yurtdışından gelmişti.” Belli ki, Fırat Koleji ve diğer modern eğitim kaynaklarının Habusi üstünde büyük bir etki yaratmaya başlaması biraz zaman almıştı. Yine de 1911'e gelindiğinde, insanlar misyon okulunun diğerlerine göre avantajlarını fark etmişlerdi. Üç okulu (Apostolik ve Protestan Erkek ile Protestan Kız okulları) birleştirme konusu tartışıldı. Ancak köy muhtarı Hampo Kâhya (bir loncanın başı) yabancı öğretmenler olması fikrine karşıydı. Bunun üzerine Protestan kilisesinin yanındaki bir binada kızlar için ayrı bir okul açıldı. Müdür olarak yaşlı ve tecrübeli bir öğretmen olan D. Aleksanyan, yardımcılarını da Garabed (Kelhagopyan) ve Hovagim (Varjabed) işe alındı. Aleksanyan birinci ve ikinci sınıflara Ermeni tarihi, coğrafya, dilbilgisi, Türkçe ve Fransızca, Garabed ile Hovagim ise din bilgisi ve okuma dersleri veriyorlardı.²⁸

Habusi kız okuluna 60 öğrenci kaydoldu. Muzuroğlu ve Akhor gibi komşu köylerden de öğrenci alınıyordu. Habusi'deki Apostolik Okul, *Cemaran* (Akademi) diye anılmaya başlandı. 1864'ten sonra, ABD'deki Ermenilerin katkılarıyla, köyde eğitimi desteklemek üzere Simpatyan Derneği kuruldu. İstanbul'daki Dernekler Birliği de iç kesimlerdeki okullara rehberlik sağlıyor ve onlara yardımcı olmak için, kısa süreli konuk öğretmen gönderiyordu. Dolayısıyla, Fırat Koleji'nin Anadolu'daki eğitim misyonunda yalnız olmadığı açıktır.²⁹

27 Vatche Ghazarian, haz., *A Village Remembered: The Armenians of Habousi* (Waltham, MA: Mayreni Publisher, 1997), s. 64.

28 *age*.

29 *age*, s. 63-65.

Köylerden aktarılan hikâyeler, ABCFM'nin Ermeni toplulukları arasındaki çalışmalarının ilk zamanlarına ilişkin çok hoş anekdotlar içerir. Örneğin, Habusi'yle [İkizdemir] ilgili şöyle bir anı aktarılır:

Protestan ya da misyoner hareketi Habusi'ye 1850'de girdi (gerçi 1840'dan itibaren var olduğunu söyleyenler de var). Protestan misyonerler önce Harput'ta yer edindiler, sonra mesajlarını çevre köylere yaymaya başladılar. Köylülerin Protestan hareketine ilgi duymalarının ana nedeni, İncil'in modern Ermenicede mevcut olmasıydı; bu anladıkları bir dildi ve Tanrı'nın mesajını anladıkları için, dini gereksinimleri tatmin oluyordu.

Misyonerler modern Ermenice İncil'i tüm köylülere bedava dağıttılar. Başlangıçta köylüler yabancı vaizin yüzüne bakmak bile istemiyorlardı. "Değnek" adını taktıkları adamdan uzak duruyorlardı. Ama zamanla, 1870'de tümüyle olgunlaşan bu yeni hareketin çekimine kapıldılar.³⁰

Köylülerin garip görünüşlü yabancılara duydukları korkunun aşılması gerekliydi. Ancak "Eski Kilise"nin (Ermeni Apostolik) yandaşları ile sonradan "Protestan"lar –kendilerini böyle tanımlıyorlardı– arasında kesin bir rekabet vardı. Habusi Protestanları köyde kendi okullarını açmayı başardılar. Köyde bir süre gerilim yaşandı; "Fırat Koleji'nin parlak mezunlarından Setrag Hagopyan'ın kendini arabulucuğa adanmış ve duyguları yatıştırmayı başardığını" okuyoruz.³¹ Mardiros Deranyan, *Hussenig* adlı kitabında bu köyün bir Amerikan misyoneriyle ilk karşılaşmasını anlatır. Kitapta, Rahip George W. Dunmore ve eşinin, Harput'a çok yakın bir toplum olan Hüseyin [Ulukent] halkını Protestanlaştırma doğrultusundaki öncü çabaları şu cümlelerle aktarılır:

Türkçeyi iyi bilen (Rahip Dunmore) Ermeni köylerinde Protestanlık vaazları veriyordu. Bir misyoner olmasına karşın, modern ve sık Avrupalı giysiler giyiyor, siyah, ipekli bir şapka takıyordu.³²

³⁰ age, s. 72.

³¹ age.

³² Marderos Deranian, *Hussenig: The Origin, History, and Destruction of an Armenian Town*, çev. ve tashih Hagop Martin Deranian (Belmont, MA: Armenian Heritage Press, 1994), s. 76.

Bir pazar günü Dunmorelar Hüseyinî'ye [Ulukent] Ermeni Apostolik ayinine katılmış. Ayinden sonra köyde bir misyon oluşturma planlarını açıklamaya çalışmışlar. Ancak köylüler, tuhaf giysiler içindeki bu yabancıların görünümünden çok korkmuşlar, öyle ki yanlarına bile yaklaşmamışlar. Muhtemelen uğursuzluk getireceği korkusuyla, Amerikalıların yüzlerine bile bakmamışlar:

(Dunmore) kelimenin tam anlamıyla sokakta bırakılmış ve kasabanın dışında, Aslan Çeşmesi'nin olduğu tepenin üstünde çadır kurmak zorunda kalmıştı. Fanatik Ermeni liderlerin kışkırtmasıyla, köyün bazı gençleri geceyarısı Aslan Çeşmesi'ne gidip, Bay Dunmore ve ailesi uyurken, çadırın çevresine gazyağı döktüler; sonra da kaçtılar. Gençler bir daha geldiklerinde Bay Dunmore birdenbire ortaya çıktı ve yere bir avuç para attı; gençler bunları hevesle topladılar ve bir daha geri dönmek üzere çekildiler.³³

Sonunda Dunmorelar Hüseyinî'ye bir ev kiralayabildiler ve misyonlarına başladılar. Bu misyon çalışmalarının ardından kasabada bir Protestan okulu açıldı; bunu 1865'te bir Ermeni Evangelist Kilisesi'nin kurulması izledi. Hüseyinî'deki ilk Protestan papaz Rahip Asadur Antreasyan'dı. Antreasyan aynı zamanda, Harvard Üniversitesi'nde cildiye ve göz hekimliği okumuş bir doktordu:

Orada ne hastane, ne de doktor olduğundan, Rahip Antreasyan her hastalığı tedavi ederdi. Rahip aynı zamanda bir bitkibilimciydi ve çiftçiler ve bahçıvanlar ona gelip, ürünlerinin düşmanlarını nasıl yok edebilecekleri konusunda fikrini alırlardı. Rahibin güzel bir bahçesi vardı, nasıl daha sağlıklı ve daha bol sebze, çiçek ve meyve ağacı yetiştirileceğini gösteren örnek bir bahçeydi.³⁴

Rahip Antreasyan, Harput Papaz Okulu'nun ilk mezunlarından biri olmalıydı. Kızlarından biri, Yeğisapet, Fırat Koleji'nden mezun olmuş ve Dr. Hovhannes Kamburyan ile evlenmişti. Yeğisapet Kamburyan, 1915 Soykırımı sırasında Türk Müslüman evlere yerleştirilen Ermeni çocuklarını kurtarmasıyla ün kazandı. Kocasının Osmanlı ordusunda görevli olduğu Afyonkarahisar'da bu çocuklardan

³³ age.

³⁴ age, s. 49, 77.

yetmişini kurtarmayı başardı. Aksi halde bu yetimler Türk, Kürt ya da Arap olarak yetiştirileceklerdi. Yeğisapet Kamburyan 1920'de ABD'ye göç etti.³⁵ Başka bir kaynak şunları anlatmaktadır:

ABD'ye, Eski Dünya'dan toplu halde göç eden en büyük (Ermeni) grubu Harput ovasındandı, doğal olarak Boston, Worcester, Lynn, Providence ve Whitinsville gibi kentlerde bulunan Ermeni toplulukları içinde en büyük yöresel grubu onlar oluşturdular.³⁶

Onların New England bölgesine gitmelerinde Fırat Koleji'ndeki Amerikalıların etkisi olmuştur kuşkusuz. Ama Harputlu gençlerin, kendilerinden önce gidenlerin coşkulu mektuplarının da teşviğiyle göç için bu bölgeyi seçtiklerine ilişkin bol miktarda kanıt var. Bu arada, hepsi en iyi pazar giysileri içinde poz vermiş yöre erkeklerinin bulunduğu çok hoş bir fotoğraftan da söz etmeden geçmeyelim; fotoğraftaki erkeklerin üzerindeki, köylülerin elli yıl önce çok garip buldukları Rahip Dunmore'un kıyafetlerinin bir benzeri, demek ki Hüseyin [Ulukent] halkı bu tür kıyafetleri artık çekici buluyordu. "Büyük Harput" ile güney New England arasındaki bağlantının Fırat Koleji için en azından üç sonucu olmuştur. Birincisi, göçmenlerin eve gönderdikleri para, çocuklarının yerel okullara ve koleje devam etmelerine yardımcı olmuş olmalı. İkincisi, kardeşleri, oğulları ve babaları New England'da olunca, onların peşinden gitmeyi uman ailenin diğer mensupları için misyon okullarının çekiciliği artmıştı. Son olarak, kolejin istemeyerek de olsa yaptığı etkinin, Harput ovasından ülke dışına gidişi kaygıyla izleyen Osmanlı yetkililerinin de gözünden kaçmadığına dair işaretler vardır. Yetkililer çok geçmeden, Fırat Koleji mezunlarından bazılarının döndüklerinde lafını esirgemeyen milliyetçi ve devrimciler olduklarını gözlemlemeye başladılar.

ABD'ye eğitimlerini ilerletmek için giden ve çoğu kez geri dönen ilk küçük gruplardan sonra göç edenlerin büyük bölümü iş için Amerika'daki fabrikalara yöneldi. Birçok erkek Worcester'daki kablo fabrikasında iş buldu. Harput'tan gelenlerin bazıları New Eng-

³⁵ age, s. 78-79.

³⁶ Robert Mirak, *Torn Between Two Lands: Armenians in America, 1890 to World War I* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983), s. 124.

land, New Jersey ve New York'taki tekstil fabrikalarına girdi. Ancak 1880'ler ile 1910 arası gelenlerin hemen hepsi erkekti. Çoğunun niyeti ABD'de sürekli yaşamak değildi. Başlangıçta, sadece biraz para biriktirip Harput'a döndüklerinde daha iyi bir durumda olmak için gidiyorlardı. 1895-96 katliamları bu umutların çoğuna son verdi, 1915 Soykırımı'ysa kapıyı yüzlerine tamamen kapattı.

Bu arka plan ışığında, Rahip Asadur Antreasyan'ın 1887'de Hüseyin' ten [Ulukent] Worcester'a göç ettiğini öğrenmek şaşırtıcı değildir. Amacı oraya yerleşmiş Ermenilerin dini gereksinimlerine hizmet etmektir. Önceleri, yönettiği pazar ayinlerinin cemaati esas olarak erkeklerden oluşuyordu. Rahip Antreasyan gençlerin Yeni Dünya'ya eşleri ve çocukları olmadan gitmelerine karşıydı. Birkaç yıl sonra Osmanlı devleti yönetmeliğini değiştirdi, böylece Ermeni kadınların ülkeden çıkmalarına izin verildi. 1888'de Washburn and Moen Kablo Fabrikası, eşleri ve aileleriyle birlikte ABD'deki ilk Protestan ve Apostolik Ermeni cemaatini oluşturan 236 Ermeni'yi istihdam ediyordu. Antreasyan'ın bu gelişmelerdeki rolü Fırat Koleji'nin bir uzantısı olarak düşünülebilir.³⁷

Harput ovasındaki Mezre'de [Mezra] 1888'de bir ipek sanayiinin kurulduğuna ilişkin bilgiler mevcuttur. Bu fabrikayı açan Krikor İpekciyan adlı Mezreli işadamı, daha sonra Fabrikatoryan soyadını aldı. Burada üretilen ipekliler çok kaliteliydi, öyle ki, "Fabrikatör" markalı mallar bir fermanla gümrük ve diğer vergilerden muaf tutuldu ve bu mallara İstanbul'da ücretsiz depolama ve liman tesisleri tahsis edildi. O tarihte Anadolu'nun bu kesiminde yol, kamyon, demiryolu bulunmadığından, ipekliler Mezre'den muhtemelen kervanlarla taşınıyordu. Küçük Asya'da bu fabrikanın benzerinin olmadığı bir dönemde, ipekliler Avrupa'ya ihraç ediliyor, ülkeye döviz girişi sağlıyordu. Üretim süreci ham kozalarla başlıyor ve yeni dokunmuş kumaşların paketlenerek sevkiyata hazır hale getirilmesiyle sonuçlanıyordu.³⁸

37 Deranian, *Hussenig*, s. 49-50.

38 Mark Kalustian, "The Fabrikatorian Brothers: Textile Kings of Ottoman Turkey," *Armenian Mirror Spectator*, 1 Şubat, 1986, s. 8, aktaran, Jafarian, *Farewell Kharpert*, s. 71 vd.

1891'den sonra Fabrikatoryan'ın beş oğlundan üçü, Avrupa'dan ve New England'dan yeni makineler ithal etti. 1903'te bu fabrikada 300 dolayında kadın çalışıyordu. Beş kardeşin ve onların Mezre'nin ana caddesi üstündeki beş güzel evlerinin tahminen 1914 yılında çekilmiş fotoğrafları, başarı ve zenginliklerini yansıtmaktadır. Eğer bu modernleşme sürseydi, Fırat Koleji muhtemelen ovaya taşınmayı başaracaktı. O zaman işletme ve mühendislik programları olan, dört yıllık bir koleje dönüşebilirdi. Ancak I. Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkım, sanayide atılan bu ilk adımları ve bu adımları atan Ermeni girişimcileri yok etti:

Türkler beş kardeşin beşini, eşlerini, tüm çocuklarını ve annelerini öldürmüşlerdi. Evlerin birine bölge valisi el koydu ve orada yaşadı. Diğer evleri diğer Türk yetkililer aldı.³⁹

Mezre ya da Harput'ta nasıl işletileceğini bilen kimse hayatta kalmadığından, ipek fabrikası zamanla harabe halini aldı. Bu durum, bölgede yarım yüzyıl süren ekonomik kötüleşmeye katkıda bulunan faktörlerden biriydi. Ekonominin kötüleşmesinde bir diğer faktör, Harput'un eski Ermeni köylerine Türk ailelerin yerleştirilmesi idi. Bu aileler çiftçi olmadıklarından, devlet yardımıyla yaşıyorlardı.

Ermeni toplulukları üzerine yapılan tanımlayıcı çalışmalarda, Fırat Koleji mezunlarıyla ilgili bazı değerli veriler de vardır. Örneğin Hüseyinli Hovhannes Nahikyan, Fırat Koleji'nden 1894'te, 16 yaşında mezun olmuş. Önce İstanbul'a, sonra da fabrika işçisi olarak çalıştığı ABD'ye gitmiş. Genç Nahikyan ABD'de bulunduğu sırada Taşnaktsutyun'a katılmış. 1903'te Taşnak Merkez Komitesi'nin bir üyesi olarak, o tarihte Çarlık Rusyası'nın bir parçası olan Kafkasya'ya gönderilmiş. Kolejde kimya eğitimi aldığı için, ona "masum Ermenilerin kendilerini savunması için" gerekli bombaların yapımı görevi verildiği anlaşıyor. Bir gün bir kaza sonucu bombalardan biri patlamış ve Nahikyan ile birkaç arkadaşının ölümüne yol açmış.⁴⁰

39 Jafarian, *Farewell Kharpert*, s. 100. Sayfa 101'deki fotoğraflardan biri Ant-ranig Poladian, *The Armenians of Arabkir*'den alınmıştır; s. 102'deki fotoğrafı K. S. Melikian (Worcester, Massachusetts) tarafından çekilmiştir.

40 Deranian, *Hussenig*, s. 62.

Bir de, 1881'de Hüseyinî'de doğan, Dr. Benne diye bilinen Dr. Bedros Manukyan vardı. Bedros, Fırat Koleji'ni bitirdikten sonra, Beyrut Amerikan Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olmuş. Beyrut'taki öğrencilik yıllarında, Hınçak siyasi partisinin bir şubesinin kuruluşuna katkıda bulunmuş. İstanbul'un görece Avrupalılaşmış kesimi olan Pera'da muayenehanesini açtıktan sonra, 1915'te Bulgaristan'da Hınçakların bir konferansına katılmış. Dr. Benne geri döndükten bir gün sonra, lider konumundaki ve meslek sahibi diğer 300 Ermeni ile birlikte tutuklanıp hapse atılmış. Mahkeme onu vatana ihanetten suçlu bulmuş ve idam edilmiş. Son sözlerinden biri de şu olmuş: "Ben halkımın arasında otuz yıl boyunca sağlam özgürlük tohumları ektim; bunlar zamanı gelince bol meyve vereceklerdir."⁴¹

1915 Soykırımı sırasında öldürülen Fırat Koleji mezunlarının çoğunun adını belirlemek mümkün değildir. Kurbanlardan biri olarak Habusili [İkizdemir] Kevork Minasyan'ın adı geçmektedir. Ölen Habusili diğer dört Fırat Koleji mezunu Cuhar B. Boyacıyan, Maryam B. Boyacıyan (1915 sınıfı), Setrak Hagopyan ve Vartuhi Simonyan'dı (1914 sınıfı). Kuşkusuz bu kısa liste, o trajik can kayıplarının kapsamının gerçek bir göstergesi değildir.⁴² "Harput kentinde, yani Kağak'ta Amerikan Yeprad (Fırat) Koleji'nden mezun olan" Garabed (Charles) Samuelyan'a ilişkin ilginç bir hikâye vardır. Garabed 1908'de annesi Elmas Cafaryan Samuelyan, bir erkek ve bir de kız kardeşiyle birlikte ABD'ye gitmiş. Babası Manuk 1894'te ölmüş. Samuelyanların en büyük oğulları Melkon babasının ölümünün hemen ardından Boston'a gönderilmiş, ama 1897'de, yirmi yaşındayken Charles Irmağı'nda boğulmuş. Daha sonra Samuelyan kardeşlerden birkaçı daha New England'a göç etmiş; böylece 1908'de ailenin geri kalanının yol parasını ödeyebilecek ve onların Yeni Dünya'ya adapte olmasını sağlayacak durumdaymışlar. Garabed I. Dünya Savaşı sırasında ABD Yurtdışı Sefer Kuvvetleri'nde görev yapmış, ancak ömrünün geri kalan kısmını, siper savaşlarında maruz kaldığı zehirli

41 age, s. 55.

42 Ghazarian, *Village Remembered*, s. 66.

gazın yarattığı sağlık sorunlarıyla cebelleşerek geçirmiş ve 1920’de ölmüş.⁴³

Habusi [İkizdemir] köyünden Fırat Koleji mezunları oldukça uzun bir liste oluşturur:

Rahip Garabed Medzaduryan, Rahip Hagop Meynoyan ya da Simonyan, Rahip Hagop Boyacıyan ya da Der Margosyan, Rahip Mardiros Der Mardirosyan, Rahip Armenak Simonyan, Dr. Arşag Der Margosyan, Setrak Karamanukyan, Yeğsa Nacaryan, Kevork Meynoyan ya da Minasyan ve Vartuhi Simonyan.

Soykırım nedeniyle Fırat Koleji’ndeki eğitimlerini tamamlayamayanlar arasında Hayrabed Acemyan, Zador Acemyan, Markrid Nacaryan, Varter Boyacıyan, Kohar Boğosyan ya da Der Bedrosyan, Garabed Der Hovannesian ve Boğos Meynoyan da vardı.⁴⁴ Listenin bu kadarla sınırlı olduğu düşünülemez elbette, ama bu liste bile Fırat Koleji’nin çevredeki köyler üzerinde hatırı sayılır bir etkisinin olduğunu gösteriyor.

Henry Harrison Riggs, *Days of Tragedy in Armenia* adlı yapıtında Fırat Koleji’nin son iki yılını anlatır. Kitap, Riggs’in 1914 ile 1917 arasında, Harput’tan Boston’daki Amerikan Protestan Misyonu’nun görevlilerine gönderdiği mektupları temel almaktadır, dolayısıyla da bir görgü tanıklığı ifadesi niteliği taşır. Riggs kolejin eski başkanlarından biriydi, ama o yıllarda eğitim çalışmalarının büyük ölçüde azaltılması gerekmişti. Riggs, ikinci karısı Emma M. Barnum ile birlikte genel misyonerlik çalışmaları yaparken, “dostlarının, komşularının ve tanıdıklarının yok edilmesine” tanıklık etmişti. Onun anlattıkları Fırat Koleji’nin son günlerini daha iyi anlamamızı sağlar.⁴⁵

1914’ten sonra fazla eğitim faaliyeti olmamasına karşın, Amerikan Protestan Misyonu’nun Mezre’deki [Mezra] Annie Tracy Riggs

43 Jafarian, *Farewell Kharpert*, s. 196-97.

44 Ghazarian, *Village Remembered*, s 74-75.

45 Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917* (Ann Arbor, MI: Gomidas Institute, 1997), s. vii. Bu dönemde Harput’un içinde ve çevresinde meydana gelen olaylar hakkında ek kaynaklar “Editörün Önsözü” bölümündeki dipnotlarda yer almaktadır. S. xi’de Riggs’in meslek yaşamının bir özeti vardır.

Hastanesi, çoğu Kafkas cephesinden gelen hasta ve yaralı Türk askerleriyle dolup taşıyordu. Amerikan Kızıl Haçı'nın İstanbul şubesi kendi fonundan onların bakım masraflarının karşılanmasına yardım ediyordu. Bu fon aynı zamanda askeri hemşirelerin temel hijyen ve yatakta hasta bakımı konularında eğitilmesine de olanak sağlıyordu. Kolejin kalan öğrencilerinin Harput'ta yaşayan Amerikalılar ve "diğer Hristiyan dostlarla" hasta Türk askerleri için, çok ihtiyaç duyulan çarşaf, çamaşır ve yatak takkesi üretmek için işbirliği yaptıkları anlaşılıyor.⁴⁶

Soykırımın Fırat Koleji'nden geride kalanlar üstündeki etkisi doğrudan ve yıkıcıydı. Riggs'in anılarında buna dair birçok örnek var, ama olup biteni tasvir etmek için bunlardan biri yeterli olacaktır. Riggs, şöyle yazar:

Fırat Koleji'nin, o tarihe kadar tutuklanmaktan kurtulan profesörlerinden biri 5 Haziran'da (1915) tutuklandı, hapishanede bir odaya götürülmüş. Odaya, uzun süredir çektiği acılardan bitkin düşen ve çökmüş bir halde olan arkadaşı ünlü bir taciri getirmişler ve profesörün gözü önünde ona işkence etmiş ve döverek öldürmüşler.⁴⁷

Riggs devam eder: "Profesör bu korkunç tecrübeden sonra aklını kaçırdı; bunun insanlar üzerindeki etkisi son derece dehşet vericiydi." Ancak çok geçmeden eyaletin fiilen tüm Ermeni nüfusu yerlerinden edilip, tozlu tehcir yollarına sürüldü – dönemin ve yerin koşulları dikkate alındığında, neredeyse ölümle eşdeğerdi bu. Riggs, Harput ve Mezre'deki yardım çalışmalarından sorumluydu. Birkaç yardımcısıyla birlikte, Amerikan misyonunun işlettiği iki fırında, aç nüfusa (Ermeniler olduğu kadar içlerinde Kürt ve Türkler de vardı) dağıtılacak ekmeklerin üretimleri işini organize etti. Ekmek Anadolu'nun temel besin maddelerinden biridir, ancak o sıralarda buğday unu çoğu kez bulunamıyordu. Fırıncılar buğday yerine mısır unu, kuru fasulye, nohut, hatta kavak ağacı kabuğuyla ekmek yapmayı denemek zorunda kaldılar. Henry Riggs, hem yetimlere bakım yeri buluyor, hem de yiyecek tedarikiyle ilgileniyordu. Çoğu kez yerel hal-

46 *age*, s. 20-21.

47 *age*, s. 76-77.

kın, tehcir konvoylarıyla yola çıkmadan önce, sahip olduğu değerli şeyleri bırakabileceği bir emanetçi görevi gördü.⁴⁸

Savaş koşulları altında doğrudan hissedilen en büyük idari etki, Fırat Koleji binalarının Osmanlı askeri yetkililerince işgali olmuştu. Bu işgal, binalarda ciddi hasarlara ve bir miktar yağmalamaya yol açmıştı. Camlar kırılmış, tahta eşyalar yakılmak üzere parçalanmıştı. Harput bir Osmanlı askeri karargâhı olduğundan, Harbiye Nazırı Enver Paşa bir teftiş gezisine burayı da dahil etmiş. Paşa Harput'a bir otomobille gelmiş; bölgede ilk kez görülen içten yanmalı motorlu araçtan biriymiş bu. Yörenin Türk yetkilileri yük arabalarıyla Enver'i karşılamaya gitmişler. Bu sırada Mezre'deki [Mezra] hastanenin müdürü Dr. Atkinson, tifodan ölmüş. Enver Paşa, yüzlerce Türk askerinin bakıldığı hastaneyi gezmiş, sonra çay içmek için Atkinson'ın eşinin evine gitmiş. Riggs şöyle yazar: "O öğle sonrası, Atkinson'ın evinde oturup sohbet ettiğimiz Enver Paşa, hayatımda rastladığım en sempatik, en nazik insanlardan biriydi."⁴⁹ Harbiye Nazırı evden ayrılmadan önce, üstünde gümüş bir yıldız ve kırmızı sırlı hilal olan bir madalyayı göğsünden çıkarmış ve babasının hizmetlerine minnettarlığının nişanı olarak, o tarihte on iki yaşında bir çocuk olan küçük Henry Atkinson'ın göğsüne takmış. Riggs, Enver Paşa'nın görgü kurallarına son derece uygun davrandığı ve samimi olduğu hissi veren sempatik bir kişilik sergilediği düşüncesindedir. Öte yandan Enver, "kişisel çıkarları uğruna yaptıklarından dolayı, Türk imparatorluğunda yaşanan acı ve kötülüklerde muhtemelen herkesten fazla sorumluluğu olan bir adam"⁵⁰ dı.

Fırat Koleji son demlerini yaşarken meydana gelen felaketler dizisinde yaşanan en kötü şey, en azından Riggs açısından, karısının tifüsten hayatını kaybetmesiydi. Riggs, karısının yasını tutarken, şunları söyler: "İki yıl boyunca Harput'taki tüm Ermeni sürgünler için bir 'küçük anne' olmuştu; o ölüm günlerinde, yaşama umudunu herkesten çok o temsil ediyordu; İsa'nın yardımseverliğini hem ru-

48 *age*, s. 159 vd.

49 *age*, s. 196.

50 *age*, s. 197.

hen, hem de yaptığı işle yansıtmış ve binlerce hayatın kurtarılmasına aracılık etmişti.”⁵¹

Özellikle de Bayan Riggs'in ölümü, ekmek dağıtımının sonlandırılmasıyla aynı zamana rastladığından, hayatta kalan Ermeniler umutsuzluk içindeydiler. Bu tarihte artık misyonda hiç yiyecek stoğu kalmamıştı, çünkü son kalanlara devlet el koymuş, böylece Amerikan yardım çalışmaları zorla sona erdirilmişti. Öte yandan Amerikalılara karşı bu düşmanca tutuma rağmen, kocasının anlattığına göre, Bayan Riggs'in cenazesi için hazırlıklar yapılırken şöyle şeyler olmuştu: “Bir haberci, okul binalarını işgal eden askerlerin bazılarından bir mesaj getirmişti. Askerler, mütevazı ve mahcup bir biçimde, tabutu mezara taşıma şerefini onlara bahşedip etmeyeceğini soruyorlardı.”⁵² Böylece cenaze törenine, hem Müslüman subay ve askerler, hem de “kalabalık Hristiyan grupları” katılmıştı. Törenin sonunda “askerler tabutu omuzlarına alıp, şehirden 1,5 kilometre uzaktaki bahçede bulunan küçük mezar yerimize taşıdılar.” 17 Mayıs 1917'de tüm Amerikalılar Harput'tan tahliye ediliyorlardı. Henry Riggs'in karısının cenazesinin, Fırat Koleji'nin son günlerinde yaşanan paradoksları da simgelediğini fark ettiği anlaşılmaktadır.

51 *age*, s. 205.

52 *age*, s. 207.

İmgeden Kayba: Harpur Yazarları ve Taşra Edebiyatı

Krikor Beledian

Ermeni etnik ya da başka bir deyişle taşra edebiyatı konusu, İstanbul'da 1890'ların başlarında ortaya çıktı. Bu edebiyat türünün ilk teorisyenlerinden biri Ardaşes Harutyunyan'dı (1873-1915), ama Harput ve köylerindeki günlük yaşamı seyahat notları, kısa öyküler, tarihler ve oyunlarla ilk anlatan kişi Tilgadıntsi ya da Tikantsi, asıl adıyla Hovhannes Harutyunyan'dı (1860-1915). Tilgadıntsi ayrıca, öğrencileri arasından aynı amacı izleyen bir grup yazarı hazırlamayı da başardı: Rupen Zartaryan (1874-1915), Hamasdeğ (1895-1967), Penyamın Nurigyan (1894-1988), Vahe Hayg (1898-1983) ve Vahan Totovents (1894-1938). Böyle bir olay, bütün bir edebi kavramın yarım yüzyılı aşkın bir süre en az iki kuşak tarafından uygulanması, az görülen bir şeydir.

Taşra edebiyatı meselesinin ortaya çıktığı siyasi bağlam, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni kent ve köylerinin genel bir nihai yıkım planına maruz kaldıkları, Sultan II. Abdülhamit'in (1876-1908/09) baskıcı rejimiyle örtüşüyordu. Bu ürkütücü perspektifin Ermenilerde doğup büyüdüğü eyaletlerin önemi konusunda farkındalığı artırdığı kuşkusuzdur. Anayurttaki yaşamı edebiyat konusu yapmaya ilk kimin giriştiğini ya da bunu düşündüğünü saptamak güç olmuştur. Ancak modern Batı Ermeni edebiyatının, gelişiminin ilk yıllarında, taşradaki insanların yaşamıyla ilgilenmediği ve bu yaşamı kapsamlı, sistematik ve belirgin biçimde anlatma eğiliminde olmadığı kesindir. Bu makalede, esin kaynağını taşradan alan edebiyat akımının doğasını ve önemini açıklamaya, aynı zamanda bu edebiyatın teorisinin beslendiği iç kaynakları göstermeye çalışacağım.

ARTAKALANLAR

Mıgırdiç Khrimyan'ın (1820-1907) ve özellikle de Karekin Sırvantzyants'ın (1840-1892) yapıtları, İstanbul'da biçimlenen edebiyatta taşra yaşamının ilk yankılanmalarıydı. 1874'te İstanbul'da yayımlanan *Krots u prots*'un (Edebiyatın ve Halkın Yaratımlarına Dair) önsözünde Sırvantzyants, bu kitapla "hâlâ Ermenistan adını taşıyan o toprak ve sulardan, kuşakları ve adları Ermenice olan bir halktan bir armağan" sunduğunu yazar ve şöyle devam eder: "Bu topraklar ve bu halk, başka bir deyişle, Ermenistan ve Ermeniler, sayısız hile ve zorbalık gördü, bu ulusu o tarladan söküüp atma ya da toprağın niteliğini bir daha Ermeni çıkaramayacak ve Ermeni yaşamından bir pırıltı bile görülemeyecek biçimde değiştirme çabalarına tanık oldu."¹ Sırvantzyants'ın armağanı, *Sasunlu Tavit*'in ilk yazılı versiyonu, o uzak yerlerde yaşayanların sözlü geleneklerinin bir kalıntısıydı.²

Bu kalıntı, kaybolma tehlikesi altındaki bir şeyin bir zerresi, bir parçası, bir örneği, aynı zamanda onun elde avuçta kalan bir simgesi değilse, nedir? Sırvantzyants şunları yazar: "Rüzgâr ve arılarla karşılaşmalarında topladıklarımın çoğunu yitirdim; ağızımda kalanlar, ulusumun dilbilimcilerine adadıklarımdır."³ Yazar önsözünde hemen tümüyle, fiilen yerlerinden edilen ve yok edilmek istenen, ama hâlâ yaşayan bir halktan söz eder. Bu halkın toprağı ve suyu "ateşli bir dil, ateşli bir ruh" ile kutsanmış, böylece belli bir biçimde kutsallaştırılmıştır. Birbirlerinden ayrı düştükleri halde ve tehlikelere rağmen, Ermeniler kuşaklar arasındaki bağı korumuşlardı; onlar "yeni Ermeniler yaratmakla kalmadılar, zaman içinde Ermenistan'ın atalarının, kahramanlarının, krallarının ve soylularının adlarını ve işlerini de diğer kuşaklara aktardılar."⁴ Kalıntı, daha önce mevcut olanı

1 Karekin Sırvantzyants, *Yerger* [Eserler], c. 1 (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1978), s. 29.

2 *age*, s. 30.

3 *age*.

4 *age*, s. 29.

sergiler, kaybolacak, yok olacak bir geçmişten söz eder, ama aynı zamanda yaşamın sürekliliğini anlatır. Kalıntı, “hayat vardır, aktarılır, ama varlığı tehlikededir” der. Kalıntı, aynı zamanda bugün de olan geçmişin bir parçasıdır, her şeyin henüz ölmediğine kanıt oluşturur.

Sırvantzyants’ın yapıtı, edebi sanat yaratma girişiminden çok, dil-bilimsel bir girişimdir. Yazar yapıtının, Ermenistan’ın topografisinin, köylü türkülerinin, ritüellerinin, öykülerinin ve deyimlerinin derlenip yayımlandığı Rusya Ermenistanı’nda yapılanlara biraz benzer bir çalışma olduğunu belirtir. Anayurdun Ermenilerinin hâlâ varolduklarını, varolmakla kalmayıp “parşömenlerden daha kalıcı ve silinmez bir kitabı,” yani sözlü geleneği koruduklarını doğrulamak, taşradan uzakta yaşayan İstanbul’un Ermeni sakinlerine önemli bir hatırlatmaydı. Bu anlamda, Osmanlı başkentindeki Ermeni toplumunun edebi ifade biçimini dışarıda, yabancılarla girilecek bir ilişkide aradığı bir noktada kalıntı, yerel unsurlardan beslenen bir üretilimdir.

Burada, 19. yüzyılda Avrupa’da, romantik ekollerde de kendini hissettirmiş olan etnoğrafyanın önemi üstünde durmayacağım. Hemen her zaman geleneksel yaşam biçimi –ritüeller, inanışlar ve sözlü destanlar ve hikâye anlatıcılığı– tehlikeye düşer düşmez, etnoğrafya önemini hissettirmiştir. Etnoğrafya, unutulmaya yüz tutmuş olanı kurtarmak için arar, kaydeder ve derler. Bu nedenle, etnoğrafyanın Ermeniler arasında, eyaletlere yeni değerlerin sızmaya başladığı, göçün büyük oranlara ulaştığı ve Ermenilerin anayurttaki kolektif yaşamının tehlikeye düştüğü bir zamanda ortaya çıkması şaşırtıcı değildi. Etnoğrafya, yok olma tehdidinin işaretlerini taşıyan, tepkisel bir olgudur.

Seyahat izlenimleri bu etnoğrafyanın farklı bir biçimidir. Sırvantzyants’ın yapıtının bir bölümü de bu nedenle seyahat notları biçimindedir. Aynı şey Boğos Natanyan’ın *Ardosr Hayastani*’si⁵ ve Manuel Mirakhoryan’ın *Ngarakragan uğevorutyunner*’i⁶ için de geçer-

5 Boğos Natanyan, *Ardosr Hayastani* [Ermenistan’ın Gözyaşları] (İstanbul: İstanbul Patrikliği, 1878).

6 Manuel Mirakhoryan, *Ngarakragan uğevorutyunner i hayapnags kavars Arevelyan Dağastani* [Doğu Türkiye’nin Ermeni Nüfuslu Eyaletlerine Betimleyici Yolculuklar], 3 cilt (İstanbul: M. K. Sareyan [cilt 1] ve S. Gh. Bardizbanyan [cilt 2-3],

lidir; ki bu girişimler, Patrik Khrimyan'ın kilise, manastır, eğitim ve kültür kurum ve mülklerini inceleme, sistemleştirme ve bir tür bilanço ve muhasebe sistemi yaratma politikasının desteğini de almıştı kuşkusuz. Bütün bilgileri derlemek, gruplandırmak, birleştirmek, listelemek ve kamuya açık hale getirmek gerekli gibiydi. Bu anlamda etnoğrafyanın kalıntısai bir boyutu vardır. Taşra yaşamını betimlemeyi amaçlayan edebiyat aynı olgunun bir parçasını oluşturur mu? Bu soruyu yanıtlamaya çalışacağım.

HABER YAZILARI

1884-85'te, *Arevelk* (Doğu) ve *Masis* gazeteleri "gerçekçi" diye nitelenen yeni bir yazar kuşağını ortaya çıkardı. Genelde bu gerçekçilik "kentsel" bir karakterdeydi; İstanbul'daki Ermeni toplumunun yaşam tarzıyla ilgileniyor, "göçmenler"i ya da "gurbetçiler"i –*bantukhd-ları*– ancak kısmen ele alıyordu. Bu tür yazılar yazma arzusu mevcuttu kuşkusuz. Levon Paşaliyan da bu nedenle bir yazısında şunları dile getirmişti: "Bir yandan, taşra sakinlerimizin yaşamına ilgi göstermek, bu yaşamda tipik ve çekici olanı öne çıkarmak, adetlerini, önyargılarını, geleneklerini, türkülerini, deyimlerini, konuşma biçimlerini sergilemek, öte yandan bu eyaletlerin topografisini incelemek gerekir."⁷ Burada dikkat çekici olan ilk şey, gelenekler, adetler ve lehçeyle bağlantılı olan "tipik" yaşamdır. Tipik olan şey, orijinal olmasının yanı sıra, hem doğanın örüntüsünü örnek alır, hem doğadan gelmektedir. Buradan ileride ortaya koyacağımız argümanın temel bir ögesini çıkarsamak mümkündür: Taşra, içinde doğal ve orijinal olanı barındırır; hâkimiyetini hissettiren taşra haklı olarak Ermeni edebiyatına temel hammaddesini sağlar.

Arevelk ve *Masis* sayfalarını taşra muhabirlerine açtılar; bunlar arasında hem asıl adı Hovhannes Harutyunyan'ı, hem de takma adı "Parnak"ı kullanarak yazan, geleceğin tanınmış yazarlarından Tılgadıntsi de vardı. Tılgadıntsi, 1893'e kadar gazeteye, "şehitlik are-

1884-1885).

7 *Masis* (İstanbul), 1 Şubat 1886, no. 3807.

nası”nın tasvirlerini de içeren yazılar gönderdi. Reform planlarına rağmen, ülke zulümden inliyordu: “Kiminin mal ve mülkünü yağmalıyor, kiminin hayatını parçalıyorlar. Bu felaket sahneleri karşısında yüreğim sıkışıyor.”⁸ Başka bir yerde, devletin “kıtlığı önleyecek tedbirler almak yerine, bunun yaygınlaşmasına katkıda bulunduğunu” belirtiyordu.⁹ Hovhannes Harutyunyan/Parnak haber yazılarına bu eleştirel vurguyla devam edemedi, çünkü bütün basın sıkı bir sansür altındaydı. Bu nedenle, 1908’de Kanuni Esasi tekrar yürürlüğe girene kadar, Tilgadıntsi’nin eleştirileri ya örtülü verilmiş, ya hasıraltı edilmiş ya da tümüyle ortadan kaldırılmıştı. Örneğin, “Kharpert yev bantkhdutyuni”da (Harput ve Göç) Parnak, göçü “ülkenin, insanın asgari günlük ihtiyacını karşılayacak istikrarlı bir gelir bile vadetmeyen, genel durumuna” bağlıyordu.¹⁰

Hovhannes Harutyunyan’ın seyahatleri ya da ziyaretleri hakkında yazdığı az sayıdaki makale, Parnak adıyla gönderdiği betimleyici, insanın içine işleyen, gazete makalesi olarak adlandırılabilir yazılarından çok farklıdır. “Datma vanki” (Tadım Manastırı),¹¹ “Aytseutyun Abdl Mseh vanuts i Mastar” (Mastar’daki Abdul Mseh Manastırı’nı Ziyaret), “Campu dbavorutyunner” (Yol İzlenimleri)¹² ve “Palu”¹³ başkentteki okuyuculara çok önemli bilgiler iletir. Ermenilere ait manastır, kilise ve mülklerin durumunu anlatan bu yazılar, hâkim geleneklere ve koşullara dair eleştirilerle olağan gezi izlenimlerinden, ayrılırlar. Bu yazılar, daha sonra Tilgadıntsi’nin toplu eserlerinde basılan “Skhal, skhal” (Yanlış, Yanlış) ve “Arevs dar, mahs girge” (Güneşimi Al, Ölümümü Gönder) gibi yazılara benzerler ve daha edebi bir karakter taşırlar.¹⁴ Çeşitli ziyaretler vesilesiyle yazılan ve Tilgadıntsi’nin çevresindeki taşra yaşamından görünür, dokunu-

8 age, 20 Temmuz, 1878, no. 2355.

9 age, 24 Ağustos, 1879, no. 2409.

10 Arevelk (İstanbul), 8 Haziran, 1890, no. 1919.

11 age, 10 Eylül, 1890, no. 2003.

12 Hayrenik [Anavatan] (İstanbul), 19 Kasım, 1893, no. 393.

13 Arevelk, 20 Ekim, 1892, no. 2622.

14 Tilgadıntsi yev ir kordzi [Tilgadıntsi ve Yapıtları] (Boston: Tilgadıntsii Saneru Miutyun, 1927), s. 132-39, 226-39.

labilir ve duyulabilir olanı sunma arzusunu sergileyen bu sayfaların her birini birer edebiyat dersi olarak düşünebiliriz.

Tilgadıntsi'nin ilk öğrencilerinden biri olan Rupen Zartaryan'ın erken dönem yazıları çoğunlukla gazete yazıları, seyahat notları¹⁵ ve çeşitli konularda kaleme alınmış makalelerden oluşuyordu. Zartaryan daha sonra, esas olarak Harput köylülerinin ekonomik durumunu konu alan, "Kharperti küğatsin" (Harput Köylüsü) başlıklı, uzun bir araştırma yazısı yazdı. Zartaryan, İstanbul, Adana ve Amerika'ya kaçış ve göç konusunda da yazmış ve bu hareketin nedenini araştırmıştı: "Eğer köylümüz başını kaldırıp tarlasının ufuğundan öteye bakıyor, çarığını ayağına geçirip göçe hazırlanıyorsa, bilin ki artık yaşaması olanaksızdır; ektiği toprak artık ona ekmek vermez olmuştur; tefeci, toprak sahibi, bir avuç buğday umudunu da öldürmüştür. Onu göçe zorlayan tek ve nihai neden budur."¹⁶

Zartaryan ayrıca dikkatini ahlaki meselelere çevirerek, "Angumi keğeron meç" (Köylerdeki Yozlaşma),¹⁷ "Kharperttsi gnigı" (Harputlu Kadın)¹⁸ ve "Paroyaganı kavarneru meç" (Taşrada Ahlak)¹⁹ başlıklı birkaç önemli makale yazdı. Bu makaleler temel olarak, cinsel meseleler gibi tabu konuları ele alırlar. Zartaryan birinci makalede, köylerde yaygın görülen bir hastalığı, frengi konusunu ele alarak, köyü bir mit olmaktan çıkarmaya çalışır. Diğerlerindeyse köylü kadının ahlakını tartışmaya açarak, diğer problemlerin yanı sıra uygun-suz yaşlarda kişiler arasındaki evliliklerin, hatta ensestest, aile ahlakını yok etmesi nedeniyle kadının durumunun zorluğuna işaret eder.

Gerek Tilgadıntsi, gerekse Zartaryan toplumsal, ekonomik ve ahlaki meseleleri gündeme getirirler. Zartaryan Manisa'dan Varna'ya

15 "Vranner Mastari şurcı" [Mastar Çevresindeki Çadırlar], *Masis*, 11 Haziran, 1893, no. 3995 ve "Vanagan dbavorutyunner" [Manastır İzlenimleri], *Arevellk*, 10-11, 13 Ağustos, 1899, no. 4089-90, 4092.

16 *Masis*, 19 Mart, 1898, no. 30; yazının diğer kısımları 21 Mart, 25 Mart ve 15 Haziran, 1898 tarih, 31, 35, 103 no.lu sayılarda yer almıştır. Zartaryan'ın, *Masis*, 2 Mayıs, 1898, no.13'te başka bir inceleme yazısı yayımlandı: "Hay vacaraganutyunı-Gisad hokiner" [Ermeni Tacirler-Yarım Ruhlar].

17 *Püragn* [On Bin Pınar], 11 Şubat, 1899, no. 7.

18 *Dzağig* [Çiçek], 9 Ekim, 1903, no. 36.

19 *Masis*, 26 Temmuz, 1903, no. 30.

kaçmadan önce, siyasi içerikli tek bir makale yazmamıştı. Zaten 1895 olayları, daha sonra 1903'te hem onun, hem Tilgadıntsi'nin tutuklanmasına yol açan baskıcı düzenlemeler, siyasi nitelikte bir ifadeye izin vermiyordu. İki entelektüel sansürcülerin ve polisin gözünde şüpheli kişiler haline gelmişti.²⁰

Mektup ve seyahat notlarının yayına sunulması sıradan bir meşgale değildi. İki yazar için de, yerel koşulların başkentin basınında kayda geçirilmesi, Ermeni topluluğunu görmenin bir biçimiydi. Burada şimdiki zamanla yakından ilişkili bir öz farkındalık söz konusuydu ve bu özelliği nedeniyle bu öz farkındalık, Sırvantzyants'ın girişiminin bir adım önüne geçmişti. Bu yazarların niyeti, yalnızca Ermenilerin hâlâ mevcut olduklarını değil, aynı zamanda hangi koşulda mevcut olduklarını, taşradaki yaşam şartlarını anlatmaktı. Kuşkusuz, edebiyata giden yolun başlangıç noktasıydı bu.

OKUL

Tilgadıntsi ve Zartaryan gazetelere makale yaza yaza sonunda edebiyata geçtiler. İlk olarak bu öncü kişileri tanımlayalım. Zartaryan, özellikle de siyasi alandaki deneysel girişimleri ve *Tsaykaluys*'un (Erken Şafak) yayımlanması nedeniyle, artık görece tanınmış bir yazar-

20 Belki de aynı şey Zartaryan'ın daha özgürce konuştuğu mektupları için söylene-
mez:

İçimden hiç yazmak gelmiyor, özellikle de buradaki hayatın tadı tuzu kalmadığı için; canlılık günden güne tükeniyor; ölümcül bir uyuşukluk, asap bozucu bir faaliyet her türlü ruhsal kaçışı, her soylu istek ve tavrı tehdit ediyor ve bütün bunları, hayatın o belirsiz içgüdüğü, onunla yaşayıp onun için öldüğümüz bir parça ekmeğe bağlı yaşama içgüdüğü izliyor. Irkımızın ruhu ve bu toprağın karanlığı müthiş, inan; su zehir, göklerin öfkesi yağmur gibi yağıyor aşağıya, yolun her adımında ölüm bizimle alay ediyor; ama gene de burada yaşamaya devam ediyoruz, şerefimiz ve inancımızla, ocağımız ve terimizle ve ... kanımızla.

Bkz. *Arevmdahay kroğneri namagani* [Batı Ermeni Yazarların Mektuplarından Derleme], haz. Kohar H. Aznavuryan (Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi, 1972), s. 231.

dır.²¹ Harput'ta, 1887'de Tilgadıntsi tarafından kurulan Getronagan (Merkez) Okulu'nda öğrenim gördü. Tilgadıntsi'ye gelince, öğrencilerinin ve edebiyat eleştirmenlerinin onu tanıtmaya çabalarına rağmen, az bilinen bir yazar olarak kaldı.²² Tilgadıntsi, 1860'da Khule/Khuylu/Tilgadin [Kuyulu] köyünde doğmuş, daha sonra gittiği Harput kentinde eğitim görmüştü. Birkaç yıl piskoposluk sekreterliği görevinde bulunması, onun taşra meselelerini yakından tanımasını sağladı. Daha sonra öğretmenlik mesleğine geçti, ilk görev yaptığı yer Simpatyan Okulu'ydu. Tilgadıntsi'nin gazete yazılarından birinden, devletin Simpatyan Okulu konusunda güçlü çekinceleri olduğunu, hatta 1880'de eyalet valisinin okulda Ermeni tarihini yasaklayıp yalnızca Osmanlı tarihi öğretilmesini talep ettiğini öğreniyoruz.²³ Simpatyan Okulu, Tilgadıntsi'nin 1884'te okul müdürü olmasından kısa süre sonra kapandı.

Tilgadıntsi'yi beş yıl sonra, Harput'un Surp Hagop mahallesinde kendi okulunu –Merkez ya da Kızıl Kolej– açmaya yönlendiren neydi? Ermeni mütevelillerle ve önde gelen kişilerle ilgili sözlerinden, onların müdahalelerinden uzak olmayı istediği anlaşılıyor. Okulu Amerikan Fırat Koleji'yle rekabet eder hale geldi ve Tilgadıntsi adı Penyamın Nurigyan, Vahe Hayg, Hamasdeğ ve Vahan Totovents gibi öğrencileri okula çekti. Okulun idaresi Tilgadıntsi'ye yazmak için fazla zaman bırakmıyordu. Entelektüel ve yayıncı Teotig'e 1910'da yazdığı mektupta bu durumun zorluğundan yakınmakta ve bu alandan emekliye ayrılıp, kendisini edebiyata adayacağı günün özlemini çektiğini söylemektedir: “Bir gün, otuz yılı aşkın süredir ruhumu parçalayan acıların nesnesi olan öğretmenlik mesleğinden istifa edip, inzivaya çekilmenin ve kendimi tümüyle edebiyat çalışmasına vermenin hayalini kuruyorum, çünkü yazmak için aç ve ayakkabısız

21 Rupen Zartaryan, *Tsaykaluys* (İstanbul: “Ardziv,” 1910).

22 Daha önce *Tilgadıntsi and His Work* başlıklı kitaptan söz etmiştim; bu yapıt tamamlanmamış bir yapıttır. Yerger [Eserler] adlı bir diğer cilt 1992'de Lübnan, Antilyas'ta, Kilikya Katolikosluğu tarafından yayımlandı. Bu da oldukça eksiktir. Tilgadıntsi'nin üç oyunu ve çok sayıda makalesi bu kitaplara dahil edilmemiştir. Erivan'da yayımlanan *Küğin gyankı* [Köy Yaşamı] adlı eserini görmedim.

23 *Masis*, 17 Ekim, 1880, no. 2748.

ölmeye razı olmak gibi cesurca bir seçim yapmış yazarlar var.”²⁴ Tılgadıntsi 1915’te tutuklandı, Mezre [Mezra] hapisanesine hapsedildi ve Harput’un karşısındaki Master Dağı’nın zirvesine yakın bir yerde öldürüldü.²⁵

ETNİK EDEBİYAT

1893’te Arpiar Arpiaryan’ın *Hayrenik*’inde yayımlanan “Emily”, Tılgadıntsi’nin ilk edebiyat ürünü sayılır. Bu kısa öykü, Harput’ta görev yapan Amerikalı bir kadın misyoneri anlatır. Tılgadıntsi, daha o zaman iğneleyici bir üslup kullanır, bu misyoner kadını, kendisini ateşli bir dindar gibi gösteren, ama babasının parasıyla elde ettiği konforu sürmekten de geri durmayan bir ev kızı olarak tasvir ederek gerçekçi bir portre çizer. Bu öykü yayımlandığında, Arpiaryan “Mer kroğneri” (Yazarlarımız) başlıklı bir eleştiri yazısı kaleme alır; yazıda şunları belirtir: “Taşra halkımızın iyi yazar çıkarmayı çok iyi başardığına inancımız tam... Etnik edebiyatımızın taşrada sağlam bir temelle oturacağı herkesin kabul ettiği bir gerçektir; bizim (İstanbul’da) yazdıklarımızsa gelip geçidir.” Ama yeni edebiyatın hammaddesi taşrada olsa da, ona biçim ve güzellik katacak bir dış unsura ihtiyacı vardı.²⁶ “Mimari” meselesine geri döneceğim.

“Emily”den sonra Tılgadıntsi sık sık İstanbul basınına katkıda bulundu, çünkü Harput’ta gazete yoktu. Bu nokta, küçümsenmeyecek bir paradokstur; gelecekteki edebi tartışma bile kentsel niteliğe sahip olacaktı. Burada asıl önemli olan, bu kısa öykünün başlattığı harekettir, çünkü ondan sonra *Arevelk*, *Masis*, *Hayrenik* ve *Dzağig* taşra yazarlarından gelen yazıları yayımlamaya ve bunlarla ilgili dolaylı ya da dolaysız yorum yapmaya başladılar.²⁷ Arşag Çobanyan sahibi

24 *Amenun daretsuytsi* [Herkesin Almanığı] (İstanbul: V. ve H. Der-Nersesyan, 1915-20), s. 59.

25 Bkz. Vahe Hayg, “Tılgadıntsi moden” [Yakından Tılgadıntsi], *Nor Kır* [Yeni Yazın], no. 3-4 (1950): 166.

26 *Hayrenik*, 19 Kasım, 1893, no. 363.

27 Örneğin bkz. Levon Paşalıyan’ın makaleleri, “Geğdz kraganutyunı” [Sah-te Edebiyat], “Joğovrtagan kraganutyun” [Popüler Edebiyat] ve “Khaneru kho-

olduğu *Dzağig*'te, Tilgadıntsi'nin "Pşur mı hinen" (Eskilerden Bir Kırıntı) yazısını yayımladı.²⁸ Ayrıca Zartaryan'ın peri masallarını,²⁹ hatta Van lehçesinde yazılmış "köy yaşamından çizgiler" adlı bir oyunu hiç çekinmeden yayımladı.³⁰ Çobanyan bu vesileyle şunları yazıyordu: "Etnik bir edebiyatımız olması için, ırkın tüm taşraya yayılmış ruhunu kabul etmemiz gerektiğine inanıyoruz. Taşra yaşamını öğrenme arzumuz, bizim için bir ilerlemedir."³¹

Yalnızca Arpiaryan ile Çobanyan değil, taşralı yazar-dilbilimci Hovhannes Kazancıyan, Levon Paşalıyan ve Ardaşes Harutyunyan (Malkaralı) da, birçok yazarın kaçmasından ve 1894-96 katliamları sırasında ve daha sonra boy gösteren o korkunç sansür hayaletinden sonra İstanbul'da yapılan edebiyatın cansız, içeriksiz, salon tipi oluşundan kaygı duyuyorlardı. "Yarının Edebiyatı" meselesi ancak 1898'de, etnik bir edebiyatla birlikte ortaya çıktı. Bunu bir edebiyat tartışması izledi, tartışma *Püragn* ve *Dzağig*'in sayfalarında daha da ilerledi ve Ardaşes Harutyunyan'ın *Masis*'teki "Hartsaran"ına (Anket) kadar ulaştı.³² İstanbul'dan birkaç yazar ile taşradan Rupen Zartaryan bu Anket'e tepki gösterdiler. Harutyunyan 1901'de tartışmaya son verdi, ama tartışma 1908'deki Anayasa ilanına kadar üstü kapalı olarak sürdü ve *Mehyan* (Tapınak) dergisinde savunulan "Ermeni edebiyatı" kavramıyla çözümünü buldu – ya da belki de zirveye ulaştı demem gerekir.

rı" [Hanların Derinliği], *Hayrenik*, 18 Mart, 7 Kasım, 5 Aralık, 1893, no. 414, 629, 657.

28 *Dzağig*, Temmuz 1895, s. 453-58.

29 *age*, "Zarnvats vorsortı" [Yaralı Avcı], s. 433-35.

30 *age*, Ğazar Pişikyan, "Pori tsav te srdi tsav?" [Karın Ağrısı mı, Yürek Ağrısı mı?], s. 402-11.

31 *age*, s. 480.

32 "Anket" ve birkaç ek makale, Ardaşes Harutyunyan'ın yapıtlarını içeren *Artsag eçer yev kertvadzner* [Düzyazı Sayfalar ve Şiirler] adlı kitapta yayımlandı (Paris: yayıncı yok, 1937). Harutyunyan'ın şiirleri, düzyazıları ve makalelerinden önemli bir bölümü *Kişervan campörtü*'da [Gece Gezgini] toplanmıştır (Erivan: Hayastan, 1968).

İLKE

Buradaki amacım, bu tartışmalarda gelişen ve “taşra edebiyatı” kavramının temelini oluşturan kuramsal yapıyı sunmaktır. Mesele yeni bir edebiyatın yaratılmasıyla ilgilidir ve tartışma bu nedenle “Yarının Edebiyatı”nı merkez alır. Yarın Ermeni edebiyatı nasıl olacaktı?

Bu soruyu Anket’inde soran Ardaşes Harutyunyan, şiiirleri ve eleştiri yazılarıyla tanınan bir yazardı. Taşra edebiyatının kuramcısı Tilgadıntsi değil, Harutyunyan’dı. Fransız ve genel olarak Avrupa edebiyatıyla yetişen ve zihni kuramsal eğilimlerle dolu olan Harutyunyan, 1897’de “yarının edebiyatı”, yani taşra edebiyatı hakkında yazmaya başladı. Bu bağlamda Tilgadıntsi ve Zartaryan’ı taşra yazarları olarak nitelendirerek, onlara “Harput ikilisi” adını verdi.³³ Tilgadıntsi ve Harutyunyan arasında yalnızca bir yakınlık değil, fiilen yazışma da vardı; bunların bir bölümü Tilgadıntsi’nin “Keği namagner” (Köy Mektupları) başlıklı yazısında yer alır.

Harutyunyan edebiyatın daima bir amacı olduğu doğrultusunda genel bir savdan yola çıkar. “Yarının Edebiyatı” dizisinin başında şunu söyler: “Edebiyat, bir halkın kendine özgü yaşamının ve özel ruhunun ifadesidir.”³⁴ Anket’inin en üstüne de şunu yazmıştır: “Edebiyat, ancak ait olduğu ırkın bugünkü ve geçmiş yaşamının değişik yönlerinin yazılı bir yansıması ve anması haline geldiğinde, o ırkın özgün estetik-edebi karakterinin egemen özel niteliklerine göre ifade edildiğinde gerçek ve samimidir.”³⁵ Burada iç içe geçmiş iki temel fikir var: Birincisi, edebiyatta ifade bulan “bir halkın ruhu,” ikincisi,

33 Harutyunyan’ın *Püragn*’daki bu konuyla ilgili makaleleri için bkz. “Vağvan kraganutyuni” [Yarının Edebiyatı], 25 Şubat ve 4, 11, 18 Mart, 1899, no. 9-12; “Vağvan krakedneri” [Yarının Yazarları], 2 Temmuz, 1898, no. 21; “Bolis u kavaragan kraganutyun” [İstanbul ve Taşra Edebiyatı], 29 Ekim, 1898; “Ink-nampopum” [Kendi Başına Yeterlilik], 10 Aralık, 1898, no. 47-48. Ayrıca *Masis*’teki şu makalelere bkz. “Hay krakedi” [Ermeni Yazar], 10 Temmuz, 1899, no. 21; “Knaragan panasdegdzutyuni” [Lirik Şiir], 20 Ekim 1899, no. 19-20; “Kragan khntiri yev R. Ef. Berberyan” [Edebiyat Konusu ve R. Efendi Berberyan], 7 Nisan, 1901, no. 14.

34 *Püragn*, 25 Şubat ve 4 Mart, 1899, no. 9-10.

35 *Artsag eçer yev kertvadzner*, s. 119-20.

edebiyatın yansıması ve belleği olduğu ırk. Irk ve ruh burada 19. yüzyıldaki anlamıyla kullanılmaktadır, yani her insan birer birimdir ve bu birimlerden kendi özgün ve doğal ruhu bulunan bir ırk doğar. Edebiyat ırkın ruhunun “estetliğini”, yalnızca o ırkın “mizacına özgü hâkim nitelikleri” ifade eder. *Mehyan*’daki meşhur “Akidemiz” tartışmalarında, toptan yok olduğu varsayılan “ırk” ve “ruh” mefhumları yeniden ortaya çıkar.³⁶

Ardaşes Harutyunyan, özgün bir edebiyatın ırksal özellikleri ifade ettiğini sürekli dile getirir; aksi halde bu edebiyat “sahtedir, orijinallikten ve meşruiyetten yoksundur” der. Bu nedenle, ırkın belirgin niteliklerini içermeyen İstanbul’daki edebiyat, orijinallikten ve meşruiyetten yoksundur. Bu noktada, bu içsel niteliklerin nerede bulunduğu sorusu gündeme gelir. Edebiyatın ırkın ruhunun ifadesi olduğunu bu şekilde saptadıktan sonra, Harutyunyan tasımsal bir yöntem benimser: Halkların “tüm orijinal özelliklerini koruyup sürdürmeye en uygun toprak, onları üreten topraktır.”³⁷ Her yer değiştirme, misafirlik, yeni çevre, asimilasyon ve yozlaşma getirir, yani özgün olmama olasılığı yaratır. “Ermeni unsuru esas olarak taşrada yaşar. Bu nedenle onun yaşamını ifade edecek edebiyatın ortaya çıkacağı doğru yer orasıdır,”³⁸ der Harutyunyan. Dolayısıyla buradan, taşra dışında yaşayan Ermeni nüfusun yaşamının ancak sahte, özgün olmayan bir edebiyat doğurabileceği sonucu çıkar.

Paşalıyan’ın ifadesiyle taşra, özgün, tipik ve doğal olanının fışkırdığı yerdir. Bu benzetme masum değildir, çünkü bu kuramın tümü, neyin doğal, doğaya uygun, normal olduğunu –kısacası neyin gerçek ve yerel olduğu ile özgünlüğün, teklüğün ve orijinalliğin ilgili özelliklerini– sorgulama çerçevesi içindedir. Baba toprağından çıkan ve onun suyu ve gün ışığıyla yetişen edebiyat, bu topraktan doğan kahramanlar ve tanrılar gibi (Vahakn), onun doğasını taşır. Bu bitki,

36 Taniel Varujan, Gosdan Zaryan, Aharon, Hagop Oşagan ve Keğam Parseğyan’ın söcükleriyle akide, “Ermeni ruhuna beslenen hayranlık ve bu ruhun ifadesi” dir. Bkz. *Mehyan* (İstanbul, no.1 (1914). “Akide”nin bu ilk önerisinin tam analitik kapsamı, “etnik edebiyat” alanına girer.

37 *Püragn*, 4 Mart, 1899, no. 10, s. 129.

38 *age*, s. 130.

ana gövdeden büyüyendir; kendinden uzaklaşmadan, budanmadan, nakledilmeden, uzak ve yabancı şeyler olmadan doğal olarak gelişir. Bu yaratılıştan olanın alanı, edebiyatın alt katmanını oluşturur; görüldüğü kadarıyla edebiyat, yaratılıştan ve doğal olanın doğrudan devamıdır. Özgünlüğün tek kıstası, onun yaratılıştan gelenle, gerçek olanla ilişkisidir elbette. Ardaşes Harutyunyan ise edebiyatın meşruiyetinin temelini bu olduğunu söyleyecektir. Ama yabancının mevcudiyeti olmadan özgünlük imkânsızdır. Bütün kuramın gerçek, orijinal ve özgün olanın yeniden sahiplenilmesinden –yabancılaşmadan geri dönüşten– başka bir şey olmadığını tahmin etmek güç değildir.

Harutyunyan, orijinal ve etnik ifade biçimleri olarak masalları, halk türkülerini, özellikle de taşra lehçelerini sıralar; ona göre bu lehçelerin incelenmesi yarının edebiyatına katkıda bulunabilecektir. Mehyan daha sonra Ermeni ruhunun billurlaşmış halini orada bulacaktı. Lehçe sorunu, tartışmanın önemli noktalarından biriydi. Karşıt olanlar için ise, lehçe kabul edilemez bir şeydi. Muhalifler yerel lehçelerin “başkentten incelmış konuşma dilini” yok edeceği konusunda büyük bir kaygı içindeydi.³⁹ Tartışılan, normal İstanbul lehçesinin, fiilen “mükemmeliğe” erişen resmi statüsünden çok, bunun “doğal” yönüydü. Harutyunyan “Yarının Edebiyatı” konulu makalesinde taşra lehçelerini, başkent lehçesini zenginleştirmenin bir yolu olarak görür ve şunu ekler: “Bu dil ‘fizyolojik bileşimi’ açısından da büyük yarar görecektir ve gelişecektir. Özel lehçeli konuşma sayesinde kas gücü inanılmaz düzeyde artacaktır. Kasları gelişecek ve gerçek taşra sözcükleriyle şişecektir.”⁴⁰ Harutyunyan’ın kendisinin de “fizyolojik bileşim” teriminin paradoksal, belki de aşırı bir fikir olduğunu fark ettiği anlaşılmaktadır. Bir taşra lehçesi, başkent

39 Madteos Mamuryan, “ulusal yaşamı daha yakından” inceleyen bir taşra edebiyatını kabul etmek ve memnuniyetle karşılamakla birlikte, şunu ekliyordu: “Ancak bunun modern düzgün ve esnek edebi dil sınırları içinde kalması, kaba ve tepetaklak sözcüklerin, ilkel ve feci ifadelerin bize Ermeni dilinin mücevherleriymiş gibi sunulmaması ve zevk ve değerlere aykırı olmaması koşuluyla.” Bkz. “Kavarayın madenataran” [Taşra Kütüphanesi], *Arevelyan Mamul* [Doğu Basını] (İzmir), 1 Ekim, 1899, no. 19, s. 795.

40 *Püragn*, 4 Mart, 1899, no. 10, s. 131.

lehçesini daha güçlü, büyümeye daha açık, mevcut halinden daha fazla ana gövde haline getirir; bu lehçenin fizyolojisine, yaratıcılığa temel oluşturacak şekilde yapısına katkıda bulunur. Taşra lehçesi sayesinde, başkentin lehçesi ana gövdeyi özümser, gitgide daha fazla bu kaynaktan konuşur ve özgünleşir. Zartaryan'ın dediği gibi, taşra lehçesinin unsurlarının geliştirilmesi bir "Ermeni dil estetiğine" giden yolu açacaktır.⁴¹ Burada da dil yoluyla asimilasyon tehlikesi söz konusudur, yani, doğallığın, yerliliğin ya da Zartaryan'ın deyimiyle özgünlüğün, başkentin dili tarafından asimile edilmesi tehlikesi.

Çıkış noktaları, yarının edebiyatının ancak taşra edebiyatı olabileceğidir.⁴² Harutyunyan'a göre, taşra edebiyatı varolan edebiyatın şu veya bu biçimi olamaz; aksine, bu edebiyatın ta kendisidir. Çeşitli edebiyat akımlarından biri değil, Ermeni edebiyatının kendisidir. Edebiyatı zenginleştirecek, onu "saf Ermeni esini ve orijinallığıyle" dolduracak olan, taşranın yazılı eserleridir.⁴³

Harput sakinleri bu işe çoktan başlamışlardı, özellikle Tilgadıntsi, "o kendine has ve eşsiz Tilgadıntsi... köylülerini bize nasıl tasvir edeceğini iyi bilen o olağandışı ve özgün sanatçı."⁴⁴ Bütün mesele neyin Ermeni ya da etnik, özgün, yerel olduğunu belirlemeye dayanıyordu. Etnik olan nedir, en ırksal olan nedir?

Harutyunyan etnik olanı bir yandan bir halkın "kendine has psikolojisi, ruhunun özel titreşimleri, çağdaş etnik töreleri," öte yandan o halkın özel üretimleri (masalları, halk türküleri, ilahiler [şara-

41 "Vağvan kraganutyuni" [Yarının Edebiyatı], *Masis*, 30 Aralık, 1900, no. 40, s. 631.

42 Bütün bunlarda içgüdüsel bir şey olduğuna emin olabiliriz. Ardaşes Harutyunyan'ın kendisi de, Varujan'ın *Tsegın sirdi'sinin* [İrkin Kalbi] yayımlanması vesilesiyle şunu belirtir: "Bir süredir, yaklaşık on yıldır, izahı güç bir ısrarla, bir 'yarının edebiyatı' olacağını, bunun bizim özgün edebiyatımız olacağını, bunu İstanbul'un sağlayamayacağını ve bunun bize taşradan geleceğini söylüyorum. Dayanılmaz yoğunluktaki bir tür içgüdü bana bunu söyletiyor." Bkz. Harutyunyan'ın makalesi: *Tsayn Hayrenyats* [Anavatanın Sesi] (İstanbul), Mart 1910, no. 21; ayrıca *Kışerva camportu*'nda da geçmiştir, s. 269-74.

43 Anketin dördüncü noktası bu konuyla ilgilidir. Bkz. "Artsag eçer" [Düzyazı Sayfaları], *Kışerva camportu* içinde, s. 120.

44 *Püragn*, 25 Mart, 1899, no. 14, s. 210.

gan]) ile ilişkilendirmeye çalışır. Dolayısıyla, ruhun tekilleştiği koşul ve olgulara sahip, aşağı yukarı dünyevi olmayan bir alan ile bu ruhun yaşayan, somut ürünleri vardır. Bu ruhu kendine has, ayırt edici kılan unsur nedir? Harutyunyan'ın bu soruya somut bir yanıtı yoktur.

ETNİK

Masis'e Harput'tan gönderilen, "Yarının Edebiyatı" başlıklı makalede Rupen Zartaryan da aynı yönde yol almaktadır. Ona göre, Ermeni edebiyatının kendine özgü bir edebiyat olabilmesi için, "her şeyden önce, ırkımızın saf ve katıksız özelliklerinin, ruhsal kapasitesinin ve yaşam tarzının, son tahlilde, bir arada bir halkın içgüdüsünü yaratan tüm fizyolojik, etnolojik koşulların betimlenmesi gerekir. Dolayısıyla, samimi ya da doğal Ermeni edebiyatının, varlığını ve varolma hakkını güvenceye almak için, ırkımızın bağrından sadakatle doğması şarttır."⁴⁵ Zartaryan, Ermeni edebiyatının tekilliğini ve orijinallliğini, ırkın karakterini betimlemesine dayandırır. Bu da edebiyatın orijinallığının, ırksal özelliklerle belirlendiği anlamına gelir. Bu özellikler, "farklılığı güvence altına alan koşulların" muhafaza edildiği taşrada mevcuttur yalnızca. Yazar "halkın" halk olarak, yani bireyselliğe sahip bir bütün olarak taşrada var olduğunu açıkça söylemez. Daha sonra 1911'de, Ermenice konusundaki tartışmanın sürdüğü günlerde, Taniel Varujan şu ek niteliği ileri sürer: "Taşra neredeyse, halkın ruhunun bütünü oradadır."⁴⁶ Bu gözlem, taşra denilen şeyin bir bütün olarak, tarihi, toplumsal, hatta belki fizyolojik bir yapı olarak, halkın tümü ve onun birliğinin ifadesi olması anlamında önemlidir. Burada halkın bütünü ile onun İstanbul'da ya da gurbette parçalanmış varlığı arasında bir tezat oluşturulmaktadır. Ancak Varujan'ın kendisi de taşra ifadesinin 1911'de henüz somut bir biçimde ortaya çıkmadığını ve Tilgadıntsi ile Zartaryan'ın "istisnalar" olduklarını kabul ediyordu.⁴⁷

45 Masis, 30 Aralık, 1900, no. 40, s. 629.

46 Azadամարд [Özgürlük Savaşı], Edebiyat Eki, 22 Haziran 1911, no. 45, s. 706.

47 age.

Zartaryan yazılarında sık sık ırkın içgüdüsünden söz ediyordu; ona göre bu içgüdü “ülkenin toprağından, suyundan, giyim kuşamdan yaşamın diğer yönlerine –konutlar, meslekler, yargılama biçimleri ve izlenimler– kadar söz konusu toplumun en küçük ayrıntılarından” besleniyordu.⁴⁸ Eğer Ermeni ırkı ayrıksıysa, yani bir özgünlüğü varsa, o zaman özgün bir edebiyata sahip olma niteliğine de sahipti. Özgünlüğe sahip bir edebiyat, bir anlamda doğrudan ırksal özgünlükle ilişkiliydi. Burada bahsi geçen özgünlüğün dil üstü bir özgünlük olduğunu vurgulamak gerekir; Zartaryan ırksal olanı hiçbir zaman dil terimleriyle tanımlamadı, daha çok Hippolyte Taine’in ırk-çevre-dönem üçlüsüne göre yapılmış bir tanımlamaydı onunkisi.⁴⁹ Taine’e göre özgünlük, buna ırksal farklılık diyelim, “fizyolojik, psikolojik, tarihsel ilişkilerin, söz konusu ırkın yaşadığı yer ve iklimle birlikte oluşturduğu ağ”dı; bunların toplamı etnik özellik oluyordu.⁵⁰

Zartaryan mevcut bir etnik özelliğin kendi başına yeterli olmadığını bilir. “Etnik edebiyat yapmayı isteyen her yazar, kendisini kör bir taklide ya da entelektüel köleliğe maruz bırakmamak için, önceden sanatının ve etnik grubunun genel içgüdülerinin bilincinde olmalıdır,” diye eklemeyi gerekli görür.⁵¹ Aslında etnik edebiyat içgüdüsel bir şey değildir; Ermeni edebiyatının özgünlüğü bir eğilimin sonucudur. Böylece paradoksal bir durum ortaya çıkar: Bir yandan ırksal özgünlük vurgulanır, öte yandan bu özgünlüğün amaç ve beklentiyi temsil ettiği ileri sürülür. Başka bir deyişle, etnik özellik edebiyatta ancak bilinçli çabayla ortaya çıkar ya da çıkacaktır. Doğuştan gelen özelliklerin, zihinde tasarlanmış bir çabanın aşamasından geçmesi zorunludur. O zaman mesele şudur: Özgün olan, edebiyat aracılığıyla ayırt edilmelidir; bir Ermeni dil estetiğinin yaratılması gereklidir.

Taşra yazarlarının bunu yapacak araçları var mıydı? Bir taşra edebiyatı ya da etnik edebiyat ırksal eşsizliği temel alır. Ulusal özellikler-

48 age.

49 Taine şöyle yazar: “Ben bir edebiyatın tarihini yazmaya ve bunun içindeki insanların zihniyetini araştırmaya çalışıyorum.” Bkz. Hippolyte Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, c. 1 (Paris: L. Hachette, 1863).

50 Masis, 30 Aralık, 1900, no. 40, s. 629.

51 age.

den beslenir, ki Harutyunyan ve Zartaryan ulusal özellikleri, açıkça ya da örtülü olarak yabancı, dışsal, asimile olanla ve otantik olmayanla karşılaştırır. Toprak faktörünü dikkate aldığı için, taşra edebiyatı coğrafi, yerel bir karakter kazanır ve bu farkla ayırt edilir. Taşra, İstanbul'un, başkentin inceltilmiş lehçesinin, kozmopolitin, Fransız ya da İngiliz'in antitezidir. Ayrıca, özgün olanın ayırımcılık yapması, etnik olanı yerli, anayurt olanı edebi yapması gerektiğinden, yabancı- nın varlığını göz ardı etmesi olanaksızdı. Bu, Ermeni kuramcılarının zihinlerinde ve bilinçlerinde her zaman vardı ve "taşra edebiyatı" kavramı da aslında böyle bir etkiye karşı oluşturulmuştu.

YABANCI

Ardaşes Harutyunyan, "Bolis u kavaragan kraganutyun" (İstanbul ve Taşra Edebiyatı) başlıklı makalesinde, Rupen Zartaryan'ın biraz daha sonra yapacağı gibi, başkentin –yabancı ve sahte etkilerin merkezinin– Ermeni edebiyatına egemen oluşunu tartışır. Taşranın etnik edebiyatın "toprak anası" olduğuna işaret eder. Ama taşra kendi kendine yeterli olamaz: "Mutlak kendi kendine yeterlilik fikri yanlıştır. Bencil ve kibirli bir tecrit içinde kalan olası bir edebi akım ve faaliyet, bir sıçrama tahtası işlevi göreceğine, körelir." Harutyunyan çözüm olarak, "yabancıların, özellikle de Fransız aydınlarının mutlak ve köleleştirici egemenliğinden bilinçli bir kurtuluş" ve "kendi başına yeterlilik felsefesi" diye adlandırdığı bir kendi üzerine yoğunlaşma önerisinde bulunur sadece.⁵² Bu kendi başına yeterlilik, "taklitçiliğin" reddedilmesini sağlayacaktır yalnızca; Harutyunyan'a göre taklitçilik, "ırkımızın kişiliğinin zayıflamasının ve eksilmesinin belirtilerinden biri" olmanın ötesinde bir şey değildir.⁵³ Öte yandan yabancı öğeler tümüyle reddedilmemekte, bunlara yalnızca "ırka özgü unsurların geliştirilmesine" hizmet işlevi yüklenmektedir.

Arpiar Arpiaryan "Emily" hakkındaki eleştirisini yazarken, yabancı kültür ve edebiyatlardan kopup, kendi başına yeterli olmayı

52 "İnknapopum," *Püragn*, 10 Aralık, 1898, no. 47-48, s. 823.

53 *age*, s. 824.

düşünmenin mümkün olmadığını da ifade eder: “Kendi kendimize yeterli olamayız; bu tür bir zihniyet aptallıktır... Her edebiyat kendi etnik özelliklerini korurken, bütün insanlığın nefesinden soluk alır.”⁵⁴ Arpiaryan taşra yazarlarının hammaddeye sahip olduklarını, ama mimariyi bilmediklerini kaydeder:

Taşralı yazar bu malzemeleri bir araya getirerek, büyük ve güzel bir edebi yapı inşa etmeyi bilmez. Bu sanatı öğrenmek için, Avrupalıların felsefi, şiirsel, romantik, tarihi ve bilimsel yazılarını okumak, incelemek gereklidir. Zihin bunlarla beslenmeli ve insan bunlardan çevresinde gördüklerini araştırmanın ve onların yaşamlarını incelemenin sırlarını öğrenmelidir. Bu araştırmayı yürütenler büyük eserler yazabilirler.⁵⁵

Arpiaryan ile Harutyunyan bir konuda birbirlerine çok yakındırlar. İkisi de yabancı herhangi bir şeyle ilişkisi olmayan, kendi kendine yeterli bir Ermeni edebiyatını reddeder. Burada ileri sürülen ilginç fikir, en azından Arpiaryan için bunu söyleyebiliriz, bir edebi eserin mimarisini öğrenmek için, yabancı bir edebiyatı tecrübe etmenin gerekliliğidir. Zartaryan bile yazarın “yabancı edebiyatları incelemesi ve okuması gerektiğini, bunların yeteneklerini geliştirmesini sağlayan dış araçlar olduğunu” kabul eder.⁵⁶ Aslında etnik olanın geliştireceği sanat, o etniğe ait değildir. Dışardan gelir; diğer bir ifadeyle, sanat öğrenilecek bir şey, yabancıyla birlikte bulunan bir şeydir.⁵⁷

Etnik özelliklerin yüceltilmesine rağmen, eğer taşra edebiyatı sanat olacaksa, yalnızca hazırlık değil, aynı zamanda sanatın asimilasyonu aşamasından da geçmelidir; bu sayede yabancı ile bağlantı kurulur. Burada başka bir paradoks daha var: Etnik edebiyatın sanat olması, kendisi olması için, yabancının sanatını elde etmesi zorun-

54 “Mer kroğneri,” *Hayrenik*, 19 Kasım, 1893, no. 393.

55 *age*.

56 “Vağvan kraganutyunı,” s. 630. Zartaryan, İstanbullu yazarları kastederek, bu tür inceleme ve okumanın yazarın “özü, kimliği” haline geldiğini ekler.

57 Başka bir yerde incelediğim, Hagop Oşagan’ın sanatı ve kurallarını aşağılama tutumunun kökü burada yatmaktadır. Bkz. “Dbavorabaşd knnatadı” [Empresyonist Eleştirimen], Krikor Beledian [Bıldyan], *Mard* [Savaş] içinde (Antilyas: Kilikya Katolikosluğu, 1997), s. 409-502.

ludur. Ancak asıl soru, bu asimilasyonun ne kadar ileriye gitmesi gerektiğidir. Zartaryan yabancı sanatın, yazarın kimliği ve özü olmadığını, yalnızca bir dış geliştirme aracı olduğunu söyler. Ama sanatı sadece edebiyatın, ondan bağımsız, bir dış aracı olarak düşünmek mümkün müdür?

Her durumda, başkentin inceltilmiş diliyle yazılmış İstanbul edebiyatı, yetersiz bir edebiyattır, gerçek olandan ve onun çevresinde kümelenen her şeyden yoksundur: özgün, doğal, orijinal olandan. Belki de bu nedenle İstanbul edebiyatı kusurlu, tam olmayan bir edebiyattır. Zartaryan şunları söyler:

Taşra edebiyatıyla, her eyaletin bir yaprak ve bir çiçek, bir esin, bir zihin, onu çevreleyen doğanın farklı yönlerinin değişik renklerini getirdiği o çiçek bahçesini anlıyoruz... Ermeni ailesinin, tüm mensupları ve taşınabilir mallarıyla, tüm sıkı kan bağlarıyla sentezleneceği yeri... İstanbul edebiyatının gerçek, tek ve tam bir edebiyat olma hakkı yoktur; o da bütünün bir çeşitlemesi ve bir parçasıdır, ne daha fazla, ne daha eksik.⁵⁸

Taşra edebiyatı çiçek bahçesidir, yani toplamdır, çünkü bütün içinde bir araya gelir, özgün olanı, kan bağlarını, gerçek olanı, tek olanı getirir. Kuramcı Zartaryan, bu “tehlikeli” maddenin, “tüm sıkı kan bağları” biçiminde ifade ettiği özgünlüğün aslında edebiyat aracılığıyla sentezlendiğinin ve edebiyat olmadan böyle bir sentezin olmayacağını farkında değil gibidir.

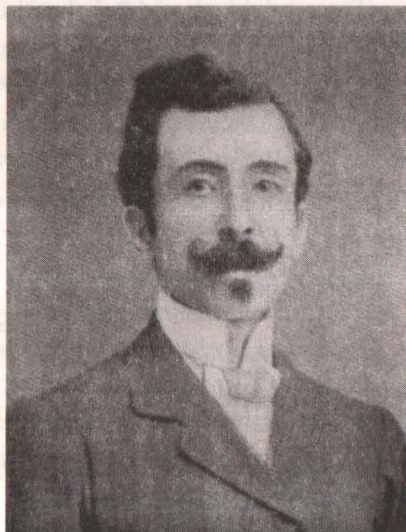
TASVİR

Harputlu iki yazardan, yalnızca Zartaryan bu tartışmaya katıldı. Zartaryan, daha sonra, 1909’da, *Azadamard* gazetesinin ilk sayısında taşra edebiyatı meselesini tekrar ele alır. Meselenin asıl önemli yönünü belirtirken, ilginç bir gözlemde bulunur: “Taşra ya da taşralı terimi, o acılı ve korkunç günlerde ‘Ermenistan’ ve ‘Ermeni’ sözcüklerinin taşıyacağı şeffaf anlamı gizleyecek boyalı bir camdan başka bir

58 “Vağvan kraganutyunı,” s. 632.

Tilgadintsi (Hovhannes Harutyunyan)

Rupen Zartaryan

Tilgadıntsi, Khulevank'ta öğrencileriyle

Harput Merkez Okulu: Tilgadıntsi 1910 mezunlar sınıfıyla

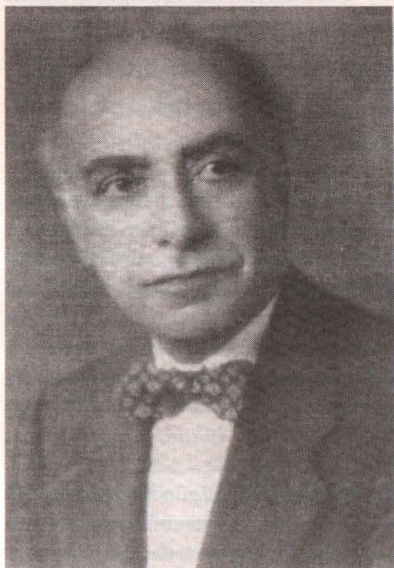
Rupen Zartaryan, Getronagan (Merkez) Okulu'nun ilk mezunlarıyla

Vahe Hayg

Penyamin Nurigyan

Hamasdeğ

Vahan Totovents

şey değildi.”⁵⁹ Dolayısıyla taşra edebiyatı denilen edebiyat, Ermeni toprağından doğmuş bir Ermeni edebiyatı demektir.

Tılgadıntsi bu konuda kuramsal makaleler yazmadı. Öğrencilerine verdiği eğitim, kuramsal tartışmadan çok, “pratik bir ders” niteliğindeydi. Ama Tılgadıntsi’nin düşüncelerini belli bir ilke ve yönetime dayandırdığına şüphe yoktur. 1899’da yazdığı “Köy Mektupları” dizisinde, Tılgadıntsi’nin kendini –isteyerek ya da istemeyerek– merkezinde bulduğu bir tartışmaya kayıtsız kalmadığını gösteren bazı gözlemler vardır. Tılgadıntsi, köylerde de insanlar, sorunlar, tarih olduğunu belirttikten sonra, şunu ekler: “Bırakın başkaları kent hakkında yazsınlar; sizinle birlikte köyü, eğer mümkünse, bir yazarın aklından geçtiği biçimde, bağımsız, kısıtlamasız biçimde tasvir edelim ve ne hakkında yazdığımızı anlayalım; o zaman, umarım ki, hangi yumurtanın daha ağır olduğu ortaya çıkacaktır, devekuşunun mu, çalıkuşunun mu.”⁶⁰ Tılgadıntsi’nin tartışmaya katılmamakla birlikte, bunu izlediğini ve tepkilerini dolaylı olarak gösterdiğini görmek zor değildir.⁶¹ Yazar, *Es gadaretsi bardks* (Ben Borcumu Ödedim) adlı kitabını “yarının edebiyatı”na adar.⁶² Yazılarıyla ne yaptığını, bunu “köyün bir tasviri” kisvesine büründürdüğünü, diğer yazarların kentsel sahneleriyle karşıtlık oluşturduğunu bilmektedir. Karşıtlık, kompozisyon ve tasvir tarzı arasında değildir, kent hakkında yazılı-

59 *Azadamard*, 10 [23] Haziran 1909, no. 1. Ardaşes Harutyunyan’ın, Varujan’ın “Tseğın sirdi”sını [İrkin Kalbi] ele aldığı makalesinde de böylesi bir gözlem bulmak mümkündür. Bkz. *Kişerva camportı*, s. 272. Oşagan da, Rupen Zartaryan’a ilişkin yazısında tanımın belirsizliğini tartışır. Bkz. *Hamabadger arevmdahay kraganutyayn* [Batı Ermeni Edebiyatının Panoraması], c. 7 (Antilyas: Kilikya Katolikosluğu, 1979), s. 252. Oşagan parantez içinde şunu söyler (s. 251): “Bizim aramızdaki taşra edebiyatı anlayışı, (yabancı edebiyatlarda) bölgesel olarak adlandırılan biçimlerden farklıdır. Bizim için mesele çok daha kapsamlıdır. Biz buna ulusal diyebiliyoruz yalnızca, yabancılar içinse bu ana edebiyata eklenen bir gölge, bir tamamlayıcıdır sadece.”

60 *Tılgadıntsi yev ir kordzi*, s. 337.

61 Tılgadıntsi’nin 1898’de yine Harput’ta yazıp, Çobanyan’a gönderdiği, ama ancak çok daha geç bir tarihte yayımlanan “Dants toğ çıhasnıan” [Bunu Armut Sanmasınlar] başlıklı makalesinde de buna dair kanıtlara rastlamak mümkün. Bkz. *Anahid* (Paris), no. 3 (1929): 19-20.

62 *Tılgadıntsi yev ir kordzi*, s. 72.

yor gibi yapılırken aslında köyün tasvir edilmesindedir. Taşra yazarı bağımsızdır, teklifsizdir, bireyselleşmiştir; konuları köy, köyün örf ve adetleri, köy halkı, karı kocalar, papazlar (ahlaki meseleler), varsıllar ve yoksullardır (ekonomik meseler). Hamasdeğ, Tilgadıntsi'nin aklındakinin o kadar iyi bildiği Harput kenti bile değil, çevredeki köy olduğuna işaret eder.⁶³

“Tasvir” kavramı, eğer bugüne getirmek, ilişki kurmak, göstermek değilse, ne anlama gelir? Tasvir edilecek olan şey halihazırda mevcuttur, taşrada vardır, ama yazı dünyasında, İstanbul’da yoktur. Bu nedenle, tasvir belli bir ölçüde, bir reproduksiyondur, var olanın dışındadır, var olanın dönüştürülmesidir.

Eğer kuramdan uygulamaya geçerse, Tilgadıntsi'nin yazılarının Zartaryan'inkilerden tümüyle farklı bir türde olduğunu görürüz. Her ikisi de çağdaş bir dünyayı tasvir eder: Harput çevresindeki köyü, bazen de kentin kendisini. Zartaryan mensur şiirler, masallar ve kısa romanlar yazmıştı: “Sev havı yerkets” (Kara Tavuk Şarkı Söyledi), “Dan serı” (Ev Sevgisi), “Mayrn zmanug mortsav” (Anne Çocuğunu Unuttu), “Yegeğetsiin arüdzı” (Kilisenin Aslanı). Tilgadıntsi, ayrıntılı anlatım anlamında çok az roman yazmıştır: *Knamard te tslamard* (Kedi Dövüşü mü, Boğa Dövüşü mü?), *Kavat mı miayn* (Yalnızca bir Fincan), *Yes gadaretsi im bardks* (Ben Borcumu Ödedim). Genel olarak bunlar, çoğunlukla “günlük” diye adlandırılan ve çağdaş bir meseleyi, bir olayı, bir kişiliği tasvir eden kısa yazılardır.⁶⁴ Bu yazıları

63 “Kavarı yev Tilgadıntsin” [Taşra ve Tilgadıntsi], *Hayrenik Amsakir* 6 (Nisan 1928): 51.

64 Lusik Garabedian, Tilgadıntsi'yle ilgili incelemesinde onun tüm yazılarını, hatta oyunlarını “güncel tarih” olarak kabul eder. Bkz. Garabedian, *Tilgadıntsi* (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1966), s. 53. Daha önce Hayk Jamgoçyan, *Tilgadıntsin yev ir kronikneri* [Tilgadıntsi ve Günlükleri] (Kahire: “Jahakir,” 1949) s. 9-10’da benzer bir yorumda bulunmuş, ancak oyunlarını bundan hariç tutmuştu. “Günlük” tanımlanmış bir tarz değildir, ancak bu yazı tarzının kapsamını diyalog yazılarının yanı sıra beş perdelik oyunları da dahil edecek kadar genişletmek zordur. *Tilgadıntsi/Yerger’in* [Tilgadıntsi/Eserler] (Antilyas: Taniel Varujan Kragan Himnatram, 1992) editörü Tilgadıntsi'nin edebi ürünlerini şu tarzlar altında sınıflar: kısa öyküler ve skeçler, günlükler, köy mektupları, oyunlar ve haber yazıları. “Köy Mektupları” gerçek mektuplardan oluşmaz, mektup tarzında yazılmış edebi yazılardır. Bu nedenle, *Hay nor kraganutyan badmutyayn*

en iyi tanımlayan şey imge ya da görüntü olabilir, anlık bakış ya da göz atmaya yakın bir şey; zaten Tilgadintsi de yazılarının bazılarında başlığın altına “Taşra Yaşamından bir Görüntü [İmge]” diye not düşer.⁶⁵ Burada imgeden kastım edebi bir tarz değil, gerçeğin küçük bir parçasını, herhangi bir kısmını aktaran, bu nedenle de gerçeğin yalnızca bir diliminden ibaret olan, o gerçeğe kısaca göz atan, onu halkın diliyle harmanlayan ve içinde en önemlisi bir tasvir olan bir yazı türü.

İmge kavramı, fotoğrafın ortaya çıkmasından sonra mümkün oldu. Ancak edebi bir imgeyle bir fotoğraf imgesinin karşılaştırılabileceğini düşünmek yanlıştır, çünkü fotoğraf imgesi anlıktır, süreklilik arz etmez ve gözle ilgilidir, oysa mekânsal olarak ne kadar yayılırsa yayılsın edebi bir imge, zaman içinde, hatta çok kısa bir zaman içinde bile, şekil değiştirir. Bu iki görme biçimi, aynı evrimsel gelişmelerin sonucu değildir, çünkü edebiyatta imgeleri görsel olarak görmeyiz. Bütün okuma boyunca ilk gördüğümüz şey sözcüktür, sözcükten sözcüğe geçen bir güçtür; bu güç giderek anlama, sonra da sözcüklerin ötesine açılan o müphem perspektife dönüşür. Bu nedenle, benim imge dediğim şey, bir fotoğraf yüzeyinden çok, soyut bir temsildir; bu temsil, bir zaman dilimini kapsamlı bir bütünlüm, “gerçek”miş gibi önümüze koyar, bazen şiirsel bir mecra içinde yoğunlaşmış haldedir, bazen herhangi bir simge olmadan, söylevlerdeki benzer bir vurguyla belirgin hale getirilmiştir.

Tilgadintsi’nin taşra yaşamını kapsamlı biçimde aktardığı uzun düzyazıları yoktur. Ne o, ne de Zartaryan roman yapısı içinde bir şey yazmış ya da yayımlamışlardır. Ancak Zartaryan’dan farklı olarak, Tilgadintsi oyunlar yazmıştır. Bunlar da farklı türden tasvirler olarak

[Modern Ermeni Edebiyatı Tarihi] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1972) cilt 4, s. 542’de bir “anlık bakışlar dizisi” olarak adlandırılmışlardır. Ancak yazarın “Kare kirker” [Taş Kitaplar] adlı eserinin neden günlükler bölümüne konulduğu açık değildir. “Gulign u varjabedi” [Gulig ve Öğretmen] başlıklı kısa oyunun aynı başlık altında listelenmesiye başka bir meseledir.

65 Örneğin bkz. “Vasn meğats merots” [Günahlarımız Yüzünden]; “Küğatsi giner (Tzmran badger)” [Köylü Kadınlar (Kış Görüntüsü)]; “Badgerner” [Görüntüler], *Tilgadintsi yev ir kordzi* içinde, s. 12, 140, 287.

tasarlanmıştır. Önceleri, (Zartaryan'ın ifadesine göre) hayatında hiç tiyatroya gitmemesine rağmen, okul programları için küçük oyunlar yazmıştı. Bu oyunlardan bazıları kaybolmuştur; kalanlar arasında çeşitli uzunluklarda yapıtlar vardır: Tek sahnelik oyunlar "Gulign u varjabedi" (Gulig ve Öğretmen), "İnçbes gı nbasden" (Nasıl Destekliyorlar), "Cambortn u campetsnoğneri" (Yolcu ve Onu Uğurlayanlar); tek perdelik oyunlar "Gdağı" (İrade), "Tebi ardasahman" (Yurtdışına Doğru), "Anti-Temen" (Öte Taraftan); birkaç perdelik oyunlar "Zalim dığan" (Zalim Çocuk), "Tartsoğneri" (Geri Dönerler).⁶⁶

Eleştirmenlerin (Vahan Totovents, sonra Hagop Oşagan) üstünde durdukları kimi küçük dramatik eksikliklerine karşın, bu oyunlar taşra yaşamı hakkında örneklerle doludur; bütün bir dünyayı, düşünce yapısını, karakterleri önümüze sererler. Oyunlar Tilgadıntsi'nin temel kaygılarını da sergilerler: göç, törelerdeki değişiklikler, geleceksel değerlerin zayıflaması, yabancı misyonerlerin (Protestanlığın) etkileri. Zartaryan'ın edebiyatı bu anlamda çok daha dar bir kapsama sahiptir ve yazarın seslenişleri bazen bir söylevi andırır.

Kapsamlı, ciddi bir eserin yayımlanmasını önleyen sansür baskısı nedeniyle Tilgadıntsi'nin imgelerinde bir nebze sessizlik vardır. Yazar, Türk-Ermeni ilişkileri ya da taşrada hüküm süren baskı ve zorbalık ortamından açıkça söz edemiyordu. 1895-96 katliamlarının öyküsünü, ancak Kanuni Esasi'nin 1908'de tekrar yürürlüğe girmesinden sonra yazmaya cesaret etti.⁶⁷ "Akh, Asdvadz, Asdvadz" (Ah, Tanrım, Tanrım) adlı skecinde, evde çocuklara masal anlatan bir nineyi konu alır. Yaşlı kadın bir gün korkunç bir şey keşfeder: Ayağa kalktığı anda, siyah önlüğünün altından kanlı bir gömlek çıkarır; çocuklar şaşırır ve bunun ne olduğunu sorarlar. Nine endişeyle fısıldar: "Ah, Tanrım, Tanrım, ben yarın bu gömleği giyip, sizin önünüze

66 "Tartsoğneri", *Amerigahay daretsuytsi*'da [Amerikan Ermeni Almanakı] (Boston: Kilikya, 1913) yayımlandı, s. 294-341. Henüz bulunamayan, 1909'da yayımlanmış *Jahrin arçev* [Tekerleğin Önünde] adlı, tek perdelik bir oyundan da söz edilmektedir. Bkz. *Hay nor kraganutyun badmutyun*, c. 4, s. 547, s. 549'da özeti vardır.

67 *Jahrin arçev* adlı oyunun da aynı meseleyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

geleceğim; o zaman sizin de paşa ve o kötü ruhlu hâkim gibi bakar kör olup olmadığınızı göreceğim.”⁶⁸

Tılgadıntsi’nin yapıtlarında kan izleri oldukça müphem biçimde sergilenir. Felaket (*Ağed*) yalnızca göçün yarattığı boşlukta duyulur: “Varlıklı Harput’u, göç sonucu insansız kalmaya mahkûm bir durumda buldu.”⁶⁹ Tılgadıntsi göçün siyasi nedenlerini çok iyi bilmektedir, ama o göç imgesini öne çıkarır, geri kalanı konusunda sessizliğini korur, olayları üstüne basa basa vermekten kaçınır. O tarihte 1914’te yazacağı şeyleri açıkça ifade edemezdi: “O çirkin boyalı suratıyla bütün ülke, bir damla kan daha içemeyecek bir mezbaha.”⁷⁰

Aynı şey Zartaryan için söylenemez, zira Zartaryan ilk zamanlarda yazılarında simgeselliği kullanır. *Tsaykaluys*’un önsözünde Zartaryan, zihin ile kalem arasındaki iç mücadeleden söz eder: “Bugün bunları (yazılarını) derleyip, bir kitabın kapakları arasında toplamak gerektiğinde, aynı acılı duyguları taşıyor, düşünce ve duyguların samimi tercümanı olmayı istemsizce reddeden o sözcüklerin işkencesini yeniden yaşıyor, yazmanın ve konuşmanın sanatın samimiyetine ve düşüncenin özgürlüğüne karşı verdikleri o yorucu ve kudretsiz mücadelelerin şiddetini hissediyorum.”⁷¹ Kuşkusuz, yoğun baskılara rağmen Harput’ta kalmayı, baskı ve zulme tahammül etmeyi ve ideolojilerin çekimine karşı koymayı sürdüren Tılgadıntsi için de durum aynıydı.

Zartaryan daha korkusuzdu. Hay Heğapokhagan Taşnaktsutyun’un (Ermeni Devrimci Federasyonu) bir üyesi olarak, 1905’te ortamın daha özgür olduğu Varna’ya yerleşti ve orada 1890’ların korkunç katliamlarından esinlenen yazılar yazdı: “Mayrñ zmanug mortsav” (Anne Çocuğunu Unuttu) ve “Kheğtetzek zayn” (Boğun Onu). Bir Ermeni papazının kendini savunma çabalarını –“Yegeğetsiin arüdzı” (Kilisenin Aslanı)– ve bir Ermeni gencin direnişini –“Hayreniks guzem” (Anavatanımı İstiyorum)– bile betimledi. Bu yapıtlarında katliamlar gerçek bir temaya dönüştürülmüştür; anlatı bazen yerini söyleve/gazeteciliğe, hatta ideolojiye bırakır. Her iki

68 *Tılgadıntsi yev ir kordzi*, s. 217.

69 *age*, s. 135.

70 *age*, s. 274.

71 Rupen Zartaryan, *Tsaykaluys* (Antilyas: Kilikya Katolikosluğu, 1977), s. 10.

yazarın durumunda da, başlamış olan Felaket'in gizli varlığını betimleme girişimi açıktır. Sanki ikisi de büyük bir felaketin taşrayı tehdit ettiğini bilmekte ve her biri kendi yöntemiyle uyarıda bulunmaya çalışmaktadır. Bu nedenle, Tilgadıntsi'nin köy mektuplarındaki yer, örf âdet ve yaşam tarzı tasvirleri, bu tehlike içindeki yaşamı zihinde canlandırma, ondan bahsetme, hatta belki onu kurtarma doğrultusunda bir çabayı sergiler belki de.

Bu edebiyat tarzı sürekli Felaket'ten söz eder ve Ermeni topraklarının nüfusunun giderek azalması üzerinden Felaket'i somutlaştırır. İmgeler, o toprakları şimdiki zamana koymaya, yok olma tehlikesi içinde olduğundan betimlemeye yardımcı olurlar. Tilgadıntsi ve Zartaryan toprağın bolluğundan ne kadar söz etseler de, aynı zamanda onun boşluğunu, Zartaryan'ın imgelerinden birinin başlığını kullanırsak, "baba evi"ni yok etmeye başlayan perişanlığı görmezden gelemesler.⁷² Zartaryan şöyle yazar: "Yıkımın dehşeti gözlerimin önünde adeta hareket ediyor; bu ayrılık –alışılmadık, görünmez ama parçalayıcı bir sel– gelip benim tüm anılarımı, tüm şen düşüncelerimi, tüm saflığımı, kalbimin yitirdiği, ama bu evin, bu çatının, bu ocağın alıp, gizli tuttuğu tüm şiiri zorla alan, kahredici bir kötülük gibi görünüyor."⁷³ Yaklaşan Felaket'in dehşetiyle kıyaslanamayacak öncü bir dehşet duygusudur bu, ama felaketi hissederek, bu hissi kehanete dönüştürür, ona işaret eder ve onun ufkuna doğru ilerler.

EDEBİYAT EKOLÜ

Tilgadıntsi ve Zartaryan, Ermeni Soykırımı sırasında öldürüldüler. Harput'un taşra edebiyatı bir süre diasporada devam etti. Hamasdeğ, Penyamin Nurigyan ve Vahe Hayg'ın yanı sıra, Vahan Totovents de Tilgadıntsi'nin okuluna devam etmişti. Dördü de, şu ya da bu noktada, Amerika'da yaşadı. Totovents birkaç kez gidip geldikten sonra, Erivan'a yerleşti. Diğer üçü, edebiyat tutkularını diasporada, *Pünik* (Anka Kuşu), *Hayrenik* (Anavatan), *Baykar* (Mücadele)

⁷² age, s. 163.

⁷³ age.

ve *Nor Kir*'in (Yeni Yazın) sayfalarında, daha sonra yazdıkları kitaplarda tatmin edeceklerdi. Hamasdeğ'in kitapları *Küğü* (Köy, 1924) ve *Antzrevi* (Yağmur, 1929) ile başlayıp, Vahe Hayg'ın *Hayreni dzkhan* (Ata Ocağı, 1930) yazı dizisi ve Penyamin Nurigyan'ın *Aykekutk'u* (Üzüm Hasadı, 1937) ile devam eden bu kapsamlı edebiyat hakkında konuşmak amacıyla değilim. Totovents'in yapıtları tümüyle kendine has bir yol izledikleri için, bu analize dahil edilmemiştir. Yazar ilk döneminden, örneğin "Nırman ağotkı" (Af Duası), "İm horakuyrı (Halam), "Ampoğç kağakı madı khadzav" (Bütün Şehir Parmak Isırdı) gibi birkaç kısa öyküde Harput'u anımsar; daha sonra *Donon* adlı romanını, ömrünün sonlarındaysa derin bir özlem duygusunun hâkim olduğu, yarı-otobiyografik *Gyankı him hrovmeagan canabarhi vra'yı* (Eski Roma Yolu Üzerinde Hayat, 1933) yazmıştı.⁷⁴

Bir "Harput taşra edebiyatı ekolü"nden söz etmek mümkün müdür? Bir "edebiyat ekolü" kavramı belirli nitelikleri varsayar: Birincisi, genel bir ortak edebiyat ve sanat algısı; daha sonra bir kolektif ya da grup girişimi, ki bu çoğu kez, estetik ilkeleri içeren bir akit ya da bir edebiyat dergisi yayımlama biçiminde olur. Bu, ortak ilkeler ve koşullar, ortak eylemler, genel olarak sorular gündeme getirmek demektir ve bunlar bu edebiyat olgusuna, öznel olanı dışlayan belirleyici sınırlar getirir. Dolayısıyla, bir edebiyat ekolünün oluşumunda miras, aktarım, evrim ve kurumsallaşma rol oynar.

Harput'ta ve İstanbul'da beraber olan Tilgadıntsi ve Zartaryan ne bir akit imzaladılar, ne de ortak bir yayına giriştiler. Burası tarihi engelleri dikkate almanın yeri değildir; bu engeller vardı, ama bir bahane olarak kabul edilemezler. Aynı şey diasporada yazan Hamasdeğ, Hayg, Nurigyan ve Totovents için de geçerlidir. Kuşkusuz Nurigyan ve Hayg, *Nor Kir*'de beraber çalıştılar, ama bu ortak bir akit oluşturma noktasına ulaşmadı. Öte yandan, Hamasdeğ, Hayg ve Nurigyan taşra edebiyatı yapmasalar da, oraya yöneldiklerini birçok

74 Totovents'in ölümünden sonra yayımlanan dördlükleri, Eski Roma Yolu Üzerinde Hayat'ta kısmen gizlenen, "baba hasreti"ni andıran bir geçmiş özlemi içerir. Bkz. "Karyagner" [Dördlükler], Vahan Totovents, *Yerger* [Eserler] içinde, c. 1 (Erivan: Khorhdayin Kroğ, 1988), s. 31.

vesileyle gösterdiler. *Nor Kir*'in yeniden yayına girmesi dolayısıyla yazdığı “*Mer khoski*”da (Kelamımız) Nurigyan şunu duyurmuştu:

Anayurttan yanımızda getirdiğimiz ne varsa, henüz kâğıda dökmediğimiz ne varsa, hepsini vereceğiz, o kadim toprakların üstündeki varlığı büyük oranda son bulmuş bir halkın yaşamından son kırıntıları belki kurtarabiliriz diye... Amerika'nın bize verdiği ve öğrettiği ne varsa, onları da vereceğiz. Burada da, eski kimlik ve ruhunu hâlâ büyük ölçüde muhafaza eden bir Ermeni varlığından kalın parçalar olduğu unutulmamalıdır.⁷⁵

1915 öncesiyle kıyasla vurgudaki temel değişiklik üstünde durmak istemiyorum; buradaki “biz” ile dergiyi çıkaran grubun kastedildiğini söylemek yeterli olacaktır. Bu bildirge bir akit değildir, ama geçmişe yönelik ortak bir sadakati sergiler.

Hamadeğ de benzer ifadeleri, bilhassa mektuplarında kullanmıştı. *Gyank yev arvesd* (Yaşam ve Sanat) adlı yıllığın editörüne şunları yazar: “Amerika’da uzun yıllar yaşamama rağmen anayurt, köy hayal gücümünden ziyade karakterim olmuştur... Eğer hayal gücümün o hareketli dünyası elimin altında olsaydı, belki o zaman edebiyat yapmak gibi güç ve mükemmel olmayan bir işe girişmezdim.”⁷⁶ Hamadeğ’in öykülerinin geçtiği yer eski ülkedir, ama eğer o toprak, o dünya ona bırakılsaydı, belki edebiyatla uğraşmayacaktı. Bu anlamda edebiyat yok olan, kaybolan toprağın yerine geçer.⁷⁷

Ayrıca bütün bu yazarlarla ilgili önemli bir konu da, hepsinin Tilgadıntsi’ye saygı duyması, hatta onu ilahlaştırmasıdır. Rupen Zartaryan, Hamadeğ, Penyamin Nurigyan, Vahe Hayg ve Vahan Totovents Tilgadıntsi’yi bir öğretmen olarak tanımakla kalmamış, ayrıca ona ilişkin anılarını yazmış ya da eserlerini değerlendirmişlerdi. Tilgadıntsi’nin ölümünün şok edici haberi üzerine yazdığı bir makalede Zartaryan, dostu ve öğretmeni hakkında çok ayrıntılı bilgi verir: “Türk (Batı) Ermeni edebiyatında, ne olduğu adından pek anlaşıl-

75 *Nor Kir* (Boston), yeni dizi, 1:1 (1939): 1-2.

76 *Gyank yev arvesd*, c. 1 (Paris), 1933, s. 61.

77 Ayrıca bkz. Hovhannes Avagyan’a yazılan mektuplar, *Nork* (Erivan), no. 3 (1997): 104.

mayan, ama özünde önemli bir edebiyat akımı olan taşra edebiyatı adıyla bilinen, daha Ermeni ve sağlıklı bir akımın babasıdır Tilgadintsi.” O, “tek hoca”, “tek derin düşünen kişi” ve “o akımın gerçek yaratıcısı”ydı.⁷⁸ Hamasdeğ⁷⁹, Hayg,⁸⁰ Nurigyan⁸¹ ve Totovents’in⁸² benzer ifadeleri, Tilgadintsi’nin “edebiyatçı öğrencileri” üstündeki büyük etkisine, onların her birini “edebiyat ve yazma sanatına sevgisi” ile esinlendirdiğine kanıt oluşturur. Öğretmen-öğrenci ilişkisi, kitabı bilgidен çok, bazen tanımlı, kimi zaman zımni ilkelere dayalı bir ilişkiydi, miras alınıp başkalarına iletilecek modellerdi.

Tilgadintsi bu akımın yalnızca başlangıcı değil, aynı zamanda bütün bu yazarlar için bir “manevi baba,” bir tür hareket noktası ve kaynak, bir hakem, bir standarttı. Bu yol gösterici, simgesel babaya sadakatleri hiç bitmedi. Felaket’ten sonra, belki de o korkunç gerçeğe karşı koymak dürtüsüyle, Tilgadintsi daha da egemen bir figür oldu.

Bu nedenle, coğrafi ve manevi merkezi Tilgadintsi’nin Harput’taki okulu olan, bir özlem çevresinde örgütlenmiş Harput ekolünün varlığı görmezden gelinemez. Kuşkusuz edebiyat ekolü bu yapıda

78 Bu makale 1908’de yazılmıştı. Bkz. “Tilgadintsi,” *Tsaykaluys* (1977 bas.) içinde, s. 520.

79 Bkz. “Kavarı yev Tilgadintsin,” *Hayrenik Amsakir* 6 (Nisan-Mayıs 1928): 49-57, 63-72.

80 Vahe Hayg birkaç makalesinde, yayımlanmadığı anlaşılan, 200 sayfalık *Tilgadintsi moden* (Yakından Tilgadintsi) başlıklı bir metinden söz eder. *Nor Kir’in* Tilgadintsi’ye adanan özel sayısında [no. 3-4 (1950): 152-69]] aynı başlığı, yani “Tilgadintsi moden” başlığını taşıyan bir makalesi vardır. Hayg’ın “Tilgadintsin gi veratarına” [Tilgadintsi Dönüyor] başlıklı bir makalesi daha vardır: bkz. *Lusavor temker mer orerun vra* [Zamanımızın Parlak Kişilikleri] (Beyrut: Doniguan Press, 1972), s. 112-23. Aynı kitapta yer alan diğer iki makalesi de şunlardır: “Kavaragan kraganutyun” [Taşra Edebiyatı], s. 328-37 ve “Desagtsutyun mı Rupen Zartaryani hed” [Rupen Zartaryan ile Bir Karşılaşma], s. 146-58.

81 *Tilgadintsin yev ir kordzi* kitabının yayıncılarından biri olan Nurigyan, *Aykekutk* yapıtının üçüncü bölümünü Tilgadintsi’ye ayırır. *Nor Kir’in* özel sayısına, Nurigyan “Tilgadintsi ir aşagerdnerun hed” [Tilgadintsi Öğrencileriyle] (s. 170-79) başlıklı makaleye katkıda bulunmuştu.

82 Totovents, Tiflis’te çıkan *Hayrenik* gazetesinde, aralarında Rupen Zartaryan’ın da olduğu Batı Ermeni yazarlarına ilişkin makaleler yayımladı. Daha sonra, 1923’te, Tilgadintsi hakkında da yazdı. Bkz. Totovents, *Yerger* [Eserler], c. 3 (Erivan: Khorhrtayin Kroğ, 1990), s. 483-92.

biçimlenmedi; yalnızca yazarlar orada, gelecekteki öz kimliklerini geliştirmeye hazır fideler haline geldiler.

FELAKET TECRÜBESİ

Anayurdun ve insanların betimlenmesi ana özelliğini oluşturma-ya ve yönünü belirlemeye devam ettiği halde, 1915'ten sonraki taşra edebiyatı öncekiyle aynı karakterde değildi. Felaket'ten önce anlatı, kaygılarla dolu olsa da, mevcut bir dünyaya ilişkindi. Tılgadıntsi'nin kullandığı hiciv, yergi dili, kimi imgelerinin acımasız algılanmasına neden oluyordu. Fiili, mevcut, nesnel ve dışsal bir gerçeklikle ilgiliymiş hissi uyandırarak okuyucuyu etkileyen tasvirlerdi bunlar. Ama yergi ve hiciv, ancak yazı gerçeği "değiştirmeyi" hedeflediği zaman anlam kazanır. Zartaryan'a gelecek olursak, bazı yazıları "mensur şiir" olarak değerlendirilse de, bu durum anayurdun idealleştirilmesini ve oradaki krizleri, çelişkileri, ahlaki çöküşü gölgelemez.

Artık bir anayurtları olmayan, ellerinde nostalji ve özlemin şekillendirdiği anılarla dolu bir anayurt imgesi kalan Hamasdeğ, Hayg, Nurigyan, hatta Totovents'in⁸³ yazıları içinse aynı şey söylenemez. Kayıp tecrübesinde, çelişki ve krizlerin, yani gerçeğin yerini toprağın güzelliği alır. Tılgadıntsi'nin mezbaha bölgesi cennete dönüşür. Dolayısıyla, anayurt betimlemesi, geçmişin ve yitirilenin bir yorumudur artık; anayurt, çeşitliliği yok olmuş bir yerdir; hastalık ve kirden arındırılmış, temizlenmiştir, toprak kutsanmıştır, ama hâlâ kanın hükümünün silinmez izlerini taşır. Eski okumalardaki tasvir şimdi yerini mekânları ve kişilikleri tatlılaştıran, gizleyen, yücelten hafızadaki anılara bırakmıştır. Bundan böyle iğnelemeye, hicve yer yoktur, çünkü trajik bir döneme girilmiştir artık.

83 Totovents'in romanı *Gyankı hin hrovmeagan çanabarhi vra*'da var olan şeylerin ifadesinden çok, hatırlanan şeyler vardır. Totovents, Sovyet ideolojisinin baskısı nedeniyle, "özlem"i nötralize etmeye çalışsa da, bu özlem kendi çekim alanı içindeki hareketini sürdürür. Hatırlanan şeylerin Totovents'te "imgeler" uyandırması hiç de önemsiz bir şey değildir; yazarın paradigması kız kardeşinin anılarındadır: "Seni ne kadar çok hatırlıyorum, mavi gözlü kardeşim. Seni hatırlarken ruhum imgelerle doluyor." *Yerger*, c. 1, s. 422.

Bu betimleme geri dönülmez biçimde Felaket'le bağlantılıdır. Başka bir yerde, Felaket tecrübesinin yalnızca derin bir içsel tecrübenin, tanıklığın, o acılı yıllardaki olayların ifadesinden ya da yok edilmeyi belgeleyen bir anlatıdan ibaret olmadığını söylemiştim.⁸⁴ Felaket tecrübesi edebi bir meseledir, edebiyat içinde gelişir ve onu bir sorun haline getirir. Felaket, taşra edebiyatında anlatılmaz; yazarlar çoğu kez bu konunun yanına bile yaklaşmazlar. Bu tecrübe yalnızca izleriyle mevcuttur; örneğin Nurigyan kitaplarının birine "Küğü vor gabrer" (Bir Zamanlar Yaşayan Köy) diye bir alt başlık koyduğunda, onun Felaket'in ufku hakkında yazdığı kesindir. Bir kayıp, bir ölüm hakkında yazmaktadır. Tanıklık etmektedir.⁸⁵ Bu başlık hem yazar, hem de okuyucu için ortak olan bir nirengi noktasına aittir. Başlık Felaket'in üstü kapalı kabulüdür, onu yeniden üretmeye ya da açıklamaya çalışmaz; olay sessizlik içinde kalır. Bu, belki de dehşet verici olayların fiili anlatımından daha öğretici, daha etkileyici olan, bilinçli ya da bilinçsiz bir izler stratejisidir. Kuşkusuz, bir Felaket edebiyatı için elzem olan sorgulama yoktur, bu açıkça yapılamaz. Sanki içsel bir engel vardır, yazıda işlenen o Felaket'in bizatihi kendisinin yol açtığı aksatıcı, sakatlayıcı, köstekleyici bir şey vardır.

Harput ekolünün diasporada yaşayan ikinci kuşağı, yalnızca geçmişteki bir Harput, hayal ettikleri, istedikleri, özledikleri ve oluşturdukları, yok olmuş bir ülke hakkında yazdı. Edebiyatları, içlerinde kalan, anayurttan yanlarında getirdikleri, korumak ve muhafaza etmek için ihtiyaç duydukları bir geçmişi anımsatmakla kalmadı, o anayurdun yerini de aldı. Edebiyatları, eski memleketin bir tür devamı, onun ardılı oldu. Kaybı ifade etmek onu korumanın, onun yasını tutmanın bir yöntemidir ve edebiyat unutulmaya karşı bir silahtır. Bu yazarlar çağdaş yaşama ilişkin romanlar da yazdılar kuşkusuz, ama o zaman bile çoğu kez anayurdun dışında yaşayan, eriyip giden ve ölen mültecilere odaklandılar. Başka bir deyişle, bu yazarlar son

84 Bkz. *Gragi şırçanagi: D. Varujan şırç* [Ateş Çemberi: T(aniel) Varujan'ın Çevresinde] (Antilyas: Kilikya Katolikosluğu, 1988).

85 "Tanıklık" kavramını bir edebiyat standardına dönüştüren, Oşagan'dır. Bkz. *Mard* adlı kitabımda şu başlıklarda yer alan bölümler: "Dbavorabaşd knnatı" [Empresyonist Eleştirmen], s. 409-502 ve "Verç" [Son], s. 503-36.

tahlilde her zaman, eski memleketlerini onun bir parçasına tutunarak tasvir etmeye çalıştılar. Bu parça imge miydi, kalıntı mı? Anı mı, tanıklık mı? Sırasıyla, hepsi birlikte.

Harputlu yazarlar doğum yerlerinden yalnızca kesitler, parçalar, uçucu imgeler sunarak, okuyucunun hayalinde kayıp bir dünyayı, töreleri ve zihniyetleri, ölmekte olan bir lehçeyi canlandırmasını sağladılar. Bu parçalanmış edebiyat da aslında, Felaket'in bu yazarların sinirlerinde, zihinlerinde ve bedenlerinde yarattığı altüst oluşun bir hatırası değil midir? Tılgadıntsi ile başlayıp, son öğrencileriyle devam eden, küçük olaylara bağlanan o incelikle dokunmuş sözcükler, şimdi hayali gibi görünen bir dünyayı sunma, onu bugünde var etme çabası değil midir? Hayatta kalma güdüsüne sahip bu yazarların, kurgudan, eksiği gediği olmayan icatlardan ve araçlardan uzak durup, belirgin bir biçimde görünen, duyulan ve yaşanan âlemin sınırları içinde kalmalarının nedeni de bu değil midir? Ve onların edebiyatı geçmişin tanıklığı ve tanığı haline geldi.

Harput: ABD Konsolosluğundan Görünüm

Barbara J. Merguerian

Harput'ta 1 Ocak 1901'de bir Amerika Birleşik Devletleri konsolosluğunun kurulması, ABD'nin giderek enternasyonalleşen dış politikasının bir sonucuydu; bu politika, Amerika'nın dünyanın büyük ulusları arasında öncü bir yere sahip olmasının onun "aşikâr kaderi" olduğunu öne süren popüler teorilerden de güç alıyordu. ABD dış politikası, o zamana kadar egemen olan ve ulusa yurtdışındaki karışıklıklardan uzak durarak, dış girişimlerini Batı yarımküreyle sınırlamayı tavsiye eden Monroe Doktrini'nin kısıtlayıcılığından kurtuluyordu artık. Harput konsolosluğu, ABD'nin I. Dünya Savaşı'na katıldığı, bu nedenle de Almanya'nın müttefiklerinden Türkiye ile diplomatik ilişkilerini kestiği Nisan 1917'de kapılarını kapattı. Konsolosluk on altı yıllık faaliyeti süresince Harput kenti ve eyaletindeki siyasi, ekonomik ve toplumsal koşullar hakkında bol miktarda bilgi topladı. Konsoloslar orada gerçekleşen olayların içyüzünün anlaşılmasını sağladıkları gibi -1909 ilkbaharında, Adana ve çevresinde meydana gelen kanlı olaylara benzer büyük bir katliamı önleyen, son derece cesur bir valinin metanetini onlar sayesinde biliyoruz- sık sık eyalet dışına da çıktılar. Konsoloslardan biri Van'daki Ermeni devrimciler Antranik ve Kevork Çavuş ile temas halindeydi ve o sırada Rus İmparatorluğu sınırları içindeki Eçmiadzin'de bulunan Ermeni Kilisesi merkezini ziyaret eden ilk ABD yetkilisi oldu. Son konsolos, I. Dünya Savaşı'nın çok önemli olayları sırasında Türkiye'nin iç bölgelerindeki tek Amerikan diplomatı olmak gibi bir ayrıcalığa sahip oldu.

İlk bakışta Harput, ABD çıkarları için olağandışı bir yermiş gibi görünebilir. Tarihsel olarak çoğu konsolosluğun kurulduğu deniz kıyısında, ana ticaret yolları üzerinde bulunan kentlerden ya da

büyük ticaret merkezlerinden farklı olarak, Harput kenti başkent İstanbul'dan 1.200 kilometre uzaklıkta, en yakın liman olan Karadeniz'deki Samsun'dan 650 kilometre içerideydi. Buraya ancak dağlık, bakımsız ve çoğu kez tehlikeli yollar üzerinden ulaşılabilirdi. ABD'nin Türkiye ile ticareti görece önemsizdi, Harput'laysa hemen hiç ticari ilişkisi yoktu. Bölgenin ekonomik kalkınma ve ABD ile ticaret potansiyeli çok büyüktü, ama bu potansiyelin değerlendirilmesi bölgenin siyasi, toplumsal ve ekonomik yapısında yapılacak köklü iyileştirmelere bağlıydı.¹

ABD'nin Harput'ta, bir konsolosluk açmaya ihtiyaç duyacak derecede ekonomik çıkarı yoktu, bu ihtiyacı doğuran, Harput'u Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerinin ana merkezlerinden biri yapan ve dini ve eğitim kurumlarını koruma kaygısındaki Amerikalı misyonerler oldu.² Önde gelen Amerikalı eğitimciler ve siyasi kişilerle sıkı bağları olan misyonerler bu çabalarında tüm ülkedeki Protestan kiliselerinden ve cemaatlerinden yaygın destek aldılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda (1819'da başlayan) Amerikan misyonerlik hareketinin ilk on yıllarında, büyük ölçüde bölgedeki en güçlü Protestan devletin, İngiltere'nin desteğini aldılar. İngiliz Büyükelçisi Sir Stratford Canning, imparatorluk içinde bir derece dini özgürlük sağlamak için (en azından kâğıt üstünde) Osmanlı hükümetiyle hararetli pazarlıklar yürütmüş ve 1850'de Protestan cemaatinin tanınmasında büyük rol oynamıştı.

- 1 ABD'nin Türkiye ile ticaretine ilişkin istatistikler için bkz. Leland James Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1932).
- 2 Misyoner hareketi ve ABD'nin Türkiye dış politikası için bkz. Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971). Türkiye'deki misyonerlik çalışmaları konusunda standart yapıtlar arasında şunlar bulunur: James L. Barton, *Daybreak in Turkey* (Boston: Pilgrim Press, 1908); Frank Andrews Stone, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980* (Lanham, MD: University Press of America, 1984) ve William E. Strong, *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: Pilgrim Press, 1910).

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, kısmen Avrupalı güçlerin artan emperyalizmiyle ilişkilendirilmekten kaçınmak, kısmen de kendi uluslarının bölgede daha büyük bir rol oynamasını sağlamak için, misyonerler gerekli korumayı kendi hükümetlerinden beklemeye başladılar ve bu beklentileri gün geçtikçe arttı. Korunmaya da ihtiyaçları vardı, çünkü misyonerlere başlangıçta ilgi göstermeyen ya da kayıtsız kalan padişahın hükümeti, artık faaliyetlerine müdahaleye başlamıştı. Osmanlı yasası ve geleneği nüfusun Müslüman çoğunluğunun misyoner programlarına katılımını yasaklıyordu ve Osmanlı hükümetinde, Amerikan eğitiminin Ermenilerin tutumlarını, anlaşılmaz, dolayısıyla da endişe yaratacak biçimlerde etkilediği doğrultusunda artan kaygılar vardı. Misyoner okullarını düzenlemek için geçirilen yasalar çoğu kez yerel görevlilerce keyfi biçimde uygulanıyor, bu da yerel hükümetle sorunlarının çözümü ve güvenliklerine ilişkin meselelerin ele alınması için İstanbul'daki ABD Temsilciliği'ne güvenen misyonerlerin –özellikle iç kesimlerde bulunanların– kaygılarını daha da artırıyordu. Yolların ilkel, iletişimin gelişmemiş olduğu bir dönemde, iç kesimlerde hizmet veren Amerikalılar haklı olarak kendilerini tecrit edilmiş, hatta tehdit altında hissediyorlardı. Yasa ve düzenin çökmüş olması, misyonerleri çeşitli misyon merkezleri arasında seyahat ederken, haydutların ve hırsızların insafına terk ediyordu. Giderek zayıflayan merkezi hükümet, Ermeni eyaletlerinde yasa ve düzeni korumakta yetersiz kalmasının ya da isteksiz olmasının ötesinde, 1890'ların Ermeni katliamlarındaki kanlı olayları başlatmaktan bizzat sorumluydu.

Yüksek nitelikli misyonerlerin dikkat çekici becerileri ve bölgenin izole konumu gibi bir dizi nedenle, Harput'ta 1855'te kurulan Amerikan misyonu özellikle başarılıydı. Ne var ki, 1895 katliamları sırasında misyon ağır darbe aldı, binalarının birçoğu yıkıldı ve misyonerlerin hayatı ciddi biçimde tehdit altında kaldı. Bu şiddetin, misyonerlerin hizmet verdikleri yerli halkın büyük çoğunluğunu oluşturan Ermeniler üstünde yıkıcı etkisi oldu. Misyonerler yılmadılar ve 1895'teki kayıpları karşılığında devletin verdiği tazminatla, binalarını onarmaya ve programlarını yeniden başlatmaya giriştiler. 1898

yıllık raporuna göre Harput'ta neredeyse 4.000 öğrencili 63 misyon okulu vardı; ayrıca 450 kişi yetişkin eğitimi alıyordu ve misyonun gözbebeği Fırat Koleji'nde, bütün bölümleri dahil, yaklaşık 1.000 öğrenci kayıtlıydı.³

KONSOLOSLUĞUN KURULUŞU

Misyonerler daha 1858'de Harput'ta bir ABD konsolosluğu kurulması için çağrıda bulunmuşlardı.⁴ İç Savaş ve sonrasındaki iç meseleleriyle meşgul olan ABD'de bu çağrı, başlangıçta pek dikkate alınmadı. Misyonerler ve ABD'deki ilk büyük lobi gruplarından biri olarak nitelenen destekçileri ısrar ettiler ve 1885'te Türkiye'nin iç kesimindeki ilk ABD konsolosluğu Sivas'ta kuruldu. 1895'te Kongre iki konsolosluğu daha onaylamaya ikna edildi ve Dışişleri Bakanlığı'nın iki çalışanı, Robert S. Chilton, Jr. ve William Dudley Hunter, sırasıyla Erzurum ve Harput'ta görevlendirildi. Chilton ve Hunter yeni görevlerine giderken İstanbul'da beklemek zorunda kaldılar, çünkü Osmanlı hükümeti onlara gerekli evrakları vermeyi reddetti. Sonunda diplomatların yerlerine diplomatik tanınma olmadan gönderilmesine karar verildi, ama onlar daha Samsun'a vardıklarında 1895 katliamları başladı ve iç kesimler oldukça tehlikeli bir hal aldı. Hal böyle olunca iki adam geri çağrıldı ve memleketlerine gönderildi.⁵

- 3 Harpoot Report for 1898 no. 154, ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, cilt 10. American Board of Commissioners of American Missions (ABCFM) Archives, Houghton Library, Harvard University içinde.
- 4 Misyonerler E. E. Bliss ve G. W. Dunmore, Harput'tan Boston'daki ABCFM Sekreteri Dr. Rufus Anderson'a yazdıkları bir mektupta, "iç kesimlerdeki misyonerlere yönelik sayısız saldırı"dan yakınmış ve özellikle de yerel halkın "kavgacı karakteri" ve bölgenin başkentten uzakta olması nedeniyle, ABD'nin buradaki Amerikalıları koruması gerektiğini vurgulamışlardı. ABCFM Archives, ABC 16.7.1, Mission to the Armenians, cilt 9, no. 143, 6 Temmuz 1858.
- 5 Barbara J. Merguerian, "The American Response to the Armenian Massacres of 1895: A Foreign Policy Dilemma," *Genocide and Human Rights: Lessons from the Armenian Experience* içinde, *Journal of Armenian Studies* özel sayı 4:1-2 (1992): 53-83.

Misyoner kurumlarının ve onların çok sayıdaki destekçilerinin baskısı, Türkiye'nin iç kesiminde Amerikan konsolosluklarının açılması konusunu gündemde tuttu. 1898'de Leo Berkholz, Erzurum'daki ABD konsolosluğunu olarak tanındı ve 1900'de Dr. Thomas H. Norton Harput konsolosluğuna aday gösterildi. 1890'lardaki şiddet, Amerikalı misyonerlerin cesaretini kırmak şöyle dursun, programlarını sürdürme, hatta bunları genişletme kararlılıklarını artırdı; onlar için geri çekilme söz konusu değildi. Tahminen 100.000 ila 200.000 Ermeni'nin hayatını kaybettiği, içlerinde çok sayıda kişinin evsiz ve sersefil kaldığı 1894-96 katliamlarının, herhangi bir konsolosluk görevlisinin –ne kadar becerikli olursa olsun– olayların gidişatını fark edilir biçimde etkilemesine fırsat vermeyen bir şiddet düzeyinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ancak o dönemde Batılı devletler kendilerine o kadar çok güveniyorlardı ki, bir konsolos görevlisinin böyle bir durumda bir fark yaratabileceğine inanıyorlardı. 1895 Aralık ayında bir misyoner, “Türkiye’de bir konsolos, tek parmağını kaldırmadan, bir eşkiya sürüsünü kontrol edebilir,” diye yazıyordu. “Konsolos, bir serseri grubu içindeki bir polis gibidir.”⁶

Dr. Norton'un Haziran 1900'da Harput konsolosluğuna aday gösterilmesi, Osmanlı hükümetiyle gerekli izin verilmeden önce sürdürülen uzun bir pazarlık sürecinin ilk adımı oldu. Babıâli genelde, ABD'nin oralarda konsolosluk açmasını haklı gösterecek derecede ticari çıkarı olmadığını savunarak, iç kesimlerde Amerikan konsoloslukları kurulmasına şiddetle karşı çıktı. Washington iki ulus arasında ilişkilerin kurulduğu 1830 anlaşmasının, ABD'ye gerekli gördüğü her yerde konsolosluk açma hakkını verdiğini iddia etti. ABD'nin Türkiye'nin iç kesimlerindeki ilk konsolosluklarının (Sivas ve Erzurum) resmen tanınmasını sağlaması için uzun pazarlıklar gerekmişti. Erzurum konsolosluğu ancak ABD'nin Boston'a yeni atanan Türk konsolosunun tanınmasını durdurduğu zaman kurulabildi.⁷

6 İstanbul'daki Henry O. Dwight'tan, ABD'deki ABCFM Dış Sekreteri Judson Smith'e mektup, 21 Aralık 1895, Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, 1895 (Washington, DC: Government Printing Office, 1896), s. 1457.

7 Sivas konsolosluğunun kuruluşu için bkz. Barbara J. Merguerian, “Sebas-

Harput'ta da süreç aynı şekilde uzadı. Atanan konsolos, Thomas Norton, Temmuz 1900'de İstanbul'a geldi ve *exequaturunu*, yani konsolos beratını alabilmek için başkentte dört ay bekledi. Birkaç dil bilen, enerjik bir insan olan Norton bu süreyi boş geçirmedi ve ona, özellikle de Doğu'daki nüfuz elde etme rekabeti hakkında değerli bilgiler sağlayan bağlantılar edildi. Norton'ın kaynaklarına göre, Amerika Harput'ta bir konsolosluğun tanınmasına ilişkin başvuruda bulunduktan sonra, Rusya da onu izlemiş, hatta Norton hâlâ başkentte bekletilirken onay da almıştı. Ancak sonunda Rus konsolosluğu Harput'ta değil, Bitlis'te kuruldu. Norton Dışişleri Bakanlığı'na Rusya'nın amaçları hakkında ilginç bir değerlendirme sundu: "(Rusya) muhtemelen söz konusu bölgenin sonunda Rusların eline geçeceği görüşünden hareketle, Amerika'nın bu bölgedeki Ortodoks Ermeni nüfusu üstünde din, eğitim ve ekonomi alanlarındaki fikirlerinin giderek artan etkisine karşı durmak ve bu etkiyi yok etmek niyetindedir."⁸

1900 sonu yaklaştığında, kış mevsiminin iç kesime seyahati güç, hatta olanaksız kılacağı fark edildi ve İstanbul'daki ABD Temsilciligi Norton'a bir teskereyle Harput'a gitme yetkisi verdi, ama konsolosluk beratını hâlâ alamamıştı. Gerekli belgelerin olmamasına rağmen Norton, Harput'a yolculuğu sırasında bir güçlkle karşılaşmadı; tersine, yolda yerel Osmanlı görevlileri tarafından nezaketle karşılandığını bildiriyordu. Norton 25 Aralık'ta Harput'a vardığında, hiç vakit geçirmeden Vali Rauf Bey, askeri komutan Şemsi Paşa ve belediye başkanından başlayarak, Türk yetkilileri ziyaret etti. Norton raporunda heyecanla, "Eğer konsolosluk beratımı yanımda getirseydim,

tia: View From the United States Consulate," UCLA'in Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri dizisindeki Ermeni Sebastia/Sivas konferansına sunulan makale. Erzurum için bkz. United States, National Archives (US Archives), RG 59, General Records of the Department of State, Diplomatic Instructions, Turkey 7, no. 186, 28 Temmuz 1898 (mikrokopya 77, rulo 168).

- 8 Norton'a göre, Rusya'nın ikinci amacı "Almanya'nın Küçük Asya'da hızla artan ticari ve ekonomik etkisine" karşı durmaktır. US Archives, RG 59, Despatches from the United States Consuls in Harput, 1895-1906, no. 9, 5 Eylül 1900 (mikrokopya T-579, rulo 1), bundan sonra Despatches from Harput olarak anılacaktır.

bundan daha dostça ve tatmin edici bir kabulle karşılanamazdım,” diye yazıyordu. Evsahibi olan Fırat Koleji Başkanı Gates’in yanı sıra, Alman grubu ve Katolik misyonunun başı dahil bölgedeki yabancılar tarafından da sıcak karşılandığını söylemeye bile gerek yok.⁹ Dr. Gates özellikle sevinçliydi, çünkü bir önceki yaz, Norton hâlâ başkentteyken, Osmanlı hükümeti sonunda Harput’taki Amerikalı misyonerlere 1895 katliamları sırasında yıkılan okul ve kolej binalarının yeniden inşası için uzun zamandır beklenen izni vermişti.

Norton’ın Türk hükümetinin Ermenistan ve Ermenilere ilişkin hassasiyetlerine dikkat göstermesi gecikmedi. 10 Ocak 1901’de (yani, konsoloslüğün açılışından yalnızca on gün sonra), yeni adresini üstlerine bildirirken onlara şunu tavsiye ediyordu: “Bu konsololuğa gönderilen basılı malzeme paketlerinde sık sık görülen ‘Ermenistan’ ifadesinden dikkatle kaçınılmalıdır. Bu, boğanın önünde kırmızı bayrak sallamak neyse, Türk yetkilileri için aynı şeydir.” İsim, “Anadolu” olarak değiştirildi. Ama Norton’ın konsoloslüğün bulunduğu yerin, kent ve vilayetin yeni ismi olan Mamuret ül-Aziz olarak değiştirilmesi önerisine (“coğrafi ve idari bölgenin isminin doğrusu bu”) Washington’dan bir yanıt gelmedi.¹⁰ Ancak bu dönemde ABD Ticaret Bakanlığı’nın, zaman zaman Harput hakkında bilgi içeren Ticaret Raporları’nda vilayetin bulunduğu yerin adının bazen Türkiye, bazen Anadolu, bazen de Ermenistan olarak geçmesi ilginçtir.¹¹

Dışişleri Bakanlığı’nın konsoloslugu “Harput” olarak tanımlamasına karşın, konsolosluk aslında Harput kentinde değil, yeni vilayet başkenti Mezre’de [Mezra], valinin ofisinden “birkaç adım” ötedeki bir evde bulunuyordu. Norton üstlerine Harput kentinin deniz sevi-

9 Despatches from Harput, no. 18, 26 Aralık 1900. Norton valinin tercümanı Hüsnü Bey ile hemen yakınlık kurduğunu belirtiyordu; Hüsnü Bey kendisi gibi akademik çizgiye sahipti, Paris ve Berlin’de öğrenim görmüş, Heidelberg Üniversitesi’nde doktora yapmıştı. Bkz. Norton’ın, Despatches from Harput’la birlikte gönderilen, Dışişleri Bakan Yardımcısı David J. Hill’e kişisel mektubu, 14 Aralık 1901.

10 Despatches from Harput, no. 26, 10 Ocak 1901.

11 United States, Department of Commerce and Labor, *Monthly Consular Reports* (Washington, DC: Government Printing Office, 1900-1910).

yesinden 300 metre kadar yükseklikte bir dağın tepesinde olduğunu ve bir zamanlar stratejik konumu nedeniyle bölgenin idari ve ticari merkezi olduğu halde, artık bu işlevi görmediğini yazıyordu. Mezre, Harput'a beş kilometreden az bir uzaklıktaki bir ovada, Bağdat ile Karadeniz arasındaki kervan yolunun tam üzerinde bulunuyordu ve özellikle 1895'ten sonra Harput küçülürken, bu kent hızla büyümüştü. Mezre'deki konsolosluğun Harput'taki misyon tesislerinden uzakta olması elverişsiz bir durumdu, ama misyon konsolosluğun penceresinden görünüyordu ve ihtiyaç durumunda kolay haberleşme için (aynalarla, Mors alfabesiyle) ayrıntılı bir işaret sistemi geliştirilmişti.¹²

Osmanlı hükümeti nihayet 15 Ekim 1901'de, ilk talebin yapılmasından on beş ay, konsolosun görev yerine varmasından dokuz ayı aşkın bir süre sonra, Harput'taki ABD konsolosluğunu tanıdı. Türkiye'nin bu kararı konuk bir diplomatın, ABD'nin Paris Büyükelçisi General Horace Porter'ın İstanbul'da padişah tarafından kabul edilmesinden üç gün sonra alması tesadüf olmayabilir. 25 Kasım 1901'de yöredeki Amerikalılar Harput vilayetinde ilk kez ABD bayrağını göndere çekmek üzere konsoloslukta Norton'a katıldılar.¹³

KONSOLOSLAR VE RAPORLARI

Norton'ın hem konsolosluk, hem de konutu olarak kiraladığı evde daha önce bir İngiliz konsolos yardımcısı oturmuştu; bina, geniş caddeleri ve büyük bahçeleri olan Mezre [Mezra] kentinde az sayıdaki üç katlı yapıdan biri olarak tarif ediliyordu. Evin sahibi bitişik binada yaşayan ve iki oğlu Beyrut'taki Amerikan Koleji'nde okuyan Sarkis Kürkciyan adlı bir Ermeni avukattı.¹⁴ Norton kente geldiğinde, bölgedeki tam zamanlı çalışan tek yabancı diplomattı. ABD

12 Despatches from Harput, no. 19, 1 Ocak 1901.

13 US Archives, RG 59, Despatches from the U.S. Minister to Turkey, cilt 70, no. 92-93, 12 ve 15 Ekim 1901 (mikrokopya 46, rulo 68). Norton bayrağın göndere çekildiğini 25 Kasım 1901'de bildirdi: Despatches from Harput, no. 73.

14 Despatches from Harput, no. 23, 8 Ocak 1901.

Dışişleri Bakanlığı'na göre, konsolosluk bölgesi komşu Diyarbakır vilayetini de kapsıyordu, ancak Türk hükümeti bu yetkiyi tanııyordu.¹⁵ Harput'taki İngiliz çıkarlarını Diyarbakır'da görevli bir konsolos yardımcısı temsil ediyor, Rus çıkarlarıysa (Diyarbakır'dan da sorumlu) Bitlis'teki konsolosun yetki alanına giriyordu. Fransa, Ocak 1904'te atanan Édouard Perroud'nun ardından, yirmi beş yıl sonra Harput'ta yeniden konsolosluk açıyordu. Harput'ta İranlı bir konsolosluk görevlisi de vardı.

1895'in kanlı olaylarının izleri bölgede pek çok biçimde görülebiliyordu. Ekonomi o dönemin tahribatından sonra belini doğrultamamıştı ve siyasi durum sık sık gergin olarak tanımlanıyor, gerek Ermeniler, gerekse Türkler her an yeni şiddet olaylarının patlayabileceğini düşünüyorlardı. Norton kente gelişinden kısa süre sonra Dışişleri Bakanlığı'ndaki üstlerine, "Asya ve Afrika'daki hiçbir ABD konsolosluğunun deniz kıyısından bu kadar uzak olmadığını" belirttikten sonra onlara, henüz altı yıl önce "buradaki Amerikalıların canlarını kurtarmak için kaçmak zorunda kaldıklarını ve sırtlarındaki giysilerden başka her şeylerinin çalındığını" hatırlatıyordu.¹⁶ Norton'dan sonra aynı göreve atanan Evan Young 1906'da şunları yazıyordu: "Belki de Amerikan dışişlerinin başka hiçbir konsolosluk bölgesinde böyle sürekli kendini hissettiren huzursuzluk ve güvensizlik duygusu yoktur." Konsolosun belli bir prestijinin olduğu ve Norton'ın Dışişleri Bakanlığı'na ya da İstanbul'daki ABD Büyükelçiliği'ne yazdığı raporların muhtemelen ciddiye alınacağı doğrudur. Gelgelelim, ciddi şiddet olaylarının patlak vermesi halinde konsolosun, elindeki küçük kadroyla, yetki alanındaki Amerikalı misyonerler için koruma talep edip, üstlerine bilgi vermekten başka yapabileceği bir şey yoktu.

Harput konsolosluğu, çalışmalarının büyük bir bölümünü

15 Osmanlı hükümeti bir konsolosun yetki alanının atandığı vilayetle sınırlı olduğunu düşünüyordu; oysa ABD yönetmeliği bir konsolosa bir kentin "ve aynı ülke içinde görev yapan başka bir ABD konsolosu ya da konsolos yardımcısının konutuna yakın olan diğer bölgelerin" sorumluluğunu veriyordu. ABD'nin bu tanımının pratik olmadığına ilişkin olarak Sivas'taki ABD konsolosunun yorumları için bkz. US Archives, RG 59, Despatches from the U.S. Consul in Sivas, 1886-1906, no. 204 28 Nisan 1906 (mikrokopya T-681).

16 Despatches from Harput, no.66, 17 Eylül 1901.

ABD'ye göç eden, ama memleketleriyle bağlantılarını koruyan yöre Ermenilerinin sorunlarına hasretmesi açısından diğer konsolosluklardan farklıydı. Misyonerlerin Ermenileri ABD'ye göçe teşvik etmek gibi bir politikası hiçbir zaman olmamıştı, ama Amerikalılarla kurulan temas ve baskıcı siyasi koşullar ile ekonomideki durgunluk birçok kişiyi geleceğini Yeni Dünya'da aramaya sevk ediyordu. Bu yolu seçen Ermenilerin sayılarına ilişkin istatistikler kesin değildir, ama böyle çok sayıda kişi vardı. Konsoloslar, ABD'ye göç eden Ermenilerin beşte dördünün Harput'tan geldiğini tahmin ediyor ve 12.000 (Norton, 1903'te) ile 64.000 (Masterson, 1909'da) arasında bir sayı telaffuz ediyorlardı. Bu göçle ilgili Türk resmi politikası değişken bir seyir izliyordu: Kimi zaman göç tamamen yasaktı; bazen yerel bir görevliye bir rüşvet verilmesi gerekiyordu; bazen de eş ve çocukların kocalarına ve babalarına katılmak üzere göç etmelerine izin veriliyordu. Norton 1903'te, "Bu vatandaşlık almış Ermenilerin sorunları bize ne çok dert ve yazışma çıkarıyor!" diye yakınıyordu.¹⁷ Konsoloslukun görevleri arasında, ABD'de yaşayan Ermenilerden Harput'taki akrabalarına para transferi (Ermeni adlarındaki karışıklık ve tam adresler olmaması bunu daha da zorlaştırıyordu); arkada bırakılan eş ve çocuklar için Amerika'ya seyahat izni alınırken yapılması gereken resmi işler konusunda onlara yardım ve ABD'ye göç edip, vatandaşlık hakkı elde eden, sonra da Harput'a dönen Ermenilerin haklarının korunması da bulunuyordu. Bu son kategori en çok sorun yaratanıydı, çünkü Osmanlı ve ABD hükümetleri bu Ermenilerin statüsü konusunda uzun zamandır anlaşmazlık içindeydi – Babilî ya bu kişilerin vatandaşlıklarını tanımayıp, kendilerine Osmanlı uyruğu gibi davranıyor ya da sınırdışı ediyordu.¹⁸ Bu politika nedeniyle geri dönen Amerikan vatandaşı olmuş Ermenilerden

17 US Archives, RG 84, Records of the U.S. Consulate in Harput, Turkey, C41 (C3), Miscellaneous Record Books (Haziran-Aralık 1903), s. 469; "Annual Trade Report for 1913," 2 Şubat 1914 tarihli kopya C41 (C8.1) de, Letters (Temmuz 1913-Mayıs 1914).

18 Amerikan vatandaşı olmuş Ermenilerin sorunlarıyla ilgili bilgi için bkz. Ralph Elliott Cook, "The United States and the Armenian Question, 1894-1924," Doktora tezi (Fletcher School of Law and Diplomacy, 1957), s. 46-50.

bir çoğu ülkeye girerken Osmanlı pasaportunu kullanıyor, böylece Amerikan koruması hakkından vazgeçiyordu. 1906'da Harput'ta kayıtlı ABD vatandaşı Ermenilerin sayısı 64 olarak bildiriliyor, ama gerçek rakamın en az 500 olduğu tahmin ediliyordu.¹⁹

Harput konsolosluğundan gelen raporların niteliği ve sayısı, konsolosların kişisel özelliklerine ve ilgi alanlarına göre ciddi değişiklik gösteriyordu. ABD bu dönemde dışişlerini profesyonel bir düzeye getirmek için ilk adımlarını atıyordu. 1905'te Dışişleri Bakanı Elihu Root, konsolosluk servisini "devlet bütçesinden... bitkin politikacıların rafa kaldırıldığı ve Amerikan yaşamındaki başarısızların icabına bakıldığı" yer olarak tanımlıyordu.²⁰ Harput'ta görev yapan dört konsolos arasında Norton en eğitimlisiydi, ama diplomatik tecrübesi hiç yoktu. 1851'de Rushford, New York'ta bir Presbiteryen rahibin oğlu olarak dünyaya gelen Norton, parlak bir öğrenciydi ve 1873'te Hamilton College'dan sınıf birincisi olarak mezun olmuştu. Avrupa'da on yıl süren öğrencilik dönemi sırasında, 1875'te Heidelberg Üniversitesi'nde kimya doktorası yapmış, sonra Berlin ve Paris üniversitelerinde öğrenimine devam etmiş, sonunda Fransa'da St. Denis'teki bir kimya tesisinin müdürlüğünü yapmıştı. Norton 1883'te ABD'ye döndü ve Cincinnati Üniversitesi kimya bölümünde öğretim üyesi oldu. Bilimsel dergilerde çok sayıda makale yayımladı ve birkaç akademik ve tıbbi kurumda yönetim kurulu üyeliği yaptı. 1895'te padişahın İstanbul'da bir İmparatorluk Fen Okulu kurmaya yetkin bir Amerikalı eğitimci talebini kabul eden Dışişleri Bakanı Walter Q. Gresham, bu göreve Dr. Norton'u aday gösterdi. Ancak Ermeni katliamlarının patlak vermesi planda bir gecikmeye yol açtı ve sonunda plandan vazgeçildi. Belli ki Norton yabancı bir ülkede görev yapma fikrine sıcak bakıyormuş, çünkü 1900'de Dışişleri Ba-

19 US Archives, RG 84, C41 (C8.4), Despatch Book (Harput, 1906), "Work of the Consulate," 25 Ocak 1906.

20 Aktaran, Robert L. Beisner, *From the Old Diplomacy to the New, 1865-1900* (Arlington Heights, IL: Harlan Davidson, 1986), s. 93. Bu dönemdeki konsoloslara ilişkin buna benzer olumsuz bir görüş de yine onlardan biri tarafından ifade edilmektedir: George Horton, *Recollections Grave and Gay: The Story of a Mediterranean Consul* (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1927), bölüm 8.

kanlığı'nda görev almak için başvurdu ve 14 Haziran 1900'da Başkan William McKinley tarafından Harput'taki yeni göreve atandı. Harput'ta Temmuz 1905'e kadar dört yıl çalıştı.²¹

Ondan sonra görev yapan Evan E. Young (Eylül 1905-Eylül 1908) ve William W. Masterson (Ekim 1908-Mayıs 1914) hakkında, meslekten diplomat oldukları dışında fazla bir şey bilinmemektedir. Young, Kuzey Dakota eyaletindendi ve Harput'a diplomatik hayatının başlarında atanmıştı; daha sonra Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Dairesi'ne şef olarak atandı, ardından Latin Amerika'da görev yaptı. Masterson, Kentucky'nin Carrollton kentindendi ve 1895'te Cincinnati Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştu; Harput'a atanmadan önce Aden ve Batum konsolosluklarında görev yapmıştı.²² Mayıs 1914-Nisan 1917 arası dönemde görev yapmış olan Konsolos Leslie A. Davis, New York'un Port Jefferson kentindendi ve Cornell Üniversitesi ile George Washington Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştu. Mayıs 1914'te, I. Dünya Savaşı arifesinde Harput'a atanmadan önceki dışişleri tecrübesi, Batum'daki iki yıllık göreviyle sınırlıydı.²³

EKONOMİK KOŞULLAR

Bir konsolosun ana sorumluluklarından biri, ticareti teşvik etmektir; Harput'taki Amerikan konsoloslarının hepsi bu konuda büyük gayret gösterdikleri halde, aşılması neredeyse imkânsız zor-

21 Biyografik bilgiler: US Archives, RG 59, Applications and Recommendations for Appointment to the Foreign Service, Norton file, no. 333. Ayrıca bkz. *The National Cyclopaedia of American Bibliography* (New York: James T. White & Co., 1906), c. 13, ilgili madde. Norton İzmir ve Almanya'da Chemnitz konsolosluklarında görev yaptıktan sonra, devlet memurluğundan ayrılıp, Dupont Chemical Company'de çalışmaya başladı. Ölüm ilanı New York Times, 3 Aralık 1941, s. 25'te yayımlandı.

22 US Archives, RG 59, 1910-1929, Decimal file, no. 123 (Young, Evan; Masterson, William).

23 Bkz. Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, haz. ve önsöz Susan K. Blair (New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, 1989), s. 12-15.

luklarla karşılaştılar. Avrupa devletleri, özellikle İngiltere ama aynı zamanda Fransa ve Almanya ile kısmen İtalya ve Avusturya, bölgede önceden yer edinmişlerdi, mallarını Türk pazarlarına satmakta daha tecrübeliydiler ve daha kısa mesafeler söz konusu olduğundan, nakliye masrafları daha düşüktü. Halkın yoksulluğu ve bir bankacılık sisteminin bulunmaması ticareti sınırlıyordu. Bir faktör de, gerek Hristiyan, gerekse Müslüman yöre halkının aşırı tutuculuğuydu, yeni yöntemler öğrenmeye ya da yeni şeyler edinmeye hevesli değillerdi.

Konsolos Norton, 19 Ekim 1901'de gönderdiği ilk yıllık raporundan itibaren, ekonomik koşullar ve yerel yönetimin karşı karşıya olduğu mali zorluklarla ilgili kapsamlı bilgi sağladı. Gönderdiği bu ilk rapora göre, Osmanlı'nın Hicri 1316 mali yılında (31 Mart 1901'de sona eriyordu) vilayet bütçesi büyük bir açık vermişti: Toplam 600.390 dolar gelir, 846.870 dolar giderle, açık 246.480 dolar gibi büyük bir rakamdı. Gelirlerin yarısından fazlasını tahıl ve ürünlerden alınan vergiler oluşturuyordu; diğer büyük gelir kaynakları toprak vergisi (133.640 dolar) ile cizye vergisiydi (74.560 dolar). Masraf hanesinde, planlanan harcamaların çok büyük bölümü merkezi hükümete ayrılmıştı; bunun içinde en büyük miktar –toplamanın yüzde 42'si– vilayette görevli Dördüncü Kolordu'yu desteklemeye giderken, yüzde 23'lük miktar Osmanlı devletinin ihtiyaçları ile Osmanlı donanmasına, topçu birliklerine ve hazineyi hassaya katkı için ayrılmıştı. Bütçenin yalnızca yüzde 18'i yerel idareye, biraz daha da azı (yüzde 16) jandarma ve polise tahsis edilmişti. Listedeki tek sosyal program olan milli eğitime toplamın yaklaşık yüzde biri ayrılmıştı.

Norton'un raporuna göre bu bütçe rakamları, vilayetin "iflas yolunda" olduğunu gösteriyordu. Açığın finansmanı için herhangi bir fon olmadığından, hükümet bütçe tahsislerine bakmadan, topladığı kadar harcama tavrını benimsemişti. Harcamaların büyük bölümünü maaşlar oluşturduğu ve yerel memurların işten atılması duyulmamış bir şey olduğu için, açığın maaşları ortalama yüzde 70 oranında düşürerek kapatılması yoluna gidiliyordu. Öte yandan birçok devlet memuru tam ücret aldığı için, diğerlerinin maaşı daha da düşüyor ve maaşlar düzensiz ödeniyordu. Norton, "İmparatorluğun genelinde

uygulan bir yöntem bu ve doğudaki sivil ve askeri görevliler arasındaki yaygın yolsuzluğun ana nedenlerinden biri,” diye yazıyordu. Yazısında ayrıca, bölgede görev yapan Dördüncü Kolordu’ya bağlı askerlerin ücretlerinin eksik ödenmesinin ya da hiç ödenmemesinin, askerler arasındaki disiplin problemlerinin nedenini açıklayabileceğini belirtiyordu.²⁴

Harput’un esasen bir tarım bölgesi olmasına (yetiştirilen ana ürünler buğday ve arpaydı) ve 1900-1901 arasında özellikle iyi hasat alınmasına rağmen, tahıl stokları yerel ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalmış ve küçük bir miktar ithal edilmişti. Koşulları koyun yetiştirilmesine elverişliydi, ama fiyatlar düşük, otlaklar yetersizdi. Yakınlardaki Keban madeninin zenginliğine rağmen, madencilik az gelişmişti. Yerel sanayiler arasında dokumacılık en önemlisiydi; özellikle ipekli üretimi istikrarlı bir büyüme içindeydi. Harput ve Mezre’deki iki ipekli fabrikası hızla geliyor ve çok sayıda işçi istihdam ediyordu. Dokuma tezgâhları için başlıca enerji kaynağı kas gücüydü, ama sınırlı ölçüde küçük motor da kullanılıyordu. Ürünler doğu pazarlarında çok beğeniliyordu, ama henüz Amerika’ya ulaşamamıştı. Başta Eğin ve Arapkir olmak üzere pamuk üretimi, ihracat için küçük bir fazlalık sağlamaya yeterliydi, ama ürünler İngiltere, Almanya ve Fransa’dan gelen ucuz ithal mallarla rekabet edemiyordu. ABD’den getirilen beyaz pamuğun üretimine başlanmış ve büyük başarı sağlanmıştı. Konsolos, “Yüksek kalitesi ve düşük fiyatıyla bu pamuk şimdiye kadar pazarı elinde tutan İngiliz ürününün yerini tamamen almaya aday,” diye yazıyordu. Diğer yerel metalar yöre Kürtleri ve son zamanlarda misyonerlerin desteklediği yetimhanelerdeki yetimlerce dokunan kilimler, deri (ancak tabaklama sanatının “çok iyi anlaşılmadığı” söyleniyordu) ve sucuk kılıfıydı. Daha düşük kalitede olmasına rağmen Rus petrolü Amerikan ürününün yerini almıştı.

Vilayetin genel ticari dengesini inceleyen Norton, 1900’de yapılan ihracatla (179.060 dolar) kıyaslandığında dış ithalatın (585.300

24 Norton daha önceki raporlarında askerler arasında itaatsizliğin yaygınlığını ve askerlerin yaptığı soygunları bildirmişti; askerlerin ücretleri altı aydır ödenmemişti. Bkz. Despatches from Harput, no. 46, 14 Mart 1901.

dolar) çok fazla olduğunu belirtiyordu; imparatorluğun diğer yöreleriyle yapılan yurtiçi ticaretteyse olumlu bir denge vardı: İthalat 131.190 dolar, ihracat 273.400 dolar olarak hesaplanmıştı. 1895 katliamlarının ardından ekonomideki zayıflamanın somut bir göstergesi olarak Norton, o tarihten önceki beş yılın rakamlarını veriyordu; o dönemde vilayetin yurtdışı ihracatları ithalatı çok aşılıyordu.

Norton'un 1901'de gönderdiği yıllık ekonomik rapora göre, dış ticaretin büyük çoğunluğu Batı Avrupa devletleriyle yapılıyordu. Yapılan ithalatın parasal değeri olarak büyükten küçüğe sıralaması şöyleydi: İngiltere (120.000 dolar), Almanya ve Avusturya (her biri 90.000 dolar), Fransa (70.000 dolar) ve Belçika (56.000 dolar). Rusya (25.000 dolar) listenin alt sıralarında yer alıyordu, ama ABD (9.000 dolar) daha da gerideydi. İhracat için en büyük müşteriler Fransa (128.000 dolar) ve İngiltere'ydі (60.000 dolar); ABD (15.000 dolar) onları çok geriden izliyordu. Ticaret yerel ekonomide önemli bir rol oynuyordu: Kahvenin yüzde 25'i, şekerin yüzde 25'i, çayın yüzde 10'u, kumaşın yüzde 80'i, tuhafiyenin yüzde 10'u, derinin yüzde 80'i, ilaçların yüzde 40'ı ve vilayetteki mumların çoğu Fransa'dan sağlanıyordu. Yöre bademinin yüzde 80'i, yünün yüzde 80'i, keçi derilerinin yüzde 90'ı ve ipek kozalarının hepsi Fransa'ya ihraç ediliyordu.

Harput, Mardin ve Muş'tan koyun, Diyarbakır, Bağdat ve Musul'dan sığır ve manda, Sivas'tan un, Bursa'dan deri, Tarsus'tan ipelik, Tokat'tan bakır, Halep'ten zeytinyağı ve sabun, Diyarbakır'dan pirinç ve tuz alıyordu. Ankara'ya kuzu, Antep ile Sivas'a koyun postu, Halep'e ham ipek, Sivas'a pamuk ve Erzurum'a şarap satıyordu. Norton, ABD ile ticaretin geleceği konusunda genelde iyimserdi. Bunu şöyle açıklıyordu: "Becerikli, enerjik Amerikalı tüccarların önlerinde şimdi bu bölgede kendilerini kabul ettirmek ve gelecekte ciddi rekabeti fazlasıyla zora sokacak kadar sağlam bir yer edinmek için mükemmel bir fırsat var."²⁵ Bu iyimserliğe rağmen Norton,

25 "Annual Economic Report of the Consular District for 1901," US Archives, RG 84, C41 (C8.4), Despatch Book (Harput, 1900-1903), 28 Ekim 1901, s. 159-87.

“tüccar sınıfının çoğunluğunu oluşturan Ermeni tüccarlara uygulanan seyahat kısıtlamalarının” ticaret üstündeki olumsuz etkisini de belirtiyordu. Tüccarlar seyahat belgesini büyük zorluklarla alabiliyordu ve “başkente seyahat fiilen yasak”tı. Buna bir de artan vergiler eklendiğinde, sonuç ticari durgunluk olmuştu. Norton, Amerikalıların Harput ve çevresindeki eğitim çabalarının ilk yarım yüzyıl içinde yaygın bir etki yaratmış olmasının işin olumlu tarafı olduğunu kaydediyordu. “Amerikalı öğretmenler, yöntemler, kitaplar, eğitim malzemeleri ve hayırsever kurumlarıyla uzun ve sürekli temas, (bölge hakkında) Amerika’ya ve onunla ilgili şeylere... yaratıcı becerimiz ve pratik aletlerimize, iş yapma yöntem ve girişimlerimize yönelik bir saygı uyandırmış ve onların takdirini toplamıştır.”²⁶

Norton, bundan sonra belli mallardan söz ediyor ve iki sene önce bölgeye giren ve diğer ürünler için bir model oluşturan Singer dikey makinesinin büyük başarısına işaret ediyordu. New York Hayat Sigortası Şirketi’nin de bölgede başarılı olduğunu bildiriyordu.²⁷ Norton’ın yararlı olacağına inandığı bir Amerikan ürünü de bisikletti. Gelirken yanında bir bisiklet getirmişti ve bunun bölgede görülen ilk iki tekerlekli araç olduğunu söylüyordu. Büyük Harput ovası, “görece düz ve bakımlı yollarıyla” bisiklete uygundu. “Ben şahsen, tepelerin üstündeki dar atlı yollarında bile bisikletle gayet rahat dolaşabildiğini bizzat deneyerek müşahade ettim.”²⁸

Amerikalı imalatçılar için özellikle umut verici bir pazar, tarım alanında geliyor gibiydi. Harput’un engin “Altın Ova”sında kullanılan tarım yöntemleri son derece ilkeldi ve koşullar, ABD’nin üreti-

26 Department of Commerce and Labor, *Monthly Consular Reports*, Ocak 1905, s. 88-89.

27 “Annual Economic Report for 1901.”

28 Norton, daha önce Hartford’daki Colt Fabrikası’nda çalışmış, usta bir makinist olan S. G. Vartabedian’ın yönetiminde bir bisiklet acentası kurulduğunu memnuniyetle bildiriyordu. İthal bisikletlerin basit, ucuz ama dayanıklı olmasını ve “lastik seçiminde taşların sıklığının” dikkate alınmasını tavsiye ediyordu. Konsoloslukta büyük bir oda ticaret müzesine ayrılmıştı; burada Amerikalı imalatçıların mallarından örnekler İngilizce, Ermenice ve Türkçe etiketlerle sergileniyordu. Bkz. US Archives, RG 84, C41 (C8.4), Despatch Book (Harput, 1900-1903), 19 Haziran 1901.

minde son derece ileri seviyelerde olduğu tarım makinelerinin ithali için uygun görünüyordu. Norton valinin ilgisini çekmeyi başarmış ve vali yalnızca Amerikan yöntem ve aletleriyle ekip biçmek için deneyssel amaçla, civardaki bir araziye tahsis etmeyi kabul etmişti. Bir biçerdöver sipariş edildi; Norton bunun “mevcut araçlarla seksen adamın yaptığını, bir günde halledeceğini” öngörüyordu.²⁹ Tarımsal yöntemleri yüzyıllardır değişmemiş bir halka modern makinelelerin tanıtılmasının sonuçlarını tahmin etmek zor değildir. Norton ertesi yıl ithal biçerdöverin, çalışan nüfusun gelirinin büyük oranda hasat zamanındaki kazanca dayandığı bir bölgede “oldukça büyük olay yarattığını” bildirdi. Çok geçmeden biçerdöver düzenli ve aksaksız çalışmaya başlamış ve tarımdaki ücretlerin aniden yüzde 30 –günde 20 sentten, 14 sente– düşmesine neden olmuştu. Makineyi ithal eden acentanın ABD’de bir ziraat okulundan mezun olan sahibi, büküm ve cırcır makinelerinin kullanılmaya başlanmasından sonra yaşadıklarının bir benzerini yaşıyordu. Makineyi bozmak için ne gerekiyorsa yapılıyordu. Acenta sahibinin sebze bahçesi harap edildi, meyve ağaçları kesildi, gece evine ateş açıldı, onun yanında çalışanlar işten ayrılmaya ikna edildi. Deney, bir harman makinesinin ithaliyle devam etti, ama sorunlar sürdü. Norton, sulanan tarhaların teraslı düzenlemesinin, bireysel arazilerin küçüklüğünün ve çok taş olmasının makinelerin kullanışlılığına darbe vurduğunu kabul ediyordu.³⁰ Konsolos bölgedeki çiftçilerin, yüzyılların tekniklerine dayanan sulama yöntemlerini öve öve bitiremiyordu. Norton, Harputlu Ermenilerin ABD’nin imalat merkezlerine göç etmek yerine, çiftçilik becerilerinin, özellikle de sulama yöntemleri konusundaki bilgilerinin çok yararlı olacağı kurak ya da yarı kurak bölgelere neden yerleşmediklerini anlayamadığını belirtiyordu.³¹

Konsolos Evan Young 1907 başlarında bölgedeki ticaretin “kötü durumda” olduğunu ve “durgunluğun” devam ettiğini kaydediyor-

29 “Annual Economic Report for 1901.”

30 “Annual Economic Report of the Consular District for the year ending June 30, 1902,” US Archives, RG 84, C41 (C8.4), Despatch Book (Harput, 1900-1903), 13 Eylül 1902, s. 290-335.

31 Despatches from Harput, no. 47, 14 Mart 1901.

du. Genel olarak halkın yoksulluğu, tüccarların dolaşım sınırlılığı ve askeri harcamalardaki büyük artış ekonomiyi olumsuz etkiliyordu. Olumlu gelişmeler de vardı: İpek sanayinin tüm aşamalarında hızlı bir ilerleme sağlanmış, Amerikan mallarına talepte genel bir artış ve buna bağlı olarak ithalatta artış görülmeye başlanmıştı. Birkaç ay sonra Young, bölgedeki antik kilimlerin popülerlikleri nedeniyle yerel pazarlardan “toplandıklarını”, bunların yerini kimyasal (anilin) boyalarla yapılmış, daha düşük kaliteli kilimlerin aldığını bildirdi. Bu boyaların kullanımı bütün vilayette kilim sanayiini “neredeyse paralize” etmişti.³²

1908'deki Jöntürk devriminin ardından Kanuni Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesi ve yeni liderlerin ilk icraatları, ticareti biraz canlandırdı. Örneğin, hükümetin madencilik faaliyetlerindeki kısıtlamayı kaldırması, zengin yataklara sahip Harput gibi bir bölge için büyük fırsatların önünü açmıştı. Burada bulunan madenlerin arasında altın, gümüş, kömür, mermer, platin, manganez, bakır, mika, çakmaktaşı, asbest, güherçile ve petrol vardı. Yeni vali her türlü iyileştirmeden yana birisi olarak tanımlanıyordu. Ayrıca, vilayet meclisi Fırat üstünde işleyen üç vapurdan toplanan paraların, genel bir fona aktarılacak yerine, başta Malatya, Sivas ve denize giden yollarda olmak üzere, köprülerin inşasına harcanmasını kararlaştırmıştı.³³

Ancak nüfusun tutuculuğu bir sorun olmaya devam etti. Değişime hiç gerek görmeyen bir nüfusla uğraşmak zorunda olan, Batı'nın ilerleme fikrini içine iyice sindirmiş bir Amerikan konsolosunun nasıl çileden çıkabileceğini, Konsolos William Masterson'ın 1910'daki şu yorumlarından sezmek mümkündür:

Bize, biz yabancılara en vazgeçilmez gibi görünen bir şeyi bile, sırf ataları buna hiç sahip olmadığı için kullanmıyorlar ya da nazlana nazlana kullanıyorlar. Yaylı bir karyola ve bir şilte ya da insanın bir iskemlede oturarak yemek yiyebileceği bir yemek masası, gerekli eşyalar gibi görünebilir, ancak misyon merkezleri ve bu konsolosluk

32 Department of Commerce and Labor, *Monthly Consular Reports*, Ocak 1907, s. 96 ve Haziran 1907, s. 322.

33 US Archives, RG 84, C41 (C8.4), Despatch Book (Harput, 1909-1910), 4 Şubat ve 30 Nisan 1909.

dışında bütün bölgede iki düzineden fazla yatak ve yemek masası olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz; ve bu eşyaların sayısındaki artış yavaş gerçekleşecektir, çünkü yere serdikleri bir şilte, yatakla ilgili tüm beklentilerini karşılamaya yetiyor, rahat yemek yemekten anladıkları şey de, çevresine yaydıkları minderlere ya da yere oturarak başına toplandıkları, yerden en fazla on beş santim yüksekliğindeki küçük, alçak bir masa.³⁴

1913'teyse konsolosluk raporlarında, ekonomideki kimi yürek-lendirici gelişmelerden söz ediliyordu. Jöntürk hükümeti ve İtalyan ve Balkan savaşları beraberinde büyük bir istikrarsızlık getirmişti, ama çatışmalara kısa bir ara verilmesi ve havaların tarım için elverişli bir seyir izlemesi, ekonomide iyileşmeye yol açmıştı. 1912'de hızla gelişen, ama sonra savaş nedeniyle yavaşlayan inşaat sektöründe canlanma umudu vardı. Konsolos Masterson, ileri teknikleri benimsemeye ve modern makineleri kullanmaya istekli "eğitilmiş bir çiftçi toplumu olsaydı", bunun tarımsal kalkınma için büyük bir potansiyel oluştura-bileceği görüşündeydi. Meyve, sebze ve tahulda bol verim alınmasına rağmen, ciddi ihracat olmamıştı. Bölgede üretilen pamuklu ve ipek-liler çoğunlukla yine bölge içinde kullanılıyor, ihraç edilmiyordu. Bu nedenle Harput'un dış ticaretteki dengesizliği sürüyordu; 2.194.450 dolar değerinde olan ithalatı, 1.094.000 dolarlık ihracatın iki katıydı. Konsolos, ticarete yıllardır süren bu dengesizliğin ancak yurtdışında, daha çok da Amerika'da yaşayan Ermenilerin yerel ekonomiye olan büyük katkıları sayesinde dayanılabilir boyutta olduğu görüşündeydi. Orduya alınma korkusu, 40 yaşına kadar çok sayıda erkeğin göç et-mesine neden oluyordu. Masterson, "Hemen hemen bütün köylerin sakinleri, esas olarak kadın, çocuk, yaşlı erkek ve bir avuç gençten oluşuyor," diye yazıyor, çoğu kez tarlada çalışacak yeterli sayıda erkek olmadığını ekliyordu. Göçün yararlı yanlarından biri, yurtdışındaki Ermenilerin evlerine gönderdikleri büyük miktardaki paraydı; bu-nun kişi başına yılda 50 dolar ya da yılda toplam 600.000 dolar oldu-

34 "Annual Report of Commerce and Industries of the Harput Consular District for the Year 1910," US Archives, RG 84, C41 (C8.4), Despatch Book (Harput, 1911-1912), 22 Şubat 1911.

ğu tahmin ediliyordu. Yararlarından biri de, ABD'ye göç eden, orada para kazanan, sonra da memleketlerine geri dönen Ermenilerin Amerikan malları satan dükkânlar açmalarıydı. Onların çabaları sayesinde bölge halkı, özellikle pamukluda, ikinci el giyside, ilaçta, tuvalet malzemesinde, çatal bıçakta, hırdavatta, lastik galoşta, lambada, kâğıt ve kırtasiyede, metal çatı kaplama ve boyada Amerikan ürünlerinin üstün kalitesini tanıma fırsatı bulmuştu. Bildirilen olumlu yönde gelişmelerin gerçekleştiğine dair işaretler arasında, Fırat Irmağı'na modern bir vapurun konularak, karşıdan karşıya geçme süresinin iki, üç, hatta dört saatten, yirmi dakikaya indirilmesi de vardı. Yollar tamir edilmiş, drenajları yapılmış, yeni köprüler inşa edilmişti ve konsolos, bütün bu değişiklikler konusundaki düşüncesini "bu iç kesimler gide-rek uyanıyor" sözleriyle dile getiriyordu.³⁵

SIYASİ KOŞULLAR

Konsolosların siyasi raporları özellikle ilgi çekicidir. Konsolos Norton, Ermeni devrimcilerin faaliyetlerine değiniyordu; bunlar, sayıca az olmalarına rağmen Türk yetkililerden yoğun (çoğu kez etkisiz) misilleme görüyorlardı. Genel olarak Harput'un Ermeni nüfusu "Van ve Bitlis'teki daha kavgacı kardeşlerinden farklıydı."³⁶ Ama çevre vilayetlerdeki siyasi huzursuzluğun Harput'a sirayet etmediği söylenemezdi. Ermenilerle onların Müslüman beyleri arasında arka plandaki gerilimler ve idare içindeki farklılıklar, Harput'ta 1903'te meydana gelen büyük bir olayda kendini açıkça gösterir. Bu olay sonunda, çoğu Ermeni otuz beş kişi alelacele tutuklanmıştı. Bu olaya Norton'ın dikkatini misyonerler çekmişti, çünkü tutuklananlardan biri olan (Nigoğos) Tenekeciyan, Fırat Koleji'nin önde gelen profesörlerinden biri ve vilayetteki Protestan cemaatinin dini lideriydi.

2 Eylül 1903 tarihinde gönderdiği uzun bir raporda Norton durumu şöyle özetliyordu: Üç ay önce (yani, Haziran başlarında) polis,

35 "Annual Trade Report for 1913," US Archives, RG 84, C41 (C8.1), Letters Received and Sent (Harput, Temmuz 1913-Mayıs 1914), 2 Şubat 1914.

36 Despatches from Harput, no. 64, 12 Eylül 1901.

pasaport alamayan Ermenilerin kaçırılması amacıyla Rus sınırına bir “yeraltı demiryolu” açmak gibi “kârlı, ama riskli” bir işe girişen bir kaçakçı çetesinin farkına varmıştı. Kaçakçılar yakalanmış, ama bu esnada bir jandarma öldürülmüştü. Tesadüfen ya da belki de kasıtlı olarak, sorumlu memurlar o sırada yerlerinde bulunmuyorlardı: Vali bir teftiş gezisindeydi, belediye başkanıysa başka bir kente atanmış ve yeni başkan henüz gelmemişti. Bu koşullar hüküm sürerken, o sırada, “Hristiyan nüfusa ve tüm yabancı kurum ve etkilere yoğun bir nefretle yaklaşan, valiye düşman olan ve onun görevini ihmal ettiğini gösterme niyeti” taşıyan “fanatik, başına buyruk bir memur kliği Harput kent yönetiminin kontrolünü elinde bulunduruyor”du. Devrimci bir komployu ortaya çıkardıklarını iddia eden klik üyeleri, kaçakçılar ve işbirlikçileriyle birlikte çok sayıda Ermeni’nin yakalanıp, hapse atılmasını sağlamışlardı; tutukluların hepsine barbarca davranışlarda bulunmuş ve suçlarını itirafa zorlamak, özellikle de Amerikan Koleji’ni ve misyonunu bu işe karıştırmak için onlara işkence etmişlerdi. Norton’ın “iyi kalpli ve iyi niyetli” olarak tanımladığı vali dönüp de olaydan haberdar olunca felç geçirmişti ve iyileşmesi çok zaman almıştı. Yeni belediye başkanı etkisizdi. Norton’ın İngiliz meslektaş Konsolos du Vallon bile bir tifo nöbeti nedeniyle görevini yapamıyor ve Amerikalı misyonerler tarafından tedavi ediliyordu.³⁷ Harput hapishanesinde iki ay kaldıktan sonra, otuz beş tutuklu mahkemeye sevk edilerek Mezre’ye [Mezra] nakledilmişti; misyonerlerin Tenekeciyan’ı kefaletle serbest bıraktırma çabaları sonuçsuz kalmıştı. Norton, adli muameleleri yakından takip ediyordu. ABD, Tenekeciyan’ın gibi Osmanlı uyruklarını ilgilendiren konularda doğrudan müdahil olamazdı, ama Norton’ın Amerikan misyoner cemaati içindeki böyle önemli bir kişinin başına gelenlere kayıtsız kalması da zordu. Tutuklanan kişilerden ikisi Amerikan vatandaşydı, ancak ülkeye Osmanlı pasaportuyla girdikleri için, konsolos müdahalede bulunmadı.³⁸

37 age, no. 102 ve 104, 1 ve 28 Eylül 1903.

38 Norton’ın yazdığına göre, on beş yıla mahkum olan Semerci Harutyun ile beş yıla mahkum olan Taşçıyan adlı iki adamın Rus sınırı ötesine silah ve insan kaçakçılığıyla bağlantılı olduklarında “fazla kuşku yok” gibi görünüyordu, ama

Norton'ın, hasta valinin yerine atanan kişiden umutlu olması için nedenleri vardı. Abdülrahman Hasan Sami Bey'in "bilgili, namuslu, faal" biri olduğu söyleniyor ve "eğer İstanbul'dan doğru düzgün desteklenirse, çok şey yapabilir" deniyordu. Eylül sonunda yeni bir bölge savcısı, tutukluların çoğunun suçlanmasını haklı gösterecek kanıt olmadığını bildirdi; aynı zamanda da otuz beş kişiye dava açan iki hâkimi acilen görevden alıp, haklarında İstanbul'da soruşturma açtı. Ancak mahkeme uzun sürdü ve ancak 13 Şubat 1904'te karar açıklandı: Tenekeciyan da dahil, sanıklardan yirmi sekizi beraat etti, ama profesör ancak Nisan'da, tutuklandıktan on ay sonra serbest bırakıldı.³⁹ Adil ve reform yanlısı güçlerin uzun süre egemen olamayacakları, çalışkan vali Abdülrahman Hasan Sami Bey'in Ocak 1905'te görevden alınmasıyla anlaşıldı; Amerikalı bir gözlemciye göre bu adım "bu bölgede ilerici ve aydın unsurun çöküşünün ve fanatiklerin zaferinin işaretiydi."⁴⁰

Konsolos Norton'ın yaptığı iki seyahat, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki koşullar ve Ermenilerin tutumları hakkında ilginç ayrıntılar sağlar. İlk seyahat 1904'te, duruşmanın sona ermesinden kısa süre sonra gerçekleşti; Norton'a Washington tarafından Ermeni nüfusa yönelik katliamlar ya da katliam tehditleri bildirilmiş, civardaki Muş, Bitlis ve Van bölgelerine olağandışı bir teftiş gezisi yapması talimatı verilmişti.⁴¹ Muş-Sasun vilayeti 1904'te bir

jandarmanın "öldürülmesinden hiçbir şekilde sorumlu değillerdi." 13 Şubat 1904 tarihli bir mektupta Norton ikisinin de "buraya pasaportsuz döndüklerini ve vatandaşlıklarını gizlediklerini, böylece konsolosluğun müdahalesini imkansız kıldıklarını" ekliyordu. Duruşmanın tam metnini içeren ve çok zor okunabilen karbon kopyaları şurada bulmak mümkün: US Archives, RG 84, C41 (C8.1), Letters Received and Sent (Harput, Aralık 1903-Temmuz 1904).

39 Despatches from Harput, no. 117, 1 Nisan 1904.

40 Norton'ın İran'da bulunduğu sırada Harput'ta ABD konsolos vekili olarak görev yapan, aynı zamanda misyoner de olan Ernest W. Riggs'in 26 Ocak 1905 tarihli notları: US Archives, RG 84, C41 (C8.1), Letters Received and Sent (Harput, Temmuz 1904-Mayıs 1905), s. 351. Gerek ABD hükümeti, gerekse misyoner müteveli heyeti misyonerlerin diplomatik konumlara atanmalarına olumlu bakmıyordu; bu çok ender bir uygulama olarak, yalnızca kısa süreler için yapılıyordu.

41 Norton talimatı 7 Temmuz 1904'te aldı. Bkz. Despatches from Harput, no.

kez daha katliamlara sahne olmuş, bunun sonucu değişik tahminlere göre 2.000 (İngiliz Konsolosu Tyrell), 3.500 (Norton ve bölgedeki çoğu konsolosluk görevlisi ve misyonerler) ya da 7.833 (bu rakama katliam sonucu açlıktan ya da soğuktan ölenleri de katan, yörenin Ermeni piskoposu) Ermeni hayatını kaybetmişti. Norton'a göre, Muş'ta halk "dehşete kapılmıştı ve her gün baskıya ve kötü muameleye maruz kalıyordu." Sayıları 15.000'i bulan mültecilere yardım gerekliydi. Amerikalı misyonerler bir kez daha yardım için bir para toplama kampanyasına giriştiler. Norton oraya vardığında durum istikrara kavuşmuştu ve bölgede çok sayıda asker bulunuyordu. Konsolos, "açıkça ya da örtülü olarak İstanbullu yetkililerce izin verilmediği sürece... burada katliam olması ihtimali pek yok," diye yazıyordu. Ancak, özellikle Van'dan gelenler olmak üzere askerlerin çok sıkı disiplin altında olmaması ve bir yıl önce ücretleri ödenmediği için isyan çıkarmış olmaları nedeniyle, bir tehlike ihtimali hâlâ mevcuttu.⁴²

Norton daha sonra, küçük ama önemli bir Amerikan misyonunun bulunduğu Bitlis'e geçti; misyonun bir bölümünü Charlotte ve Mary Ann Ely kardeşlerin kurduğu "Mount Holyoke Kilise Okulu" oluşturuyordu. Burayı ziyaret eden ilk ABD konsolosluk görevlisi olarak sevinçle karşılanan Norton, oradaki durumu sakin buldu. (Bitlis ve Van teknik olarak Erzurum'daki Amerikan konsolosunun yetki alanındaydı, ama bu yetkilinin söz konusu bölgeye hiç gitmediği anlaşıyor). Norton daha sonra, gölün kuzey çevresinden dolaşan yolu izleyerek Van'a gitti. Beş gün sonra, 31 Ağustos'ta Ermeni

128. İstanbul'da sadrazam, ABD Temsilcisi John G. A. Leishman'a, Konsolos Norton'ın (konsolosluk bölgesinde olmayan) Van ve Bitlis'te işi olmadığı gerekçesiyle, bu yolculuğa karşı olduğunu bildirdi. Washington'dan Leishman'a, Norton'ın gezisine "Ermeni katliamlarına ilişkin haberler ve Amerikalı misyonerlerin orada tehlikede olup olmadığı konusunda bilgi toplamak amacıyla" izin verildiği bilgisi geldi. Bkz. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, 1904 (Washington, DC: Government Printing Office, 1905), s. 837.

42. Despatches from Harput, no. 131, 3 Ağustos 1904. Norton, "Asya'nın iç kesimlerinin bu ücra köşesinde, insanların genel olarak Amerikan halkının dostluğuna ve iyilikseverliğine, tüm Avrupa uluslarından beklenebilecek yardımdan daha çok güven duyması beni duygulandırdı," diye yazıyordu.

devrimciler bir şiddet hareketine giriştiklerinde ordaydı ve aceyle misyonun üstüne Amerikan bayrağı çekti; Türk yetkililer bir ABD konsolosluk görevlisinin orada bulunmaması halinde, buna izin vermiyorlardı. Van'daki kriz, doktor misyoner Dr. Clarence Ussher'ın arabuluculuk çabalarıyla yatıştırıldı. Huzur sağlandı, ama ortam "uyuyan bir volkan" havasındaydı.⁴³

Norton Ermeni devrimcilere sempati duymuyor, buralarda tipik eylem biçiminin bir Türk birliğine saldırmak, sonra bir köye çekilmek olduğunu bildiriyor, devrimciler yakındaki dağlara kaçtıktan sonra da onları izleyen Türklerin köyü acımasızca cezalandırdıklarını belirtiyordu. Bu yöntemle küçük bir grup azami kargaşa yaratabiliyordu. Türk subayların keyfi davrandıkları ve beceriksiz oldukları iyi bilindiğinden, bunun doğu vilayetlerindeki nüfusa zararı büyüktü.⁴⁴

Van'da bulunduğu sırada Norton, Ermeni devrimci liderler Ke-vork Çavuş ve Antranik ile temasa geçmiş, onlar da "Ermeni Devrimci İttifak ve Birliği: Sasun Merkez Komitesi" adına kendisine 85 şikâyet içeren bir liste vermişlerdi; listenin kırmızıyla yazılmış olması, "buna biraz kanlı bir görünüm veriyordu." Norton, yurttaşlar için güvenlik, vergi reformu ve adalet eşitliği talep eden şikâyetlerin genelde haklı temellere dayandığını belirtiyordu. Önerilen reformların Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne ya da padişaha sadakate bir zarar vermeden, nüfusun genel refahına katkıda bulunabileceği görüşündeydi. Altı Ermeni vilayeti için, Avrupa devletlerinin nezaretinde faaliyet gösteren Hristiyan bir vali talebinin ise, Ermeni nüfusun coğrafi dağılımı nedeniyle bazı açılardan sorun yaratabileceğini kaydediyordu.⁴⁵

43 Despatches from Harput, no. 132, Bitlis, 2 Ağustos 1904; no. 133, Van, 5 Eylül 1904; no. 134, Harput, 26 Eylül 1904.

44 Despatches from Harput, no. 136, 13 Ekim 1904. Örneğin, Norton Van'ı ve Ahtamar Adası'ndaki ünlü kiliseyi ziyaret ettikten sonra, Ermeni devrimcilerin adaya kaçtıklarını bildirmişti. Onları kovalayan Türk askerler bu yöne ateş açmış, ama Ermenilerin kaçıp, kurtulduklarını fark etmişlerdi. Türk ordusunun isabetli top atışlarına ilişkin yaygın kanıyı bir Ermeni keşiş ifade etmiş ve Norton'a Türk topçularının Ermeni kilisesine isabet ettirmemelerinin tek nedeninin "doğrudan kiliseyi hedef almaları" olduğunu açıklamıştı.

45 age, no. 136, 13 Ekim 1904, ek 20.

Norton'ın ikinci yolculuğu, ona, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin başının ikametgâhı olan Eçmiadzin'deki merkezi ziyaret eden ilk Amerikalı yetkili olma fırsatı verdi. Norton, konsolosluk sorumluluklarının dışında özel bir görev nedeniyle, Urmiye'de Amerikalı bir misyonerin öldürülmesi soruşturmasıyla ilişkili olarak Tebriz'e gitti. Dönüş yolunda, 1905 ilkbaharında özellikle Eçmiadzin'e uğradı ve burada çok sıcak karşılandı. Norton kendisini ağırlayanlara, bunun resmi bir ziyaret olmadığını, yalnızca "yoldan geçen bir yolcunun merakından" kaynaklanan bir ziyaretten ibaret olduğunu belirtti. Daha sonra, üst düzey üyeleri, Almancadan çok Fransızca konuşma eğiliminde olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yüksek mevki sahibi Ermeni kilise adamlarından farklı olarak, kendisi gibi Alman üniversitelerinde eğitim görmüş yaklaşık 25 kişilik kilise personeli tarafından nezaketle karşılandığını ifade edecekti. Norton'un ziyareti, Katolikos (adı belirtilmemiştir, ama Mıgırdiç Khrimyan "Hayrig" olduğu anlaşıyor) ve maiyetinin gerek Rus, gerekse Osmanlı imparatorluklarındaki Ermenilerin durumu konusunda son derece üzüntülü oldukları bir döneme rastlamıştı. "Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfus adına herhangi bir etkin müdahalede bulunmasına ilişkin umutlarını tamamen yitirmişler"di. Kısa süre önce Rusya'da, Bakü'de bir Ermeni katliamı olduğu haberini almışlardı. Rus İmparatorluğu'ndaki Ermeni Kilisesi "kilisenin mülkleri üstündeki tüm kontrolünü kaybetmiş ve kiliseye okul ve dini kurumlarını işletmek için toprak mülkiyeti gelirlerinin ancak çok küçük bir bölümü kalmış"tı. Norton, gerek Osmanlı Ermenileri, gerekse Rusya Ermenileri arasında "en aşırı nitelikteki çabaların bile haklı olduğu" duygusunun yaygın olduğunu ekliyordu.⁴⁶

Katolikos, "1895 ve 1904 katliamları sonucunda yaşanan acıların hafifletilmesi konusunda Amerikalıların gösterdiği sempati ve cömertlik için derin minnettarlığını" iletecek kadar diplomattı. Katolikos daha sonra, meselenin ABD'nin siyasi faaliyet "alanı dışında kaldığının tümüyle bilincinde olmakla birlikte, Amerikan hükümeti-

46 age, no. 154, 23 Mayıs 1905. Norton, kilisenin devrimci harekete herhangi bir biçimde maddi destek sağladığından kuşkulu olduğunu ifade eder.

nin durumu rahatlatmak için bir girişimde bulunacağı” konusundaki içten umudunu dile getirmişti.⁴⁷

Harput konsoloslarının daha sonraki yıllarda ilettikleri raporlar, 1908’de İstanbul’da iktidarın İttihat ve Terakki Cemiyeti ya da Jöntürkler tarafından ele geçirilmesinin yerel etkileri gibi konularda yararlı bilgiler sağlar. Örneğin, Konsolos Masterson aynı yılın Aralık ayında, Jöntürklerin Kanuni Esasi’yi yeniden yürürlüğe sokmalarından beş ay sonra, yörede “yeni rejimin elle tutulur bir sonuç vermediğini” ve “Türkler ile Ermenilerin her gün birbirlerinden uzaklaştığını” bildiriyordu. Şöyle devam ediyordu:

Buradaki Türkler İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden kuşku duyuyorlar ve geçtiğimiz hafta içinde Cemiyeti İslamiye adlı yeni bir (gizli) örgüt oluşturdular; iki yüz kadar üyesi bulunan bu cemiyetin tek amacı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni karalamak gibi görünmektedir; öte yandan Ermenilerse yüksek sesle vadedilen reformların yapılmadığından, özgürlüklerinin vaatten ibaret kaldığından ve yeni harekette herhangi bir rol oynamadıklarından yakınıyorlar.

Ermeniler de son zamanlarda kendi aralarında çeşitli örgütler kurdular ve siyasi konuları tartıştıkları toplantılar düzenliyorlar; bu toplantılara Türkler davet edilmiyor ve görünürde ne kadar masum olursa olsun, bu toplantılar Müslümanlarda kuşku uyandırıyor ve onları sürekli kışkırtılmaya hazır bir durumda tutuyor.

Masterson, yeni hükümeti ve programlarını açıklamak üzere başkentten Harput’a henüz herhangi bir temsilcinin gelmediğini kaydediyordu:

Ancak, birkaç gün önce Selanik’ten bir İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi geldi, ama ne yazık ki sağlığı kötü olduğundan şimdiye kadar hiçbir şey yapmadı, ama umulur ki yakın zamanda bu insanlara gerçek durumu anlamaları için yardımcı olabilecektir. Ne var ki, bunun gibi, her türden gerici ve hoşnutsuz insanla dolu bir toplumda tek kişinin yapacakları nafiye bir çabadan ibaret kalacaktır.⁴⁸

⁴⁷ age.

⁴⁸ Masterson’dan (Harput) Leishman’a (İstanbul), RG 59, 10044/121-122, Despatch no. 145, 23 Aralık 1908, mikrokopya 862, rulo 717. Dışişleri Bakan-

Birkaç ay sonra, 1909'un Haziran ayında, Masterson Kilikya katliamları sonrasında bölgedeki koşulların daha da gergin olduğunu bildirdi. Adana'daki kanlı olayların tüyler ürpertici hikâyelerini bölgenin insanlarına oradan kaçmayı başarmış 150 Harputlu aktarmıştı: Memleketlerine, "kaçış sırasında yarı ölümlere dönmüş halde" gelmişler ve oradaki insanlara "Adana, Tarsus ve Maraş'taki katliamın dehşetini ayrıntılı biçimde uzun uzadıya" anlatmışlardı. Masterson aslında Harput'ta benzer bir şiddetin vali sayesinde önlendiği düşüncesindeydi. "En yüksek makamlardan, son derece güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre," diye yazıyordu, Vali Ali Nusret Paşa'ya 23 Nisan'da gelen bir telgrafla o gün "ya da halk arasında haber yayılmadan önce" katliam gerçekleştirilmesi emri verilmişti. Bunu izleyen üç gün içinde "kente gericiler ve Kürtler gelmeye ve silahlanmaya başlamıştı." Dördüncü gün valiye Erzincan'daki ordu komutanından, katliam emirlerine uymaması talimatı veren ve herhangi bir şiddet olayı gerçekleşirse bundan şahsen sorumlu tutulacağını bildiren bir mesaj gelmişti. Ertesi gün Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirildiği ve ardılının tahta geçtiği haberi alınmış, "o zaman gerilim azalmış, heyecan yatışmış"tı. Masterson sözlerini şöyle noktalıyordu: "Ancak bu dört gün boyunca korkunç bir endişe vardı, Hristiyan topluluğu her an bir katliam bekliyordu, büyük bir heyecan ve karmaşa egemendi; tüm sorumluluğu üstlenen bu adam, o kahramanca sessizliğini korumamış olsaydı, hiç kuşku yok, o fırtına patlardı."⁴⁹

İstanbul'daki yeni hükümetin yaşam koşullarında iyileştirme sağlayacağı umudu, 1911'de Osmanlı İmparatorluğu ile İtalya arasında Trablusgarp Savaşı patlak verdiğinde tümüyle suya düştü ve Harput'ta ekonomik koşullar kötüleşti. Muhafazakârlar siyaset sahnesine egemen olmayı sürdürdüler. Konsolos Masterson, "İmparatorluğun bu kesimindeki her 1.000 Türk'ten 999'unun aslında gericisi olduğunu ve İstanbul'da iktidara gelen rejime sempati duy-

lığı 1906'dan 1910'a kadar bütün diplomatik ve konsolosluk yazışmaları için kullanışsız Sayısal Dosyalama sistemini benimsemişti. 1910'da bunun yerine Ondalık Dosyalama sistemi getirildi.

49 RG 59, 10044/254-255 (no. 215, 5 Mayıs 1909) ve 10044/321-322 (no. 270, 11 Haziran 1909) (mikrokopya 862, rulo 718).

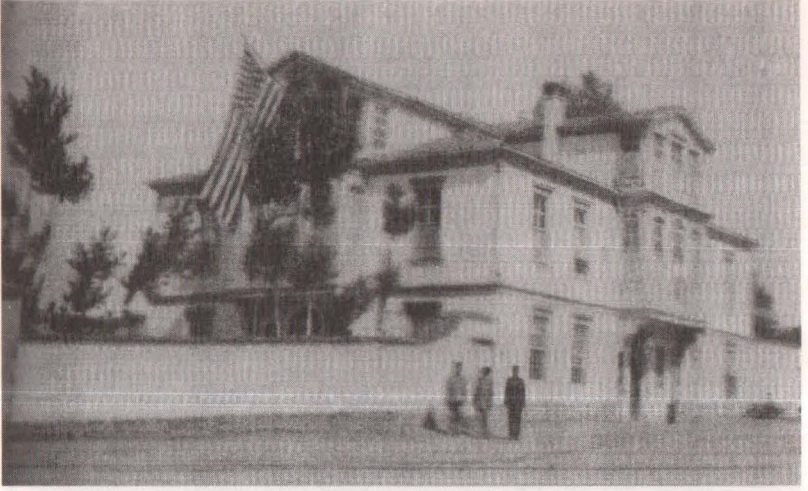
madığını,” tahmin ediyordu. Mezre’nin [Mezra] üç milletvekilinden birinin İstanbul’daki Meclis’te bir konuşma yaparken, Amerikalı yatırımcılara vilayetten geçecek bir demiryolu için verilmesi önerilen imtiyaza çok sert bir dille karşı çıkması ve bunu önlemesi, bu gerici ruha ve onun ABD çıkarları üstündeki etkisine bir örnektir. Milletvekili, “bölgesindeki Müslümanların bu yolu, Ermeni toplumuna yarar sağlayacağı için istemediklerini ve bu nedenle kendisi ile meslektaşlarının demiryolunun inşasına karşı olduklarını” ileri sürmüştü. Masterson ulaşım imkânlarının olmamasının bölgedeki ekonomik durgunluğun ana nedenlerinden biri olduğuna sıklıkla işaret etmişti. Demiryoluna karşı gösterilen bu muhalefet, onun vilayetteki olası ilerlemelere ilişkin karamsarlığını pekiştirdi.⁵⁰

I. DÜNYA SAVAŞI VE ERMENİ SOYKIRIMI

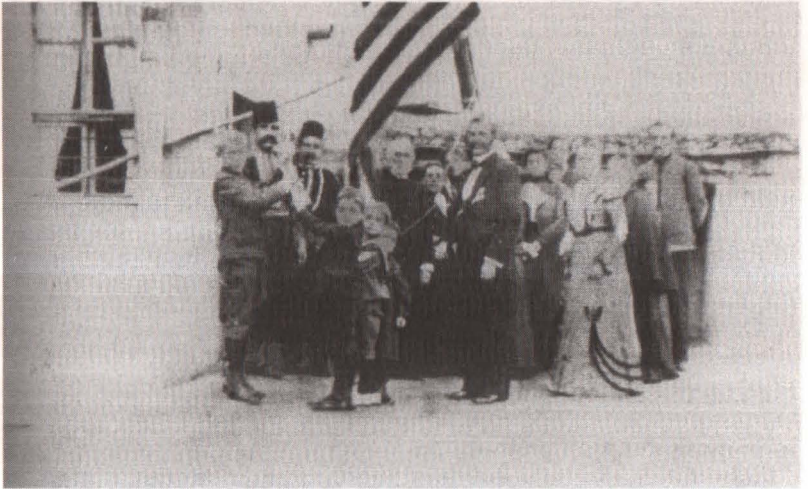
1914 yazında savaşın patlak vermesi, özellikle de Türk hükümetinin, ileride Ermeni Soykırımı olarak anılacak olan çok büyük bir yıkıcı gücü harekete geçirmeye başlaması nedeniyle, Harput’taki ABD konsolosluğunun konumunu tamamıyla değiştirdi. Bu sırada yeni konsolos Leslie A. Davis için birinci sorun, konsolosluk bölgesinde hizmet veren 72 Amerikalı misyonerin güvenliğini sağlamaktı. Misyonerler daha önce, Washington’ın ülkeye geri dönme ya da en azından sahile yakın, daha büyük nüfuslu merkezlere taşınma tavsiyesini geri çevirmişlerdi.⁵¹ Konsolosun Amerika’ya göç edip ABD

50 “Annual Trade Report for 1913.”

51 Dışişleri Bakanlığı bu doğrultuda bir genelge hazırlayıp bunu Avrupa’daki tüm elçiliklere ve misyonlara 1 Ağustos 1914’te çektiği telgrafla bildirmişti. 20 Aralık’ta Dışişleri Bakanı William J. Bryan, İstanbul’daki Büyükelçi Henry Morgenthau’ya şu telgrafi çekti: “Başkan, güvenli olmadığını düşündüğünüz yerlerdeki Amerikalılara Türkiye’yi terk etme tavsiyesinde bulunulması önerisini onaylamaktadır, ancak bu ülkedeki dostları korkutmaktan ve kamuoyunun dikkatini çekmekten kaçınmak için, meselenin çok dikkatle ve gizlilik içinde ele alınmasının daha iyi olacağını belirtmektedir.” Morgenthau gönderdiği yanıtta, misyonerlerin, “insanlarını zor ve tehlikeli bir dönemde terk etmeyeceklerini” ve misyonlarını terk etmenin “halk arasında büyük ihtimalle panik yaratacağını, korumasız kalan mülkleri tehlikeye atacağını ve doksan yıllık sabırlı çalışmayla sağ-

Mezre'deki ABD konsolosluğu

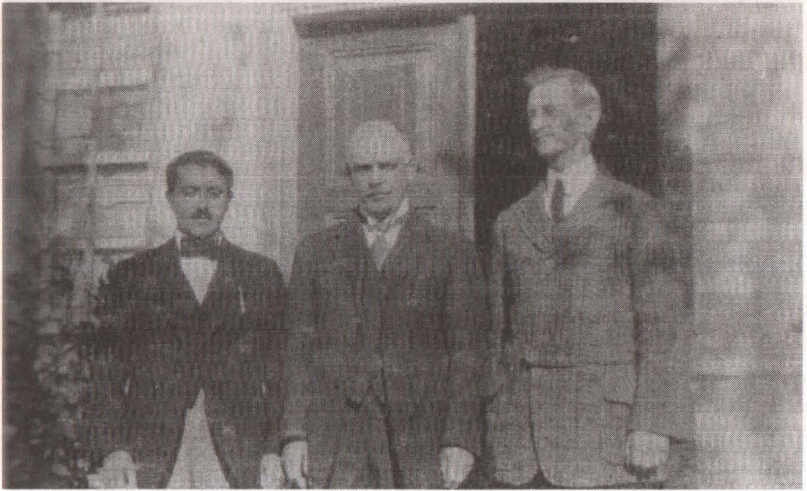
Konsolos Thomas Norton ve Amerikalı misyoner çocukları,
Amerikan bayrağını göndere çekerken, 1901

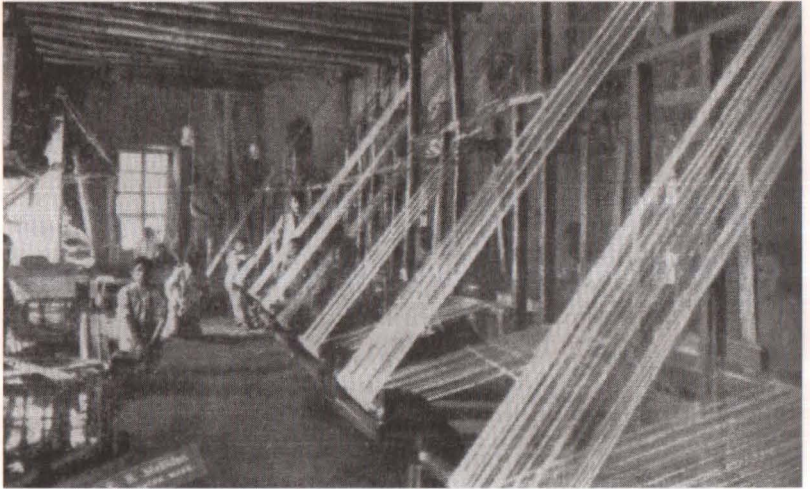
Konsolos Evan Young Kilikya Katolikosu (Yeğekili) [Kumlu] Sahag Khabayan ve Harput Hristiyan tarikatlarının başlarıyla, 1906

Konsolos William Masterson'un verdiği Şükran Günü yemeği, 1913

Konsolos Leslie A. Davis

Mezre: Halı dokumacısı ve tekstil atölyesi

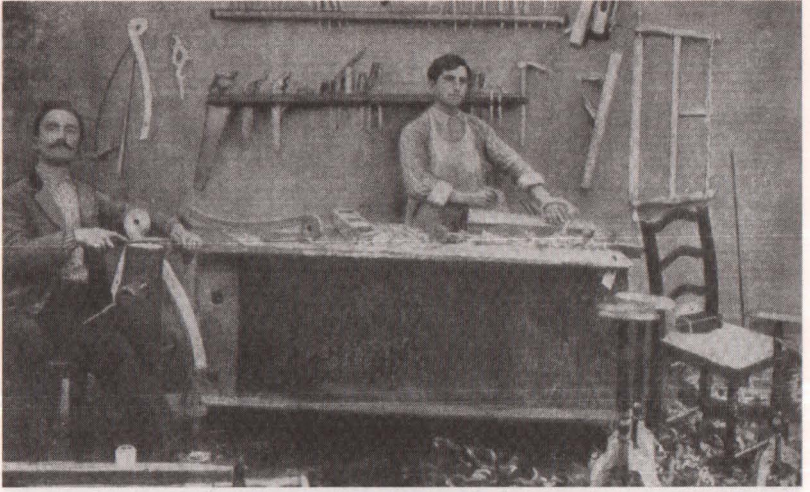
vatanları olan ve artık Türkiye'de Ermeniler ile ABD'ye göç eden ve vatandaşlık almaya Ermenilerin yasadışı haklarını koruma

şun haklarını koruma için aralı aralı ve yine aralı aralı olarak

Mezre: İpek ipliği çekenler ve kunduracılar

Mezre: Marangoz atölyesi
ve demirciler

vatandaşı olan ve sonra Türkiye dönen Ermeniler ile ABD’de yaşayan ve vatandaşlık almış Ermenilerin yöredeki ailelerini koruma girişimleri, Türk hükümetinin bu Ermenilerin ABD vatandaşlığını tanımayı reddetmesi nedeniyle güçleşiyordu. Davis, İstanbul ve Washington’daki üstlerini vilayetteki koşullar hakkında bilgilendirmeye de çalışıyordu. Bu süreçte, vilayette meydana gelen olaylar, özellikle de Ermenilerin akıbeti konusunda konsolos tek bilgi kaynağı haline geldi; ona göre bu durum, “dünya tarihinde herhangi bir halkın yaşadığı belki de en korkunç trajedi”ydi.⁵²

Savaş hali, Türkiye’nin Ermeni nüfusuna karşı seferberliğine eşlik eden olağandışı koşullarla birleşince, Harput ile dış dünya arasındaki iletişim kesildi ve konsolosluk her zamankinden daha tecrit duruma düştü. Gözlerinin önünde meydana gelen trajedi bir şeyler yapmasını gerektiriyordu, ancak Davis çoğu kez ya hiçbir talimat almıyor ya da aldığı talimatları çeşitli nedenlerle yerine getiremiyordu. Bölgedeki görevliler nazik ve samimi görünüyordular, ama konsolosun taleplerini sürekli göz ardı ediyor ve ona gerçekleri bütün açıklığıyla pek söylemiyorlardı. Davis’in eylem alanı, yardımseverlik güdüsüyle yaptıkları şeylerle –ki bu saikle yaptıkları muhtemelen yüzlerce Ermeni’nin hayatını kurtardı– ve gözlerinin önünde meydana gelen olayları gelecek için kaydetmeyle sınırlıydı. Doğu vilayetlerinde evlerrinden göçe zorlanan Ermenilerin hemen tümünün Harput’tan geçirildiği, sonra da bölgede hızla kurulan meşum kamplarda ölmeye gönderildikleri ya da yakınlardaki, sarp dağlarla çevrili ıssız vadilerde tuzağa düşürölüp acımasızca öldürölldükleri ya da daha güneye sürölölerek çorak çöllerin insafsız sıcağında ölölmele terk edildikleri dikkate alındığında, konsolosun Ermeni Soykırımı’na ilişkin görgöl tanıklığı niteliğindeki raporları daha da önem kazanır. Dolayısıyla, konsolos yalnızca Harput vilayetinde yaşayan Ermenilerin değöl, aynı zamanda Erzurum, Erzincan, Bitlis ve Diyarbakır bölgelerinden sürölölenlerin kaderlerine de tanık olmuştı; bu bölgelerden gelenlerin birçoğu yol-

lanan başarıları çok kötü bir şekilde sona erdireceğini,” söylediklerini belirtmişti. Bkz. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1914, Supplement* (Washington, DC: Government Printing Office, 1928), s. 721, 777-79.

52 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 40.

da günlerce ve haftalarca açlığa ve yokluğa dayandıktan sonra, Harput'ta ölümle buluşmuşlardı. Davis görev yerini tanımlamak için bu yüzden "mezbaha vilayeti" terimini kullanmıştı.

Leslie Davis, 1914 Mayıs ayı sonlarında Harput'taki görevine başladığında, bunların hiçbiri belli değildi. Davis, Fırat Koleji mezunlarına diplomalarını vermek gibi, olağan konsolosluk görevlerini yerine getirdi; bu etkileyici mezuniyet törenlerine konsolos, Amerikalı misyonerler ve kolejin öğrencileri, öğretmenleri, Ermeni anne babalar ve konsolosla sohbetlerinde gayet makul görünen, yörenin yüksek rütbeli Türk yetkilileri de katılıyordu. Kendinden önceki konsoloslar gibi Davis de bölgenin ekonomik potansiyelinden hayli etkilenmişti; özellikle de o sıralarda demiryolunun yapımı planlandığı için bölge daha geniş ticaret fırsatlarına açılma vaadi taşıyordu. Davis konsolosluk servisinde görece yeniydi; Harput onun ikinci görev yeri ve iki yıl çalıştığı Batum'dan doğrudan buraya gelmişti. Harput'ta birkaç hafta kaldıktan sonra hasta babasını ziyaret etmek ve 1912'de evlendiği karısını yanına almak üzere memleket iznine ayrıldı. Güney güzergâhını tercih eden Davis ancak Kahire'ye kadar gidebildi; oradayken Avrupa'da savaş çıkması nedeniyle derhal Harput'a dönmesi emredildi ve bunu izleyen üç yıl boyunca Harput'ta kaldı.⁵³

Sorunların başlaması çok sürmedi. 1 Ekim 1914'te, savaşın çıkmasından cesaret alan Türk hükümeti, müttefiki Almanya'nın da teşvikiyle, önceki dört yüzyıl boyunca yabancı kurumların ve personelin yasal statüsünü koruyan düzenlemelerden oluşan Kapitülasyonları feshetti. Yabancı kurumların ve personelin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yasal statüsünün çekirdeğini oluşturan düzenlemelerin bu tek taraflı iptalini İtilaf devletleriyle birlikte ABD de protesto etti.⁵⁴ Türk hükümeti protestoları dikkate almadı, ancak yabancı kurumlar ve personel için yeni kurallar ya da ilkeler de benimsemediği için, me-

⁵³ age, s. 34-40.

⁵⁴ Örn. bkz. Bryan'dan Morgenthau'ya 16 Eylül 1914 tarihinde, Türkiye'nin Kapitülasyonları feshetme niyetini ilanından altı gün sonra gönderilen ve ABD'nin bunu "kabul etmediğini" ve Osmanlı hükümetinin böyle bir adım atma hakkını "tanımadığını" belirten telgrafi. *Papers Relating to the Foreign Policy of the United States, 1914* (Washington, DC: Government Printing Office, 1922), s. 1093.

sele tümüyle tartışmaya açık halde kaldı. Anlaşılan o ki, Harput'taki yerel yetkililer bunu Türkiye'deki yabancıların tüm haklarının iptal edildiği biçiminde yorumladılar. Konsolos Davis yeni atanan Harput Valisi Sabit Bey'e resmi bir ziyarette bulunduğunda, Türk yetkiliyi "biraz kibirli ve kısa süre önce Kapitülasyonların feshedilmesi konusunda çok sevinçli" gördü. Vali konu açılınca "hemen kıs kıs gülmeye başladı" ve artık başka işi olmayacağından, ABD konsolosunun vaktini nasıl geçireceğini merak ettiğini söyledi. Davis, "hiç iş olmasa, benim için daha iyi," yanıtını verdi.⁵⁵ Bu yumuşak ton, durumun ölümcül ciddiyetini maskeliyordu. Bu toplantıda hazır bulunan, Harput'taki Amerikan misyonunun başı Henry H. Riggs daha sonra şunları yazıyordu: "Valinin, Kapitülasyonların feshinin fiilen konsolosluk görevini de feshettiğini varsaydığı anlaşıyordu; ayrıca ona göre artık Amerikalıların, Türklerin saygı göstermek zorunda oldukları hiçbir hakkı kalmamıştı." Riggs sözlerine şöyle devam eder:

Amerikan yaşamının ve mülklerinin akıbetinin muğlak olduğu bundan sonraki birkaç hafta içinde, konsolosun Amerika'nın çıkarları adına tek bir kelime etmesinin dahi valiyi sinirlendiğini kesinlikle öğrendik. Haklarımızı güvenceye almanın tek yolunun konsolosu arka planda tutmak ve valinin karşısına, çoğunlukla bize dostça yaklaşan bir Osmanlı eşliğinde, onun alicenaplığına güvenen ricacılarımız gibi çıkmak olduğunu keşfettik. Vicdanen açıklayamadığımız birçok şey vardı, biz de bu nedenle hükümetin bize artık bir hak olarak vermediği şeylerden vazgeçmek zorundaydık.⁵⁶

ABD'nin tarafsız bir devlet olarak kaldığı ilk aylarda, misyonerlerin zorlu savaş koşullarında hükümetle işbirliği içinde hareket etmelerine rağmen, Türk hükümetinin Amerikan kurumlarına karşı düşmanca tutumu sürdü. Ağustos 1914'te, seferberlik emri verilir verilmez, Mezre'deki [Mezra] Annie Tracy Riggs Hastanesi'nin müdürü Dr. Henry Herbert Atkinson, Türk askerlerine yatak ve sağlık hizmeti sunma teklifinde bulundu ve hastane kısa sürede hasta,

55 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 40-41.

56 Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917* (Ann Arbor: Gomidas Institute, 1997), s. 33.

daha sonra da yaralı askerlerle doldu. Türkiye'nin Ekim 1914'te savaşa girmesinin ardından, Amerikan Kızıl Haçı'nın İstanbul şubesi, bir iyi niyet göstergesi olarak, Türk askerlerinin Amerikan misyon hastanelerindeki bakım masraflarını karşılama teklifinde bulundu. Bundan sonraki on beş ay boyunca yaklaşık 100 askerin, üstün tıp hizmetlerinden yararlandıkları Dr. Atkinson'ın hastanesindeki bakımları Kızıl Haç fonlarından karşılandı.⁵⁷ Ancak hiçbir işbirliği gayreti, durumun mutlak hâkimi olduklarını gösterme kararlılığı taşıyan bölge yetkililerinin tutumunu değiştiremedi ve bu kişiler zaman içinde bölgedeki en güzel binalardan bazılarını inşa eden Amerikalı misyonerlerin Harput'taki tesislerinin tümüne el koydular.

Bir çatışma durumunun başgöstermesi uzun sürmedi. Türk yetkililerden Amerikan tesislerini devralma talepleri ilk geldiğinde, Amerikalılar bağımsız yapılarından birini –Seyirci Salonu adını taşıyordu– askerlerin yerleştirilmesi için gönüllü olarak orduya verdiler. Daha Seyirci Salonu tam dolmadan, diğer misyonerlik binalarının, özellikle de kilise okulu ile kız ilkokulunun kullanımı konusunda gitgide daha ısrarcı hale gelmeye başladılar. Misyonerler, ordunun onlara verilen binayı tam olarak kullanmadığını ve bu yapıların kullanımının misyonerlik programları için mutlaka gerekli olduğunu söyleyerek, itiraz ettiler. Sonunda misyonerler, başka bina istenmemesi koşuluyla bu iki ek binayı da verdiler. Ama Türk yetkililerin tüm yapıları işgal edinceye kadar durmayacakları kısa sürede anlaşıldı. Amerikalılar binalar kendilerinde kalmazsa okulları sürdüremeyeceklerini söylediklerinde, yetkililerin yanıtı okulların kapatılmasını emretmek biçiminde oldu. Hükümet Mart 1915'te kalan misyonerlik binalarını tekrar talep ettiğinde, bir restleşme durumuna gelindi. Konsolos Davis, İstanbul'dan gelecek talimatı beklemesini istemek üzere valiye gitti. Davis daha sonra, o gün olanlarla ilgili olarak şunları yazar: “Görüşmemde vali daha önce hiç olmadığı kadar küstahtı ve bana kişisel olarak beni görmekten memnun olduğunu, ama beni

57 age, s. 19-20. Kızıl Haç'ın desteğiyle Türkiye'deki on üç Amerikan hastanesi Türk ordusuna yatak sağladı. Bkz. Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na, 22 Aralık 1914, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1914*, Ek içinde, s. 778-79.

resmen kabul etmediğini, çünkü Kapitülasyonların feshinden beri konsolosların artık resmi bir statüsü kalmadığını söyledi.”⁵⁸

Henry Riggs daha sonraki restleşmeyi şu şekilde anlatır:

Polis Amiri kolej başkanını (o tarihte başkan, Henry’nin kardeşi Ernest Riggs’di) arayarak, ona eğer binalar ertesi sabah saat 10’a kadar gönüllü olarak teslim edilmezse, gelip bunları zorla boşaltacağını söyledi... Konsolosla konuştuk ve büyükelçilikten gelen emre göre, kolayca boyun eğmemeye karar verdik. (Konsolos) ertesi sabah saat ondan önce koleje geldi. Ama polis de onunla tam aynı zamanda gelmişti. Başkan, adet olan kahve içme işini uzatarak polisi ofisinde tutarken, konsolos kolejin bütün kapılarına ABD mührü taktı. Konsolos daha sonra içeri geldi ve Polis Amiri’ne kolejin kapatılması ve binalara el konulması meselesinin İstanbul’a iletildiğini açıkladı – oradan emir gelinceye kadar, binalarımızı teslim edemeyecektik. Bu nedenle bütün kapılara ABD mührü takmıştı ve İstanbul’dan bu doğrultuda emir gelinceye kadar binaları almalarını yasaklıyordu. Polis Amiri şaşırmıştı, ama hiç saygılı değildi... Mühürlere dokunmadan çekip gitti, biz de bir süre için amacımıza ulaştığımızı düşündük. Ancak hayal kırıklığına mahkûmduk, çünkü Polis Amiri bir saat kadar sonra bir birlikle döndü ve beni yaptığına tanıklık etmek üzere yanına çağırarak, mühürleri kırdı ve binaya girdi; bunu yaparken, valinin emriyle hareket ettiğini söyledi.”⁵⁹

Olay konsolosun güçsüzlüğünün dramatik bir teyidi oldu ve misyonerler bunu izleyen güç günlerde ondan yardım istemenin bir işe yaramayacağını anladılar. Harput’taki misyonun varlığı, artık kız kolejini binasından ibaretti. İsveçli misyoner Alma Johansson durumu şu sözcüklerle aktarır: “İtirazda bulunmak faydasızdı; Harput’taki Amerikan konsolosu birkaç kez itirazda bulundu, ama vali ona, çok utanç verici bir biçimde, yokmuş gibi davranıyor.”⁶⁰ Davis, bundan sonra hükümetten resmi bir talepte bulunmadı. Tecrübelerinden şu sonuca varmıştı:

58 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 47.

59 Riggs, *Days of Tragedy*, s. 35.

60 Morgenthau’dan Dışişleri Bakanı’na, 9 Ekim 1915, ek 1, “Reports of an Eye Witness,” RG 59, 867/4016.226 (mikrokopya 353, rulo 44). Alma Johansson (Johannsen) Alman misyonunda çalışıyordu.

Valinin konsolosların statüsüyle ilgili tutumunun yanlış olduğu tartışmasıdır, ama o dönemde diplomasi konusunda aldığım bir ders, Harput'ta geçirdiğim sonraki yıllarda Türk yetkililerle ilişkilerimde işime çok yaradı, çünkü bir daha bir yetkiliden herhangi bir şeyi hak hukuk çerçevesinde istemedim. Bundan sonra her talebimi kişisel gerekçelere dayandırdım ve resmi haklar meselesini tümüyle göz ardı ettim. Valiyle aramdaki bu çatışmadan doğan hafif soğukluk fazla büyümedi. Kısa sürede geçip gitti ve daha sonraki iki yılda bu türden başka olay olmadı, ama vali ile çok iyi dost olduk ve tüm olup bitene rağmen dost kaldık.⁶¹

Konsolos Davis'in yaşadığı güçlükler, dış dünyayla, hatta Osmanlı başkentindeki ABD Büyükelçiliği'yle iletişimi önüne konulan engellerle daha da arttı. Türkiye savaşa girer girmez, diplomatik yazışmalara kısıtlamalar getirildi. 10 Kasım 1914'te Dışişleri Bakanı Jennings Bryan, Büyükelçi Morgenthau'ya Türk posta idaresinin mühürlü resmi postaları kabul etmemesini protesto etmesi talimatı verdi. Morgenthau iki gün sonra Dışişleri Bakanı Bryan'a, büyükelçilik ve konsolosluklar arasında mühürlü yazışmalara izin vermesi konusunda Harbiye Nezareti'yle birlikte düzenlemeler yaptığı yanıtını verdi.⁶² Ancak bu düzenlemeler kesin olmaktan çok uzaktı ve Davis hiçbir zaman yazışma ve raporlarının gideceği yere varıp varmadığından emin olamıyordu. Şubat 1916'dan sonra konsolosluğun bütün yazışmaları, ABD Dışişleri Bakanlığı'na ya da İstanbul'daki ABD Büyükelçiliği'ne yazılmış olsalar bile, gönderilmeden önce Türk askeri yetkililerince okunup, sansürlenmek üzere postaneye mühürsüz verilmek zorundaydı.⁶³ Davis daha sonra, İstanbul'la iletişimdeki düzensizliklerin "başlıca güçlüklerinden" biri olduğunu, sonunda "gitgide kötüleştiğini ve büronun çalışmasını ciddi biçimde

61 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 47.

62 10 ve 12 Kasım 1914'te Bryan ile Morgenthau arasında bu konudaki haberleşme için bkz. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1914, Supplement*, s. 540-41.

63 Bu konuda bkz. Halep'teki Amerikan Konsolosu Jesse B. Jackson'ın ABD'ye iletlediği 4 Mart 1918 tarihli rapor, RG 59, 867.4016/373, s. 21-22 (mikrokopya 353, rulo 46).

engellediğini" yazacaktı.⁶⁴ Gene de dış dünyayla bilgi alışverişi için bazı yaratıcı yöntemler bulmayı başarmıştı.

Konsolosluk işlerini yürütme kabiliyetine getirilen sınırlamalara karşın, Davis bu güç koşullarda yapabileceğinin en iyisini yapmaya kararlıydı. Yaptığı en önemli şeylerden biri, üç yıllık görev süresi boyunca Harput'ta meydana gelen olayları birinci elden aktarmak oldu. Bugün onun raporları, I. Dünya Savaşı sırasında doğu vilayetlerinde Ermenilere yapılanlarla ilgili en eksiksiz ve çarpıcı görgü tanıklıklarını oluşturur. Davis, hem olayları ilk elden gözlemleme olanağına sahipti, hem de sığ bir bakış açısına sahip oldukları için gerçekleri çoğu kez doğru değerlendiremeyen misyonerlerden farklı olarak, olaylara daha geniş bir perspektiften bakarak ileriye görmesini sağlayan keskin bir zekâya sahipti. Gönderdiği mesajlar, ABD'ye dönüp tam bir rapor hazırladıktan sonra daha bir önem kazandı. Harput'tan gönderdiği raporların hemen işe yaraması iki nedenle mümkün olmamıştı. Birincisi, anlattığı olaylar öylesine korkunç, öylesine görülmemişti ki, bunlar bazen Dışişleri Bakanlığı'ndaki üstleri tarafından dikkate alınmamıştı (Davis bunu ancak Washington'a döndüğünde öğrendi).⁶⁵ İkincisi, raporlarının birçoğu hiçbir zaman yerine ulaşmamış ya da aylar sonra ulaşmıştı. Davis'in 20 Haziran 1915'te, bölge yönetiminin haftalardır söylenti olarak dolaşan şeyi –Harput vilayetinin tüm Ermeni nüfusunu sürgün etme niyetini– resmen açıklamasından iki gün sonra kaleme aldığı uzun rapor bunun en iyi örneklerinden biridir. Davis, hükümetin eylemlerinin ne anlama geldiğini hemen anlamıştı, onun Türk hükümetinin Ermeni nüfusa yönelik tehcirinin yöntem ve önemini kısa bir biçimde anlatan raporu kuşkusuz ABD Dışişleri Bakanlığı tarihindeki en kayda değer raporlardan biridir. Davis raporunda şöyle yazıyordu:

Bu izole bölgenin özel koşullarını bilmeyenler bu emrin tam olarak ne anlama geldiğini anlayamaz. O korkunç katliam sözcüğü bile bunun yanında daha insani kalır. Bir katliamda birçok kişi kaçabilir, ama bu ülkede bu tür bir toptan tehcir, hemen hemen herkes için

64 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 45.

65 *age*, s. 54.

yavaş, belki de daha korkunç bir ölüm demektir. Ben yüz kişiden birinin, belki bin kişiden birinin bile hayatta kalmasının mümkün olduğuna inanmıyorum.⁶⁶

Bu uyarının aslı hedeflenen alıcılarına, İstanbul'daki Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçiliği'ne ve Washington'daki Dışişleri Bakanlığı'na asla ulaşmadı. Davis geç bir tarihte yazının kaybolduğunu fark edince, büyükelçiye bir kopya gönderdi; bu kopya, 17 Şubat 1916'da Washington'a iletili ve Dışişleri Bakanlığı'nın eline ancak aynı yılın 16 Mart'ında, yani yazıldıktan neredeyse dokuz ay sonra geçti.⁶⁷ Bunu, Ermeni nüfusu etkileyen olayları, bu kapsamda güçlü erkeklerin işkence görüp kaybolmasını, ailelerin tehcirinde başvuru- rulan sert yöntemleri, kuzeyden gelen sürgünlerin korkunç halini, yöredeki mülteci kamplarının sefaletini, gitgide boşalan civardaki Ermeni köylerin ve Ermeni Soykırımı'nın bütün dehşetini anlatan bir dizi mesaj izledi. Ermenilere karşı yürütülen barbarca kampanya konusunda kaleme aldığı çok açık sözlü raporlara karşın, Davis'in yazmaya cesaret edemediği bazı şeyler vardı. Raporlarının birinin sonuna ilaştirdiği şifreli yazıda, yaklaşık beş saat uzaklıktaki göle iki kez gittiğini bildiriyordu: "Orada, birçoğu kısa süre önce öldürülmüş, tam on bin kişinin cesedini gördüm."⁶⁸ Davis raporuna gölün çevresindeki tehlikeli doğanın, dik dağların ve تنها vadilerin bir tasvirini ve Ermenilerin orada nasıl öldürülmüş olabileceklerine dair fikirlerini dahil etmeyi tedbirsizlik olarak düşünmüş, o raporu ancak ABD'ye döndükten sonra yazmıştı. Davis'in, misyonerlerin anlatıları ve hayatta kalanların anılarıyla tamamlanan raporları, o günlerde Harput vilayetinde neler olup bittiğinin kapsamlı bir öyküsünü sağlamaktadır.

Davis, Batı'nın Ermeniler için yoğun yardım önlemleri alması gerektiğine dikkat çeken ilk kişilerden biriydi. Bu amaçla Morgent-

66 Davis'ten Morgenthau'ya, 30 Haziran 1915, s. 3, Hoffman Philip, Maslahatgüzar'dan Dışişleri Bakanı'na, 17 Şubat 1916, RG 59, 867.4016/269'a ek (mikrokopya 353, rulo 44). Bu yazıya Davis'in Morgenthau'ya gönderdiği 24 Temmuz 1915 ve 30 Aralık 1915 tarihli raporların kopyaları da eklenmişti; tekrar basım: *Slaughterhouse Province*, Ek A.

67 *age*.

68 *age*, 30 Aralık 1915 tarihli Rapor, s. 12.

hau'ya, Harput'ta tehcir kararı duyurulduktan sonraki gün acil bir telgraf göndermişti ve telgraf mesajı yerine varmıştı.⁶⁹ Telgraf muhtemelen Büyükelçi Morgenthau'nun bu fikri içtenlikle ve tam anlamıyla benimsemesinde ana faktörlerden biri olmuş ve Yakın Doğu Yardım Örgütü'nün kurulmasıyla sonuçlanan, bir dizi yardım heyetinin oluşturulmasına yol açmıştı. Bunu izleyen karamsar günlerde Davis, kimi zaman yardım kampanyasından şüpheye düştü ve buralarda bir Ermeni'nin bile kalmayabileceğini, hayatta kalsalar bile, hükümetin yardımın dağıtılmasına izin vermeyebileceğini düşündü. Yetkililer yabancıların nezaretinde hiçbir yetimhane olamayacağı konusunda çok kararlı bir tutum sergilemiş, Türk hükümetinin kendi yetimhanelerini kurduğunu belirtmişlerdi.⁷⁰

Türk hükümetinin konsolosun resmi konumunu tam olarak tanımayı reddetmesi, Davis'in Ermeniler için yardım sağlamak üzere sayısız girişimde bulunmasını engellemedi. Tehcirden önceki akşam altı Batılıdan oluşan bir grup, "fiilen kentin tüm yabancı erkek nüfusuyla" birlikte valiye "gayriresmi" bir ziyarette bulunarak, tehcir tarihini ertelemesi, yaşlı ve kuvvetsizleri bundan muaf tutması ve misyonerlerden bazılarının sürgün Ermenilere eşlik etmesine izin vermesi, böylece emrin şiddetinin biraz hafifletilmesi için beyhude bir girişimde bulundu. Grupta Davis'in yanı sıra Alman misyoner Johannes Ehmann, Osmanlı Bankası'nın yerel şubesinin Avusturyalı müdür yardımcısı Charles Picciotto, misyonerler Henry Riggs, Ernest Riggs ve Henry Atkinson bulunuyordu. Sabit Bey, bunu ve tüm benzer başvuruları kesinlikle reddetti. Valinin vereceği tek ödün, yabancıların sürgün edilen kişilerin değerli eşyalarını para karşılığında ya da bilabedel almalarına –muhafaza etmek için– müsaade göstermekti (sonradan bu eşyaların kendisine devredilmesini isteyecekti).⁷¹

Davis'in ABD vatandaşı olan Ermenileri ya da bu tür vatandaşların karılarını ve çocuklarını kurtarma çabalarına yetkililerden olum-

69 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 53.

70 Davis'ten Morgenthau'ya gönderilen rapor, 11 Temmuz 1915, s. 7, Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na, 10 Ağustos 1915'e ek, RG 59, 867.4016/122 (mikrokopya 353, rulo 43).

71 Davis'ten Morgenthau'ya gönderilen rapor, 30 Haziran 1915, s. 8. Riggs bu toplantıyı *Days of Tragedy*'de de anlatır, s. 80-83.

suz yanıt gelmeye devam etti. Vali onların genel tehcirden muaf tutulmalarına ilişkin bir talimat almadığını iddia ediyordu. Davis, ABD vatandaşı Ermenilerle ilgili birkaç durumda istisna vesikası almayı başarsa da, kısa sürede bu vesikaların acımasız Türk yetkililerce göz ardı edildiğini keşfetti.⁷²

Bu olağandışı koşullar Davis'in alışlagelmişin dışında görevlerle uğraşmasına neden oldu. Bir gün Dr. Atkinson misyon hastanesinde, yanında çalışan bir Ermeni gencin eşyaları arasında birkaç tabanca ile çok sayıda mermi buldu ve silahların Türk yetkililerce bulunmasının sorun yaratacağından endişelendi. Ertesi gün Davis, yanında Fırat Koleji Müdürü Ernest Riggs ile birlikte hastaneye gitti, silahları aldı, sonra bunları yakındaki dağlarda "ıssız bir yere" gömdü. Bir konsolos ve bir kolej müdürü için "alışılmadık" olan bu görev çok tehlikeliydi. Davis daha sonra bu olayı şöyle açıklar: "Eğer bizi gören olsaydı ve Türk yetkililer olayı haber alsalardı, bunun tüm Amerikalılar için ciddi sonuçları olabilirdi. Gene de yetkililerin, bir arama yapmaları halinde bu cephaneyi Amerikalıların binasında bulmaları riskine kıyasla, bunu denemenin çok daha iyi olacağını düşündüm."⁷³

ABD vatandaşı olmuş Ermeniler ya da ABD vatandaşlarının akrabaları için özel bir muamele sağlamanın imkânsız olduğunu anlayan Davis, sessizce tek tek insanlara yardım etmeye başladı; önce konsolosluğu bir sığınma yeri olarak kullandı, birçok Ermeni'nin buraya saklanmasını sağladı. Bu girişim ABD vatandaşlarıyla ilişkili kişilerle başladı (aslında çok azının belgeleri vardı) ve giderek büyüdü. Konsolosluğun fiziksel özellikleri bu plan için uygundu. Üç katlı büyük bir bina olan konsolosluk, çok yüksek bir duvarla çevriliydi ve içinde büyük ağaçlar olan geniş bir bahçesi vardı. Sıcak, kuru yaz döneminde kırk kişinin, kimseye görünmeden, dışarda, ağaçların altında uyuması mümkündü. Gündüz kadınlar ve çocuklar bahçenin korumalı köşelerinde bekliyorlar, çocuklara gürültü yapmamaları tembih

72 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 53; Davis'ten Morgenthau'ya gönderilen rapor, 24 Temmuz 1915, s. 14.

73 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 48-49.

ediliyor, erkekler binanın tavan arasında kalıyorlardı. Bu insanları barındırmak, tehlikeli ama görece kolay bir şeydi, oysa beslenmeleri ciddi bir sorundu. Dikkat çekmemek için yiyeceklerin çok temkinli biçimde satın alınması gerekiyordu. Dehşet biraz azalınca, Davis bu Ermenilerin bazılarının yakındaki evlerde saklanmalarını ayarladı. Bir süre sonra, konsolos himayesindeki Ermenilerin sayısının çokluğunu fark ederek, çocuklar için bir tür okul ayarlamaya karar verdi. Saklanan Ermenilerden biri, Bay Pekmezian, bu işe nezaret ediyor, bazıları da İngilizce kursları ya da Ermenice dersi veriyordu. Okul konsolosluğun üçüncü katında yaklaşık bir yıl sürdürüldü. Davis daha sonra, “Okul kuran çok sayıda konsolos yoktur sanıyorum, ama Harput’taki durum birçok açıdan olağandışıydı,” diyordu.⁷⁴

Davis’in sağlayabildiği bir diğer hizmet, Ermenilerin kendisine emanet ettikleri değerli eşyaların muhafazası ve ABD’deki akrabalarının gönderdiği paraların dağıtımıydı. Şimdi valinin kentteki yabancılara verdiği tek ödün –sürgün edilenlerin onlara verdikleri eşyaların korunması izni– iyi değerlendiriliyordu. İnsanlar konsolosluga ve misyonerlere para, mücevher, değerli evrak ve çok çeşitli eşyalar getirmeye başladılar. Davis başlangıçta sigorta poliçeleri ve diğer evrakı kabul ediyor, parası olan kişileri misyonerlere gönderiyordu. Ama misyonerlerin parayı saklayacak iyi bir yeri olmadığından, bu paranın çoğu konsolosluktaki kasaya getiriliyordu. Davis bir noktada kasasında 200 bin dolarlık altın bulunduğunu hesaplamış ve binaya ani bir baskın olması halinde ne olacağından ciddi kaygı duymaya başlamıştı. 1915 sonbaharında vali konsolostuktan, sürgün edilen Ermenilerin bıraktığı bütün malların devlete devredilmesini talep etti, ama Davis bu emre aldırmadı. Anlattığına bakılırsa, hükümet özel bir Emval-i Metruke Komisyonu kurmuştu; bu komisyonun görünürdeki amacı, sürgün edilen Ermenilerin mallarını gözetmek, onların yokluğunda bunları korumak, malların bilançosunu yeni yerlerine ya da döndükten sonra onlara bizzat teslim etmektir. Ancak komisyon hiçbir zaman bir ödeme yapmadı. “Yüzbinlerce dolara el koyduktan sonra, işine geldiği için muhasebe defterlerini kaybetti ve

74 age, s. 64-69, 109, 115.

zaten alınan bütün paranın masraflara harcandığını, geriye hiçbir şey kalmadığını ve hesap tutmaya da gerek olmadığını söyledi.”⁷⁵

Temmuz 1915'teki büyük tehcir dalgalarından sonra, Davis hayatta kalmayı başaran ve tamamen muhtaç durumda olan Ermenilerden başvurular almaya başladı. Birçoğunun ABD'de haberleşmek istedikleri ve yardım almaya çalıştıkları akrabaları vardı. O tarihten sonra Davis bu akrabalara Türkiye'deki aileleriyle ilgili haber iletmek için büyük zaman ve enerji harcadı. Başlangıçta gönderdiği her diplomatik yazıya ailelerin mektuplarını, her seferinde yirmi-otuz tane olmak üzere, ekleyebilmekteydi, hatta bir keresinde (30 Eylül 1915) Amerika'daki Ermenilere bu yolla tek seferde 230 mektup göndermeyi başarmıştı. Bu mektuplardan bazıları alıcısına ulaşıyor, bazıları yakalanıyordu, ama Davis denemekten vazgeçmedi. Ne var ki, Şubat 1916'dan sonra artık büyükelçiliğin mühürlü mesaj göndermesi yasaklandı. Gene de yasaktan önce yüzlerce mektup yerine ulaşmış, Türkiye'deki Ermenilere akrabaları para gönderebilmişti. Yasaktan sonraysa büyükelçilik, ABD'deki Ermenilerin Türkiye'deki ailelerinin durumuna ilişkin sorularına cevap vermeye başladı. Davis kendisine 12.000 kişiyle ilgili soru geldiğini tahmin ediyordu. Bütün bu vakaları personeline araştırtmış, istenen bilgiyi vermek için o kişileri bulmaya çalışmıştı.⁷⁶ Türk yetkililer bu faaliyetlere itiraz ettiler ve Osmanlı Hariciye Nezareti aracılığıyla İstanbul'daki ABD Büyükelçiliği'ne, konsolosun “tamamen bir iç meseleye müdahale ettiğini” ve “Osmanlı hükümetinin bilgisi ya da onayı olmadan gerek Türkiye, gerekse ABD'deki Osmanlı uyrukları adına hareket ettiğini” iddia ederek itirazlarını dile getirdiler.⁷⁷

75 *age*, s. 55-58.

76 *age*, s. 100-01.

77 Elkus'dan ABD Dışişleri Bakanı'na, 6 Şubat 1917, ek: Osmanlı Hariciye Nezareti'nden İstanbul'daki ABD Büyükelçiliği'ne Sözlü Nota, 16 Kasım 1916 (RG 59, 867.4016/313, mikrokopya 353, rulo 45). Fransız *Armenia* dergisinin, Davis'in Ermeni tehciriyle ilgili olarak Morgenthau'ya gönderdiği 1915 yılından bir raporun bir bölümünü yeniden basması, Türk yetkilileri özellikle kızdırmıştı. Davis, yayımlanması için bu konuda bilgi verdiği iddiasını inkâr etti.

Davis, mesajlarını iletmek için yaratıcı yöntemlere başvurdu. Ermenilerden adlarıyla söz etmek yasak olduğundan, Davis onlardan söz ederken dolaylı ama somut işaretler kullanıyordu. Örneğin, Dışişleri Bakanlığı ABD'deki akrabalarından gelen, bazı Ermenilere ilişkin bilgi taleplerini ona iletliyordu; Davis yanıtında bakanlığın ilgili yazısının numarasını ve tarihini belirtiyor, sonra yazıda iletilen listedeki kişilerin durumuyla ilgili bilgileri liste numarasına göre, yani "birinci," "sekizinci" ya da "on beşinci" kişi ifadesini kullanarak iletliyordu. Eğer bir Ermeni'nin Dersim'den Rus hatlarının arkasına kaçtığını biliyorsa, bu bilgiyi "Ödemeyi Willoghby Smith yapabilir" biçiminde aktarıyordu; Smith, o tarihte Tiflis'teki ABD konsolosuydu. Davis, ABD'nin Almanya ile diplomatik ilişkileri kestigi ve Türk yetkililerin çok daha sertleştiği Şubat 1917'ye kadar, bir yıl süresince bu yazışmalara devam edebildi. Ondan sonra Davis'e bilgi talepleri gelmeye devam etti, ama artık yanıt veremez oldu.

Hiç destek olmadığı ya da ödemeler gelinceye kadar insanları bir süre idare etmek gerektiği zaman, Davis 1916 başlarında bu amaç için ayrılan yardım paralarını dağıtıyordu: "Böylece, diğer görevlerime ek olarak oradaki insanlar için sistematik yardım çalışması yürütmeye başladım ve görevde kaldığım sürece zamanımın bir bölümünü buna ayırdım." Konsolos durumu şöyle açıklıyordu: "Onlara verdiklerimizle geçen toplam bin kadar insan vardı, ama ihtiyaçlar çok fazla, para çok kısıtlı, işçiler o kadar azdı ki, gereksinim duyan herkese yardım etmek mümkün değildi." Konsolos bir biçimde tehcir emrinden kurtulmayı başaran Ermenilerin sayısına şaşırılmış ve bölgedeki kent ve köylerin birçoğundan hayatta kalanların Mezre'de [Mezra] yardım alabileceklerini öğrenip, oraya geldiklerini fark etmişti. Davis daha sonra, "gelen paraların ödenmesinin ve bunun gerektirdiği yazışmaların, birçok açıdan Konsolosluk işlerinin en önemli ve tatmin edici kısmı" olduğunu itiraf ediyordu. Amerikalı misyonerler de yardım çalışmaları yürütüyor, özel olarak da ihtiyaç sahibi birkaç bin kişiye Harput ve Mezre'de düzenli olarak ekmek ve giysi dağıtıyorlardı.⁷⁸

78 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 96-107. Misyonerlerin yardım çabaları Riggs, *Days of Tragedy*, s. 154-69'da anlatılmaktadır.

Davis'in bu kadar çok şeyi başarması kısmen, başlıca sosyal çevresini oluşturan Türk yetkililerle kurduğu garip ilişkilerle açıklanabilir. Diğer yabancı konsoloslar bölgeden ayrılmıştı ve Mezre'de yaşayan Amerikalılar, Amerikan hastanesinden Dr. Atkinson ile birtakım personelden ibaretti. Amerikalı misyonierlerin çoğu yukarıdaki Harput kentindeydi ve burayı akşamları ziyaret etmek güçtü. Dolayısıyla Davis'in, 1917'de ABD'ye döndükten sonra yazdığı, oradaki tecrübelerine ilişkin raporu, Türk yetkililerle yapılan düzenli sosyal toplantılarla ilgili canlı tasvirler de içerir. Samimi yemekleri ve briç partilerini içeren bu tasvirler gerçeküstü bir niteliğe bürünür; zira oradaki herkes aynı Türk yetkililerin savunmasız Ermeni halkına çektiirdikleri korkunç eziyetlerin, Amerikan konsolosunu resmi ilişkilerde dikkate almadıklarının, hatta aşağıladıklarının ve korumakla yükümlü oldukları Amerikan misyonier kurumunun çaresizlik içinde kıvrandığının farkındadır. Belki de konsolos bu Türklerle dostluk kurmaktan başka seçeneği olmadığını hissetmişti, ama insanın aklına durumun ikiyüzlülüğüne nasıl tahammül ettiği sorusu geliyor. Davis, "Türk karakterini anladığımı iddia edemeyeceğim," diyordu. "Son derece cahil ve kültürsüz bir insan" olan Vali Sabit Bey "bu korkunç insanlık suçları işlenirken Türk hükümetinin başlıca temsilcilerinden biri olduğu halde, birçok açıdan iyi kalpli ve yardımsever birisi gibi görünüyordu." Konsolosa göre vali, hükümetin Ermenilere yönelik politikasının yaratıcısı değildi, İstanbul'dan aldığı emirleri uyguluyordu. "O vilayette aynı dönemde başka bir Türk görevli olsaydı, durumun çok daha kötü olabileceğini düşündüm sık sık," diye fikir yürütüyordu Davis. Aynı zamanda kurbanlardan bazılarını kurtarmak, mezalimi biraz hafifletmek ya da da yardım sağlamak için kişisel olarak valiye ricada bulunduğu çok sayıda vakadan da söz ediyordu – ricalarının hemen hiçbirisi bir sonuç getirmemişti. Vali tek bir lütufta bulunmuş, bazı Ermenilerin Dersim Kürtlerinin yanına kaçmasına, oradan da Rus sınırını geçerek kurtulmasına göz yummuştu. Kendisi de Dersimli olan Sabit Bey böylece hemşehrilerinin zenginleşmesine yardımcı oluyordu, çünkü Kürtler bu hizmetleri için Ermenilerden yüklü miktarda para alıyor-

lardı. Davis, Kürtlerden rüşvet alarak Sabit Bey'in de bu işten kâr ettiğinden şüpheleniyordu. Bu çok küçük bir tavizdi, onun yerine gelen yeni valiye Dersim'e kaçışları tümüyle durdurdu.

Davis özellikle, Fransızca konuşabildiği 11. Kolordu komutanı Albay Mehmet Vehib Bey ile iyi dosttu. Ama Vehib Bey 1915'in sonlarına doğru, Ermenilerin çoğunun zaten sürülmüş olduğu bir tarihte komutayı devralmıştı. Davis diğer yüksek rütbeli Türk görevlilerle de ilişkiler geliştirmişti; bunlardan biri, bölgeden sık sık geçen ve Şubat 1917'de Harput'u askeri karargâhı yapan Türkiye'nin Kafkas Ordusu komutanı ve eski Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'ydı. Davis I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'yi yöneten üç kişiden biriyle, Ermenileri yok etme politikasından büyük ölçüde sorumlu olan ve bu dönemde Harput'a iki kez uğrayan, güçlü Hariciye Nazırı Enver Paşa'yla da tanışmıştı.⁷⁹ Davis'in raporlarının Türk hükümetinin en üst kademelerinde de bilindiği açıktı. Enver'in Mayıs 1916'daki ilk ziyaretinde, Davis kendisini akşam yemeğinde Alman askeri ataşesinin yanına, nazırınsa karşısına oturmuş buldu. Yemek sırasında ataşe konsolosa vaktini nasıl geçirdiğini sorduğunda, Enver hevesle sohbet katılıp, "Evet, Sayın Konsolos, şimdi eğlenmek için ne yapıyorsunuz? Raporlarınızı bitirdiniz, değil mi? Artık mektup yazmıyorsunuz, değil mi?" diye sorunca, Davis şaşırılmıştı.⁸⁰

Davis'in Türk hükümetinin hedef ve amaçlarını o kadar iyi anlamasını ve bunların Amerikan misyoner ve diplomatik mevcudiyeti için ne anlama geldiğini fark etmesini sağlayan, Türk yetkililerle kurduğu bu sosyal temaslar olmuştu belki de. Davis, 30 Haziran 1915'te, tehcir emirleriyle ilgili olarak ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği ilk mektubunda, "Amerikalı misyonerlerin burayı terk etmek zorunda kalacaklarından hiç şüphem yok," diye yazıyordu. "İster sınırdışı edilsinler, ister edilmesinler, burada yapacakları hiçbir şey olmayacak." Misyonerlerin ayrılması ve bölgedeki tüm işyerlerinin yok edilmesiyle, "ne burada, ne Diyarbakır'da, ne de bu böl-

⁷⁹ Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 41, 42, 71, 116-17.

⁸⁰ *age*, s. 117. Soru Fransızca verilmiştir: "Oui, Monsieur le Consul, que faites-vous maintenant pour vous amuser? Vous avez fini vos rapports, n'est-ce pas? Vous n'écrivez plus de lettres, n'est-ce pas?"

genin diğer kesimlerinde bir konsolosluk bulundurmanın da manası olmayacaktır.”⁸¹ Bundan kısa süre sonra Davis şunları söylüyordu:

Hükümetin planının burada yabancı misyonerlerce yapılacak herhangi bir eğitsel ya da dini çalışmaya fırsat vermemek olduğu açıktır. Ermeni kadınlardan bazıları Müslüman eşler olarak alınacak ve çocuklardan bazıları Müslüman olarak yetiştirilecek, ama onların hiçbirinin yabancı etkisinde kalmasına müsaade edilmeyecektir. Ülke tümüyle Müslüman olacaktır. Misyonerlerden bazıları burada kalıp Müslümanlar arasında çalışabileceklerini düşünüyorlar. Bence böyle bir girişimde bulunmaları çok tehlikeli olacaktır, ayrıca bu doğrultuda herhangi bir şey yapmalarına izin verileceğine de inanmıyorum. Daha önce de belirttiğim gibi, tüm Amerikan misyonerlerine yakın bir gelecekte burayı terk etme emri verilmesi benim için sürpriz olmayacaktır. Eğer böyle olmazsa, herhangi bir çalışma yapmaları mutlak suretle engellenecektir ve burada bulunmalarının bir anlamı kalmayacaktır. Ayrıca, yerel yetkililer onları birçok biçimde taciz edeceklerdir. Okullardan herhangi birini tekrar açmalarına izin verileceğini bir an için bile düşünmüyorum ve hastanenin kapatılmasının emredilmesi de kuvvetle muhtemeldir.⁸²

Davis bu koşullarda misyonerlerin bölgeyi, en azından geçici olarak, bir an önce terk etmelerini tavsiye etti. Ancak, durumun onların hemen ayrılmaları için fazla tehlikeli olduğunu da kaydetti; bu düşüncüyü, Amerikalıların gitmelerine belki hiç izin verilmeyeceğini ima eden vali de destekliyordu. “Onlardan (misyonerlerden) bazıları Türkiye’nin iç kesimlerinde olup bitenler hakkında çok fazla şey bildiğimizi ve yetkili makamların hiçbir Amerikalının buradan canlı ayrılıp, bildiklerini anlatmasına müsaade etmeyeceğini düşünüyor.” Davis bu olasılığın küçük olduğunu düşünüyordu, ama şu konuda netti: “Buradaki bütün Amerikalıların yaşamları tehlikede ve tehlike giderek artıyor.”⁸³ Davis, çalışmalarını ezici bir fiziki ve manevi stres altında sürdüren Amerikalı misyonerlerin sıhhatlerinden sürekli endişe duyuyordu. Yaşlı misyonerlerden birkaçı ölmüştü

81 Davis’ten Morgenthau’ya gönderilen rapor, 30 Haziran 1915, s. 10.

82 age, 11 Temmuz 1915, s. 7-8.

83 age, s. 8.

ve ölümleri Ermeni halkının başına gelenlere duydukları üzüntüye atfedildi. Aşırı çalışan ve yorgun düşen diğerleri, ülkeyi kasıp kavuran hastalıkların, özellikle kolera ve tifüsün kurbanı oldular. Birkaçı Osmanlı hükümeti tarafından sınır dışı edildi, bazıları da bilinmeyen nedenlerden öldüler.⁸⁴ Konsolos Davis, Harput'ta görevli olmayan misyonerlerle temas kurmakta büyük güçlük yaşıyordu. Örneğin, Bitlis'teki misyonerlerden Myrtle O. Shane ve Grisell H. McLaren defalarca ona haber ulaştırmaya çalışmalarına rağmen, durumlarını Davis'e bildirememişlerdi.⁸⁵ 1915 sonbaharında, siyasi durum biraz yatışır gibi olur olmaz, aralarında Fırat Koleji Başkanı Ernest W. Riggs ve ailesinin de olduğu bir grup misyoneri memlekete geri gönderme kararı alındı; grup güney güzergâhını izleyerek, Beyrut'a sağ salım vardı.

ABD, Şubat 1917'de Almanya ile diplomatik ilişkileri kopardığında, Davis Türkiye'yle de ilişkilerin kesilebileceğini fark etti ve konsolosluğu kapatmak için, öncelikli olarak kasasında kalan değerli eşyaları dağıtarak, hazırlıklara başladı. Daha sonra şifre kodlarını ve bürosundaki daha önemli belgeleri yakmaya girişti. Sonunda, ABD'nin 6 Nisan'da Türkiye'nin müttefiki Almanya'ya savaş ilan etmesinden ve 20 Nisan'da Türkiye ile ilişkileri koparmasının ardın-

84 Türkiye'nin doğusunda görev yapan ve bu dönemde ölen Amerikalı misyonerlerin tam olmayan listesinde yer alan yaşlı misyonerler arasında Bitlis'teki Charlogge Ely, Urfa'daki doktor Daniel M. B. Thom (Türk ordusu tarafından sınır dışı edilmiş, memleketine dönerken Sivas'ta ölmüştü) ve Harput'taki Mary E. Barnum da vardı. Hastalığa kurban gidenler arasında şu isimler yer alıyordu: Harput'ta doktorluk yapan Henry H. Atkinson, Van'da görevli misyoner Elizabeth Freeman Barrows Ussher, Sivas'ta görevli Mary Loise Graffam, Harput'ta görevli Emma Barnum Riggs ve Annie Riggs (Henry Riggs'in karısı ve kızı). Ölüm nedeni kesinleşmemiş olanlar da vardı: Örneğin, Türk yetkililer Urfa'daki Rahip Francis H. Leslie'nin intihar ettiğini bildirmişlerdi; Bitlis'teki Rahip George P. Knapp ise Türk askerleri tarafından tutuklanmış ve kısa süre sonra Diyarbakır'da ölmüştü.

85 McLaren ve Shane mesajlarının Davis'e ulaşmadığını fark edince, durumlarını Davis'e bildirmesi için Erzurum'daki Alman konsolos yardımcısı Max Erwin von Scheubner Richter'e başvurdular. 14 Ekim 1915 tarihli mektubun bir kopyası, Morgenthau'dan ABD Dışişleri Bakanı'na gönderilen 28 Aralık, 1915 tarihli mesaja eklenmişti: RG 59, 867.4016/254 (mikrokopya 353, rulo 44). Scheubner Richter'in yanıtının bir kaydı yoktur.

dan, konsolosa büyükelçilikten, ayrılmak isteyen ve çıkış izni verilen bütün Amerikalıları yanına alarak derhal İstanbul'a gitmesi talimatı geldi. Davis, ABD vatandaşı olduğunu düşündüğü Ermenileri de götürmeyi denedi, ama başaramadı, çünkü Türk yetkililer bu gibi durumlarda çıkış izni vermemeye kararlıydılar. Geride kalan Amerikalı misyonerler isteksizce de olsa, konsolosla birlikte gitmeye karar verdiler ve yarım kalan yardım faaliyetlerini yöredeki Alman misyonuna devrettiler.⁸⁶ 1914'te konsolosluk bölgesinde bulunan Amerikan misyonunun 72 üyesinden, şimdi biri Sivas'ta, üçü Mardin'de olmak üzere yalnızca dört kişi kalmıştı.⁸⁷ Davis, maiyetindekilerle birlikte 16 Mayıs 1917'de, oraya gelmesinden üç, konsolosluğun açılmasından on altı yıl sonra, Harput'tan ayrıldı. Yolculuk uzun- du: Harput'tan Ereğli'deki demiryoluna ulaşmak için on sekiz gün boyunca at üstünde ve arabayla yolculuk ettikten sonra, trenle İstanbul'a varmak üç gün sürmüştü. Türk görevliler bütün Amerikalılara büyük bir nezaketle davranıyorlardı, ama aynı zamanda onları sıkı koruma altında tutuyorlardı; bu görünürde onların güvenliği içindi, ancak Davis bunun kısmen "bizim yolda bazı şeyleri yakından gözlemlememizi önlemek için" olduğu kanısındaydı. İstanbul'da gerekli evrakı bekleyen grup altı haftalık bir gecikmeyle, 16 Temmuz 1917'de memlekete dönmek üzere Türk başkentinden ayrıldı.⁸⁸ Harput vilayetinde Amerikan varlığı böylece sona ermişti.⁸⁹

86 Misyonerler grubunda Henry H. Riggs, Mrs. Tacy Atkinson ve üç çocuğu, Myrtle Shane, Grisell McLaren, Isabelle Harley ve Dr. Ruth Parmelee bulunuyordu. Alman misyoner Johannes Ehmman, devraldığı Harput'taki Amerikan yardım çalışmasını yürütme işine Maria Jacobsen'i atadı. Jacobsen, Danimarka Yabancı Misyonlar Dairesi tarafından gönderilmişti ve bu daire tarafından destekleniyordu, ama bundan önceki sekiz yıl boyunca Amerikan misyonuyla çalışmıştı. Bkz. Riggs, *Days of Tragedy*, s. 209-10.

87 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 122.

88 Davis ABD'ye döndükten sonra Dışişleri Bakanlığı'na, "Türkiye'de Genel Koşullar" başlığı altında dönüş yolculuğunu anlatan bir rapor sundu, 19 Ekim 1917, RG 59, 867.00/803 (mikrokopya 353, rulo 6). Henry Riggs de bu yolculuğu *Days of Tragedy*, s. 210-15'te anlatır.

89 Savaş bitince, daha sonra Kongre'nin bir kararıyla Yakın Doğu Yardım Örgütü (NER) olarak örgütlenen Amerikan Yakın Doğu'ya Yardım Komitesi (ACRNE) bölgeye işçi ve malzeme gönderdiğinde Harput'ta kısa süre bir Ame-

HARPUT'TAKİ AMERİKAN VARLIĞININ ETKİLERİ

Harput'taki konsolosluğun ana amacı Amerikan çıkarlarını korumaktı; o dönemde bu esas olarak misyonerleri gözetmek anlamına geliyordu. Ne ABD hükümeti, ne de misyoner liderler politikalarının, faaliyetlerinin birincil odağı olan Ermeni halkı üstünde uzun vadeli etkileri olacağını ciddi olarak düşünmüşlerdi. Bir anlamda, misyoner programlarının başarısı artıp, daha çok Ermeni Müslüman komşularından daha eğitilmiş hale geldikçe, kendilerini daha da geliştirdikçe, bu kişiler Osmanlı yönetiminin yetersizliği ve adaletsizliğinden daha fazla huzursuz olmaya başlamışlardı. Konsoloslar bu sürecin farkındaydılar. Konsolos Norton, 1904'te misyonerlere zekice iki soru yöneltti. Birinci soru şuydu: "Amerikan okullarında eğitim görmek ve Amerikalılarla temas kurmak, Ermenileri burada, mevcut koşullar altında sakın bir şekilde yaşamaya ne derece uygunsuz hale getirmiştir?" Misyonerlerin tümü Ermenilere hükümete itaat etmeyi öğrettikleri yanıtını vermiş, ama daha geniş anlamda bireysel girişime, ilerlemeye, adalete ve özgürlüğe vurgu yapan bir Amerikan eğitiminin, Ermenileri beceriksiz ve keyfi bir yönetimle uzlaştırmaya pek katkısı olmadığını da itiraf etmişlerdi. İkinci soru şu şekildeydi: "Amerikan halkının Ermeni meselesiyle ilgili özel görevi nedir? ABD hükümetinin görevi nedir?" Misyonerlerin ABD'nin koşulları iyileştirmek için harekete geçmesini desteklemeleri şaşırtıcı değildi. Birisi, "Buradaki baskı ve zorbalık, ABD'yi Küba'da harekete geçmeye zorlayandan çok daha fazla," diye yazmıştı. Bir diğeri, "İnsanlar arasındaki kardeşlik salt duygudaşıktan fazlasını yapmayı gerektirir," demişti.⁹⁰

rikan varlığı oldu. Rahip Henry H. Riggs Amerikan ekibinin başı olarak Nisan 1919'da buraya geri döndü. 1920 sonlarında Ankara'da Mustafa Kemal tarafından kurulan Türk milliyetçi hükümeti yetkilileri tarafından sınır dışı edildi. Türk yetkililerin artan tacizleri NER'in, 1922 yazında Harput'tan çekilmesine yol açtı. Bkz. misyoner Dr. Ruth A. Parmelee'nin aktarımları: *A Pioneer in the Euphrates Valley* (özel basım, 1967), s. 34-57.

90 Despatches from Harput, no. 133, 5 Eylül 1904.

Amerikalı liderler birçok vesileyle zayıf ve baskı altındaki Ermeniler lehine konuşmalar yapsa da, Dışişleri Bakanlığı en ihtiyatlılar dışında (örneğin, Akdeniz filosundaki gemileri bir yerden bir yere göndermek gibi) tüm girişimlere sürekli karşı çıktı. Dışişleri Bakan Vekili Huntington Wilson'ın 1909'da, Dışişleri Bakanlığı'nın yıllık belge derlemesinde basılan ifadesi bunun tipik bir örneğidir:

Aklı başında her Amerikalı, Osmanlı nüfusunun etnik ve dini unsurlarını karşı karşıya getiren düşmanlıklardan, farklılıklardan ve çıkar çatışmalarından büyük üzüntü duyar. Yaşanan son mezalimlerde masum kurbanların çektikleri acılar, Amerikalıların insani duygularını derinden etkilemiştir. Hükümetimiz ne bu olaylara, ne de geçmiştekilere duyarsız kalmıştır. Hükümetimiz her zaman bu acıları önleyecek gücü olmasını istemiştir, ancak müdahalenin açıkça imkânsız olduğu bu durumda eli kolu bağlıdır. Ama hiç şüphe duyulmasın ki, Yakın Doğu'da kendini hissettirmeye başlayan daha geniş çaplı eğilimler ve müttefik Hristiyan devletlerin telkinleri sonunda karşıt hiziplerin uzlaşmasını sağlayacaktır.⁹¹

ABD'nin İstanbul Temsilcisi John Leishman, Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu içindeki politikalarını nitelerken, bu devletlerin "Türkiye'nin iç işlerine –iyilik yapmaya yetmeyecek, ama ciddi zarara yol açacak kadar– karıştıklarını" yazıyordu.⁹² Bir anlamda aynı şey, Harput'taki gerek misyoner, gerekse resmi Amerikan varlığı için de geçerliydi. Amerikalılar, nüfusun reform yanlısı unsurlarını –çoğunlukla Ermenileri– teşvik ederek, onlarda uzun vadede desteklemekte isteksiz davrandıkları ya da yetersiz kaldıkları yüksek beklentilerin oluşmasına neden olmuşlardı.

Konsolos Davis, I. Dünya Savaşı sırasında Harput'ta çok zor bir durumda kalmıştı. Tüm zamanların en büyük insani felaketlerinden birinin ortasında olduğunu gün gibi biliyordu, ama bu durumla başa çıkmak için yapabileceği hemen hiçbir şey yoktu. Evrensel insan hakları kavramlarının oluşum aşamasında olduğu bir dönemde

91 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1909* (Washington, DC: Government Printing Office, 1910), s. 557.

92 Leishman'dan (İstanbul) ABD Dışişleri Bakanı'na, no. 243, 4 Ağustos 1902, RG 59, Diplomatic Despatches, Turkey (mikrokopya 46, rulo 72).

yaşayan ve henüz dünya sahnesinde büyük bir rol üstlenmemiş bir devleti temsil eden Davis'in, manevra alanı muğlaktı. Bir Amerikalı ve yardımsever birisi olarak, gördüklerinden dehşete kapılmış, acıları ve zorlu koşulları hafifletmek için yapabileceği her şeyi yapmaya çalışmıştı. Ancak pratik açıdan yetkileri ciddi biçimde kısıtlıydı ve kendi bakış açısını dayatacak fiziksel güç ve destekten yoksundu. Bu durum, ABD dış politikasında şekillenmekte olan, dünya genelinde yoksulluğu ve adaletsizliği sınırlamaya ve özgürlük ve bağımsızlığın yararlarını tüm halklara yaymaya çalışan enternasyonalist ve idealist yaklaşım ile Amerikalıları yurtdışındaki faaliyetlerini kısıtlamaya ve çabalarını kendi memleketlerinde kendi toplumlarını geliştirmeye teşvik eden tecritçi ve pragmatik politikalar arasındaki ikiliği açıkça göstermektedir.

12

1915-1916'da Harput

Christopher J. Walker

Coğrafi açıdan Kharpert (Harput; Mamuret ül-Aziz; şimdi Elazığ) ülkenin içlerinde ve tüm sınır bölgelerinden uzakta konumlanmıştır. 1916 ortalarına kadar Rus-Türk savaşında olası bir çarpışma alanı bile olmamıştı. Harput kenti bir dağın üstünde bulunur. Mezre [Mezra] onun yaklaşık beş kilometre ötedeki ikiz kentidir. Her iki merkezde de Ermeniler yaşıyordu: Harput'ta bir azınlık, Mezre ile büyük Harput ovasının köylerinde çoğunluk olarak. Mezre, güneybatıda Malatya ve Urfa'ya, kuzeybatıda Sivas'a, kuzeydoğuda Erzurum'a ve güneydoğuda Diyarbakır'a giden yolların kesiştiği bir yerde bulunuyordu. 19. yüzyıl sonlarından itibaren, bu kentten ve çevresindeki köylerden çok sayıda Ermeni, dünyanın öteki tarafındaki ABD'ye gitmiş ve orada topluluklar oluşturmuşlardı.¹ Dolayısıyla, Harput'un Osmanlı İmparatorluğu dışında birçok bağlantısı vardı.

1890'da H. F. B. Lynch, Ermenilerin kentte "büyük bir azınlık" olduğunu görmüştü, ama "çevre bölgelerde sayıca büyük bir üstünlüğe" sahiptiler.² 1876'da ABD'den gelen misyonerler Ermenistan Koleji adlı bir yüksek okul kurmuşlardı; 1888'de, "Ermenistan" sözcüğü yalnızca coğrafi bir ifade olmaktan çıkıp, siyasi bir çağrışım kazanınca, okulun adı Fırat Koleji olarak değiştirildi. Amerikalılar Mezre'de [Mezra] Annie Tracy Riggs Hastanesi'ni de kurdular.³ Aynı tarihte bölgedeki Ermeniler, imparatorluk sınırının ötesinde

-
- 1 Richard G. Hovannisian, "Shades of Altruism during the Armenian Genocide," haz. Richard G. Hovannisian, *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (Londra: Macmillan ve New York: St. Martin's Press, 1992), s. 178.
 - 2 H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, c. 2 (Londra: Longmans, Green and Co., 1901), s. 391.
 - 3 Armen K. Hovannisian, "The United States Inquiry and the Armenian Question, 1917-1919: Documents," *Armenian Review* 37:1 (1984): 173.

bulunan Transkafkasya'daki Rusya Ermenilerinin desteğiyle Ararat Okulu'nu kurdular.⁴ Lynch'in zamanında bile kolejle ilişkili olanlara devlet tarafından şiddet uygulanmaktaydı ve eğitim malzemeleri üstünde hükümet sansürü vardı. Kasım 1895'te Harput'un Ermeni mahalleleriyle civar köyler, Osmanlı Ermeni eyaletlerindeki hemen tüm diğer kent ya da köyler gibi, Hamidiye Alayları'nın katliamına maruz kalmıştı. Harput'ta yaklaşık 500 erkek öldürülmüştü.⁵

I. Dünya Savaşı'nda Harput Ermenilerinin akıbetine ilişkin ilk görüşün Mart 1915'te dile getirildiği anlaşıyor. O tarihteki Osmanlı valisi Sabit Bey, Erzurum'daki Alman konsolos yardımcısını Ermenilerin yakında yok edileceği konusunda bilgilendirmişti.⁶

Mezre'deki [Mezra] Alman Yetimhanesi'nin müdürü Johannes Ehmann, Mayıs başındaki genel durumu İstanbul'daki Alman büyükelçisine bir mesajında şöyle anlatıyordu:

Yerel nüfusun bazı unsurlarının kendi aralarında zaman zaman hükümete olan hoşnutsuzluklarını dile getirdikleri ve aynı şekilde bu savaşta Hristiyanların birçoğunun Üçlü İtilaf devletlerini desteklediği doğru olsa bile, her şeye rağmen bu vilayetin nüfusunun büyük çoğunluğunun hükümete itaat ettiği ve ona karşı ayaklanmayı aklından bile geçirmedeği de bir gerçektir.⁷

Aynı ayın sonlarında, Harput'ta silah aramaları yapıldı. Burada gerçekten de bazı silahlar bulunduğu bildiriliyordu (oysa Osmanlı Ermenistanı'nın diğer kesimlerinde yapılan silah aramaları sahtekârlıktan başka bir şey değildi, çünkü Ermenilerin çok az ağır silahı vardı, bunların da zaten büyük paralar karşılığında Türklerden alınması

4 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1963), s. 51.

5 Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation* (Londra: Croom Helm, 1980), s. 161.

6 Büyük Britanya Parlamentosu, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce*, Miscellaneous no. 31, 1916, haz. Arnold J. Toynbee (Londra: Sir Joseph Causton, 1916), s. 258-59.

7 Johannes Lepsius, *Archives du Génocide des Arméniens*, çev. M.-F. Letenoux (Paris: Fayard, 1986), s. 87.

gerekiyordu). 400 Ermeni tutuklandı, hapse atıldı, daha sonra hukuki bir süreç olmadan salıverildi ve öldürüldü.⁸

Ermeni ölüm yürüyüşlerinin çoğunluğunun gerçekleştiği aylar, Haziran ve Temmuz 1915'ti. Daha önce Kilikya'da kitlesel sürgünler (günümüzün terimiyle "etnik temizlik") meydana gelmişti. Ama bu iki yaz ayı boyunca Ermeni Platosu'nun her yerinde, batı Anadolu'da ve Karadeniz sahili boyunca bu uygulamalar yaygın biçimde başlatılmıştı. Ermeniler Haziran ortasında Erzurum'dan, Haziran sonlarında Erzincan ve Trabzon'dan sürüldü.

Harput Ermenilerinin yok edilmesinin önemli görgü tanıklarından biri ABD konsolosu Leslie A. Davis'ti. Davis, Harput'taki (asıl olarak Mezre'deki) görevine Mayıs 1914'te başlamıştı. Çeşitli sebeplerden ötürü, 1914'ün büyük bölümünde izinliydi, ama 1915 başlarında Harput'a dönmüş ve Nisan 1917'ye kadar orada kalmıştı. Cornell Üniversitesi ile George Washington Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu olan Davis, ata binmeye meraklıydı ve onun at sırtında çevredeki kırsal alanda yaptığı gizli araştırmalar, Osmanlı hükümeti aleyhindeki suç kanıtlarına katkıda bulunmuştu.⁹

Davis, Haziran 1914'te, uzun bir izne ayrılmadan önce, Fırat Koleji'ndeki mezuniyet törenlerine katıldı. Öğretmenlerin ve öğrencilerin çoğu Ermeni'ydi, ama orada bulunan önemli şahsiyetler Türk'tü. Konsolos, "Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında hiçbir anlaşmazlık görünmüyordu ve Türkler ile Hristiyanlar dostça bir ilişki içinde gibiydi," diye kaydediyordu.¹⁰

1914'ün Aralık ayında Mezre'deki Amerikan hastanesi yüz yatağını ordunun kullanımına ayırdı. Bu nedenle Mart 1915'te Amerikan okulları ve koleji hükümetin emriyle kapatıldığında, Davis şaşırılmıştı. Fırat Koleji'ne otuz beş yıl hizmet eden, okulun tanınmış ve

8 *Treatment of Armenians*, s. 259.

9 Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, haz. ve önsöz Susan K. Blair (New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, 1989), s. 39-40. Harput konsolosluğuna atanmadan önce Davis, Rus İmparatorluğu'ndaki Batum'da görevliydi ve Eylül 1913'te Ağrı Dağı'na tırmanmıştı.

10 *age*, s. 40.

yaşlı hocalarından Profesör Nigoğos Tenekeciyan bundan kısa süre sonra tutuklandı, serbest bırakıldı, tekrar tutuklandı, ağır işkenceye uğradı ve sonunda öldürüldü. Kolejin diğer öğretmenlerinin de kaderi aynı oldu.¹¹

Leslie Davis'in 30 Haziran 1915 tarihli ilk uzun raporu, "bugüne kadar bir hükümet tarafından alınan en sert önlemlerden ve tarihin en büyük trajedilerinden biri" olarak tanımladığı durumun ayrıntılarını veriyordu.¹² Burada Davis'in Ermenileri kayırmak gibi bir eğilimi olmadığını belirtmek gerekir; hatta, zamanını yöredeki Türklerle geçirmeyi tercih ediyordu. Daha önceki aylarda yetkililerin Ermenilere karşı sert ve düşmanca tutum sergilediğini gözlemlemişti. Bir devrimci hareketin olduğu bildiriliyordu, ama Davis bu hareketin niteliğini araştırmak ya da etkisinin kapsamını değerlendirmek gibi bir girişimde bulunmadı. Daha sonraki raporlarında bu tür iddiaları Osmanlı hükümetinin icadı olduğu düşüncesiyle ciddiye almadı.

Davis'in bu kitlesel katliamın bir hükümet politikası olduğu sonucuna varması, raporlarının incelenmesinden sonra açıklık kazanan önemli noktalardan biridir. Konsolos hiçbir yerde bunun kendiliğinden gelişen eylemlerin, dizginlenemeyen katillerin, haklı intikam peşindeki Türklerin ya da aşırı dincilerin işi olduğu görüşünü benimsememektedir (öte yandan, katillerin irade ve eylemlerini güçlendirmek için dini heyecanın dozunun artırıldığını belirtir). Bu uygulamalara yetkililer nezaret etmişti, başta da Vali Sabit Bey. Ermeni karşıtı politikalar izleyen kişiler hapishanelerden yararlanmışlardı; Ermeni karşıtı uygulamalarda özellikle jandarmanın rolü büyüktü: İnsanları evlerinden almış, onları 14'lü gruplar halinde boyunlarından ipe birbirine bağlayarak yola sürmüşlerdi. Hükümetin katılımı olmadan bunların hiçbiri yapılamazdı.

28 Haziran 1915'te gerek Mezre [Mezra], gerekse Harput'taki tüm Ermenilerin ve Süryanilerin beş gün içinde buradan ayrılmaları gerektiği duyuruldu. Ovadaki köylerde yaşayan Ermeniler onlardan birkaç gün sonra gitmek zorundaydılar. Davis bu yok etme yönte-

11 age, s. 47-48; Walker, *Armenia*, s. 218-19.

12 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 143.

minin acımasızlığını şu sözlerle vurguluyordu: “Ne kadar korkunç olsa da, katliam bunun yanında insani kalır.”¹³ Tehcirin istikameti sözde Urfa’ydı; Davis Urfa’yla kastedilen yerin Urfa kenti değil, onun güneydoğusundaki yaşama elverişsiz düzlük olduğunu tahmin etti, doğru bir tahmindir bu. Yolda hemen hemen hiç yiyecek ya da su olmayacaktı. Bu, “onların büyük çoğunluğu için kesin ölüm” demekti. Konsolos onların güvenliği için ne gibi önlemler alındığını sorduğunda, Sabit Bey çapulcu Kürt çetelerini onlardan uzak tutacak bol miktarda jandarma olduğu yanıtını verdi. (Burada bir resmi halkla ilişkiler kalıbı sezilebiliyordu: Hükümet ve onun görevlileri iyi ve güvenilir, Kürtlerse kötüydü ve tedbirsiz yolcuların onlardan korunması gerekliydi.) Amerikalı misyonerler ve doktorlar onlarla birlikte gidebilir miydi? Vali bunu kesinlikle reddetti.¹⁴

Kafiler 1 Temmuz’da Harput’tan ayrıldılar. Bunu daha sonraki günlerde diğerleri izledi; sonunda istisnasız tüm Ermenilerin 13 Temmuz’da tehcir edileceği emri geldi. Bu arada kuzeydoğudaki Erzurum ve Erzincan kentlerinden büyük bir Ermeni kafilesi Harput’a varmıştı. Birkaç bin kişilik bu grup, yola çıkanların ancak küçük bir bölümüydü ve “bundan daha acıklı bir manzara düşünülemezdi... hepsi perişan, kirli, aç ve hastaydı.”¹⁵ Erkeklerin çoğu yolda soyulmuş ve öldürülmüştü. Davis, hükümetin Kürtlere öldürme ve yağmalama izni verdiğine inanıyordu. Çok çarpıcı bir cümlesinde şunu söylüyordu: “Bütün bu hareket çok iyi örgütlenmiş, katliam da bu ülkenin gördüğü en etkin katliam gibi görünüyor.”¹⁶ Davis, Osmanlı ordusunda görevli olan, ama daha sonra silahsızlandırılarak, ayrı tutulan Ermeni askerlerin kaderine de değiniyordu. Her şeyden önce ordudaki varlıkları bile Ermenilerin önemli bir kesiminin Osmanlı sistemine bağlılığına işaret ediyordu; bu durum, daha sonra Türk hükümetini savunanlarca ciddi biçimde sorgulanmıştır.

Harput ve Mezre’deki Ermeni erkeklerin büyük bölümü 5 Temmuz’da tutuklandı. Paraları ve giysilerinin çoğu alındıktan sonra, ip-

¹³ *age*, s. 144.

¹⁴ *age*, s. 145.

¹⁵ *age*, s. 150.

¹⁶ *age*, s. 151.

lerle gruplar halinde birbirlerine bağlandılar, yanlarına yiyecek ve su verilmeden yaşama uygunsuz bir dağa götürüldüler ve iki gün sonra mermiyle, süngüyle ve her türlü alet edevatla katledildiler. Davis, “Bu adamların hiçbiri hakkında herhangi bir suçlama yapılmamıştı,” diye açıklıyordu. “Bunlar sadece Ermeni unsuru imha etme amaçlı genel bir planın parçası olarak tutuklandılar ve öldürüldüler.” Bunu başka tutuklamalar, sürgünler ve katliamlar izledi.¹⁷ Ermeni köylüler de “sistematik” olarak katledildi. Davis, bu köylerden kadınların tanıklığına dayarak, özellikle İçme ve Habusi [İkizdemir] köylerinden ismen söz etmekteydi.¹⁸

Bundan sonra kadın ve çocukların sürülmesine sıra gelmişti. Onların bu muameleye maruz bırakılması, Jöntürk hükümetinin titizliğine işaret etmektedir. O zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun hiçbir yerinde kadınlar ve çocuklar hedef alınmamıştı. 1895’te padişahın adamları tarafından öldürülen Ermenilerin büyük çoğunluğu erkekti. Şimdi kadın ve çocukların sürülerek kitlesel olarak katledilmeleriyle birlikte Jöntürk planı, çerçevesi çizilmiş, sınırlı bir gaddarlığın sona erdiğine, onun yerini imhanın, son derece acımasızca yok etmenin ve yeni bir hiçlik dünyasının aldığına işaret ediyordu.¹⁹

Davis, 24 Temmuz tarihli mektubunda şunu açıklıyordu: “Planın Ermeni ırkını toptan yok etmek olduğu bir sır değildi, ama kullanılan yöntemler başlangıçta sandığımdan daha verimli değilse bile, daha soğukkanlı ve barbarcadı.” Konsolos, kıyım planını canavarca ve şeytani olarak tanımlıyordu. Ermenileri tehciye tabi tutma emrinin dış dünyayı bir süre yanıltabileceğini kaydediyordu –Davis bu tarihte bile soykırımın esasen ikiyüzlü niteliğini ve halkla ilişkilere duyduğu gereksinimi kavramıştı– “ama bu uygulama, katliamların en gaddarından başka bir şey değil”di.²⁰ Konsolos, olayların gelişimini şu şekilde yeniden özetliyordu: Birkaç ay önce Ermeni devrimcilerin bir bomba yerleştirme planının ortaya çıkarıldığı söylenmişti; failer işkenceyle itirafa zorlanmışlar ve muhtemelen “gerçek

¹⁷ *age*, s. 152.

¹⁸ *age*.

¹⁹ *age*, s. 153.

²⁰ *age*, s. 156.

olmayan bir sürü şeyi" itiraf etmişlerdi.²¹ Bunu sahte silah aramaları izlemişti. Toplum önderlerinin tümü şüpheli sıfatıyla tutuklanmış, hapsedilmiş, daha sonra öldürülmüştü. "Birkaç bin" Ermeni askeri yol çalışmalarına sevk edilmiş ve bir daha kendilerinden haber alınamamıştı. Bu da Osmanlı ordusunda Ermeni askerlerin oynadığı rolün bir başka göstergesidir. Şimdi silahsızlandırılmış ve ölüm yürüyüşlerine gönderilmişlerdi. İttihat ve Terakki Komitesi'nin sadık bir üyesi olan, Üçüncü Ordu'nun bağınaz ve ideolojisinden ödün vermeyen komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın, Anadolu'daki Osmanlı mücadelesini kötü yönetmiş ve ordusunun 1915 boyunca kötü performans gösterdiği gerekçesiyle eleştirilmiş olması şaşırtıcı değildir. Paşa, kendi Ermeni askerlerinin düşman ordularıyla savaşmaları yerine ölmelerini yeğlemişti. Şubat 1916'da görevden alındı.²²

Davis, doğruluğuna tamamen inandığı bir olaydan bahseder. Ermeni Katolik piskoposu iki hafta alıkonulmuş, sonra (piskoposun hep dostça davrandığı) Sabit Bey kendisine özel bir jandarma refakatçi grubu atamış ve piskopos muhacir kafilelerinin biriyle gönderilmişti. Sekiz, dokuz saat sonra kafile büyük bir jandarma grubu tarafından durdurulmuş, geri dönmeleri söylenmişti. Dönüş yolunda yarım saat kadar ilerledikten sonra, "özel" jandarmalar tarafından boyunlarından birbirlerine bağlanmış, yoldan uzaklaştırılmış ve başlangıçtaki 979 kişiden üçü hariç hepsi öldürülmüştü. Davis ayrıca güvenilir bir kaynaktan, başka Harputlu Ermenilerin Diyarbakır yolu kıyısındaki bir mağarada canlı canlı yakıldıklarını duyduğunu belirtir. Konsolos, çevresinde tanık olduğu diğer dehşet sahnelerini de anlatır. "Her gün birçok ölüm oluyor ve hepsi gidene kadar bunlar sürecek." Yol kenarlarında cesetler vardır. "Bütün ülke koca bir mezarlık ya da daha doğrusu, bir mezbaha."²³

Davis, geride kalanların durumunu hafifletmek amacıyla valiyle görüşmeyi denedi. Ama valinin tek ilgilendiği –ve ısrarla istediği– şey, ondan o zamana kadar öldürülenlerin devrimci bir komplo suçu

²¹ age, 157.

²² Mahmut Kamil Paşa için bkz. Lepsius, *Archives*, s. 118-19.

²³ Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 158-59.

işlediklerini bildiren bir mektup almaktı. Hayatta kalanlara hoşgörü gösterilmesi bu mektubun verilmesine bağlıydı.²⁴ Başka bir deyişle vali, yabancı bir temsilcinin Ermenilerin suçlu olduklarını kabul etmesini istiyordu; böylece hükümetin acımasız eylemleri kamuoyunda haklı gösterilebilecekti. Bir kez daha halkla ilişkiler meselesi ön plandaydı.

Davis, Büyükelçi Henry Morgenthau'ya, ABD vatandaşı olan bazı Ermenileri konsolosluk arazisinde tutmayı başardığını bildirdi. Konsolosluk büyük, bahçesi genişti ve yüksek bir duvarla çevriliydi.²⁵ Amerikan vatandaşı olmaya hak kazanmış hemen her Ermeni böyle yaptı. Bütün o yaz boyunca kırk –bazen daha fazla– Ermeni gecelerini konsolosluk bahçesinde geçirdi.

Protestan Ermenilere tehcirden muaf olmaları için bir belge telif edildi; ama bu kolaylık bile ancak onlardan bir grup sürgün edildikten sonra sağlanmıştı. Protestan Ermeni kadınlardan bazıları bu kuraldan yararlanmaya çalıştılar ve onları gece geri getirmeleri için Kürtlere büyük paralar ödediler. Ama kadınlar Harput'a döner dönmez, polis onları yakaladı ve tekrar sürgün yoluna koydu.²⁶

Taşınır mallar hızla, değerlerinin yaklaşık onda birine, yöredeki Türklere satılmıştı; devlet bütün gayrimenkullere el koymuştu. Ermenilerin sırtlarından çekilip alınan çok miktarda giysi, hükümet tarafından yangından mal kaçırır gibi açık artırmaya çıkarıldı. Davis, "İnsan böylesine sefil ve tüyler ürpertici bir şeyi hayal etmekte bile zorlanıyor," diye yazıyordu. Ermenilerin kendileri de yetkililer tarafından Kürtlere satıldı. Anlaşmaya göre bir Kürt bir Ermeni'yi öldürdükten sonra onun tüm kişisel mallarına sahip olabilirdi.²⁷

26 Eylül 1915'te vali, Mezre'den [Mezra] diğer Ermenilerin sürülmeyeceğine ilişkin resmi bir duyuruda bulundu. Beş haftadan uzun bir süre sessizlik hâkimdi; sayıları çok azalan insanlar işlerine dönmeye başladılar. Birdenbire, 4 Kasım Perşembe günü –kalabalık bir pazar günü– polis bulabildiği tüm Ermenileri ve Süryanileri tutukla-

²⁴ *age*, s. 160-61.

²⁵ *age*, s. 68-69, 163.

²⁶ *age*, s. 178-79.

²⁷ *age*, s. 55, 146, 148.

maya başladı. Mezre'deki Annie Tracy Riggs Hastanesi'nde bulunan Ermeniler de gözaltına alındı. Bunu Harput'taki diğer tutuklamalar izledi. Yoğun baskıların ardından, serbest kalmalarına izin verildi. Ama tehcirin bu "ikinci aşaması" Ermeni köylüleri için daha da kötü oldu. Davis şunu yazıyordu:

Birkaç yüz kişilik bir grubun (kadın ve çocuklar) birkaç jandarma tarafından sığır gibi buraya güdüldüğünü gördüm. Epey uzaktaki bir köyden geliyorlardı ve bitkin düşmüşlerdi: Anneler çocuklarını taşıyorlardı; bir kadın, başka bir kadını sırtında taşıyordu; yaşlılar, sakatlar, körler sersemlemiş ve aptallaşmış gibi sendeleye sendeleye yürüyorlardı; eğer geride kalırlarsa, jandarmalar onları dürterek yürütüyordu. Onların Polis Amiri'nin bürosunun önüne götürüldüğünü gördüm; orada onlarla ilgili emirler verildi ve grup gönderildi... Başlarına gelenleri, buraya canlı dönebilen birkaç kişiden öğrendim. Kentten ayrıldıktan kısa süre sonra küçük gruplara ayrılmış ve ayrı yönlere götürülmüşler; birçok gruptaki insanlar ve kuşkusuz diğer gruplardakiler de, ıssız vadilere götürülmüş, jandarmalar tarafından süngüden geçirilmiş; öldürüldükten sonra cesetlerinin üstüne çalılar yığılmış ve jandarmalar bunları yakmaya çalışmışlar.²⁸

Kitlesel katliamın lojistiği açısından, başka vilayetlerden Ermeniler de Harput'a getirilmişti. Kentin merkezi bir coğrafi konuma sahip oluşu ve çevrenin özgün yapısı, burasının aşağı yukarı Halep'e benzer (ancak demiryolsuz) bir merkez olarak işlemesi demekti. Birçok vilayetten Ermeniler bu iki kentte toplandılar: Trenle Fırat kıyısındaki toplama kamplarına gönderilmek üzere Halep'te ve çoğunlukla çevre dağların vadilerinin kuytuluklarında öldürülmek üzere Harput-Mezre'de. Davis, Harput'a kuzeydeki Karadeniz liman kentlerinin bazılarında gelen Ermeni kafilelerinden söz eder. Osmanlı hükümeti için çalışan Ermeni işçiler de işleri bittikten sonra öldürülüyorlardı. Örneğin, Ermeni işçilerden oluşan bir grup hükümet adına Muş'a tahıl götürmüş, zahmetlerinin karşılığı olarak geri döndüklerinde katledilmişti.²⁹ Türk ordusundan Ermeni askerler

²⁸ *age*, s. 179-81.

²⁹ *age*, s. 181.

Erzurum'dan (Rusların kenti ele geçirmesinden iki ay önce) tabi tutuldukları uzun yürüyüşlerde çok acı çektikleri için çok kötü durumda Harput'a ulaşmışlardı. Harput'a geldikten sonra, boyunlarından birbirlerine bağlanmış ve öldürülmüşlerdi. İçlerinden bir ikisi kaçmayı başarmış ve olanları anlatabilmişti.

İstatistiklere gelince: Davis, Harput ya da Mamuret ül-Aziz eyaletindeki 150.000 Ermeni'den, ancak 8.000 ya da 10.000'inin hayatta kaldığını tahmin ediyordu. Bazıları –diğer vilayetlerden daha büyük bir oran– Müslümanlığı benimsemişti ve Müslüman ailelerle yaşıyordu.³⁰

Davis, kıyılarda üç unsurun sürekli kendini gösterdiğini belirtir: jandarmalar, başıbozuk çeteleri (serbest bırakılan ve Teşkilat-ı Mahsusa tarafından katil çetelerine kaydedilen eski mahkumlardan oluşuyorlardı) ve bölgedeki Kürtler.³¹ 1915'in Eylül ayı sonlarında, ortalık biraz daha durulduğunda, Davis yaklaşık 32 kilometre güneydoğuda bulunan Gölcük [Hazar Gölü] yakınlarındaki köyleri ilk kez ziyaret etti. Hemen bütün köyler, aç kediler dışında, terk edilmişti. Gölün kıyısında, üstleri biraz toprakla örtülerek alelacele gömülmüş yüzlerce ceset buldu. Diğer ziyaretlerinde gölün kuzey kıyısındaki yirmi dokuz köye gitti.³² Bir yerdeki en büyük ceset yığınının 1.500 kişiden oluştuğunu tahmin ediyordu.³³ Göle yakınlarındaki tepelerden baktığında, aşağıdaki suda da benzer ceset yığınları gördü.³⁴ Kanıtlar bazılarının orada öldürüldüğünü gösteriyordu. Yaşlı bir adamın parçalanmış kafatasının içinde hâlâ bir taş duruyordu. Göl çevresindeki vadilerin bazılarının biçimi kitlesel cinayetlere uygundu, çünkü çıkışları korumaya birkaç jandarma yeterdi. Bunu Davis'e oralarda yaşayan bir Kürt söylemiş, olayı anlatırken de bunun yol açtığı ceset kokusundan dert yanmış. Davis, bölgedeki Kürtlerin ölüm oranının, özellikle yazın ve sonbaharda yüksek olduğundan söz eder ve daha fazlasının ölmediğine şaşırdığını belirtir. Bugün

30 age, s. 96; Hovannisian, "Shades of Altruism," s. 178.

31 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 77.

32 age, s. 79.

33 age, s. 81.

34 age, s. 80.

Ermeni Soykırımı'nı reddeden, bir "iç savaş"ta Ermeniler gibi çok sayıda Müslümanın da öldüğünü söyleyenlerin dayandıkları nokta da budur. Kürtlerin ve diğerlerinin de öldüğü kesindir, ama onlar "iç savaş"tan değil, Ermeni ölümlerin aceleyle ve iğreti biçimde gömülmelelerinin –ya da gömülmemelerinin– sonucu olarak ölmüşlerdi.³⁵

1915 Ekim ayı sonlarında Davis, Dr. Henry H. Atkinson ile birlikte Hazar Gölü çevresine uzun bir ziyaret gerçekleştirdi. Gölün batı ucundan başlayıp, gölün güneyindeki terk edilmiş Ermeni köyü Gölcük'e kadar gittiler. Yakınlarda büyük ceset yığınları vardı. Ertesi gün, göl kıyısından ayrılıp yollarına devam ettiler. Mezre yoluna sapmadan önce bir vadiyle karşılaştılar. Davis buradaki manzarayı şöyle ifade ediyordu: "Seyahatlerimin hiçbirinde görmediğim kadar çok ceset". "Yalnızca o vadide en az iki bin ceset" olduğunu tahmin ediyorlardı.³⁶ Kurbanlar çıplakken öldürülmüşlerdi, çünkü cesetlerin giysilerini almak Kürt katiller için bir tabuydu. Kadınların uzuvları kesilmişti. Davis bu vadiyi Mart 1917'de yeniden ziyaret ettiğinde bile, yüzlerce ceset bulmuştu. Dr. Atkinson ile 1915'teki incelemelerinde, 24 saatlik bir süre içinde "Hazar Gölü çevresinde öldürülen en az 10.000 Ermeni'nin cesedini" gördükleri sonucuna varıyordu.³⁷ Davis ayrıca, Erzurum ve Erzincan gibi diğer bölgelerden birçok Ermeni'nin, Harput bölgesinde insan kasaplığına uygun yerler olduğu için buraya yönlendirildiği düşüncesindeydi. Bu nedenle de buraya "Mezbaha Vilayeti" adını vermişti. Osmanlı yetkililerinin göle yapılan bu iki ziyaretten haberinin olmadığı anlaşıyor.

Dersimli bazı Kürtlerin Ermenilerin kaçmalarını kolaylaştırmaları da ilginç bir durumdu. Bugün Tunceli adıyla bilinen Dersim, Harput'un kuzeyinde bulunan dağlarla kaplı büyük bir bölgedir. Dersim Kürtlerinin büyük bir kesimi Alevidir ve inançları "Şiiliğin aşırı ucunda... İslam öncesi inançların, Zerdüşt, Türkmen şaman ve Şii fikirlerin bir karışımı" olarak tanımlanmıştır.³⁸ Kentin güney ve do-

³⁵ *age*, s. 82.

³⁶ *age*, s. 86.

³⁷ *age*, s. 87.

³⁸ David McDowall, *A Modern History of the Kurds* (Londra: I. B. Tauris ve New York: St. Martin's Press, 1996), s. 10.

ğusunda bulunan ve hükümetin Ermenilerin öldürülmesine ilişkin anlaşma yaptığı Sünni Kürtlerden belirgin biçimde farklıdır. Dersimliler kısa boyludur ve Zazaca ile ilişkili (İran dillerinin kuzeybatı grubundan biri) bir dil konuşurlar.³⁹ Her zaman hükümet aleyhtarı bir ruh içinde olmuşlardır. Davis, “Türk hükümetinin bunları hiçbir zaman kontrol edemediğini” belirtir.⁴⁰ Ayrıca, birçoğunun Ermenileri köylerinde barındırdıklarını ve “çeşitli biçimlerde koruduklarını” ifade eder. Ağzunig [Akpınar] adlı köydeki merkezlerinden, Ermenilerin bir altın sikke karşılığında, Rus ordusunun ön hatlarına ulaşarak özgürlüklerine kavuşacakları bir kaçış yolu örgütlemişlerdi.⁴¹ Kaçışlar 1916’nın başlarına, Dersim toplumu ile geride kalan Ermenilerin Rusların Harput’u almak üzere olduklarını içtenlikle umdukları bir tarihe kadar devam etti; böyle bir şey hiç gerçekleşmedi. Arap Bürosu’nun 1917’de sızdırdığı İngilizlere ait bir belgede, Haziran 1916’da Dersim Kürtleri tarafından barındırılan Ermenilerin sayısı 10.000 olarak tahmin ediliyordu.⁴² Kürtler de hükümet aleyhtarı bir isyan başlattılar; Osmanlı yetkilileri isyanı bastırdılar ve Ermenilere yaptıkları gibi Kürtleri de sürmeye başladılar. Ama Kürtlerin sürülmesi (muhtemelen çok daha eski bir silahlanma gelenekleri olduğundan) o kadar kolay olmadı ve hükümet bu operasyonu sona erdirdi, Kürtler daha sonra, 1920’ler ile 1930’larda Türkiye Cumhuriyeti’nin Kemalist güçleri tarafından katliam ve sürgünle bastırıldılar.⁴³

Davis’in kendisi de Ermenilerin kaçmasına yardım etmişti. Valinin (görevden alınmasından önce) izinli olduğu bir tarihte, konsolos

39 Sir Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage* (Londra: Macmillan, 1915), s. 570-71.

40 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 108.

41 Köy, Lynch’in 1891 tarihli haritasında “Arsunik” olarak gösterilir ve Çemişgezek’in 19 kilometre kadar doğusunda, Hozat’ın güneybatısındadır.

42 Büyük Britanya, Hindistan Bürosu, L/P&S/11/128, 122.

43 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 108. Dersim Kürtlerinin başına gelenlerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Martin Van Bruinessen, “Genocide in Kurdistan?: The Suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937-38) and the Chemical War Against the Iraqi Kurds (1988),” haz. George J. Andreopoulos, *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions* içinde (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994), s. 141-54.

geride kalan Ermenilerin üçüne, kentten çıkıp, Ağzunig'e [Akpınar] giderken eşlik etti. Şafaktan çok önce yola koyuldular; soğuk onları aracı kişinin olduğu yere kadar yürümeye zorladı, çünkü ata binselerdi muhtemelen donarak öleceklerdi. Ermeniler dost evlere sağ salım girdiler, ama kaçışları an meselesi oldu. Sakinleri "çok bağınaz" olan bir Türk köyünün yanından geçerken görüldüler ve çok geçmeden altı jandarma, Ermenileri aramak üzere peşlerindeydi. Bu kıyımdan kaçan her Ermeni *fırar* (günümüz Türkçesiyle firarı) olarak tanımlanıyordu. Salt hayatta kalmak bile "fırar" etmek demektir. Bu sözcüğün Türklerin düşmanlık duygularını kışkırtmak ve Ermenileri düşman casusu olarak göstermek için seçildiği anlaşıyor.⁴⁴ Dersim Kürtleri jandarmalara kibarca hiçbir şey bilmediklerini söylediler. O gece kaçakların kütükler üstünde Fırat'ı geçmelerine yardım edildi ve Ermeniler güvenle Ağzunig'e ulaştılar; bu da Rus hatlarına giden yolun açık olması demektir. Yetkililer onların kurtulmasında Davis'in rolüne hiç değinmediler, ama Davis bildiklerini tahmin ediyordu. Aynı ay Sabit Bey, Ermenilerin Dersim'e kaçmasında ihmali bulunduğu için valilik görevinden alındı.⁴⁵

Nisan 1917'de Osmanlı İmparatorluğu ile ABD arasında diplomatik ilişkiler kesildiğinde, Davis'in ana meselesi, altmış kadar Amerikan vatandaşı Ermeni'nin o tarihte konsoloslukta bulunmasıydı. Türkler onlara seyahat vesikası vermeyi reddettiler. Kaderleri bilinmiyor. Davis'in kendisi de İstanbul'a yolculuğunda yakından takip edilmişti.⁴⁶

1915-16'da kimi Ermeni çocukları Türk aileler yanlarına aldı, çocuklar iyi bir yuvaya kavuştu, ama görgü tanıklıkları, bu çocukların sayısının, yollarda ve cinayet noktalarında korkunç biçimde ölen çocuklarla karşılaştırıldığında, küçük bir oran oluşturduğunu göstermektedir. Bu çocuklara hemen her zaman yeni bir Türk-İslam kimliği verildi, ama genelde kendilerine iyi davranıldı. Örneğin Harput'ta Erzincanlı, 16 yaşında bir Ermeni 1922'ye kadar yöre köylerinden

44 Davis, *Slaughterhouse Province*, s. 90, 92.

45 *age*, s. 112.

46 *age*, s. 122-23.

zengin bir Türk olan Hasan Efendi'nin yanında, ailenin bir ferdi olarak kaldı.⁴⁷

Savaşın sonra sürgün Ermenilerden çok azı Harput-Mezre'ye döndü. Hatta orada, işgal gücünün bir parçası olarak İtilaf askerleri de görevlendirilmedi. O dönemde ölü ya da mülteci Ermenilerin bir listesi yapılmadı ve Ermeni mülklerinin bir envanteri kamuya açıklanmadı. Ne yazık ki, sahada pratik ya da makul bir değerlendirme hiçbir zaman yapılmadı (bunun yerine söylem “medenî Batı” hakkında genellemeler üzerinden oluşturuldu, siz bunu “güçlü Batı” olarak okuyun). Fransa ve Büyük Britanya, yollarına Mustafa Kemal'in yeni Türkiye'si ile anlaşmalar yaparak devam ettiler ve böylece Ermeniler için herhangi bir adalet ya da tazminat imkânı ortadan kalktı.

Kemalizmin savaş suçu konusunu kapatmasından önce yaşanan kısa süreli adalet döneminde, Harput-Mezre'deki Ermeni Soykırımından sorumlu ana şahsiyetlerden bazıları İstanbul'da yargılandılar. *Takvim-i Vekayi* gazetesinin 9 Şubat 1920 tarihli, 3771 sayılı nüshasına göre, Dr. Bahaeddin Şakir ve Resneli Nazım Bey giyaplarında mahkûm edildiler. Bahsi geçen ilk kişi, İttihat ve Terakki'nin merkez komitesi üyesiydi, ikincisiyse örgütün “Harput'tan Sorumlu Sekreteri”ydi. İttihat ve Terakki'nin sorumlu sekreterlerine –kâti-bi mesul– vilayet valilerinin politikalarını iptal etmek de dahil, çok kapsamlı yetkiler veriliyordu. Mahkemenin kararı, Teşkilat-ı Mahsusa'nın ve yöneticisi Bahaeddin Şakir'in faaliyetlerine odaklandığı için önemliydi. Şakir, “hapishanelerden tahliye edilen katil ve diğer suçlulardan oluşan ve sürülen Ermenileri katleden, mallarını yağmalayan eşkıya çetelerinden” sorumluydu. Kararda, Bahaeddin Şakir'in Erzurum'daki karargâhından, Sabit Bey aracılığıyla Resneli Nazım'a gönderdiği bir telgrafın tam sureti de yer alıyordu: “Nazım Bey'e, oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyor [temizleniyor] mu, nefy [sürgün] ve tagrib olunduğunu [uzaklaştırıldığını] bildirdiğiniz eşhas-ı muzırre [zararlı şahıslar] imha ediliyor mu yoksa sevk ve izam mı olunuyor [gönderiliyorlar mı?] vazıhan [açık açık] bildiriniz kardeşim.”⁴⁸

47 Hovannisian, “Shades of Altruism,” s. 195.

48 *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, haz. Vartkes Yeghia-

Harput-Mezre bir imha yeri idi ve bu nedenle Ermeni Soykırımı'nın bir paradigmasıydı: Savunmasız erkek, kadın ve çocuklara yönelik örgütlü, sistematik, siyasi, ideolojik bir kıyımdı. Helen Fein'in kullandığı ayrımı kullanacak olursak, dünya savaşının soykırıma neden olmadığını, onu maskeleyebildiğini söyleyebiliriz. Ermenilere karşı alınan önlemler, Jöntürklerin yaratmaya çalıştıkları ırksal/dilsel olarak homojen bir imparatorluğun inşasında bir aşamayı oluşturuyordu. Ermeniler olmadan ve güneydeki Arap eyaletleri elinden gitmişken, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha fazla dekolonizasyonundan kaçınmak için makul bir fırsat vardı. Çok etnisiteli imparatorluk, kendi mono-etnik mitolojisi olan bir ulus devlet olarak yeniden ortaya çıkabilirdi.

yan (La Verne, CA: American Armenian International College, 1991), s. 23. Telgraf metni, açıklamalarıyla birlikte Taner Akçam'ın şu kitabından alınmıştır: *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

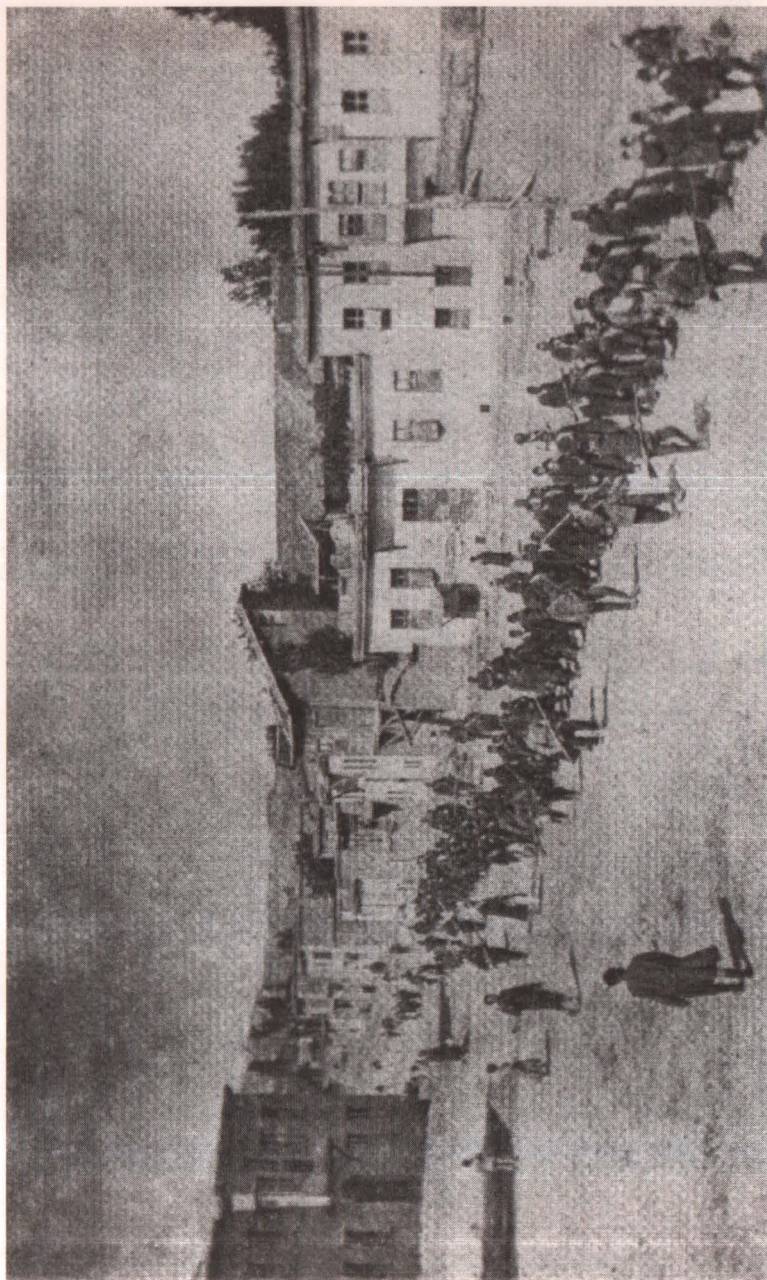
Amele taburlarındaki Ermeni askerler

Kürt aşiret reisleri

Kürt başibozuklar

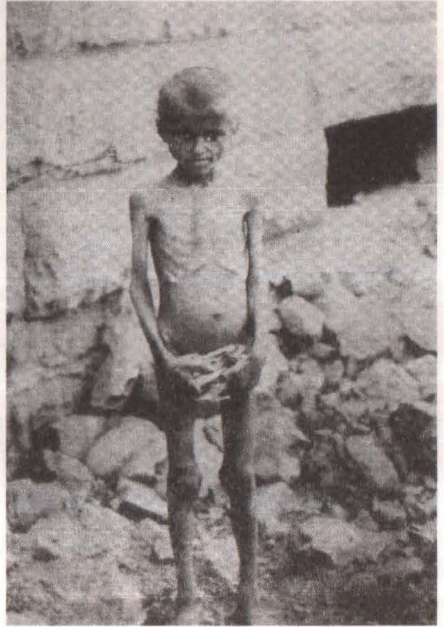
Harput'tan tehcir

Harput'ta sürgünler

Anne ve çocukları

Ermeni yetimler

Gölden Gelen Sesler: Gizli Soykırım

J. Michael Hagopian

SENARYONUN TANITIMI

Gölden Gelen Sesler: Gizli Soykırım belgeseli, Ermeni Film Vakfı'nın 1981 yılında, Ermeni halkına gerçek anlamda bir katkı sağlamak üzere tasarlanan "Tanıklar Film Projesi"nden doğmuştur. Başlangıçta dört saatlik uzun bir film yapılması düşünülmüştü. Bu amaca ulaşmak için Ermeni Soykırımı'ndan hayatta kalan ve sayıları hızla azalan kişilerle 16 milimetrelik film röportajları yapmaya 15 yılı aşkın bir süre harcandı. 13 ülkede hayatta kalan 350 kadar kişinin filmi çekildi. Bunların çoğunluğu ABD'nin Batı sahilinde, önemli bir kısmı da Detroit bölgesinde ve Doğu sahilinde yaşıyordu; şu ülkelerin her birinden de 20'yi aşkın kişiyle görüşüldü: Ermenistan, Avustralya, Kanada, Yunanistan ve Suriye. Bu görgü tanıklarının 38'i Yunan ya da Arap'tı.

1995'te kurgu çalışmaları başladığında, filmin çok uzun olacağı (altı saat) ve Harput hakkındaki fazla sayıda sekansın filmin dengesiyle oynadığı ortaya çıktı. Aslında, üç ayrı film olduğu görülüyordu: Biri, katliam ve kabilelerin çöle yönlendirilmesi için bir kavşak noktası olarak Harput bölgesi hakkında; Berlin-Bağdat Demiryolu'nu merceğine alan ikincisi Almanların suç ortaklığı ile sürgünlerin batıdan doğuya hareketi hakkında; Fırat Irmağı'nı ön plana çıkaran üçüncüsü ise, sürgünlerin Karadeniz sahillерinden başlayıp, güneye, Suriye'deki Der Zor çölüne cebri yürüyüşleri üzerinden Ermeni Soykırımı'nın anatomisi hakkında. Bu nedenle Harput'tan elde edilen malzeme ayrı ve bağımsız bir film olarak kurgulandı.

Ermeni Platosu'ndaki tüm bölgeler arasında, Harput kanıt niteliğinde en bol görsel ve yazılı malzemeyi içeren alandır. Bu durum değişik faktörlerin bir araya gelmesinin sonucu olabilir: Bir Ameri-

kan kolejinin, orta ve doğu Anadolu'daki tek Amerikan konsoloslusunun, birkaç yabancı misyonun (Amerikan, Alman, Danimarkalı, Fransız) merkezlerinin, eğitilmiş Ermenilerden oluşan önemli bir kitlenin ve daha önce ABD'ye göç eden ve ellerinde çok sayıda aile fotoğrafı olanlar da dahil, katliamdan hayatta kalan veya kaçan Ermenilerin burada bulunması.

İlk aşamalarda filmin geçici adı "Harput'un Son Günleri"ydi. Profesör Richard Hovannisian bu dönemde filmin çalışma kopyasını seyretti ve bunun yirmi beş dakikasını UCLA'nın Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri dizisinde kullanmaya karar verdi. Mayıs 1998'de, Ermeni Dzopk/Harput'a ilişkin konferans yapıldığı tarihte, senaryo 14. taslaktaydı (senaryo sonra, nihai kayıt yapılmadan önce on üç taslaktan daha geçti). Teknik ve fotoğrafik iyileştirmelerin ardından, film bir yıl sonra tamamlandı.

Filmin tematik yapısı geliştirilirken, birincil belgeleme amacıyla Ermeni olmayan görgü tanıklarının ifadelerini kullanmanın, hayatta kalan Ermenilerden sadece anlatılan olayları doğrulamak için yararlanmanın etkin, aynı zamanda yenilikçi olacağı düşünüldü. Her olay için bunu doğrulayacak en az iki kişi kullanıldı. Aynı öykü sık sık üç ya da dört bakış açısından tekrar anlatılıyor. Gereksiz tekrarlara, inkâr edilemez kanıtın bedeli olarak müsamaha gösterildi.

Bütün belgesellerimde olduğu gibi, senaryonun tarzı görsellerden sonra gelir. Sözcükler, görüntüleri tamamlar. Sözcükler film kısmen kurgulandıktan sonra yazılır, tersi yapılmaz. Ayrıca, eğer resim, müzik ve ses efektleri bir arada öyküyü anlatıyor ya da bir atmosfer yaratıyor ya da belgelerin aslına uygun olduğuna dair bir duygu uyandırıyor, o zaman yazılı sözcük asgaride tutulur.

Bu açıklamalardan, filmin tam anlamını kavramak için, senaryo ile görüntünün birlikte seyredilip duyulması gerektiği herhalde açıkça anlaşılmaktadır. Bu bölümde görülen senaryo bu duyguyla okunmalıdır. Gene de görseller olmadan mümkün olduğunca doğru ve tam bir senaryo hazırlamak için her türlü çaba harcanmıştır. Belgesel filmin söz dağarcığının özgün bir yanı vardır. Buradaki senaryo açıklayıcı bir tarzda yazılmamıştır. Yazar daha sınırlı bir sözcük dağarcı-

ğı kullanmayı tercih etmiştir. Kimi sözcükler “iyi” film sözcükleri değildir, yani seslendirildikleri zaman etkin, anlamlı veya anlaşılır değildirler. Kâğıt üzerinde tümüyle kabul edilebilir olan ve metni güzelleştiren birçok sözcük, karanlık odada lanetli bir şey haline gelir. Belgesel senaryosunda süslü, söylevsel ya da karmaşık cümlelerden kaçınmak olağan bir uygulamadır. Film hızlı hareket ettiğinden (sahnelerin çoğunun uzunluğu iki ila beş saniye arasındadır), cümlelerin kısa ve net olması, cümle yapısının eylemin devinimini izlemesi gerekir ve bu bazen gramerin yeniden yapılandırılmasını gerektirir. Bu nedenle bir kitaptaki iyi bir nesir, bir filmde kötü durabilir.

Son olarak, bir filmde bir tezi doğrulamak ya da bağlantılı bir bilgi eklemek için dipnot kullanma olanağı yoktur. Ancak zaman zaman, bir kişiyi ya da yeri tanımlamak, bir tarih vermek ya da bir ilişki kurmak için, ekranın altına, ekranın üçte birlik kısmına bir ya da iki satırlık yazı bindirilebilir.

Araştırmalar, belgeler ve *Gölden Gelen Sesler: Gizli Soykırım*’da yer alan, soykırımdan kurtulmuş kişiler hakkında birkaç söz söylemek gerekiyor. Türkiye’deki gizli film çekimine, projenin niteliğini ve gizlilik gereğini anlayan büyük bir ulusal vakıf para sağladı. Bu sayede Güney Kaliforniya’dan tecrübeli bir video kameramanı ile Doğu sahilinden tecrübeli bir belgesel film yapımcısının hizmetlerinden yararlanabildik. Bu kişiler, onlar için hazırladığım ve ABD’den ayrılırken evde bırakmalarını tembihlediğim, yaşanan olayları anlatan kalın bir kitabın içeriğini hatmettikten sonra, ayrı ayrı Türkiye’ye gönderildiler. İkisi ilk kez İstanbul’da karşılaştı. Hazar Gölü’nün görüntüleri bu yolcuktan geldi. Bu görevden elde edilen diğer kamera görüntüleri, üçlünün daha sonraki iki belgeselinde kullanılacaktır.

Önde gelen Amerikalı doktor misyonerler Ermeni Soykırımı sırasında Harput’taydı. Harput-Mezre’deki ABD Konsolosu Leslie A. Davis’in yardımcısı ve kvası Garabed Bedrosyan’a ait evrakı incelerken, tesadüfen bir misyonerin içinde şaşırtıcı şeyler yazan günlüğüne rastladım. Günlüğün bir transkripsiyonu, kvas Garabed’in baldızının kızı ve Midwestern Bible Koleji’nde, tıbbi misyonerler Dr. ve Mrs. Henry Herbert Atkinson’ın torunlarının sınıf arkadaşı olan

Melodie Ailanjian'a verilmişti. Bu günlüğe ulaşmak, Türkiye'ye gizlice bir film ekibi göndermekten daha karmaşık oldu. Ermeni Soykırımını en açık şekilde ortaya koyan ve en suçlayıcı görgü tanıklığı hikâyesi buydu bence.

Babamın Harput'tan tanıdığı Alman misyonerin adını, bağlı olduğu kurumu ve evrakını bulmak, araştırmaya ilişkin başka problemlere yol açtı. Çocukken babamla Mezre'deki [Mezra] bir Alman arasında bir tartışma olduğunu duymuştum. Babam Kayzer Wilhelm'i Türk failllerle işbirliği yapmakla suçlamış, Alman da babamı, o sırada Harput'taki Alman Yetimhanesi'nin doktoru olmasına rağmen, sürgün edilmeyecek Ermeniler listesinden çıkarmıştı. Alman'ın soyadı İman ya da Eyman gibi bir şeydi, ama ilk adını bilmiyordum. 1988'de Almanya'ya yaptığım ilk araştırma gezisinde, onu bulamadım. 1993'te Berlin'e gidip Harput'taki Alman misyoner örgütünün merkezini aradım.

Umutsuzluğa düşüp, Kaliforniya'ya döndükten birkaç ay sonra, kendini "Doğu'da Hristiyan hayırseverliği için Alman Yardımı"na adanmış küçük bir tarikat olan Deutscher Hilfsbund'dan, Johannes Ehmann adındaki biriyle ilgili ayrıntılı bilgi içeren kalın bir paket aldım. 1998'de Dr. Hovannisian'ın sempozyumunda genç Alman araştırmacı Hilmar Kaiser ile tanıştıktan sonra, Almanya'ya üçüncü araştırma gezimde onun bana eşlik etmesini sağladım. Bu çalışma sırasında Almanya'daki birçok federal, eyalet ve özel arşivi ziyaret ettik ve belgeleri orijinal biçimlerinde fotoğrafladık. Ehmann hakkında ek belgeler bulabildik; bunlar ilk kez bu filmde görülmektedir.

Leslie Davis'in gayriresmi belgelerini ve fotoğraflarını bulmamda Dr. Sarah Bedrosian kilit rol oynadı. Kaço Haçaduryan bize Hazar Gölü ve gölün güney sahilindeki Ermeni köyünde söylenen türküler hakkında öyküler anlattı. Tanıklar ve hayatta kalanlardan gelen diğer araştırma kaynakları, *Gölden Gelen Sesler*'de göründükleri sırayla, aşağıda incelenmektedir.

Harriet Atkinson Newcomb, filmde yararlanılan on altı tanıktan ilki olan Harriet, Atkinsonların üç çocuğunun en küçüğüydü ve 7 Haziran 1911'de Mezre'de doğmuştu. Princeton, New Jersey'deki

Westminster Choir College’da eğitim gördü. Daha sonraki yaşamında müzik ve şan dersleri verdi ve koro yöneticisi olarak çalıştı. 11 Ekim 1941’de Raymond E. Newcomb ile evlendi ve 2 Şubat 1998’de Massachusetts’te öldü; mirasçı bırakmadı. Annesinin günlüğünün ikinci cildi (1909-17) Harriet’in elindeydi ve bana hem günlüğü, hem de fotoğrafları kullanmam için izin verdi. Günlüğün gene Harput’taki günleri anlatan ilk yarısı (1902-09), ablası Alice’de bulunmaktadır. Günlüğün ikinci yarısı 2000’de Gomidas Institute Books tarafından, benim hazırladığım bir önsözle yayımlandı.

Tacy Adelia Wilkinson Atkinson 3 Temmuz 1870’te Salem, Nebraska’da doğdu ve 1899’da Forest Grove, Oregon’daki Pacific Grove Üniversitesi’nden mezun oldu. 1 Şubat 1901’de bir günlük tutmaya başladı. Günlüğe şöyle başlamıştı: “Ben, Tacy Adelia Wilkinson, göğsümde bir tümör olduğunu fark ettim.” Bu vaka o sırada Stanford Üniversitesi Tıp Fakültesi’ndeki stajını henüz tamamlamış genç bir doktor olan Dr. Henry Herbert Atkinson’ın önüne geldi. Çift 7 Temmuz 1901’de, San Rafael, Kaliforniya’da evlendi. Dr. Atkinson bir misyonerlik geleneğinden geliyordu ve kendisi de Hindistan’da bir misyon alanında doğmuştu.

Atkinsonlar 22 Ağustos 1902’de, Türkleri ve diğer Müslümanları Hıristiyanlığa kazandırmak ve Ermenilere hizmet etmek umu-
duyla Harput’taki Fırat Koleji’ne büyük bir şevkle geldiler. Tepenin üstünden, yaz meyveleriyle dolu aşağıdaki verimli vadiyi seyrettiler. Yüksek Toros Dağları’ndan gelen rüzgâr meyve bahçelerinin içinden hafifçe esiyor, tarlaların kokusunu ilk yıl yaşayacakları kolej yatakhane-
sinin koridorlarına getiriyordu. 13 yıl boyunca acılı yuvaları olacak olan bu yeni ve garip dünyadan hoşlanmışlardı.

Dr. Atkinson 1915’in Noel Günü tifüsten öldü. Tacy onun çalışmasını iki yıl daha sürdürdü, ancak Amerika’nın I. Dünya Savaşı’na İtilaf devletleri tarafında girmesi üzerine Türk hükümeti ABD ile diplomatik ilişkilerini koparınca, buradan ayrılmak zorunda kaldı.

Mrs. Atkinson’ın günlüğünde yazılı son sözcükler, onu da barındıran Ermeni dünyasının tamamen yok edilmesine tanık olduğu, kargaşa ve gözyaşıyla dolu yılların bir özetidir. 14 ile 27 Nisan

1917 arası şunları yazmıştı: “Mardiros hapisten salıverildi... Pompiş Yuğaper salıverildi... Mrs. Riggs tifüsten yatıyor... Emma bugün öldü ve hepimiz gitmeye karar verdik.” Tacy Atkinson, Mayıs 1917’de üç çocuğuyla birlikte Amerika’ya döndü. 1 Aralık 1937’de Philadelphia’daki ölümüne kadar Türkiye’deki tecrübelerine ilişkin yazılar yazdı ve konferanslar verdi.

Dr. Henry Herbert Atkinson, Mezre’deki Annie Tracy Riggs Hastanesi’nin müdürü. Filme özel katkısını, kıyısında 10.000 ila 15.000 Ermeni’nin katledildiğini ve boğularak öldürüldüğünü doğrulamak üzere Konsolos Leslie Davis’in Hazar Gölü’ne yaptığı gezi-de kendisine eşlik ederek yapmaktadır.

Maria Jacobsen, Harput’taki Danimarka misyonunun başı, Türkiye’den ayrıldıktan sonra da soykırımdan hayatta kalan muhtaç kişilere hizmet etmeyi sürdürdü. 1920’lerde Lübnan’da Kuş Yuvası (Trçnots Pıyn) misyon yetimhanesini çalıştırdı.

Johannes Ehmann, 1897 ile 1919 arasında Mezre’deki Alman misyonunun ve yetimhanesinin başı. 1870’de Almanya’nın Württemberg eyaletindeki Breitenfurst Welgheim’da doğdu. 1898’de Helene Riefkoll ile evlendi; çiftin dört çocuğu oldu. 1924’ten itibaren bir süre Bulgaristan’daki bir misyonun yöneticiliğini yaptı. Ehmannlar 1937’de Almanya’ya döndüler. Karısı 5 Şubat 1950’de Tübingen’de ölmüş, ama Johannes Ehmann hakkında başka bir bilgi bulamadım.

Ağavni Hagopyan, annem, hayatında hiçbir evi Johannes Ehmann’ın sevgili Almanya’sı I. Dünya Savaşı’nda yenilince ardında bırakmak zorunda kaldığı ev kadar sevmedi. Babam Alman Yetimhanesi’nin arkasında inşa edilmiş büyük konağı, birkaç yıllığına ev ve muayenehane olarak kiralamıştı. Evin, tifüs hastalığı geçirdiğim üst kattaki devasa salonunu, az kalsın boğulduğum bahçedeki yüzme havuzunu ve Ehmann’ın ayrılık hatırası olarak babama verdiği o kocaman, katil köpek Waldman’ı hatırlıyorum.

Ağavni Şadanyan Fırat Koleji’nden ayrıldıktan kısa süre sonra, Arapkir’deki bir Amerikan misyonerinin evinde Dr. Mikael Hagopyan ile karşılaştı. Çift 1912’de evlendi, ben ertesi yıl Mezre’de doğ-

dum; kızkardeşim Mary üç yıl sonra doğdu. Babamın o dönemde özel muayenehanesi vardı ve zamanının bir kısmını, Ermeni başhekim olarak çalıştığı Dr. Henry H. Atkinson'ın yönetimindeki Mezre'deki Annie Tracy Riggs Hastanesi'nde geçiriyordu.

Annemin katliamlara ve tehciye ilişkin çok anısı vardı. Ne yazık ki, onunla yalnızca bir kere görüntülü röportaj yapabildim, ama daha sonra bu röportajın Tacy Atkinson ile Konsolos Leslie Davis'in birbirinden bağımsız olarak –Atkinson'un günlüğünde, Davis'in ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir raporda– 23 Haziran 1915 tarihiyle ilgili yazdıklarını doğrulayan, kritik önemde bir tanıklık olduğu ortaya çıktı.

Ailemin 1922'de Harput'tan ayrılması annemin zorlamasıyla oldu. Babam İngiltere ve Almanya'dan gelen, büyücek tıp aletleri koleksiyonunu Beyrut'a göndermişti. Babam bunları Lübnanlı doktorlara sattıktan sonra Beyrut'tan gemiye bindik ve 1923'te Boston'a ulaştık. Annem Massachusetts'i çok sevdi ve babamı sağlık kurulu sınavına burada girmeye ikna etti. Babam Boston'da doktorluk yaptığı dört yıl boyunca, çiftçilik yapmak için Fresno'ya gitme hevesi besledi.

Aile 1927'de Kingsburg, Kaliforniya'ya geldi; babam burada yeğenleri Lucas ve Aram Tahmazyan'a kavuştu ve kavas Garabed Bedrosyan'ın ailesiyle yeniden ilişki kurdu. Fresno'da, 1952'deki ölümüne kadar doktorluk yaptı. Uzun yıllar Bedrosyanlar ile Garabed Der Minasyanların (o da filmde yer alıyor) aile doktoru oldu.

Ağavni Hagopyan, 4 Temmuz 1976'da, Thousand Oaks, Kaliforniya'daki ölümüne kadar, Harput'taki hizmetkârlı evde geçirdiği güzel yaşamını özledi. Fresno'da Amerikan vatandaşı oldu, ama hiçbir zaman İngilizceyi akıcı biçimde kullanacak kadar öğrenmedi. Fresno'dan hiçbir zaman hoşlanmadı. Onun kuşağından birçok Ermeni gibi, kendini hep bir yetim ve sürgündeki birisi olarak gördü.

Alis Mıgırdıçyan Shipley, Dikranagerd'de (Diyarbakır), yüzyılın hemen başında doğmuştu; İngiliz vatandaşı olan babası rahip K. M. Mıgırdıçyan genelde, İngiliz diplomasisine uzun yıllar hizmeti sırasında edindiği bir unvanla, Rahip Thomas diye tanınırdı. Saklan-

makta olan kocasından ayrı düşen anne Mıgırdıçyan ve altı çocuğu 1915 ve 1916'nın olaylı yıllarını Harput'ta, esas olarak Konsolos Leslie Davis ile Dr. ve Mrs. Henry Herbert Atkinson'ın koruması altında geçirdiler.

Alis, Harput'tan kaçarak Dersim yoluyla Tiflis'e, oradan Bakü, Arkhangelsk ve İskoçya'ya geçti. Aile nihayet Kaliforniya'da yenden bir araya geldi. Alis hemşirelik eğitimi gördü ve 1942'de Arizonalı Dayton Shipley ile evlenerek, hayatının geri kalanını Phoenix bölgesinde Amerikan yerli kabileleriyle çalışarak geçirdi, bu arada Arizona Devlet Üniversitesi'nde antropoloji, sosyoloji ve psikoloji eğitimini tamamladı.

Leslie A. Davis, 1913-1917 yılları arasında Harput'taki ABD konsolosu; 1876'da Port Jefferson, New York'ta doğdu, 1960'da 84 yaşında Southbridge, Massachusetts'te öldü. Dedeleri balina avcısı kaptanlardı. Cornell Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra George Washington Üniversitesi'nde hukuk okudu. ABD Dış İlişkiler Dairesi'nde çalışmaya başlamadan önce kısa süre avukatlık yaptı. Rusya'nın St. Petersburg kentinde bulunduğu sırada Catherine Tarmen ile evlendi. Çiftin Adele, Aino ve Caleb adlı üç çocuğu oldu. 23 Mayıs 1918'te Londra'da doğan Caleb, Rhode Island'da mobilya ustası oldu. *Gölden Gelen Sesler*'de babası hakkında konuşuyor.

ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporlar dışında, Davis hakkındaki malzemelerin çoğunu, konsolosun yardımcısı ve koruması olan Garabed Bedrosyan'ın arşivinden elde ettim. Davis'in kapsamlı Harput fotoğraf koleksiyonu, saklaması için Leslie Davis'in *The Slaughterhouse Province* adıyla basılan ana raporunun yayıncısına emanet edilmişti. Ben bu fotoğrafları gördüm, ama gerek benim, gerekse Caleb Davis'in ısrarlı taleplerimize rağmen, fotoğraflara ulaşmam mümkün olmadı. Bu fotoğrafların bir müze ya da kütüphaneye teslim edilmemesi büyük bir kayıp olacaktır.

Konsolos Davis, Harput'tan ayrıldıktan sonra, emekliye ayrıldığı 1939 yılına kadar ABD konsolosluk temsilcisi olarak Arkhangelsk, Helsinki, Zagreb, Patras, Glasgow ve Londra'da görev yaptı. 1950'de dostu ve yardımcısı Garabed Bedrosyan ile son kez görüşmek için

Fresno'ya gitti. İkisinin bir arada 8 milimetrelik kısa bir filmi çekilmişti, ama bu filmin varlığı ancak Gölden Gelen Sesler'in tamamlanmasından sonra öğrenildiğinden, filmde kullanılmadı.

Hayasdan Terziyan, kavas Garabed Bedrosyan'ın baldızı; savaş yıllarında ABD konsolosluğunun tavan arasında ya da duvarlı bahçesinde saklanan kırk kadar kişiden biriydi. 25 Ekim 1903'te Harput'ta doğmuş, erken bir yaşta Bedrosyan ailesiyle Amerika'ya gelmişti. Yaşamının çoğunu kocası Nışan ile Güney Kaliforniya'daki Pasadena ve Altadena'da geçirdikten sonra, 2001'de 97 yaşında öldü. Hayasdan arkasında üç çocuk, altı torun ve dokuz torun çocuğu bıraktı.

Garabed Der Minasyan, 22 Haziran 1915 gecesi Ağavni Hagopyan'ın penceresinin altından geçen 800 kişilik mahkûm grubu arasında hayatta kalanlardan biriydi. Sonunda Kaliforniya'ya ulaştı, burada Fowler'da bir çiftlik satın aldı ve başarılı bir üzüm, şeftali ve kayısı üreticisi oldu.

Monsenyör Hovsep (Joseph) Kalaycıyan, 1908'de, Harput'un güneydoğu bölgesindeki Keferdiz [Doğanyol] köyünde doğdu. 1915'in tehcir ve katliamlarından sağ kurtuldu, Halep'e geçti, orada Rahip Aharon Şıracıyan'ın idaresindeki Ermeni yetimhanesine yerleştirildi, daha sonra İstanbul'daki bir Katolik yetimhanesine nakledildi. 1921-1931 yılları arasında Roma'daki Levonyan Papaz Okulu'nda eğitim gördü ve Urban Üniversitesi'nden mezun oldu. Kardinal Gregory Agajanian'ın önce öğrencisi, sonra özel sekreteri oldu. Hovsep Vartabed 1946'da Monsenyör Stepan Stepanian'ın St. Mark's Ermeni Katolik Kilisesi'nde yardımcılığını yapmak üzere Philadelphia'ya gitti; iki yıl sonra Surp Vartan Kilisesi'ni kurmak için Detroit'e taşındı. Detroit Ermeni Cemaati Korosu'nu kurdu ve Kasım 1999'daki ölümüne kadar müzikle yakından ilgilendi.

Sam Kadoryan: 14 Nisan 1907'de, Harput ile Mezre arasındaki dağın eteğinde bir köy olan Hüseyinig'de [Ulukent] doğdu, Los Angeles'ta yaşadı. Soykırım sırasında büyükannesi, annesi ve iki kız kardeşiyle birlikte Urfa'ya kaçtı, orada onları İsviçreli misyoner Jacob Künzler himayesi altına aldı. Sam daha sonra Halep'e kaçtı ve ora-

dan, ABD’de yaşayan iki amcasının desteğiyle Chicago’ya göç etti. II. Dünya Savaşı sırasında askeri kameraman olarak hizmet etti, savaştan sonra da görsel-işitsel alanda çalışmaya devam etti.

Dr. Sarah Bedrosian: Filmde Konsolos Leslie Davis ile babası kavas Garabed Bedrosyan arasındaki ilişkiyi anlatan Sarah’nın kendisi de soykırımdan kurtulanlardan biridir ve ABD’ye 1923’te dört yaşında gelmiştir. Garabed ve Ağavni Bedrosyan’ın en küçük çocuğudur. Fresno State College’den öğretmen olarak mezun olduktan sonra, Güney Kaliforniya Üniversitesi’ne (USC) devam etmiş ve 1967’de USC’de işletme alanında doktora yapan ilk kadın olmuştur. Dr. Bedrosian 1987’de emekliye ayrılincaya kadar, Fresno State College İşletme Bölümü’nde öğretim üyeliği yapmıştır. Elinde, ailesi ve babasının Konsolos Davis ile ilişkisi hakkında kapsamlı yazışmalar ve bazı fotoğraf dosyaları bulunmaktadır; ben bunları Bedrosyan aile fotoğraflarını araştırırken tesadüfen buldum.

Kavas Garabed Bedrosyan: Sarah’nın babası, 1905 ile 1917 yılları arasında Harput’ta üç Amerikan konsolosuna korumalık görevi yaptı. 1922’ye kadar Harput’ta kaldı ve Konsolos Davis’in evrak ve belgelerini korudu. 1922’de bir Ermeni yetim kafilesinin başında Harput’tan Suriye’ye gitti. 1923’te Providence’a geldi, ertesi yıl Fresno’ya taşındı ve burada çiftçilik yaptı; neredeyse hayatının sonuna kadar Armenian Brethren Church’ün papaz olmayan lideriydi. 1977’de, 94 yaşında öldü.

1883’te Harput’taki Altın Ova’da bulunan Pazmaşen [Sarçubuk] köyünde doğan Garabed, çiftçi ve dokumacı bir aileden geliyordu. 17 yaşındayken Mezre’deki ABD konsolosluğuna seyis olarak girdi. Kısa süre sonra terfi ederek mutfakta çalışmaya başladı, daha sonra da Amerikan konsolosunun çevirmeni ve koruması (kavas) konumuna getirildi. Bedrosyanların dört çocuğu vardı: John, Arşaluys, Peter ve Sarah. Bu metnin yazıldığı tarihte Garabed Bedrosyan’ın, South Carolina’dan Hawaii’ye kadar çeşitli yerlerde, sekiz torunu, on torun çocuğu ve altı torununun torunu yaşamaktadır.

Kaço (Haçadur) Haçaduryan: Aralık 1902’de, Hazar Gölü’nün güney kıyısındaki Ermeni köyü Dzovk’ta [Gölcük] doğdu. Çok zorluk-

lar çıktıktan sonra 1924'te Detroit'e geldi ve burada lokanta işletti. 1933'te evlendi, üç oğlu oldu. Kasım 1980'de Detroit'te öldü.

Harutyun (Harry) Çitciyan, 15 Ağustos 1901'de, Harput'un Çarsancak [Akpazar] bölgesindeki Peri yakınlarında, İsmaili köyünde doğdu. Babası kumaş baskısı yapardı. 1921'de Harput'tan İran'a kaçtı; sonra Halep, Beyrut, Marsilya'ya, 1923'te de Meksika'ya gitti. 1929'da Hovsana Piloyan ile evlendi. Dondurmacı dükkânı işletti ve ayakkabı satıcısı olarak çalıştı. ABD'de bakkallık ve 1975'te emekli oluncaya kadar emlak komisyonculuğu yaptı. 15 Ağustos 2001'de 100. yaşgünü kutladığında, vücudu biraz zayıftı, ama aklı ve iradesi çok kuvvetliydi. Kızı Sarah halihazırda onun hatıralarından oluşan ve farklı yayıncıların Ermenice ve İngilizce dillerinde ortak basacakları bir kitabın edisyonu üzerinde çalışmaktadır.

Harutyun Çitciyan, *Gölden Gelen Sesler*'deki tanıkların birçoğu arasındaki karmaşık ilişkilere en iyi örnektir. İlk olarak baş aktörler arasında yakın bir dostluk vardı: Konsolos Leslie Davis, Dr. ve Mrs. Atkinson, Dr. Mikael Hagopyan, Mr. ve Mrs. Ehmann, Maria Jacobsen ve kavas Garabed Bedrosyan ile baldızı Hayasdan (Mahakyan) Terziyan. Bu kişilerin hepsi birbirini ailecek tanıyordu ve düzenli biçimde beraber çalışıyor ya da birbirlerine gidip geliyorlardı. Atkinson, Hagopyan, Ehmann ve Bedrosyan ailelerinin çocukları kimi zaman birlikte oynuyor, bazıları aynı okula gidiyordu. Harutyun Çitciyan bu çevreye 13 yaşında, onu tutsak eden Kürtlerden kurtulduktan sonra girdi. Dr. Hagopyan onu 1916-17'de ailenin iki küçük çocuğuna bakması ve ev ile muayenahanede tamir işlerini yapması için işe almıştı.¹

1 Filmin ve senaryonun hazırlanmasında şu kişilere teşekkür borçluyum: yardımcı yapımcı Barbara Gilmore, ortak yapımcı Glenn Farr, anlatıcı ve danışman Carla Garapedian ve baş yapımcı Walter Karabian. Araştırma, danışma, bilgi ve yol gösterme konularında teşekkür borçlu olduğum diğer kişiler şunlardır: George Ağcayan, Norman Corwin, Vahakn N. Dadrian, Richard G. Hovannisian, Sarkis Karayan, Jean Claude Kebabdjian, Raymond H. Kévorkian ve Ara Sarafian. Vahe Hayg'ın Ermenice anıtsal yapıtı, *Kharpert yev anor vosgeğen taşdı* bilgi, fotoğraf ve haritalar açısından özellikle yararlıydı. Konsolos Leslie Davis'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği son resmi raporun ilk karbon kopyası için Caleb ve Barbara Davis'e; babası kavas Garabed ve Konsolos Davis'e iliş-

Annie Tracy Riggs Hastanesi, Mezre, 1910

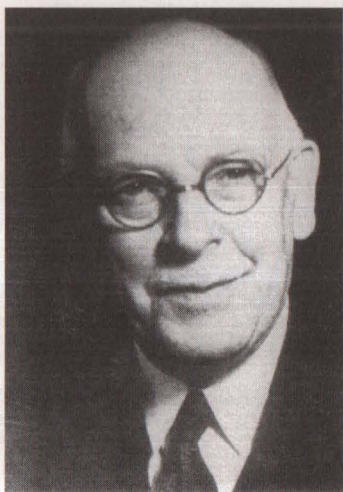
Yeni Tıbbi Fakülte binası (Tıbbi Fakülte binası) (Yeni Tıbbi Fakülte binası)

Hastane ve ameliyathane

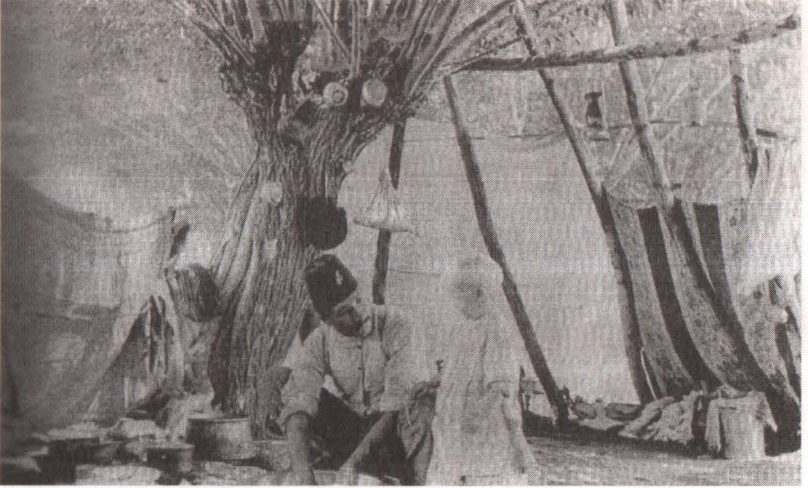
Maria Jacobsen ve Alice Atkinson

Konsolos Leslie Davis

Annie Tracy Riggs Hastanesi Ermeni personel pikniği, Ağavni ve Dr. Mikael Hagopyan
(soldan üçüncü ve dördüncü)

Kavas Garabed Bedrosyan, Harriet Atkinson ile Gölcük'te [Hazar Gölü]

1934 yılında Gölçük'te çekilmiş bir fotoğraf. Arka planı Gölçük ve Orman Bakanlığı'nın (Gölçük) ve Gölçük'te.

Gölcük

Dersim Kürtleri

Pertag [Pertek]

Yapım ekibim beni, soykırımdan hayatta kalmış birisi olarak – başladığında henüz on sekiz aylık olsam da– filmin yapısında birleştirici bir araç işlevi görmeye ikna etti. Film başladığında seyirci beni bir dut ağacının yanında, bir zamanlar Harput ovasını kaplayan ve bu bölgede hayatta kalan herkesin anılarında yer eden bu ağaçların binlercesinin torunlarından birinin yanında görüyor. Filme dut ağacının yaprakları arasından başlıyor, filmin ana gövdesi sırasında dutlukların içinde dolaşıyor ve Harput'un son günlerini simgeleyen tek bir kırılğan yaprakla bitiriyoruz.²

GÖLDEN GELEN SESLER: GİZLİ SOYKIRIM

J. MICHAEL HAGOPIAN

Editörün notu: *Gölden Gelen Sesler*'in aşağıdaki senaryosu, basılı biçimde yayımlanmış için uyarlanmış ve düzenlenmiştir. Bütün doğrudan alıntılarda, orijinal senaryoya sadık kalınmıştır.

GİRİŞ

1915'te Türkiye'de muazzam bir trajedi meydana geldi. Ermenilerin neredeyse tümü sırta kadem bastı. 20. yüzyılın ilk büyük soykırımını yaşamış bir kentin öyküsüdür bu.

kin kapsamlı elyazması ve fotoğraf dosyaları için Sarah Bedrosian'a; annesinin günlüğü ve fotoğraf koleksiyonu için Harriet Atkinson Newcomb'a; tutsakken Arap alfabesiyle yazdığı mektupları benimle paylaştığı için Harry Çitciyan'a; babasının anı defteri ve Hazar Gölü'ne ilişkin bilgi toplamamda yardımları için Robert Haçaduryan'a; bana Maria Jacobsen'in günlüğü hakkında bilgi verdiği için Hayasdan Terziyan'a ve günlüğü Dancadan İngilizceye çevirdiği için Esther Tapelband'a müteşekkirim. Tarihi bilgilerin doğrulanmasında yardımları için Hilmar Kaiser'e de teşekkür ederim.

- 2 Ermeni Film Vakfı'nın "Tanıklar" projesine bağışta bulunan ana kurumlar, örgütler ve bireyler arasında şunlar vardır: The Foundations of the Milken Families, National Endowment for the Arts, J. Roderick MacArthur Foundation, Atlantic Richfield Foundation, Lincy Foundation, California Arts Council, California State Legislature, Armenian National Committee of America, Ignatius Foundation, American National Committee for Homeless Armenians, Armenian Assembly of America, Arshag ve Eleanor Dickranian, Walter ve Laurel Karabian ve Joanne Elise Hagopian.

J. Michael Hagopian:

“Dut yapraklarını hatırlıyorum... çocukluğumdan, uzaklardaki evimden. Hatırlıyorum... baharda Harput’un verimli ovalarında kadife gibi fışkırırdı otlar... dağ çayları kentin dış bölgesindeki meyve bahçemizin yanından akardı. Baharda güneşi arayan narin dut yapraklarını hatırlıyorum. Ama en çok yazı hatırlıyorum... koyu yeşil, durgun dut yapraklarını ve tatlı olgun dutları. Bir yaz sanki dünmüş gibi öne çıkıyor... insanlar, sesleri... geçmişten fısıldıyorlar...

Bu dut yapraklarına her dokunduğumda 11.000 kilometre ötede öldürülen Ermenileri düşünüyorum. Bu ağacın tohumu 80 yıl önce Harput’tan, Türkiye’de, benim doğduğum kentten. Yaşamımın büyük bir bölümünde 20. yüzyılın ilk toplu soykırımında gerçekte neler olduğunu bilmiyordum. Annem ve babam bana dut ağaçlarının hayatımı kurtardığını söylediler yalnızca.”

Anlatıcı:

Kadim bir halk... Kadim bir ülke... Ermeniler üç bin yıl Ortadoğu’nun farklı yerlerine açılan bir noktada yaşamışlardı. Bazı zamanlarda kendi bağımsız krallıkları olmuştu. Ama toprakları fatihlerin – antik dünyanın imparatorluk kurucularının, Perslerin, Romalıların, Arapların, Türklerin– yolu üstündeydi. 16. ile 20. yüzyıllar arasında Hristiyan Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu’nda, sert Türk egemenliğine tabi bir halk olarak yaşadılar.

19. yüzyılda Ermeniler üstündeki baskılar arttı. Dönem dönem katliamlar oldu. Dokunulmayan hiçbir aile kalmayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu parçalanıyordu, Yunanlar, Sırp, Karadağlılar, Rum, Bulgarlar gibi tabi halklar Türk beylerine karşı savaşmış, özerk, sonra da bağımsız devletlerini kurdular. 1912-13’teki Balkan Savaşları’nda Avrupa’daki büyük toprak kaybından sonra, Jöntürk liderleri Orta Asya’ya kadar uzanan büyük bir Türk imparatorluğu kurma hayaliyle yüzlerini doğuya döndüler. Ama bu amaca giden yolun tam üstünde bir grup duruyordu... Ermeniler. Türk diktatörler I. Dünya Savaşı sırasında gizlice Türk halklarını birleştirmeye çalıştılar. Dini önyargıları kışkırttılar... ve bir tehcir ve soykırım politikasına kalkıştılar.

Harput kenti büyük bir platoda, güzel bir gölün yakınında, bir tepe üzerindeydi. Mezopotamya'nın efsanevi Dicle Irmağı'nın kaynağı Harput yakınlarındaydı... ve büyük Fırat gücünü Harput'un Altın Ova'sından topluyordu. Yüzyıllar boyunca bölge imparatorluklar için bir tahıl ambarı, işgalciler için bir geçiş yolu olmuştu. Harput bir zamanlar Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki antik Ermeni krallığının bir parçasıydı. Burada Hristiyanlık döneminden yüzyıllar önce inşa edilmiş büyük bir kalenin kalıntıları vardı. Gene burada henüz çok erken tarihlerde, 9.000 yıl kadar önce madeni eşya kullanılmıştı.

Bir zamanlar Harput olan yer, şimdi harabelerden ve rüzgârın süpürdüğü, çıplak duvarlarla kaplı bir alandan ibaret. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iki milyonu aşkın Ermeni'nin, yaklaşık 150.000'i Harput bölgesinde yaşırdı. Bugün bu insanlardan geriye ancak bir avuç kadar kalmıştır. Şimdi Türkiye'nin doğusuna tekabül eden bu bölgenin ortalarına denk gelen Harput, eskiden ticaret yollarının keşiştiği bir noktadaydı. 1915'te Ermeni halkının yok edilmesinde bir odak noktası oldu.

Harput bölgesinin ana ticaret merkezi olan Mezre, vilayetin başkentiydi. Vilayet binası ve polis karakolu ana cadde üstündeydi. Aynı caddede vilayetin valisi ile Fabrikatoryan soyadıyla tanınan, kumaş imalatçısı beş zengin Ermeni kardeş oturmaktaydı. Onların birbirine bitişik güzel evlerine hem Türkler, hem de Ermeniler hayranlık duyarlardı. Bu aile kaliteli ipekli ve pamuklu kumaş üreten büyük bir dokuma fabrikası işletiyordu.

Harput ve Mezre, şarap için üzüm, ipek için dut üreten çok sayıda köyle çevriliydi. Verimliliği nedeniyle bölge Altın Ova diye bilinirdi. Bölge nüfusu Ermeniler, Türkler ve çoğunlukla dağlarda ve tepelerde yaşayan Kürtlerden oluşmaktaydı.

Mezre ile Harput arası yalnızca beş kilometreydi. Ermeniler bütün bölgeye Kharpert derlerdi. Amerikalılar ve Avrupalılar burayı Harpoot diye adlandırırlardı. Kentte yaşayan Ermeniler arasında çok sayıda meslek sahibi, iş adamı ve öğretmen vardı. Ayrıca, bölgenin esnaf ve zanaatkarlarının çoğunluğu da Ermenilerden oluşuyordu.

Toplumun ekonomik omurgasını onlar oluşturuyordu. Kaydettikleri ilerleme çoğu kez Türkler arasında kıskançlık konusuydu. Dinleri Hristiyanlığa hor gözle bakılıyordu... Ama o tarihte dünyalarının nasıl köklü biçimde değişeceğini hiç kimse bilmiyordu.

J. Michael Hagopian:

“Yirmi yıllık bir araştırmadan sonra Rhode Island’daki bir misyoner ailesinin tavan arasında anne ve babamın bu resmini bulmam hayret vericiydi. Sevenlerinin Dr. Mikael adıyla andıkları babam, Harput’taki Amerikan hastanesinin başhekimiydi. 1914 yazının bir öğleden sonrasında birlikte fotoğrafı çekilen bu kişilerden, bilindiği kadarıyla yalnızca annem ve babam soykırımdan sağ kalmışlardı.”

Harutyun (Harry) Çitciyan:

“Hagopyanların evi Amerikan hastanesinden 6,5 kilometre uzakta idi. Dr. Mikael orada çalışırdı. Sol tarafta Alman Yetimhanesi vardı. Dr. Mikael’in çiftliği, Almanların arazisi kadar büyüktü.”

Bahçe çok büyüktü. Dut ağaçları, elma ağaçları, sebzeler vardı. Orada her şey vardı.”

Anlatıcı:

Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nden beş kişinin ifadelerinin, 1915’te Harput’ta olanlar hakkında ana görgü tanıklıkları olduğu ortaya çıkmıştır:

a) Danimarkalı Maria Jacobsen Harput’a eğitimci olarak gelmişti. Maria Ermeni Soykırımı’nın ayrıntılı bir günlüğünü tuttu.

b) Harput bölgesindeki soykırım olaylarının bilinen iki günlükünden biri, Amerikalıların sağlık alanında misyonerlik çalışmalarında yer almış olan Tacy Atkinson’a aitti.

c) Dr. Henry Herbert Atkinson, Tacy’nin kocası, Amerikan hastanesinin müdürüydü.

d) Bir Alman Protestan misyoneri olan Johannes Ehmann, Harput bölgesine aileleri 1890’larda, Sultan II. Abdülhamit dönemindeki katliamlarda öldürülen Ermeni çocuklar için kurulan bir yetimhaneyi yönetmek üzere 1897’de gelmişti.

e) ABD Konsolosu Leslie Davis, Batı’dan gelen beşinci görgü tanığıydı. O tarihte iç kesimlerdeki tek Amerikalı görevliydi.

Garabed Bedrosyan, Amerikan konsolosunun tercümanı ve korusmasıydı. Harput'tan ayrıldıktan sonra Ermenilerin başlarına nele-
rin geldiğinin ortaya çıkarılmasında merkezi bir rol oynayacaktı. O
ve hayatta kalan diğer Ermeniler, beş yabancı görgü tanığının sağla-
dığı bilgileri doğruladılar.

Misyonerlerin başlangıçtaki amaçları Türkleri ve diğer Müslü-
manları Hristiyanlığa döndürmektir. Bu girişimde başarısız kaldılar,
ama 15 yüzyıl önce Hristiyan olan Ermeniler, Batılı misyonerlerle
pek çok ortak yanları olduğunu gördüler. 1878'de Protestan misyo-
nerler Harput'ta, önce Ermenistan Koleji adı verilen bir kolej kurdu-
lar. Türklerin karşı çıkması üzerine isim Fırat Koleji olarak değiştiril-
di. Okulun öğretmen ve öğrencilerinin çoğu Ermeni'ydiler.

Harput'taki misyonerler farklı ülkelerden geliyorlardı, ama ara-
larında özel bir bağ vardı. Sık sık kolej ve hastane çalışanları ile dip-
lomatik personel ve konuklar için sosyal toplantılar düzenlemektey-
diler. Misyonerler için iyi bir yaşamdı bu. Ermeniler içinse fırtına
öncesi sessizlikti.

Misyonerler bazen Fırat kıyılarına ve yakınlardaki Hazar Gölü'ne
(Dzovk) geziler yapıyorlardı. Harput'un konumu bir eğlence ve din-
lenme bölgesi olarak idealdi. Fırat Irmağı kentin yaklaşık 16 kilo-
metre ötesinde kıvrılarak çevresinden dolaşıyordu ve Hazar Gölü,
güneyde, kente 32 kilometreden az bir uzaklıktaydı. Hem ırmak,
hem de göl Ermeni halkının kaderinde kritik bir rol oynayacaktı.

Harriet Atkinson:

"Yazın Hazar Gölü kıyısında, dut ağaçlarının altında kamp yapar-
dık. Babamla Dr. (David) Shepard sık sık orada buluşur, saatlerce
satranç oynarlardı. Aralarına bir çadır taburesi yerleştirir, satranç
hamlelerini inceler ve saatlerce satranç oynarlardı. Burası göle ba-
kan, çok güzel bir yerdi. Orada yüzmeye gittiğimiz çok güzel bir plaj
da vardı. Ve dut ağaçlarının altındaydı. Dutları daha toplarken yer-
dik. Ağaçların altında iyi zaman geçirirdik.

Annem olup biteni yazardı. Bunları her gün yazmazdı. Arada sı-
rada, bir şey olduğu zaman yazardı, ama olayların birçoğunu ve gör-
düklerini ve yaşadıklarını kaydetmiş, bunları biz küçükken, çocuk-

ları hakkında hatırlamak istediği bir sürü şeyle birlikte günlüğüne aktarmıştı.

Tacy Atkinson gizli bir kayıt tutuyordu... Bu kayıt onu Türk yetkililerle karşı karşıya getirebilirdi.”

Anlatıcı:

Mrs. Atkinson, Ermeni Soykırımı'na ilişkin ilk kaydını 2 Mayıs 1915 tarihinde düşmüştü.

Tacy Atkinson:

2 Mayıs: “Birçok profesör hapse atıldı.”

Anlatıcı:

Atkinsonlar gelişen trajediyi, kendi inşa ettikleri evden gözlemlediler. Mrs. Atkinson evi bizzat tasarlamış ve marangozluk işlerinin büyük bölümünü kendisi yapmıştı. Çoğu kez aşağıdaki sokakta ne olduğunu görmek için pencerenin yanında otururdu. Danimarkalı misyoner Maria Jacobsen de bir günlük tutuyordu. 1 Mayıs'ta, Mrs. Atkinson'ın günlüğüne ilk satırlarını yazdığı günden bir gün önce, Jacobsen aynı olayları anı defterine Danca olarak kaydetmişti.

Maria Jacobsen:

1 Mayıs: “Harput'ta çok karışıklık var. Profesörlerimizden üçü ve bir öğretmen askerler tarafından alındı ve vilayet binasına götürüldü. Biraz sonra, evleri aranırken, evlerine geri getirildiler. Üstünde bir şey yazılı her kâğıt parçası alındı. Bu kişilerin hepsi hapse atıldı. Herkes korkuyor ve bir katliam bekliyor.”

4 Mayıs: “İnsanlar büyük korku içinde, herkes bunun planlı olduğunu söylüyor ve bu kesinlikle bir katliamın başlangıcı.”

Anlatıcı:

Ermeni yetimhanesinin müdürü Alman misyoner Johannes Ehmann, Ermenileri bekleyen tehlikeyi görebiliyordu. Johannes Ehmann, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Herr Hans von Wangenheim'a gönderdiği 5 Mayıs tarihli mektubunda Harput'taki durumu ilettili. Şöyle yazıyordu: “Birkaç gündür kentteki ve çevresindeki Hıristiyan evlerinde sıkı aramalar yapılıyor. Hükümetin şüpheli gördüğü kişiler tutuklanıyor ve halka silahlarını teslim etmeleri emrediliyor.”

Alis Shipley:

“Erkeklerimiz hapishanelerde yok edilmeden önce Türkler, tutuklananların karıları bütün silahları teslim ederse, kocalarının hapisten salıverileceği mesajını gönderdiler. Rahip (Vartan) Amirhanyan da bir gün kürsüden konuştu ve eğer kadınlar silahları teslim ederlerse, Türklerin kocalarını serbest bırakacaklarını söyledi. Bunun üzerine oradaki kolejın müdürü olan misyoner Mr. Henry Riggs ayağa kalkarak, ‘Sizin yerinizde olsam, silahım yoksa bile, satın alıp teslim ederdim,’ dedi.

Böylece kadınların birçoğu silah satın alıp, bunları hükümete teslim ettiler. Derhal İstanbul’a, onlara karşı ayaklanmakta olan Ermenilerin 1.000 silahına el konulduğu mesajı gitti. Bunun sonucunda, bizim Türklere karşı ayaklanmakta olduğumuzu söyleyerek bizi sıkıştırmaya başladılar, ki bu doğru değildi. O silahlar kocaların serbest kalması için satın alınıp teslim edilmişti.

Kocalarını serbest bırakmak yerine, onları gece karanlığında öldürdüler, parçaladılar ve kentin dışında büyük bir mezara gömdüler. Tabii sonra tüm erkekler katledildi ve kadınları tepeden aşağı indirip öldürmeye başladılar, onları da parçaladılar.”

Anlatıcı:

Haziran 1915’te, Harput’un sivil bölgelerinde olağandışı bir askeri hareketlilik vardı. Harput’taki Amerikan Konsolosluğu Türk hükümetinin Ermenileri haksız yere silah saklamakla suçladığını fark etti. Önemli görgü tanıklarından Konsolos Davis, Ermenilerin karşı karşıya oldukları tehlike konusunda Washington’ı uyardı. Caleb Davis daha sonra babasının evrakının asıllarını buldu. Bunların diğer tanıkların ifadelerini doğruladığını gördü. Davis’in raporlarından bazıları Türk hükümetince sansürlenmiş ve ABD’ye hiç ulaşmamıştı.

Konsolos Davis:

“Bence birçok durumda, suçlanan kişilerin arka bahçelerinde bulunan bombaların aslında oraya polis tarafından, Ermeniler aleyhine kanıt üretmek için gömülmüş olması muhtemel... Silah sayılan şeyleri teslim edenlerin birçoğunun hiçbir zaman devrimci bir kompl

içinde olmadıkları ve işkence görenlerin birçoğu aleyhinde fazla bir kanıt bile olmadığı kesindir.”

Tacy Atkinson:

“Şimdi onlara bombaları olduğunu itiraf etmeleri için işkence uygulamaya başladılar. Bundan önce tüm Ermenilere silahlarını teslim etmeleri söylenmiş ve birçoğu bunu yapmıştı. Şimdi de, silahlarının nerede olduğunu söyletmek için işkence ediyorlar.”

Anlatıcı:

Johannes Ehmann 18 Haziran’da, Alman Büyükelçiliği’ne acil bir telgraf gönderdi: “Hıristiyanlar silahlarını teslim ettiler.” Ehmann telgraf mesajında ayrıca, bölgedeki Ermenilerin hükümete isyan ettikleri yönündeki iddiaların yalan olduğunu açıkça ifade etmişti.

Alis Shipley:

“Profesör (Mıgırdıç) Vorperyan bütün entelektüellerle birlikte hapse atıldı ama işkence görmedi. Ama orada bir tabureye oturtularak, diğer profesörlere, öğretmenlere ve doktorlara yapılan işkencele-ri seyretmeye zorlanmış; onlara korkunç, çok korkunç şeyler yapmışlar, profesörlerden birinin başının üstüne sıcak, çok kızgın bir metal koymuşlar örneğin. Sonra kerpetenle tırnaklarını sökmüşler. Ellerini ve ayaklarını mendeneye sıkıştırıp, el ve ayak tırnaklarını sökmüşler. Ayrıca onları dışarda bulunan tuvalete ayaklarından asıp başlarını pisliğe sokmuşlar. Sonra ayaklarının altını dilim dilim kesip, üstüne tuz basmışlar. Ve bütün profesörlere durmadan işkence yapmışlar.

Harput’taki Ermenilerin başı olan bir profesörün, (Nigoğos) Tenekeciyan’ın gözlerini oyup ailesine gönderdiler.

Vorperyan aklını oynattı. Onu serbest bırakıp evine gönderdiler. Bu ev bizim yaşadığımız yerden bir blok ötedeydi. Onu görebiliyorduk. Çırlıçplak evden dışarı fırlar ve ‘Ah Tanrım, gene yaptılar. Ah Tanrım, yardım et onlara, gene yaptılar. İmdat, imdat, imdat!’ diye bağırırdı. Sonra ailesi çarşaf ve yatak örtüleriyle dışarı koşar, onu örter ve içeri alırdı. Bu yaklaşık bir ay sürdü, sonunda öldü.”

Anlatıcı:

Bir kalleslik ve düzenbazlık dönemi-ydi bu. Ermeniler daha önce baskılara ve katliamlara dayanmışlardı. Şimdi daha kötü niyetli bir

şey oluyordu. Anne babalar çocuklarını evden çıkarmıyorlardı. Aileler korku içindeydi.

Hagopyanlar, Dr. Mikael ve karısı, Atkinsonlara yakın bir yerde yaşıyorlardı. 22 Haziran gecesi kapının telaşla yumruklanması Ağavni Hagopyan'ı ürküttü. Dr. Mikael çalışma odasında not alıyordu. Türk polisinin onu tutuklayıp, gece karanlığından yararlanarak hapse atacağından korkmuştu. Oysa onu bir Türk aşiret reisine acil bir ameliyat yapmak üzere valinin evine çağırmaya gelmişlerdi.

Ağavni Hanım kocasının hayatından endişeliydi. Aşağıdaki caddeyi izlerken hapiste işkence görmüş kocasının arkadaşlarından birçoğunun orada olduğunu fark etti. Adamlar çöp arabalarında taşıyorlardı. Ağavni Hanım kocasının onların arasında olduğuna emindi.

Ağavni Hagopyan:

"Birkaç gündür hapiste olan büyük bir grubu götürüyorlardı. Onları çöp arabalarında taşıyorlardı. Onları, ay ışığında pencereden gördüm. Gücü kuvveti yerinde olanları yürütüyorlardı, yaşlıları çöp arabasına koymuşlardı."

Anlatıcı:

O gece sürülen Ermeniler, sonradan 800'ler olarak adlandırıldılar; ölüm yürüyüşüne zorlanan birçok gruptan ilkiydi onlar. Ertesi sabah Mrs. Atkinson, Ağavni Hanım'ın bir gece önce gördüğünden bağımsız olarak günlüğüne olan biteni yazdı.

Tacy Atkinson:

23 Haziran: "Sabahleyin, bütün tutukluların gece sessizce, bağlı olarak gönderildiği haberiyle sarsıldık. Aralarında çok sayıda, daha doğrusu neredeyse bütün önde gelen Ermeniler vardı... O sıralarda, Türk ve Kürt dostlarımız on gün içinde bir katliamın planlandığını kulağımıza fısıldayarak bizi uyardılar..."

Anlatıcı:

Amerikan Konsolosu Leslie Davis diğerlerinin bildirdiklerini teyit ediyordu. Herkes 800'lerin öldürüldüğünü varsayıyordu.

Caleb Davis:

"Babam Konsolos Davis, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği rapo-

runda şöyle yazıyordu: ‘23 Haziran 1915 gecesi, Ermenilerin önde gelenlerinden birkaç yüz kişi, yerel hapishaneden kağnılarla bilinmeyen bir yere gönderildi. Aralarında Ermeni Apostolik Kilisesi’nin piskoposları, Fırat Koleji’nin profesör ve öğretmenlerinin çoğu ve Harput’un tanınmış birçok tüccar ve zanaatkârı bulunuyordu.’”

Anlatıcı:

Üç gün sonra Ehmann tekrar hükümetiyle temasa geçti. Almanların bu zulmü durdurmak için harekete geçmiyor olmalarından kaygılıydı. Yine acil gönderdiği bir başka telgrafla şu uyarıda bulundu: “Hiçbir ayırım gözetmeksizin kent ve kırsaldaki tüm Hristiyan nüfusunun tehciri emredilmiştir.”

Konsolos Davis:

“26 Haziran Cumartesi öğleden sonra, Türk hükümetinin tüm Ermenilerin tehcirini emrettiği duyurusuyla şaşkına döndük... Misyonerlerden bazıları, yardıma ihtiyaç duyabileceklere destek olmak için onlarla birlikte gitmeye karar verdiler. Bununla ve diğer meselelerle ilgili konuşmak üzere valiye gittim. Bu isteği kesinlikle reddetti, ama Amerikalıların isterlerse, Ermeniler gönderildikleri yere vardık-tan sonra onlara katılabileceklerini belirtti.”

Anlatıcı:

27 Haziran: Ehmann bir telgraf daha gönderdi – telgraf bu kez Türk sansüründen çabuk geçmesi için Fransızca yazılmıştı. Şöyle di-yordu: “Vali tehcir emrinin bu vilayetin istisnasız tüm Ermeni uy-rukları için geçerli olduğunu söyledi. Zatiâlinizin gerekli müdahalede bulunmasını rica ediyorum, çünkü tehcir emri üç gün sonra uygula-maya konulacak.”

Hayasdan Terziyan:

“Davis birçok Ermeni’yi kurtardı. Türk yetkililere, valiye, kay-makama ve yüksek rütbeli Türklere ziyafetler verirdi. Onlar için çok zengin sofralar kurdururdu ve onlarla arası iyiydi. Böylece ba-zen onlarla Ermeniler adına konuşma fırsatı oluyordu – Ermenile-re dokunmamaları için. Ve bütün bu insanlar gidip, tavan arasında saklanırlardı – kimse konuşmamalı, kimse hareket etmemeliydi, ki konsoloslukta bu kadar çok Ermeni olduğunu bir kişi bile bilmesin.”

Anlatıcı:

Konsoloslukta saklananlar arasında Konsolos Davis'in çevirmeni ve koruması Garabed Bedrosyan'ın akrabaları da vardı.

Konsolos Davis:

"Bu insanlar konsoloslukta saklanırken, Türkler binanın önündeki meydanda her gece toplanıp namaz kılıyorlardı; nefret ettikleri Hristiyanları öldürme çabalarında Allah'tan güç niyaz ettiklerini duyuyorduk. Bu niyazlar gecelerce göklere yükseldi ve aynı Türkler kanlı faaliyetlerini gün be gün sürdürdüler."

Tacy Atkinson:

10 Temmuz: "Bu öğleden sonra bir tellal sokak sokak gezerek salı günü istisnasız tüm Ermenilerin gideceğini duyurdu."

Konsolos Davis:

"Az önce tellal 13 Temmuz Salı günü istisnasız tüm Ermenilerin gitmesi gerektiğini duyurdu."

Anlatıcı:

Ermenilerin hepsi gitmedi. Bazıları saklandı, birkaçı kaçtı. Garabed Der Minasyan onlardan biriydi. Garabed, 22 Haziran gecesini sürülen 800'lerden biriydi. Fresno, Kaliforniya yakınlarındaki çiftliğinde o gecenin dehşetini hatırlıyordu, uzun zamandır bastırmış olsa da, bu dehşeti aklından asla çıkaramamıştı.

Garabed Der Minasyan:

"Tellalın bağırdığını duyduğumuzda, bütün şehir jandarma tarafından sarılmıştı ve Türk yetkililer bize hazırlanmamızı, yiyecek ve giysi olarak toplayabildiğimiz her şeyi toplamamızı söylediler. Taşıyabileceğimiz her şeyi. Ve evlerimizi terk edip gitmemiz gerekiyordu."

Alis Shipley:

"Onları almadan önce gelip, kapılarının üstüne *sevkiyat* yazıyorlardı. Bu, sürgün demektir, yani ertesi gün gelinip alınacaklardı ve herkesin hazır olması gerekiyordu. Herkese eşyalarını sattırdılar.

15 odalı evimizi toparladık, bütün odaları boşalttık, her şeyi aşağı indirdik, sonra mezatçı geldi ve her şeyi sattı. 11 odalı evin eşyalarının karşılığında 45 dolar aldık. Ve üç eşek satın aldık. Sonra Türkler eşeklerin ikisini bizden aldılar. Böylece bize bir tane kaldı.

Önce varlıklı aileler alındı. Biz onlarla gitmeye çalıştığımızda, babamın arkadaşı Vehiç Efendi bizim için büyük bir riske girerek gitmememiz için haber gönderdi.”

Anlatıcı:

Vehiç Efendi gibi kimi Türkler dostçaydı. Hilali Ahmer’in Harput müdürü gibi bazıları Ermenilerin hayatlarını kurtardılar.

Tacy Atkinson:

19 Temmuz: “Bugün buraya Hilali Ahmer’in müdürü geldi. Bu olanlara çok üzülen Türklere biri. Hastanesinde zavallı altı yüz sürgün var... Ona hastalara bakmak için yardımcı vermiyorlar... Elin-den geleni yaptığı kesin. Şu son birkaç haftada bir buçuk milyon Ermeni’nin öldürüldüğünü söylüyor.”

Anlatıcı:

Bu dönemde Harput vilayetinin Türk valisi, Ermeni tehcirinden sorumlu siyasi bir birim olan Teşkilat-ı Mahsusa’nın şefi Bahaeddin Şakir’den bir telgraf aldı. Telgraf memurunun görevini yerine getirip getirmediğini soruyordu: “Oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyor mu, sürgün edilip uzaklaştırıldığını bildirdiğiniz. Zararlı şahıslar imha ediliyor mu yoksa sevk edilip gönderiliyorlar mı?”

Harput’un Ermeni Platosu’nun ortasında bulunması, onu ölmesi planlanmış kişiler için elverişli bir toplanma merkezi yapıyordu. 1915 yazında, Osmanlı İmparatorluğu’nun her yöresinden Ermeniler sürgün ediliyor ve Türkler tarafından öldürülüyordu. Mecburi istikamet olan Suriye çöllerine yürüyüşleri sırasında, birçok sürgün Harput’tan geçti. Orduyla yakın işbirliği içindeki Türk siviller, Harput’un dışındaki yolun kenarında Ermenileri soymak ve öldürmek için bekliyorlardı.

Tacy Atkinson:

“Türk erkekler ve yetkililer çocuklara, özellikle küçük kızlara bakhıyor ve en güzellerini seçiyorlardı; onların köle hayatı yaşamak üzere teker teker Türk haremlerine götürüldüklerini gördük.”

Konsolos Davis:

“Anneler çocuklarını teklif ediyor, karşılarındakilere onları almaları için yalvarıyorlardı. Türkler köle yapmak veya daha kötü

amaçlarla çocukları ve kızları alıyorlardı. Hatta içlerinden en iyilerini seçmek için, çocukları muayene etsin diye yanlarında doktor da getirmişlerdi.”

Anlatıcı:

Konsolos Davis, öldürülmek üzere olan bazı Ermeni annelerin canlarına karşılık Türklere çocuklarını vermelerinden dehşete düşmüştü. Bu nedenle Ermenilere karşı biraz mesafeli davranmaya başlamıştı. Oysa çocukların hayatı iki seçenek arasındaydı... ölüm yürüyüşü ya da kölelik.

Harriet Atkinson:

“Dadımız Koharig Demirciyan’dan bir şekilde kurtuldum ve annemin başka birisiyle birlikte hastanenin ön basamaklarından koşarak indiğini gördüm. Sonra döndüler ve tesisin arka kapısına yöneldiler. Ben de peşlerinden gittim, onları izlediğimi bilmiyorlardı. Ve orada insanların silah, süngü zoruyla hastane tesislerinin yanından götürüldüklerini... gördüm... At üstünde bir asker vardı, annem yanına gitti, onu ayak bileğinden yakaladı ve bir şeyler söyledi. Ne söylediğini bilmiyorum... sonra başka bir asker geldi, onu kolundan tuttu ve “Seni de götürürüz,” dedi. Annemi de götürmediklerine çok sevindim. Ama ötekiler götürüldü ve öldürüldüler.”

Anlatıcı:

Tehcirin esas amacı Ermenileri yorgunluk, açlık ve... katliamla, imha etmekte.

Monsenyör Kalaycıyan:

“Annem elimden tutuyordu. Sürgüne gönderiliyorduk. Yürüdük, yürüdük. Bir saat sonra öldürülen insanların güneşin altında çürüyen cesetlerini gördük. Çok korkmuştum. O korkunç kokuyu duymamak için burnumu tuttum, görmemek için de gözlerimi kapadım. Biz, elli kişi, annem benim elimden tutuyordu, Harput dağlarından Suriye’nin el değmemiş bölgelerine yürüdük.”

Anlatıcı:

1915 yazı boyunca Harput’tan birbiri ardına ayrılan kabileler zorla çöle doğru ölüm yürüyüşüne çıktılar. Resmi açıklamaya göre Ermeniler güvenli bir bölgeye taşınıyorlardı. İlk ayrılan grup olan

800'lere ne olduğunun haberi yavaş yavaş gelmeye başladı. Bu sarp dağların kıvrımları arasında bir ulus yok oluyordu. Maria Jacobsen ayrıntıları günlüğüne kaydetti.

Maria Jacobsen:

6 Temmuz: "Bugün Harput'ta korkunç şeyler oluyor. Askerler kenti kuşattı, 13 yaşın üstündeki tüm erkekleri ve erkek çocuklarını tutuklamaya çalıştılar. İnsanlar uyanmadan, sabahın erken saatinde yaklaşık 800 tutuklu sevk edildi. Hepsi birbirlerine bağlıydı. Öteki tarafa vardıklarında, yoldan uzaklaştırılmış, dağı aşarak bir vadiye götürülmüşler. Burada kendilerine oturup dinlenmeleri emredilmiş. Yoldan uzaklaştırıldıklarında, öldürüleceklerini biliyorlardı."

Garabed Der Minasyan:

"Bizi yol yerine tarlalardan yürümeye, sık ormanların ve dağların olduğu vahşi yerlere tırmanmaya zorladılar. Bizi dört gün yürüttüler. Ondan sonra işte, üç tarafında büyük tepeler, bir tarafında yalnızca birkaç ağaç olan ve biraz yağmur suyunun aktığı bir vadiye geldik. O zaman oturmamızı istediler, herkes oturdu, bir şeyler yemeye ve hendeekten biraz su içmeye çalıştı."

Maria Jacobsen:

6 Temmuz: "Akşama doğru askerlere ateş emri verilmiş ve çevrelerinde mermiler uçuşmaya başlamış."

Garabed Der Minasyan:

"Tam biraz bir şeyler yemeye başlayacaktık ki, birdenbire bir silah sesi duyduk. Sonra her yerden arka arkaya silah sesleri duyulmaya başladı, bu taraftan, o taraftan, bütün bunların arasında, koşuşan, bağırان, kılıç, değnek, ellerinde ne varsa sallayan bir guruh. İnsanların üzerinde para, mücevher, ne varsa aramaya, insanları itip kakmaya başladılar."

Maria Jacobsen:

6 Temmuz: "Ama herkesi öldürmeden mermileri bitmiş. O zaman onları kuşaklarında taşıdıkları küçük baltalarla ve süngülerle parçalamaya başlamışlar."

Sam Kadoryan:

"Jandarmalar geldiler, beş ila on yaş arasındaki bütün oğlanları

topladılar ve onları yığın halinde yere yatırdılar. Ben yere ilk yatırılanlardan biriydim, yığının altında kalmıştım. Bütün oğlanları bu şekilde üst üste yığdıktan sonra, kılıçlar ve süngülerle bizi öldürmeye giriştiler. Süngülerden biri yalnızca sağ yanağıma çarptı; oluk gibi kan akıyordu, yalnızca yanağımın kanı değil, bütün o ölü çocukların kanıydı akan, üstüm başım o sıcak kanla doldu; bağıramazdım, bağıramazdım çünkü yarım kalan işlerini tamamlayıp beni öldüreceklerinden korkuyordum.”

Garabed Der Minasyan:

“Sonra başıma vurdular. Yere düştüm, ondan sonra neler olduğunu hatırlamıyorum. Geceyarısından sonra uyandım, aslında saatin kaç olduğunu tam olarak bilmiyordum. Ama ayın doğduğunu gördüm. Orada binlerce ölü insan vardı. Ay ışığı bedenlerine vuruyordu – bazılarının elbisesi yoktu.

Sonra kardeşim Mesrob’un bağırıldığını duydum – annem hâlâ yaşıyordu. Kardeşim, ‘Annem su istiyor,’ dedi. Etrafa bakındım, birkaç kırık kap buldum, koşup biraz su getirdim ve ağzına koydum.”

Maria Jacobsen:

6 Temmuz: “Bu adam birden bağlandığı ipin açıldığını farkettiler, yerinden sıçradı ve koştu, yanında yaklaşık otuz kişi daha vardı. Ama onların çoğu yakalandı ve vuruldu. Dostumuz koştu, koştu ve nereye koştuğunu bilmiyordu.”

Alis Shipley:

“Bu adamların ve oğlanların süngülendiğini ve hendeklere atıldığını, öldürülemeyen 14-15 yaşındakilerin, hendekten çıkıp kente gelmeleri sonucu öğrendik; çocuklar karınlarından sarkan bağırsaklarını tutuyorlardı, çünkü süngüler karınlarında delik açmıştı ve bağırsaklar dışarı sarkıyordu.”

Tacy Atkinson:

“Az önce 800’lerle ilgili çok güvenilir bir yerden haber aldık, ama bunu şimdi yazmaya cesaret edemiyorum.”

Anlatıcı:

Türklerden korkan Mrs. Atkinson günlüğünde katliamla ilgili bölümü dikkatle karaladı. 22 Haziran gecesi kaybolanlar arasında

kolej öğrencileri... profesörler... sanatçılar... müzisyenler... yazarlar vardı. Harput Ermenilerinin ileri gelenlerden çoğu ebediyen susturulmuştu. Katledilenler arasında beş Fabrikatoryan kardeş de vardı. Dokuma fabrikaları tahrip edildi ve Türk ordusu üniformasız kaldı.

22 Haziran 1915 gecesi evlerinden zorla çıkarılan bu Ermeniler, gizli bir yere gönderilmişti. Halk aylarca onların nereye sürgün edildiğini, hatta hayatta olup olmadıklarını öğrenemedi. Kaybolmalarının üzerinde bir sır perdesi vardı.

Geride kalanlar düşündüler: Eğer Ermeniler güvenli bir bölgeye gönderiliyorlarsa, neden Türkler de buna dahil edilmemişti? Neden bu iş gizlice yapılıyordu. Bu sorulara İstanbul'daki Türk yetkililer hiçbir zaman açıklık getirmediler. I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın müttefiki olarak Türkler, Ermenilerin tehciri için genel bir emir olmadı konusunda Almanlara güvence vermişlerdi.

17 Temmuz'da, Johannes Ehmann, sinirli bir halde, İstanbul'daki Alman büyükelçisine bu görüşe itiraz eden bir yazı yazdı.

Hilmar Kaiser (Johannes Ehmann'ın sözcüklerini aktararak):

"Ehmann tam da aksinin olduğunu, iki hafta (önce), yani Temmuz'un beşinde Harput'ta genel bir tehcirin başladığını ve bunun sonuçları ve Türk hükümetinin işi olup bittiye getirmesi sebebiyle, artık yapılacak fazla bir şeyin kalmadığını belirtti."

Maria Jacobsen:

24 Temmuz: "Bugün tellalin camiden duyurduğuna ve sokaklarda bas bas bağırdığına bakılırsa, Ermenileri saklayan Türkler asılacak ve evleri yakılacak."

J. Michael Hagopian:

"O dönemde biz dost bir Türk ailesine bitişik oturuyorduk. Babam komşumuza güveniyor, ama hükümetin amaçlarından kuşku duyuyordu. Ailemiz iki kez tehcirle tehdit edildi, emir iki kez iptal edildi. Babam gitmemizin ancak an meselesi olduğunu biliyordu. Kentin hemen dışındaki tepelere baktı.

Sonunda vali babama ailemizi, "güvenli" bir yolculuk için, onun ifadesiyle iyi bir kafiyle sürgüne göndereceğini bildirdi. Babam "güvenli" yolculuklardan kimsenin dönmediğini biliyordu.

Hayat Türkler için her zamanki gibi sürüyordu ama Ermeniler için kentten çıkmak ölüm demekti. Ailem kararsızdı. Kafileyle gidersem öldürülecektim. Beni arkada bırakırlarsa, ölebilirdim.

Babamın Hazar Gölü yolunda bir meyve bahçesi vardı. Bahçe kırk dönüm büyüklüğündeydi ve yüksek duvarlarla çevrilmişti. Oradaki dutluğu hatırlıyorum. Sıra sıra uzun kavakların arkasına saklanmıştı. Dut ağaçları anneme düğün hediyesi olarak dikilmişti. Babam şimdi burasının benim için iyi bir saklanma yeri olacağını düşünüyordu.

Yağmurlu bir gece beni dutluğunun ortasına... kör bir kuyuya taşıdı. Hayatımı kurtarmak için beni kuyunun içine yerleştirdi. Türklerin beni bulamayacağını ve bir mucizeyle hayatta kalacağımı umuyordu. Tanrı'nın inayetine inancı tamdı. Zaman kalmamıştı. Annem ve babama kafileye katılma emri verilmişti. Yaprakların altına gizlenmişim. Dut ağaçları kuyuyu... ya da benim mezarım olabilecek yeri koruyordu. Bunu hiçbir zaman bilemeyeceğim, çünkü o son gece başka bir yüksek rütbeli Türk yetkili hastalandı. Türklerin bir doktora –babama– ihtiyaçları vardı. Annem dutluğa koştu. Beni kuyudan çıkardılar.”

Sarah Bedrosian:

“Babam Garabed Bedrosyan'ın 1922'de Türkiye'den ayrılırken yanında getirdiği resimlere ve belgelere bakıyorum. Türkiye'deyken Amerikan konsolosunun koruması, yani kavasıydı. Amerikan konsolosu ile bölgenin her yerini gezmiş ve bütün zulmü ve Türklerin Ermeni halkına dayattıkları her şeyi görmek ve gözlemlemek için çok fırsat bulmuştu. Amerikan hükümeti için 17 yıl çalıştı.”

Caleb Davis:

“Harput'taki Amerikan konsolosu olarak babam I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin derin iç kesimlerinde yabancı ya da tarafsız bir devletin tek temsilcisiydi; ve kitabında da yazdığı gibi Ermenilere özel bir sevgisi yoktu, ama olayları gördüğü gibi bildirdi ve kendisini de riske atarak onları konsoloslukta barındırdı, mali sorunlarından bazılarını halletti, onları Türklerin gaddarlıklarından korudu.”

Sarah Bedrosian:

“Babamın evrakına bakarken sayfalar dolusu isim listelerine rast-

ladım; yanlarına, başlarına ne geleceğini bilmeyen bu insanların Konsolos Davis'e saklaması için bıraktıkları paraların miktarı yazılmıştı.

Mallarına el konmuştu ve köylerinden sürüleceklerdi. Bu paraları konsolosa onlar adına saklaması ve eğer mümkünse daha sonra kendilerine iade etmesi için vermişlerdi; eğer bu mümkün olmazsa parayı Amerika'daki akrabalarına verecekti; bazıları akrabaların adreslerini de vermişti. Örneğin burada, Garabed Gülkasyan, Leslie A. Davis hesabına 55 dolar yatırmıştır diye yazıyor. Listede pek çok isim görebilirsiniz. Ön sayfada da ABD'deki akrabaların adresleri yer alıyor.”

Anlatıcı:

Eylül ortasında bir gün Konsolos Davis'in Türk koruması kavas Garabed'e Harput'un dışındaki ölüm alanının nerede olduğunu bildiğini söyledi. Konsolos ve Ermeni koruması gizlice, gecenin karanlığından yararlanarak, kayıp 800'leri bulmaya gittiler.

Bu arada Türk vali 18 Eylül'de, daha önce Teşkilat-ı Mahsusa'nın şefinden aldığı soruya görevin başarıyla yerine getirildiğini, 51.000 Ermeni'nin tehcir edildiğini söyleyerek yanıt verdi. Cinayetlerden hiç söz edilmiyordu.

Tacy Atkinson:

24 Eylül: “Konsolos atla Gölcük'e [Hazar Gölü] gitti. Buradan bir buçuk saat sonra, her birkaç metrede bir, çoğunluğu kadın ve çocuklara ait cesetler görmeye başladığını söylüyor... Gölde birçok ceset vardı, hatta birkaçı kamp yaptığımız yerde karaya vurmuştu.”

Hayasdan Terziyan:

“Konsolos Davis ile kavas Garabed Gölcük'e gittiler. Orada, hepsi çıplak binlerce ceset görmüşler. Türkler giysilerinin tümünü alıyor, sonra onları öldürüyorlarmış. Öyle korkunç bir sahneymiş ki, sarsılmışlar, eniştem geri geldiklerinden sonra şunu söyledi: ‘Tanrı nasıl böyle bir şeyin olmasına izin verebilir – küçük çocuklar, erkekler ve kadınlar... hepsi katledilmişlerdi.’ Ve bu onun inancını sarstı. İnancını geri kazanması için çok yıllar geçmesi gerekti.”

Konsolos Davis:

“Birkaç hafta sonra Amerikan hastanesinden Dr. Atkinson bu

yolculuğu benimle birlikte yapmak istediğini söyledi. Bu kez öteki tarafta neler olduğunu da görmek için, gölün tüm çevresini dolaşmayı kararlaştırdık... Ekimin ikinci yarısında bir sabah, saat üç civarında yola çıktık... Kürtlerin marifeti olan yıkıntılardan ayrıldıktan sonra, çok dik bir dağa tırmandık, sonra Gölcük'ün olduğu vadiye indik."

Anlatıcı:

Gölcük Harput'tan yayan bir günlük mesafedeydi. Gölün iki yakasında iki köy vardı – birinde Kürtler, ötekinde Ermeniler yaşıyordu.

1915'te 13 yaşında olan Kaço Haçaduryan Ermeni köyünde yaşıyordu. Babası tekne üreticisiydi ve sık sık insanları çevre turlarına çıkarırdı. Kaço, ömrünün sonuna kadar çocukken babasına yardım ettiği sırada öğrendiği göl türkülerini söyleyecekti.

Türk birlikleri kırsal alanda göründüklerinde, Kaço'nun annesi tehcirin ve kesin bir ölümün yaklaştığını anlamıştı. Ölüm yürüşü mü, kölelik mi? Anne oğullarını kurtarmak için, çocuklarının Ermeni kimliklerinden vazgeçmek zorunda kalacaklarını bilerek, onları dost bir Kürt'e bırakmaya karar verdi.

Mrs. Haçaduryan (kocasının anı defterini okur):

"Amcam beni yanına çağırdı ve şunu dedi: 'Haçadur, oğlum, yabancı bir eve gidiyorsun. Hristiyan dinini unutma. Okuma yazmayı unutma. Al, sana kâğıt, kalem ve dolmakalem veriyorum. Başına gelenleri yaz.'"

Anlatıcı:

Kaço, amcasının dediğini yaptı, gölde gördüklerini yazdı. Kaço'nun 1980'de ölümünden sonra karısı onun... Gölcük kıyısında küçük bir çocuk olarak yaşamını anlatan anılarının orijinal kopyalarını buldu.

Kaço Haçaduryan:

"Annemle vedalaşırken çok gözyaşı döktük. Annem, 'Kaço, kardeşine iyi bak,' dedi. Sevdiklerimizi, akrabalarımızı, oyun arkadaşlarımızı arkamızda bırakıyorduk. Kürt köyüne yaklaştığımızda, birden sıla hasreti kavurdu içimizi. Kardeşimle birlikte sevdiklerimizi tekrar görmek umuduyla, köyümüze geri koştuk. Ne yazık ki orada kimse

yoktu. Türkler herkesi toparlamıştı. Onları uzakta, bir tepeye tırmırırken gördük. Jandarmalar onları yürümeye zorluyorlardı. Köyümüz bomboştu, sokaklarda yalnızca köpekler dolaşıyordu.”

Anlatıcı:

Konsolos Davis 1918’te ABD Dışişleri Bakanlığı’na Kaço’nun terk edilmiş köyüne yaptığı geziyi anlatan bir rapor gönderdi. Davis Raporu üstündeki gizlilik 1987’de, Kaço’nun aynı olayları yazdığı tarihten yıllar sonra kaldırıldı. Konsolos köye geldiğinde tek bir köy sakininin kalmadığını gördüğünü yazıyordu. Köy, birkaç aç kedi dışında, tümüyle terk edilmişti.

Sarah Bedrosian:

“Babam bir gün bana bu öyküyü anlattı ve onu hiç unutmadım. Konsolos Davis ile birlikte Gölcük kıyısında atla dolaşırken, suyun üstünde yüzen büyük bir kitap görmüşler. Babam hemen atından inmiş, göle girmiş ve bu büyük kitabı almış. Kitaptan sular damlıyormuş, ama kitap dağılmamış. Dışarı çıkardığında bunun bir Kitab-ı Mukaddes olduğunu anlamış. Bu ona gerçekten dokunmuş. Kitabı çıkarmış, yapraklarını, sayfalarını elinden geldikince kurutmuş.”

Konsolos Davis:

“Gölün çevresinde iki saat kadar atla dolaştık. Bulduğumuz mesafeden gölün kıyıları büyük oranda yüksek ve sarpıtır, ama sık sık derin vadilerle kesilir. Bu vadilerin bazılarında yalnızca birkaç, ama diğerlerinde binden fazla ceset vardı.

Yalnızca o vadide en az iki bin ceset olduğunu tahmin ettik. Birçoğu gölün tam kenarındaydı ve başları kumun üstündeydi... Vadi büyüktü ve her yerine ceset dağılmıştı... Cesetlerin hepsi çıplaktı... Gölün çevresini dolanırken, daha doğrusu 24 saatlik bir süre içinde, Gölcük [Hazar Gölü] çevresinde öldürülen en az 10.000 Ermeni’nin cesedini gördüğümüzü hesapladık. Türklerin Ermeni nüfusunu imha etme planı doğrultusundaki zalim amaçları için, Türkiye’nin Asya bölgesinin iç kesimindeki bu sakin gölden daha iyi yer az bulunurdu.”

Anlatıcı:

1915 yazı ve sonbaharı boyunca, hükümet soykırım politikasını

sürdürdü. Gölde daha da çok insan öldürüldü, Harput'ta neredeyse hiç Ermeni kalmayınca kadar. Bu vahşete asker ve sivil Türkler katıldılar. Birçok Kürt Ermenilerin kaçmasına yardım etti. Ama hükümet bu sefer, Kürtleri Ermenileri yağmalamaya ve katletmeye daha fazla kışkırttı.

Maria Jacobsen:

2 Ekim: "Bugün kente çok sayıda Kürt geldi, insanlar tekrar olacıklardan korkmaya başladılar. Kalan Ermenileri öldürmeleri için onları Türklerin çağırdığını Kürtlerin bizzat kendileri söylüyor. Bunlardan bazıları, bazı Ermenilerin saklandığı söylenen gölün üstündeki küçük adayı bombardımana tutmak üzere, vali tarafından toplanarak birlikte Gölcük'e gönderildiler."

Anlatıcı:

Güvende olmak için Gölcük'teki adaya yüzen Ermenilerden bazıları Kaço Haçaduryan'ın köyden arkadaşlarıydı. Kaço o günü iyi hatırlıyordu. Adaya kaçan genç adamların ve bir kadının isimlerini yazmıştı.

Kaço Haçaduryan:

"Şabaz Vartabedian, Harutyun Mardigyan, Sultan Der Margosyan."

Anlatıcı:

Kaço artık bir yetim, yeni Kürt efendisi Bekir'in yanında çalışan bir köleydi.

Kaço Haçaduryan:

"Bekir yüzünde alaycı bir gülümsemeyle yanıma geldi. 'Kaço, bak,' dedi, 'Türk askerleri isyancı kâfir Ermenileri nasıl yakıyorlar.' Adaya baktım, üstündeki küçük kilise yanıyordu."

Anlatıcı:

1915 sonbaharında Harput kasvetli bir yerdi. Herkes terörden nasibini almıştı. Misyonerler çaresizdiler, tanık oldukları insanlık dışı dehşet nedeniyle fiziksel olarak sarsılmışlardı.

Harriet Atkinson:

"Ve ölü bedenlerle dolu tüm vadileri buldular. Babam hastanede bu insanların çoğununun yaşamaları, ayakta kalmaları için çok çalış-

muştı. Şimdi onlar yok olmuşlardı. Bu babamı gerçekten derinden etkiledi. Tanrı'nın onları Türkiye'ye ne için getirdiğini anlayamıyorlardı. Bunu görmek onlar için çok zordu. Orada, Gölcük kıyısında 10.000'e yakın ceset görmüşlerdi. Bu babamı tamamen bitirdi."

Tacy Atkinson:

25 Kasım: "Bugün Şükran Günü. Bu sene bayramımızı burada kutluyoruz. İnsanların karanlığa kadar kalamayacağını bildiğim için, ayını 11.30'da yaptık, yemeği saat birde yedik. Masadaki 17 kişi arasında iki Danimarkalı, Ermeni küçük Bessie ve hasta olduğu için bir yere gidemeyen Amerikalı kadın ile onun küçük oğlu vardı. Kadının Ermeni kocası öldürülmüştü. Bu güç koşullara rağmen hepimiz, hayatta kaldığımız için gerçekten müteşekkirimiz... Yemekten sonra her zamanki tartılma faslı vardı; Herbert 80, ben 54, Henry 38, Alice 22, Harriet 18 kilo geldik. Yemek bittikten sonra herkes hava kararmadan evine döndü."

Anlatıcı:

Şükran Günü'nden kısa süre sonra Dr. Atkinson o çok korkulan hastalığa, tifüse yakalandı. Gücsüz ve kalbi kırık, Tanrı'nın böylesi bir zulme... böylesi bir gaddarlığa nasıl izin verdiğini düşündü. Ölüm döşegindeyken Dr. Atkinson ile doktoru Dr. Mikael Hagopyan, birlikte dua ettiler.

Tacy Atkinson:

"Beni görünce gülümsedi, elimi tuttu, beni kendine çekti, yanağını okşadı, parmaklarını kısa saçlarımdan içinden geçirdi, sonra öteki elinin işaret parmağıyla yukarıyı gösterdi... Bana gitmekte olduğunu söylemeye çalıştığını biliyordum... Biraz sonra, 'Pazar günü öleceğim,' dedi. Ona bunu nasıl bildiğini sordum, gücünü ölçtüğünü ve o kadar gücü olduğunu, daha fazlasının olmadığını düşündüğünü söyledi... İşinin tamamlandığını söyledi... Tanrı'nın onu buraya sadece bu yaz yaptığı çalışmalar için gönderdiği hissiyatı içindeydi. Noel günü saat 2.25'te son nefesini verdi."

Anlatıcı:

ABD 1917'de Türkiye ile diplomatik ilişkileri kopardı. Mrs. Atkinson, üç çocuğuyla birlikte Amerika'ya döndü. Türklerin üzerin-

de bulabileceği korkusuyla, günlüğünü de diğer eşyalarıyla birlikte Harput'ta bıraktı. Tacy Atkinson'ın günlüğü nihayet Türkiye'den ayrılmasından sekiz yıl sonra ABD'ye, içinde saklı olduğu oturma odasındaki kanepeyle birlikte ulaştı. Artık Türk sansüründen korkmadığı için, 1924'te kocasının Gölcük'te tanık olduğu şeylerle ilgili son bir bölüm yazdı.

Tacy Atkinson:

1924: "Bu gezinin öyküsünü yazmaya cesaret edemedim. Yaklaşık 10.000 ceset gördüler."

Anlatıcı:

Tacy Atkinson 1967'de öldü ve karalanmış günlüğünün sırrını mezara götürdü. Dijital teknolojinin yardımıyla, 1915'te yalnızca onun gözlerinin gördüğü sözcükleri çözmeyi sonunda başardık. Ermenileri kurtarma çağrılarına hükümetinden hiç yanıt bulmayan Alman misyoner Johannes Ehmann ile ilgili bir şeyler yazmıştı.

Tacy Atkinson:

"Hem Türkler, hem Ermeniler arasında bunun Almanların işi olduğunun iyi bilindiği anlaşıyor. Mr. Ehmann'ın kendisi de bunun kendi hükümetinin işi olduğuna ikna olmaya başladı. Böyle düzgün, iyi planlanmış ve iyi uygulanmış bir işin Türk'ün yöntemi olmadığını hepimiz biliyoruz."

Anlatıcı:

ABD 1917'de I. Dünya Savaşı'na, Türkiye'nin müttefiği Almanya'ya karşı girdi. Harput'taki Amerikan konsolosluğu kapatıldı ve Konsolos Davis Finlandiya'da görevlendirildi.

Hayasdan Terziyan:

"Babam, annem ve ben Amerikan konsolosluğunda yaşıyorduk. Orası bizim evimizdi. Konsolos giderken koruması kavas Garabed'e tüm filmleri, tüm negatifleri toplamasını, bunları toprak bir kaba koyarak gömmesini söyledi; Amerikan konsolosluğundaki ahırın arkasına büyük bir çukur kazdılar, kabı buraya koydular ve üstünü örttüler. Ben de tam orada duruyordum. O yeri ve her şeyi hatırlıyorum."

Anlatıcı:

1922'de kavas Garabed'in ailesiyle birlikte Türkiye'den ayrılma-

sına izin verildi. Garabed, Konsolos Davis'in Gölcük [Hazar Gölü] fotoğraflarını, onunla birlikte giden yetimlerin yırtık pırtık giysilerine sakladı. Türkiye'den ayrılır ayrılmaz Fransa'nın Marsilya kentindeki bir adres aracılığıyla Leslie Davis ile yazıştı ve fotoğrafları Finlandiya'daki konsolosa teslim etti.

Kavas Garabed 50 yıl boyunca gölde gördükleri hakkında konuşmadı. Şubat 1977'de, 94 yaşında, ölümünden önce, tanık olduklarını sonunda ailesine anlattı.

Kavas Garabed Bedrosyan:

"Sabahleyin, 700-800 kişiyi itip kakarak götürdükleri yere gittik, hepsini öldürmüşlerdi. Onları en fazla 10 kilometre öteye götürmüşlerdi. Dağlarda hepsini katletmişlerdi. Bu cesetlerin çoğunu gördük. Hepsi çıplak, 15.000'den fazla ceset gördük. Onları öldürmüş, elbiselerini çıkarmış, sonra bir kenara atmışlardı. Kadınlar, çocuklar, yaşlı insanlar, gençler... Her tarafa dağılmışlardı. Durum çok korkunçtu, yürek paralayıcıydı."

Anlatıcı:

Konsolos Davis'in fotoğrafları beş yıl toprak bir kapta gömülü kaldı. Eskiyen negatifler 70 yılı aşkın bir süre ihmal edildi. Davis ailesi tarafından unutulmuş, dünyaca bilinmemişlerdi. Birçoğu havadan ve nemden hasar görmüştü. Sağlam kalan az sayıda fotoğraf Gölcük [Hazar Gölü] sahillerinde ve Harput vilayetinin diğer yerlerindeki tarifi imkânsız kıyıma tanıklık etmektedir. Neredeyse bir yüzyıl sonra, Konsolos Leslie Davis'in sözcükleri Harput'un kanla lekelenmiş toprağından yükselmektedir.

Konsolos Davis:

"O güzel Hazar Gölü çevresinde 1915 yazında meydana gelen şeyler neredeyse akıl almazdır. Çoğu masum ve çaresiz kadın ve çocuk, kim bilir kaç bin Ermeni gölün sahillerinde katledildi ve cesetler barbarca parçalandı... Vilayette 1915 öncesi tam 150.000 Ermeni vardı; aynı yılın sonunda yalnızca 8.000 ya da 10.000 kalmıştı... Burayı 'Mezbaha Vilayeti' diye adlandırmak yanlış olmayacaktır."

Anlatıcı:

Artık oradaki Ermenilerden ses seda yok, ama Dicle Irmağı'nın

kaynağında yankıları hâlâ duyuluyor. Cesetler çoktan yakındaki Fırat'tan aşağı yüzüp gitti. Su berrak, göl huzurlu şimdi, adeta ebediyete kadar böyle kalacakmış gibi.

J. Michael Hagopian:

“Bu göl, bu kent, bu toprak epi topu bir insan ömrü kadar önce Ermeni tarihinin en trajik, en ciddi olayına tanık oldu. Dut ağaçlarının altında bir medeniyet ölü yatıyordu. Bir dut yaprağının ömrü süresinde, bir toplum kayboldu. Benim ailem kaçtı ve bir özgürlük ülkesi aradı. 1923'te Amerika'ya geldik, ama arkamızda kayıp bir dünya bıraktık.

Annemin şu deyişini hâlâ hatırlıyorum: ‘*Gareli e joğovurt mı pna-çinçel, paytz yerpek gareli çe zayn lretsnel*’ (Bir halkı imha etmek mümkündür, ama susturmak asla mümkün değildir).”

NOT:

Harput'ta olanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda 4.000'den fazla kent ve köyde tekrarlandı. Ermeni nüfusun, 1.500.000 erkek, kadın ve çocuğun çoğunluğu imha edildi ve Ermeni halkı kadim yurdundan sökülüp atıldı. Türk hükümeti soykırımın gerçekleştiğini hâlâ inkâr etmektedir.

Kalan Ermenilerin Türkiye'nin İç Vilayetlerinden Göçü, 1922-1930

Vahram L. Shemmassian

Türkiye'nin iç kesimindeki vilayetlerin Hristiyan nüfustan arındırılması, 1918'de I. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle ya da 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkmasıyla sona ermedi; 1930'ların ortalarına kadar sürdü ve bu durumdan özellikle güneydoğu kesimleri etkilendi. Soykırımın bu sürekliliği Ermeni meselesinin, bugüne dek Ermeni-Türk ilişkilerini belirleyen, en az incelenmiş yönlerinden biridir.¹ Aşağıdaki incelemede, 1922-1924 ve 1928-1930 arası olmak üzere iki aşamada gerçekleşen bu sürgünün altında yatan nedenler, süreçler ve sonuçları ele alınmaktadır.

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ni izleyen aylarda, savaş sırasında gerçekleştirilen soykırımdan hayatta kalan Ermenilerden birçoğu, parçalanmış hayatlarını yeniden kurma heyecanı ile evine döndü. Geri dönenlerin çoğu, görece güvenli sayılan Kilikya ve batı Anadolu yerlileriydi. Öte yandan doğu vilayetlerinin Ermeni nüfusunun hemen hemen tümü ya öldürüldüğü ya da sınırın ötesine, Kafkasya'ya kaçtığı için, bu siyasi açıdan istikrarsız, tehlikeli

1 Bu konunun değişik yönleri ve olayları hakkında yazılan az sayıdaki bilimsel makale için bkz. Zaven Mısırlıyan, "Turkyo nerkin kavarneru hayots bardatir ardakağı (1929-1930 tt.)" [Ermenilerin Türkiye'nin İç Eyaletlerinden Zorunlu Göçü (1929-1930)], *Haygazyan Hayakidagan Hantes* 3 (1972): 101-18; Levon Marshlian, "Finishing the Genocide: Cleansing Turkey of Armenian Survivors, 1920-1923," haz. Richard G. Hovannisian, *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide* içinde (Detroit: Wayne State University Press, 1999), s. 113-45; Vahé Tachjian, "Le sort des minorités de Cilicie et de ses environs sous le régime kémaliste dans les années 1920," *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, c. 3, özel sayı: *La Cilicie (1909-1921): Des massacres d'Adana au mandat français*, hazırlayan Raymond H. Kévorkian (1999): 351-80.

bölgelere dönen mülteci sayısı çok azdı.² Ancak Arapkir, Malatya ve Harput ile Urfa, Diyarbakır ve Mardin arasında uzanan bir alana belirsiz sayıda Ermeni döndü. Gelenler, hükümetin ulaşamadığı uzak, kuytu yerlerde yaşadıkları ya da Kürt feodal beylerin yanında, serf benzeri koşullarda tarım işçisi olarak çalıştıkları ve fiilen ücretsiz olan bu emeği kaybetmemek amacıyla efendileri tarafından belli düzeyde korundukları için hayatta kalan soydaşlarıyla yeniden buluştular.³ Esas olarak Kürtçe konuşan, hayatta kalmış bu Ermeniler de savaş sonrası dönemde baskılardan muaf kalmayacaklardı.

1922-1924 AŞAMASI

Daha önce belirtilen bölgelerden savaş sonrası ilk büyük Ermeni mülteci dalgası Halep'e 1922 sonbaharında ulaştı. Bu dalga 1923'in ilk yarısında zayıfladı, yazın yeniden hızlandı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki birkaç ay yoğunlaştı ve 1924 ilkbaharının ardından epey azaldı. Bu göç gönüllü olmaktan çok, zorunluydu. Bu hareketi nitelemek üzere en sık kullanılan iki sözcük "tehcir" ve

- 2 Hayatta kalan Ermenilerin Anadolu'ya geri dönüşü ve rehabilitasyon çabaları için bkz. Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, c. 2: From Versailles to London, 1919-1920* (Berkeley, Los Angeles, Londra: University of California Press, 1982), s. 40-61; Vahram L. Shemmassian, "Repatriation of Armenian Refugees to Cilicia, 1918-1919," UCLA Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri dizisinde "Ermeni Kilikya" konferansına sunulan makale, 20-21 Ekim, 2000; Lawrence Cretan, "The Armenian Remnants in Turkey: 1918-1922," seminer bildirisi, Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles, 1976.
- 3 Fransa, Archives du Ministère des Affaires Étrangères (MAE) [Dışişleri Bakanlığı Arşivi], E-Levant 1918-1929: Arménie (bundan böyle MAE, Arménie), cilt 24, Dr. Basmacıyan ve Mişel Tergenyanyan'ın Ermeni Mültecilerine Yardım Derneği'ne (Société d'Assistance aux Réfugiés Arméniens) "kısa süre önce gelen ve Kamışlı, Haseke, Amuda/Hamidiye [Kadirli] ve Karaman bölgelerine sığınan Ermeni mülteciler" hakkındaki, 28 Aralık 1929 tarihli raporları; Beyrut'tan elle yazılmış bir rapor, no. 141, 28 Şubat, 1930, AR tarafından 1 Nisan 1930'da paraf atılmış, 12 Nisan 1930 damgalı; Dışişleri Bakanlığı, Afrika ve Levant Dairesi Başkanlığı ile Berlin, Moskova, Atina ve Tahran'daki Fransız büyükelçiliklerine gönderildiği anlaşılmaktadır; Dışişleri Bakanlığı'ndan Kahire, Londra, Washington ve Roma büyükelçiliklerine, 29 Mart 1930.

“sınır dışı edilmek”ti. ABD’nin Halep Konsolosu Parker W. Buhrman, bu hareketin nedenini Dışişleri Bakanlığı’na 11 Mart 1924 tarihinde gönderdiği raporunda şöyle açıklıyordu. “Şimdiki tehcirlerin, eski Hıristiyan nüfusu tasfiye etme politikasının sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Görüldüğü kadarıyla eski tehcirlerden tek farkı, milliyetçi hareket tarafından bu insanların asimile edilemez ulusal gruplar olduğu gibi bir gerekçe uydurularak sürülmeleridir.”⁴ Buhrman 7 Nisan’da, yalnızca sözcüklerin yerini değiştirerek, aynı değerlendirmeyi tekrarlıyordu: “Şimdiki sürgünler siyasi açıdan sakinleşmiş Ermeniler ile Süryanileri kapsıyor. Her iki grup da ulusun asimile edilemez azınlıklarıdır ve bu nedenle milliyetçiler tarafından istenmeyen kişiler olarak kabul edilmektedir.”⁵

Bir vaka dışında, Ankara’dan açık bir resmi emir çıkmadığı kesindir.⁶ Ama Britanya’nın Halep Konsolosu W. Hough’un belirttiği gibi, “Türkler, yönetimde şeytani uygulamalara başvurma geleneğini izleyerek, amaçlarını açıkça yayınlanmış buyruklarla değil, gizli terörizm uygulayarak ve Hıristiyanları mağdur ederek gerçekleştiriyorlar”dı.⁷ Hough’dan önceki konsolos J. F. R. Vaughan-Russell benzer bir yorumda bulunmuştu: “Türklerin şimdiki eylemleri, tipik bir biçimde, üzerinde önceden çalışılmış bir gaddarlıkla yürütülmektedir. Benimsedikleri yöntemler, tekrar gerektirmeyecek kadar iyi bilinmektedir.”⁸ Yalnızca bir kere, merkezi hükümetin bir mensubu açıkça, Anadolu’nun belli coğrafi bölgelerinden Türk olmayan unsurların, özellikle Ermenilerin tasfiyesine ilişkin bir planın varlığını ima etti. Mart 1924’te *Yeni Adana*’da yayımlanan bir röportajda, İçişleri Bakanı Ferid Bey, Karadeniz’den Akdeniz’e, Samsun-Silifke

4 United States National Archives [ABD Ulusal Arşivi], Record Group 59 (RG 59), 867.4016/973, Parker W. Buhrman’dan Dışişleri Bakanı’na, 11 Mart 1924.

5 age, 867.4016/979, 7 Nisan 1924.

6 age, 867.4016/794, Jesse B. Jackson’dan Dışişleri Bakanı’na, 28 Kasım 1922; 867.4016/970, Buhrman’dan Dışişleri Bakanı’na, 23 Şubat 1924.

7 Great Britain, Foreign Office Archives [Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi], FO 371/10195, E5097/222/44, W. Hough’dan Ramsay MacDonald’a, 2 Haziran 1924.

8 age, E2461/222/44, J.F.R. Vaughan-Russell’dan MacDonald’a, 14 Mart 1924.

hattının doğusuna düşen bir “Yasak Bölge”ye üstü kapalı değiniyordu. Böylesi kısıtlayıcı bir sınır çizgisi, sözde “kendi inisiyatifleriyle” giden Ermenilerin dönebilecekleri bir “Ermeni yuvası” ya da “Ermeni ocağı” fikrini yok edecekti.⁹ ABD Dışişleri Bakanlığı’ndan iki kişi bu beyanata şöyle tepki verdiler: “Yaratıcı (Türk) basınında bu önlem hangi yorumla aktarılırsa aktarılısın, asıl niyetin Küçük Asya’yı daha da “Türkleştirmek” ve Türk olmayan yerli unsurları daha da azaltıp, zayıflatmak olduğu açıkça anlaşılmaktadır.”¹⁰ Londra’daki Milletler Cemiyeti Birliği’nin Yürütme Komitesi Başkanı Profesör Gilbert Murray de aynı şekilde, “iki büyük zorluğa” değinerek, ciddi kaygılarını ifade etmiş ve şu açıklamayı yapmıştı: “Birincisi bu bana, Müslüman olmayan azınlıkların ‘tam hareket özgürlüğü’nü garanti eden Lozan Antlaşması’nın 38. Maddesi’nin ihlali gibi görünüyor. İkincisi bu tip nüfus nakilleri şimdiye kadar Türkiye’de katliamların başlamasının normal yöntemi olmuştur... Bu meselenin yanlış yönde seyretmesi Cemiyet için büyük bir yüz karası olacaktır.”¹¹

Ne İtilaf devletleri, ne de Milletler Cemiyeti fiili bir müdahalede bulundu. ABD Dışişleri Bakanlığı bir protesto olasılığını değerlendirdi, ama bunu uygulanamaz buldu.¹² Bunlar olurken, İçişleri Bakanı Ferid Bey, böyle bir planın varlığını redderek daha önceki ifadesinden çark etse de, bakanlığının “ırksal dağılıma ilişkin bir yasa taslağını incelediğini” söyleyen meslektaş Bayındırlık Bakanı’yla çelişkiye düştü.¹³ Bu olaya bir son not olarak ABD Dışişleri Bakanlığı’ndan G. W. Rendel şu yorumu yaptı:

9 age, E3082/222/44, *Journal d'Orient*, 29 Mart 1924, Ferid Bey’in *Yeni Adana*’daki röportajının çevirisi; R. C. Lindsay’dan MacDonald’a, 2 Nisan 1924 ve E3474/222/44, 16 Nisan 1924. Ayrıca bkz. Londra *Times*, 5 Nisan 1924.

10 FO 371/10195, E3082/222/44, G. W. Rendel ve D. A. Osborne tutanakları, 7 Nisan 1924.

11 age, E3190/222/44, Gilbert Murray’dan Lord Parmoor’a, 5 Nisan 1924 ve Parmoor’un Murray’e yanıtı, 14 Nisan 1924.

12 age, E2710/22/44, Rendel, Anadolu’daki Hıristiyan Azınlıklara İlişkin Müzekkere, 24 Mart 1924 ve Osborne tutanakları, 24 Mart 1924; E3190/222/44, D. A. Osborne’dan Murray’ye, 14 Nisan 1924; E3824/222/44, Rendel tutanakları, 2 Mayıs 1924 (T.A. Spring-Rice tarafından da imzalı, 3 Mayıs 1924).

13 age, E3474/222/44, R. C. Lindsay’dan MacDonald’a, 16 Nisan 1924.

Türklerin, yasak bölgeler önerisinin Avrupa'nın bazı kesimlerinde, özellikle de Cemiyet ile ilişkili kişiler arasında yarattığı kızgınlık karşısında cesaretlerinin kırılmış olması muhtemeldir... Bu doğru olsun veya olmasın, sorunun tartışılmasının azınlık karşıtı duyguları güçlendirmekten başka bir sonuç doğurmamış olduğu görünmektedir.¹⁴

Genelde Ankara, Ermenilere karşı faaliyetlerini gizli biçimde yürütme yolunu seçtiğinde, yerel idareciler niyetlerini saklamıyordu. Vali, belediye başkanı ve polis şeflerinden daha düşük rütbeli memurlara ve jandarmalara kadar bütün kademelerden memurlar, o yörenin önde gelen kişilerinin ve Müslüman nüfusun müsamahası ve aktif işbirliğiyle, dolaylı ya da doğrudan, Müslüman olmayan vatandaşları ülkeden ayrılmaya zorladılar.¹⁵ Örneğin Malatya'da Türk yetkililer "Ermeniler için hayatı çekilmez kılıyorlar"dı. "Hükümet Ermeni evlerine, Türk topraklarını terk edinceye kadar onlara bu tür hakaretlerin sürdürüleceğini yazan bildiriler astı; eğer gönüllü olarak gitmezlerse, kışın zorla tehcir edileceklerdi."¹⁶ Diyarbakır'da zorbarların başını Vali Mithat Bey, kolordu komutanı Cafer Tayyar Paşa, polis şefi Hidayet Efendi, baş göçmen memuru Hurşid Efendi, beş Diyarbakır milletvekili ve on iki kişilik gizli bir komite çekiyordu. Urfa'da işlenen suçların zanlıları arasında Vali İzzet, belediye başkanını Hacı Mustafa Kamil ve Urfa milletvekili Şeyh Saffet Bey vardı.¹⁷

Genel olarak, sınırdışı etmelerin öncesinde öldürme tehditleri, Türk basınında kışkırtıcı ifadeler, ekonomik boykotlar ve mülke el

14 age, Rendel tutanakları, Nisan 22, 1924.

15 age, E2087/222/44, Vaughan-Russell'dan FO'ya, 20 Şubat 1924; Fransa, MAD, E-Levant, 1918-1929: Turquie (bundan böyle MAE, Turquie), cilt 258, folyo 68, Fransız Cumhuriyeti'nin Suriye ve Lübnan'daki Yüksek Komiserlik temsilcisinden Konsey Başkanı Dışişleri Bakanı'na (Asya-Okyanus-ya), 15 Mayıs 1924 (Kabine mührü üstündeki tarih); ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/812, Jackson'dan Dışişleri Bakanı'na, 11 Aralık 1922.

16 FO 371/9098, E11396/4/44, L. Hekimyan raporu, 8 Kasım 1923. Hekimyan, Halep'teki Yakın Doğu Yardım Örgütü'nün (NER) müdür yardımcısıydı.

17 FO 371/10195, E5097/222/44, Hough'dan MacDonald'a, 2 Haziran 1924; Fransa, MAE, Turquie, cilt 258, folyo 68, Yüksek Komiserlik temsilcisinden Konsey Başkanı'na, 15 Mayıs 1924; folyo 27, 20 Şubat 1924 Çarşamba günü Urfa'dan ayrılan göç kafilesinin Ermeni Ortodoks başı Sarkis Mesrobian'ın 27 Şubat 1924 tarihli beyanı.

koyma geliyordu.¹⁸ Özellikle gayrimenkuller birkaç yöntemle gasp ediliyordu. Bazı durumlarda toprak sahiplerine mallarını satma izni verilmiyor, bunlara sonra “sahiplerinin terk ettiği bahanesiyle” hükümet tarafından el konuluyordu.¹⁹ Bazı durumlardaysa hükümet Ermeni tüccarların mallarına haciz koyuyor, bazılarını tutukluyor ve dükkânlarını kapatıyordu.²⁰ Keza, “daha önce öldürülen ya da sürülen kişilerin mallarına, sözde bunların sahipleri ya da varisleri adına idaresi amacıyla, devlet tarafından el konulmuştu. Eğer belli bir süre içinde hak iddiasında bulunulmazsa, bunlar devlet mülkiyetine geçiyordu.”²¹ Hatta, Urfa yakınlarındaki Ermeni köyü Garımuç [Yeniköprü] bütünüyle sakinlerinin elinden alınmış ve Mustafa Kemal’in Arap destekçilerinden Uceymi Paşa’ya, savaş sırasında Türkiye yanında yer aldığı için Mezopotamya’da uğradığı toprak kayıplarına karşılık tazminat olarak hediye edilmişti.²² Diyarbakır’da sürgünler taşınır mallarını satabiliyorlardı, ama durumu fırsat bilen Müslüman alıcılar ya çok az para veriyor ya da hiç vermiyorlardı.²³ Daha kuzeyde, Harput köylerinde, “Ermenilerin ürünlerine ve mallarına el koyma gibi tacizlerle... Türkler Ermeniler için hayatı çekilmez kılıyor ve onların güvenlik için Harput kentine taşınmasına neden oluyorlar; oradan da birçoğu Halep’e gelmeyi planlıyor”du.²⁴ Hükümet aynı şekilde dini yapılara da el koyarak, bunları kışlaya çevirdi.²⁵ Yeni edinilen zenginlikler Türk toplumunun bütün katmanlarına yayılmadığı için, durum sınıfsal gerilimlere ve bir ölçüde anarşiye yol açtı. Bunun so-

18 FO 371/9098, E11396/4/44, Hekimyan raporu, 8 Kasım 1923; ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/794, Jackson’dan Dışişleri Bakanı’na, 28 Kasım 1922.

19 ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/973, Buhrman’dan Dışişleri Bakanı’na, 11 Mart 1924.

20 FO 371/10195, E1549/222/44, Hekimyan raporu, tarih yok (Aralık 1923 sonları-Ocak 1924 başları).

21 ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/973, Buhrman’dan Dışişleri Bakanı’na, 11 Mart 1924.

22 age.

23 Fransa, MAE, Turquie, cilt 258, folyo 68-69, Yüksek Komiserlik temsilcisinden Konsey Başkanı’na, 15 Mayıs, 1924.

24 FO 371/9098, E10409/4/44, Hekimyan raporu, 4 Ekim 1923.

25 FO 371/10195, E5097/222/44, Hough’dan MacDonald’a, 2 Haziran 1924.

nucunda en talihsiz olanlar, “zengin, tanınmış Türk tüccarları teröri-ze etmeye, onlara şantaj yapmaya” başlamışlardı.²⁶

Hristiyanlar taşınmazlar açısından büyük kayıplara uğramakla kalmadılar, likit varlıklarını da terk ettiler. Türkiye’den altın ihracatı yasak olduğundan, Suriye’ye girmeden önce mülteciler sınırda tek tek dikkatle aranıyorlardı. Bazı durumlarda altını çok düşük kurlarda banknotla değiştirmelerine izin veriliyordu. Örneğin, değeri 80 Fransız frankı olan bir altın lira, yalnızca 10 franka değiştiriliyordu. Ama genelde sürgünlerin tasarrufları, ellerinden tazminatsız alınıyordu.²⁷

Ermeniler Türkiye’den ayrılmadan önce, ülkeden gönüllü olarak ayrıldıklarını, herhangi bir zorlamaya maruz kalmadıklarını belirten, önceden hazırlanmış ifadeleri imzalamaya zorlanıyorlardı. Bu belge tek yönlü bir seyahat izni yerine geçiyordu: Belge sahiplerinin ülkeden ayrılmasına izin veriliyor, ama dönüşlerine verilmiyordu. Belgeler yapılacak yolculuğun nihai varış yerini bile gösteriyordu.²⁸ Örneğin Garmuç [Yeniköprü] köyü papazının vizesinde şunlar yazıyordu: “Kimliği ve seyahat yolu burada belirtilen Artin Mardirosyan gönüllü olarak Halep’e gitmektedir; 430 numaralı bu kimlik belgesi kendisine, dönüş izni olmadan çıkışı için 12 Şubat 1924 tarihinde, ücretsiz olarak Kaymakamlık tarafından verilmiştir. (imza) İzzet, Urfa Valisi.²⁹” Bu uygulamayla üç amacın gerçekleştirilmesi hedefleniyordu. Birincisi, Türk hükümeti herhangi bir yasa ihlalinde ak-

26 FO 371/9098, E10409/4/44, Hekimyan raporu, 4 Ekim 1923.

27 FO 371/10195, E222/222/44, NER’den mültecilerin durumuna ilişkin Vaughan-Russell’a rapor, 11 Aralık 1923; E5097/222/44, Hough’dan MacDonald’a, 2 Haziran 1924; ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/809, Jackson’dan Dışişleri Bakanı’na, 4 Aralık 1922; Fransa, MAE, Turquie, cilt 258, folyo 27, Sarkis Mesrobyan’ın beyanı, 27 Şubat 1924; ME, Ermenistan, cilt 18, folyo 57, General Weygand’dan Konsey Başkanı Dışişleri Bakanı’na, 21 Haziran 1924; Fransa, Ministère des Affaires Étrangères, *Rapport à la Société des Nations sur la situation de la Syrie et du Liban* (Paris: Imprimerie Nationale, 1924), s. 26.

28 FO 371/10195, E5097/222/44, Hough’dan MacDonald’a, 2 Haziran 1924; ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/794, Jackson’dan Dışişleri Bakanı’na, 28 Kasım 1922; 867.4016/981, Buhrman’dan Dışişleri Bakanı’na, 10 Mayıs 1924; Fransa, MAE, Turquie, cilt 258, folyo 27, Mesrobyan’ın beyanı, 27 Şubat 1924.

29 ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/973, Buhrman’dan Dışişleri Bakanı’na, 11 Mart 1924.

lanacak ve İtilaf devletlerinin tepkisini çekmemiş olacaktı. İkincisi, Ermeniler Anadolu'dan temelli uzaklaştırılacaktı. Üçüncüsü, Ermeni topraklarının ve diğer malların Türk devleti ve onun Müslüman vatandaşları tarafından gaspı meşrulaştırılacaktı.

Sürgün yolu eziyetliydi. Sürgünler 200 ila 1.000 kişilik gruplar da seyahat etmelerine rağmen, Türk ve Kürt eşkıyaların saldırılarına maruz kaldılar.³⁰ ABD Konsolosu Jesse B. Jackson Halep'ten durumu şöyle anlatıyordu:

Bir kısmı İzmir kadar uzak yerlerden gelen, aç ve yarı çıplak erkek, kadın ve çocuklardan oluşan mülteci gruplarındaki kişi sayısı bazen 1.000'e kadar çıkıyor, ama bu, olsa olsa yolculuğun başlangıcındaki sayının küçük bir parçasını oluşturuyordur. Diğer gruplar, yalnızca birkaç gün yolculuk yapan ve Kilis, Antep, Maraş, Malatya, Urfa, Diyarbakır gibi yakın kentlerden gelen kişilerden oluşuyor; çoğu kısa süre önce rahat yuvalarını terk etmiş, en değerli kişisel eşyalarını yanlarında getirmeye çalışmışlar. Hemen hemen tümü yolda ya Türk jandarmalar ya da haydutlar tarafından soyulmuşlar; Halep'ten otuz kilometre uzaklıkta ve Fransız mandasındaki bölgede bulunan Kaffir Altun ve Türk bölgesindeki Kilis ve Cerablus'ta bile, eşkıya çeteleri birçok cinayet işlemiş, yaralama, kadın ve kızlara yönelik tecavüz olaylarına karışmış.³¹

Malatya, Harput ve Palu Ermenileri, ilginç bir biçimde yalnızca 1923'ün ilk yarısında, Lozan Antlaşması görüşmelerinin son aşamalarında tacize ya da soyguna maruz kalmamıştır.³² Ama yolların görece güvenli olduğu ender durumlarda bile, sert hava koşulları se-

30 age, 867.4016/809/818, Jackson'dan Dışişleri Bakanı'na, 4 ve 11 Aralık 1922; FO 371/9098, E10409/4/44, Hekimyan, NER ofis içi yazışma, 4 Ekim 1923; FO 371/10195, E222/222/44, NER'den Vaughan-Russell'a mültecilerin durumu hakkında rapor, 11 Aralık 1923; Fransa, MAE, Turquie, cilt 258, folyo 70, Yüksek Komiserlik temsilcisinden Konsey Başkanı'na, 15 Mayıs 1924.

31 ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/973, Jackson'dan Dışişleri Bakanı'na, 4 Aralık 1922.

32 FO 371/9098, E7648/E9172/E9648/E11396/4/44, Hekimyan raporları, 26 Haziran, 28 Ağustos, 4 Ekim, 8 Kasım 1923. 4 Ekim tarihli raporda, "Lozan Antlaşması'ndan beri Türklerin tutumu daha da kötüleşmiştir," deniyordu.

faleti artırıyordu. Kışlar özellikle zordu. Aralık 1922'de, 2.000 mülteci giysilerine kadar soyulduktan sonra, "sulu kar ve yağmur altında donmaya terk edilmiş"ti.³³ 1923-24 kışında, çok sayıda kişi ağır kar yağışı altında yola düştü. Bir raporda şu ifade yer alıyordu: "Anadolu'da kış, Ermenilerin tümüyle tahliyesini engellemektedir ve koşulları dayanılmaz olmaya devam ettiğinden, yazın Halep'e yaklaşık 5.000 Ermeni'nin gelmesi beklenmektedir."³⁴

Sınır dışı edilenlerin sayısına gelince: Halep'e 26 Ekim ile 28 Kasım 1922 arasında toplam 3.205 mültecinin ulaştığı bildiriliyordu. Bunlardan 1.800'ü Harput, 700'ü Antep, 370'i Zeytun, 100'ü Diyarbakır, 80'i Urfa, 55'i Kiğı, 50'si Palu, 22'si Kilis, 20'si Arapkir ve 8'i Maraş kökenliydi.³⁵ Kasımın son beş günü ile 2 Aralık'ı içine alan haftada, 4.600 kadar Hristiyan Halep'e ulaştı; bunların 3.900'ü Ermeni, geri kalanı Rum'du.³⁶ Göçün yavaşladığı 1923'ün ilk yarısı için istatistik bulunmamaktadır. Aynı yılın yaz ve sonbahar aylarındaysa Türkiye'den 4.000 Ermeni Suriye'ye giriş yaptı.³⁷ Suriye kendi mandaları altında olduğundan, Fransızlar bekçili gümrük noktalarından ülkeye giren kişiler için aylık kayıtlar tutuyorlardı. Bu kayıtlar Temmuz 1923 ile Nisan 1924 arasındaki 10 ay içinde Türkiye-Suriye sınırından 9.817 mülteci geçtiğini göstermektedir; bunların 6.449'u Ermeni, 268'i Müslüman, geri kalanlarıysa Rum, Or-

33 ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/812, Jackson'dan Dışişleri Bakanı'na, 11 Aralık 1922.

34 FO 371/10195, E1549/222/44, Hekimyan raporu, tarihsiz (Aralık 1923 sonları-Ocak 1924 başları).

35 ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/794, Jackson'dan Dışişleri Bakanı'na, 28 Kasım 1922.

36 age, 867.4016/809, 4 Aralık 1922.

37 FO 371/9098, E7648/4/44, Hekimyan'dan Beyrut'taki NER Sorumlu Müdürü'ne, 26 Haziran 1923; E10409/4/44, Hekimyan, NER ofis içi yazışma, 4 Ekim 1923; E11396/4/44, Hekimyan raporu, 8 Kasım 1923; FO 371/10195, E222/222/44 NER raporu, 11 Aralık 1923. Aralık 1923 ile Mart 1924 arası gelenler için ayrıca bkz. FO 371/10195, E1549/222/44, Hekimyan raporu, tarihsiz (Aralık 1923 sonları-Ocak 1924 başları), ABD Arşivleri, RG 59, 867.4016/970/977, Buhrman'dan Dışişleri Bakanı'na, 23 Şubat ve 24 Mart 1924; Fransa, MAE, Turquie, cilt 258, folyo 27, Sarkis Mesrobyan'ın beyanı, 27 Şubat 1924.

todoks Süryani ve Keldani-Süryanilerdi. Ancak bu rakamlar, gelen mültecilerin gerçek toplamını tam olarak yansıtmamaktadır, çünkü oldukça fazla sayıda insan kontrolsüz sınır noktalarından içeri sızmıştı.³⁸ Özetle, 1922 sonbaharı ile 1924 ilkbaharı arasında 13.500'ü aşkın Ermeni doğrudan ya da dolaylı olarak Türkiye'den Suriye'ye gitmeye zorlanmıştı.

ZULMÜN YENİDEN BAŞLAMASI: 1928-1930

Göç dalgasının 1924 ortalarından sonra durulmasının geçici olduğu ortaya çıktı. Bu durulma dönemi, Türk rejiminin Kürt ayaklanmalarını bastırmak için sert tedbirler aldığı dönemle çakışır. Sistematik eziyet, 1928 sonları ve 1929 başlarında Harput, Arapkir, Palu, Sivas, Diyarbakır, Mardin ve Bitlis civarlarında yeniden başladı.³⁹

Daha önce olduğu gibi Ermenilerin yurtlarından uzaklaştırılması belli bir şablona göre ilerliyordu. Önce jandarmalar köylere giderek muhtarlara hükümetin Ermenileri sınır dışı etme kararını bildiriyorlardı. Muhtarlar da bu emirleri köylülere aktarıyor, bazen taşınabilir eşyalarını satmalarına izin veriyordu, ama bu izin gayrimenkuller için geçerli değildi.⁴⁰ 1 Ocak 1929'da kabul edilen bir yasada şu hüküm yer alıyordu: "Ermenilerin mülklerini satmaları ya da bağışlamaları yasaktır; ölümleri halinde bu mülkler devlete geçer."⁴¹ Bu yasadan

38 Fransa, MAE, Turquie, cilt 258, folyo 92-93, Beyrut'tan telgraf, 23 Mayıs 1924. Suriye'ye giriş yapan Ermenilerin aylık sayıları şöyle verilmişti: 1923 için, Temmuz'da 835, Ağustos'ta 613, Eylül'de 713, Ekim'de 1.171, Kasım'da 567, Aralık'ta 605. 1924 için, Ocak'ta 367, Şubat'ta 764, Mart'ta 333, Nisan'da 481; toplam 6449.

39 Fransa, MAE, Arménie, cilt 24, Fransız Cumhuriyeti Yüksek Komiserliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na, 8 Ocak 1930 ve 28 Şubat 1930; Fransız Büyükelçisi de Fleuriau'dan Dışişleri Bakanı Brian'a, 19 Şubat 1930; Dışişleri Bakanı'ndan Kahire, Londra, Washington ve Roma büyükelçiliklerine, 29 Mart 1930.

40 age, Fransız Cumhuriyeti Yüksek Komiserlik temsilcisinden Dışişleri Bakanı'na, 8 Ocak 1930.

41 FO 371/13827, E6419/1971/44, Arthur Monck-Mason'dan Arthur Henderson'a, 10 Aralık 1929.

hareketle evler ve tarlalar terk edilmiş ilan edildi, bunlara el konuldu ve mallar komşu Müslüman köylülerine ya da muhacirlere dağıtıldı ya da satıldı. Kısa süre sonra jandarmalar geri geldiler, Ermenileri toparladılar ve onları Harput, Diyarbakır ve Mardin gibi eyalet merkezlerine götürdüler. Birçok durumda genç kız ve kadınlar ailelerinden kopararak Müslümanlara verildi. Yerlerinden edilen Ermeniler şimdi kentlere hapsedilmişler, serbest dolaşımları yasaklanmıştı. Ayrıca, hükümetin katı emirleri uyarınca Müslümanlar bölgelerindeki Ermenileri istihdam etmeyi ve onlarla iş yapmayı reddettiler. Bazı durumlarda hükümet onları angaryaya zorluyordu.⁴² Harputlu bir Ermeni'nin yakındığı gibi: "Bugün Türkiye'de yaşama olanağımız yok; eziliyoruz, suçlanıyoruz, soyuluyoruz, kötülük görüyor, hapse atılıyor, yargılanıyor ve eğer şanslıysak, sürgün ediliyoruz."⁴³

Harput ve diğer yerlerdeki çeşitli Hristiyan mezheplerine ait dini vakıflara da asla saygı gösterilmiyordu. 1919'da Ermeni ve Fransisken mezarlıklarının mezar taşları kışla inşası için yağmalanmıştı. Şikâyetler dikkate alınmadığı gibi bu şikâyetler askeri yetkilileri, Fransisken manastırının bahçesine el bombası atıp, sonra keşişleri vatana ihanetle yargılayacak kadar kızdırmıştı. Ermeni Protestan kilisesi de aynı şekilde bombalanıp yakıldı. Kilisenin rahibi ve cemaatinden bazıları "kışkırtıcılık yapma suçuyla tutuklandı", sonra serbest bırakılıp sürüldü. "Kilise daha sonra cephaneliğe dönüştürüldü." Apostolik ve Süryani kiliseleri "güvenli bulunmayarak istimlak edildi." Papazlar itiraz ettiklerinde, onlara da ülkeyi terk etmeleri söylendi. Sonuç olarak, "Harput'taki Hristiyanlar lidersiz kalmışlardır, kiliseleri ve rahipleri yoktur ve sürekli korku içinde yaşamaktadırlar."⁴⁴

42 age, *Friend of Armenia*, yeni dizi 3:115 (1930):5; Fransa, MAE, Arménie, cilt 24, Fransız Cumhuriyeti Yüksek Komiserlik temsilcisinden Dışişleri Bakanlığı'na, 8 Ocak 1930; Marsoup Yeramian, *procès verbal*, 21 Kasım 1929 (Gizli Servis Şefi Theodore Nagear ve Sekreter Harutyun Kalaycıyan huzurunda verilen yeminli ifade); Hovaguim Ohanessian, *procès verbal*, 28 Kasım 1929; Levon Berberian, *procès verbal*, 12 Kasım 1929; Beyrut'taki Milletler Cemiyeti Yüksek Komiserlik Temsilcisinden Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiser yardımcısına, 2 Aralık 1929 (tarih 2 Aralık gibi görünüyor, ama 22 de olabilir).

43 FO 371/12827, E6419/1971/44, Monck-Mason'dan Henderson'a, 10 Aralık 1929.

44 age.

Yeniden başgösteren baskılar bazı Ermenilerin Müslümanlaşmasına yol açtı. Örneğin, Sivas'ın Mancılık köyünde "hemen hemen hiç kimse kalmadı ve burada kalan bir avuç insan için hiçbir umut yok. Hepsi Müslüman oldu ve Müslümanlardan daha bağınaz hale geldiler." Aynı şekilde, Diyarbakır bölgesinde, "hükümet tüm Türklerle evli Ermenileri, Müslüman olan Ermenileri ve Ermenilerle evli Türk kadınlarını kayda geçirdi. Türklerle evli Ermeni kadınlar bu tehcirden muaf tutuldu, ama diğerleri hükümetin emirlerine uymaya mecbur bırakıldı."⁴⁵

Dolayısıyla evsiz, işsiz, açlık tehlikesiyle karşı karşıya, başsız ve din değiştirmekten başka çaresi kalmayan Ermeniler, ülkeden bir an önce ayrılmak için telaşla pasaport başvurusunda bulundular; Türk hükümeti zaten en başından beri bunu başarmaya çalışıyordu. Ama pasaport çıkartmak, yetkililerin her türden fahiş vergiler dayatarak, Ermenilerin elinden son mallarını da almaları için bir fırsat daha yarattı. Pasaport başvurusunda bulunanlar öncelikle, çoktan sahiple-
rinin elinden alınmış mülkler için vergi ödemek zorundaydılar. Sonra, görevliler uydurma hesaplarla Ermenilere yirmi yıl kadar geriye giden vergi borçları çıkardılar. Buna ek olarak yetişkin erkeklerin 18 yaşından sonraki her yıl için 10 Türk lirası ödemeleri gerekiyordu; örneğin, 50 yaşında bir adamın 18 ile 50 yaş arasındaki 32 yıllık fark için 320 lira ödemesi gerekiyordu. Dahası, beş yaşındaki çocuklar için bile askerlikten muafiyet için bir vergi ödenmesi isteniyordu. Son olarak, pasaport ücretleri de keyfi olarak belirleniyor, bu ücretler 50 ila 100 lira arasında değişiyordu. Bütün pasaportlarda hamillerinin Türkiye'ye dönemeyecekleri ifadesinin yer alması anlamlıdır: Böylece Ermenilerden tamamen kurtulma süreci tamamlanmış oluyordu.⁴⁶

45 "La situation des arméniens en Turquie et les déportations récentes," *L'Asie française*, no. 278 (Mart 1930): 94-95.

46 Fransız, MAE, Arménie, cilt 21'deki şu belgelere bkz. MAE'ye Ponsot telgraf, 19 Kasım 1929; Dışişleri Bakanı'ndan İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'ne (Ankara'ya da değinilmektedir), 21 Kasım 1929; Milletler Cemiyeti'nin Fransız servisine Suriye'deki Ermeni mültecilerle ilgili not, tarihsiz; cilt 24, Fransız Cumhuriyeti GM'den Dışişleri Bakanı'na, 8 Ocak 1930; Beyrut'taki Milletler

Pasaport almak mutlaka çilelerin sona ermesi anlamına gelmiyordu; hatta tam tersiydi. Harput Ermenilerinden bazıları Halep'e trenle gönderildiler, ancak sürgünlerin çoğu tehlikeli koşullarda yaya seyahat etmiş ve sık sık Kürt eşkıyaların saldırılarına kurban gitmişti. Örneğin, Siirt ilindeki Pennarke köyünden Bedros Hovannesyan'ın ailesi ile diğer dört aile, toplamda kırk sekiz kişi, Berasi Kürt aşireti mensupları tarafından soyulmuş ve dövülmüş, sonra Süryani köyü Zaz'da dört ay boyunca kendilerine iyi muamele edilmiş, ardından tekrar Kürtlerin saldırısına uğramış, soyulmuş, nihayet 26 Mart 1930'da gece karanlığında Suriye'ye geçmişti. Siirt, Enkasir'den 40 köylünün oluşturduğu bir diğer grup, Dicle Irmağı'na ulaştıklarında benzer zorluklar yaşamıştı. Kötülükleriyle nam salmış Peri Hani – bir kadını– ile Cemile Muhammed'in silahlı Kürt çeteleri ve Kurk Latif ve Ramo Ağa gibi etrafa korku salmış eşkıyaların saldırısına uğramışlar, mağaralara hapsedilmişlerdi ve sakladıkları birikimleri çalınmıştı. Kurbanlar 1930 Mart ayı sonlarında Suriye'ye "cırılçırılak" ve sayıları azalmış olarak varmışlardı.⁴⁷

Pasaport edinmek ve yolculuk çok büyük mali ve fiziksel zorluklar demekti, ama Suriye sınırını geçmek başka bir problemdi, çünkü mültecilerin hiçbirinin Türkiye'de Fransız konsolosluk memuru tarafından verilen giriş vizesi yoktu. Sürgünlerin daha küçük sayılarda geldikleri ilk dönemlerde, Fransız manda yönetimi yetkilileri gümrük muamelelerini göz ardı ediyor ve onları insani gerekçelerle ülkeye alıyorlardı. Ancak hareket büyük boyutlara ulaştıkça, Suriye ve Lübnan'daki mevcut Ermeni mülteci nüfusuna ek olarak, yeni bir Ermeni göç dalgasıyla karşı karşıya kalmaktan çekinen Fransızlar, politikalarını değiştirip geçerli bir vizesi olmayan tüm yabancıların Suriye'ye girişini yasakladılar.⁴⁸ Ünlü Baron Otel'i'nin sahibi

Cemiyeti Genel Merkez Delegesi'nden Milletler Cemiyeti'ndeki Mülteciler GM Yardımcısı'na, 2 Aralık 1929; Dr. Basmacıyan ve Mişel Tergenyanyan'ın Ermeni Mültecilere Yardım Derneği'ne raporu, 28 Aralık 1929. Ayrıca bkz. *Friend of Armenia*, yeni dizi, 3:114 (1930). 5.

47 *Friend of Armenia*, yeni dizi, 3:116 (1930): 12.

48 Fransa, MAE, Arménie, cilt 21, MAE'ye Ponsot telgrafı, 19 Kasım 1929; MAE'den İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'ne, 21 Kasım 1929; MAE'den

Onnig Mazlumyan gibi Halep'in nüfuzlu Ermenileri zaman zaman Fransızları bazı kabileleri Suriye'ye kabule ikna ettikleri oluyordu.⁴⁹ İşin tuhaf yanı, Türk eyaletlerindeki Ermenilerin serbestçe hareket etmeleri yasak olduğundan, Fransız konsolosluklarına ulaşmaları imkânsızdı, ayrıca tehcir politikasının etkilediği bölgelerde konsolosluk zaten yoktu.⁵⁰ Böylece yerinden edilmiş Ermeniler arafta kalmışlardı: Türkiye onları sınır dışı ediyor, Suriye ise onları kabul etmiyordu. Fransızların Türk hükümetine yasadışı girişleri önleme kararlarını bildirmelerine rağmen,⁵¹ Türkler Ermenilerin geri dönüşünü "Türkiye'ye yeniden girişin yasaklanması" politikalarının ihlali olarak gördüler ve mültecilerin birçoğunu bilinmeyen bir yerdeki bir toplama kampına yönlendirdiler. Bu "formül"ün 1915'ten beri, "Anadolu'nun bir köşesinden ötekine cebri yürüyüşler" demek olduğu ve "toplama kampının bu yürüyüş yolu boyunca uzanan kat kat mezarlardan ibaret olduğu" iyi bilindiğinden, Fransızlar sonunda "Türklerin hiç umursamadan bizim (Fransızlar) insani duygularımızla oynayarak uyguladıkları şantaja boyun eğmek ve bu manda altındaki bölgelere büyük Hristiyan göçünün son dalgasının girişini kabul etmek zorunda" kaldılar.⁵²

İNGİLİZLERİN TUTUMU

Fransızlar Ermeni mültecilere isteksizce evsahipliği yaparken, İngilizler bu yeni Ermeni krizi karşısında iki tutum benimsediler.

Afrika ve Levant Alt Yönetim Birimlerine notu, 14 Aralık 1929; Milletler Cemiyeti Fransız servisine not, tarihsiz.

49 FO 371/13827, E6680/1971/44, D. [Mrs. Ernest H. R.] Altunyan'dan Rahip Harold Buxton'a, 29 Kasım 1929.

50 Fransa, MAE, Arménie, cilt 24, Ermeni Apostolik Başpiskoposu Ardevazt Sürmeyan, Ermeni Katolik Başpiskoposu Georges Hortikyan ve Ermeni Protestan Rahibi G. A. Harutyunyan'dan Fransız Konsolosu Lavastre ve Halep Eyaleti Yüksek Komisyonu Temsilcisine, 3 Aralık 1929; Beyrut'taki Milletler Cemiyeti Yüksek Komiserlik Temsilcisinden Milletler Cemiyeti'ndeki Mülteciler Yüksek Komiser Yardımcısı'na, 2 Aralık 1929.

51 age, cilt 21, MAE'ye Ponsot telgrafı, 19 Kasım 1929.

52 age, cilt 24, Ponsot'tan Dışişleri Bakanı'na, 8 Ocak 1930.

İngiliz hükümeti Ankara nezdinde, özel ya da başka bir biçimde, bir protestoda bulunmayı reddederken, Ortadoğu'da soykırımdan hayatta kalanlar arasında önceden beri yardım çalışması yürüten İngiliz hayırsever örgütleri, bu yeni sorunla başa çıkmak için güçlerini bir kez daha seferber ettiler. Dışişleri Bakanlığı'nın raporları ve dahili yazışmaları ile basında yer alan çağrılar ve makaleler, Ermeni meselesinin bu son aşaması konusunda İngiliz toplumunun ilgili kesimlerinin çelişkili tutumlarını yansıtıyordu.

9 Aralık 1929'da, Save the Children Fund'dan Yüzbaşı George F. Gracey, Türkiye'de Ermenilere yapılan zulmün ve bu yeni tehcir dalgasının sonuçlarını görüşmek üzere Dışişleri Bakanlığı'ndan Lord T. A. Monteagle ve G. W. Rendel ile bir araya geldi. Gracey, Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği Danışma Komitesi'nde Ermeni Mültecileri Yüksek Komisyonu temsilcisi olan Levon Paşalıyan'ın 5 Aralık tarihli bir raporuna dayanarak şu açıklamayı yaptı: Harput bölgesinden 300 Ermeni aile şimdiden Halep'e sığındı ve yakında 30.000 ya da 40.000 Ermeni'nin daha kuzey Suriye'ye, çok kötü koşullar altında sığınması muhtemel. Suriye'de mevcut Ermeni mülteci nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamamanın mali gerekleri İngiliz hayırsever örgütlerine aşırı bir yük bindirmiştir; bu nedenle ya bu mültecileri terk edecek ya da yeni gelenlere yardım edemeyeceklerdir. Kuşkusuz bu konu en çok Fransız hükümetini ilgilendirmektedir ve Fransızlar yeniden yerleşim projelerine büyük miktarlarda para ve toprak bağışladılar. Gene de, İngiliz hayırsever örgütlerinin bu durumla daha iyi baş edebilmek için bir kat daha fazla çaba göstermeleri gerekiyor; dolayısıyla kamuya acil bir çağrıda bulunmak bir zorunluluktur. Ancak etkin bir çağrı Türkiye aleyhtarı duyguları uyandırıp, Türkiye'deki Ermenilerin güvenliğini daha da tehlikeye atabileceği için, "Majestelerinin hükümetinin, Türkleri sınır dışı etme sürecini yavaşlatmaya iknaya ve böylece göçün daha insani koşullarda gerçekleşmesini sağlamaya yardım etmesiyle," bu ters tepmenin önüne geçilebilir.⁵³

53 FO 371/13827, E 6397/1971/44, Rendel memorandumı, 9 Aralık 1929. Ayrıca bkz. L. Paşalıyan'ın mektubunun kopyası, 5 Aralık 1929.

Gracey bundan sonra yararlı olabilecek iki yaklaşım önerdi. Birinci seçenek, Ankara'daki İngiliz maslahatgüzarına Türk hükümetiyle gayriresmi görüşmeler yapması ve onlardan Ermenilerin Suriye'ye daha yavaş, daha elverişli koşullarda geçişlerine olanak sağlamak üzere, sınır dışı etme sürecini yavaşlatmalarını istemesi yönünde bir talimat vermektir. Türklerin bu yönde yapacakları politik değişiklik İngiliz hükümetine yönelik bir iyi niyet jesti olarak görülecek, bu da İngiliz hayırsever örgütlerini, Ermeni kırımları hakkındaki "tüm gerçekleri" ortaya serecek bir çağrı yayınlayıp, Ankara hükümetini zor duruma düşürecek bir basın kampanyası başlatmaktan alıko-yabilecekti. İkinci seçenek, kıdemli bir kamu görevlisi ve Milletler Cemiyeti Başkanı olan Lord Robert Cecil'i Türkiye'nin Londra büyükelçisiyle, "benzer doğrultuda" kişisel görüşmeler yapmakla görevlendirmektir.⁵⁴

Dışişleri Bakanlığı buna, "Türk hükümetinin yabancı bir hükümetin Türkiye'deki bir azınlık adına müdahalesine daima çok sert tepki gösterdiği ve herhangi bir fikir beyanının –ne kadar ustaca ve kapalı kapılar ardında yapılırsa yapılsın– ilgili azınlığın konumuna ancak menfi bir etki yapacağı göz önünde bulundurulduğunda, iki seçenek de büyük zorluklara yol açabilir" açıklamasıyla yanıt verdi. "Hatta," diye devam ediliyordu, "Türkler uzlaşmacı bir yaklaşım sergilese bile, bu Ermenilerin sıkıntılarının hafifleyeceğini garanti etmeyecektir." Her durumda, İngiliz hükümeti göç için görece olumlu koşullar sağlanması konusunda "inisiyatif ele almak" için bir gereksinim görmüyordu, çünkü "bu çok açık bir biçimde İngilizlerin değil, Fransızların meselesi"ydi. Ama Gracey bir girişimde bulunulmasında ısrarcıydı; aksi halde Suriye'deki Ermenilere yardım projelerine bu kadar çok yatırım yapan İngiliz örgütleri zor bir duruma düşeceklerdi. Bunun sonucunda Gracey'ye önerilerinin "daha yüksek makama" iletileceği teminatı verildi.⁵⁵

Gracey'nin ayrılmasından sonra, Dışişleri Bakanlığı personeli arasındaki dahili yazışmalar, savaş sırasında yaşanan soykırımın bazı

54 age.

55 age.

sonuçlarını ima etmekle ve Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin benzer tedbirleri yürürlüğe sokabileceğini kabul etmekle birlikte, İngilizlerin Ermenilerle ilgili herhangi bir şey yapmak konusundaki isteksizliklerinin sürdüğünü göstermektedir. W. H. C. Knight “en fazla” Ankara’daki İngiliz maslahatgüzarının, “eğer bir sakınca görmüyorsa,” konuyu Türk Dışişleri Bakanı’yla özel olarak konuşabileceğini önerdi. Böylece İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Mr. Gracey’ye, “bir şeyler yapıldığını” söyleyebilecekti; oysa aslında maslahatgüzar “büyük olasılıkla hiçbir şey yapmama kararı alacak”tı. Ermeniler adına bir müdahale hiçbir işe yaramayacaktı; tersine, “ancak Türklerle şimdiki iyi ilişkilerimize zarar verecek ve belki daha da önemlisi, korumak istediğimiz insanların varlığını ciddi bir tehlikeye atacak”tı. Knight, Gracey’nin İstanbul dışında 30.000 ila 40.000 Ermeni olduğu tahmininin gerçekte uyuşmadığı görüşündeydi, çünkü örneğin Erzurum, Trabzon ve Samsun gibi kentlerde savaş sırasındaki katliamlardan ve tehcirden önce varolan “çok sayıdaki Ermeni unsur” tamamen yok olmuştu. “Her durumda Ermenilerin toplam sayısı şimdi tek elin parmakları kadar olmalı”ydı. Ayrıca, “Türk evlerinde hizmetçi ve cariye olarak çok sayıda Ermeni kadının olduğu doğrudu, ama bunlar ve onların (Müslüman olarak yetiştirilen) Ermeni çocukları Türk nüfusuna karışmıştı ve varlıkları resmen kabul edilmemekte”ydi. Knight bu verilere dayanarak, Türkiye’nin iç kesimlerinin uzak bölgelerinde 10.000 Ermeni’nin bile varlığını sorguluyor ve şunu ekliyordu: “Eğer Türk hükümeti, nasıl yapılacağını çok iyi bildiği üzere, hayatta kalan Ermenilerin işlerinin bitirileceğini ve mallarının dağıtılacağını ve bütün bu yapıların da cezasız kalacağını ima ederse, bu, yeni rejim altında ülkenin bu kesimlerinde yürürlüğe sokulacak gerçek anlamda halka yönelik ilk tedbir olacaktır.”⁵⁶

Öte yandan G. W. Rendel, Türk hükümetinin Ermenilere karşı, sınır dışı etmek dahil, herhangi bir eyleme giriştiğini şiddetle inkâr edeceği kanısındaydı. Eğer kendilerine Ermenilerin fiilen Suriye’ye geldikleri hatırlatılırsa Türkiye, Ermenilerin “kendi istekleriyle ya da (Türkiye) Cumhuriyeti’ne büyük bir sadakatsizlik sergiledikle-

⁵⁶ age, Knight tutanakları, 10 Aralık 1929.

ri" için ayrıldıklarını söyleyerek, herhangi bir sorumluluktan sıyrılacaktı. Ayrıca, İngilizlerin gelecekte bir daha "böyle bir olgu"dan söz etmelerini önlemek için, "Türklerin, Ermenilerin sınıra ulaşacak dermanı bulamamalarını sağlayacak adımlar atmaları" ihtimali de mevcuttu. Suriye sınırına Kürt bölgelerinden geçilerek gerçekleştirilen yolculuğun zorluğu ve tehlikeleri dikkate alındığında, "böyle bir düzenlemenin gerçekleştirilmesi güç olmayacak"tı.⁵⁷ Lord Monteagle meslektaşlarıyla hemfikirdi: "Gerek Ankara'daki büyükelçiliğimiz, gerekse buradaki (Londra) Türk büyükelçisi aracılığıyla Türklere fikir beyan etmenin, çare bulması düşünülen kötülüğü yalnızca azdıracağı konusunda Mr. Knight ve Mr. Rendel'in görüşlerine tamamen katılıyorum." Bu nedenle Yüzbaşı Gracey'ye "Dışişleri Bakanı'nın Türklere karşı önerilen biçimde bir yaklaşım sergilemesinin kendisi için mümkün olmadığını üzüntüyle" bildirilecekti.⁵⁸

Dışişleri Bakanlığı neden bu işe karışmaması gerektiğine ilişkin bahaneler ararken, bölgedeki İngiliz diplomatik temsilcilerinden gelen mesajlarda yapılan durum değerlendirmeleri, bu konuda bir görüş birliği olmadığını gösteriyordu. Örneğin, Halep'teki Konsolos Monck-Mason, "Türk hükümetinin benimsediği politikanın uzak Anadolu eyaletlerindeki tüm Hristiyan unsurlardan, mutlak bir katliam dışında –ki bunların çok az olduğu kabul edilmelidir– her türlü yöntemle kurtulmak olduğu anlaşılmaktadır," diyordu. "Muhtemelen örgütlü katliam benzeri bir eylemin yabancı devletlerin tepkisine neden olacağı sezilmektedir." Şunu da ekliyordu: "Doğu eyaletlerinden yalnızca Ermenilerin değil, tüm Hristiyanların uzaklaştırılmasının nedenlerinden birinin Türklerin, bu eyaletlerde, oralarda egemen olan içler acısı koşulları eleştirecek kimseyi barındırmak istememesi olduğu kanısındayım."⁵⁹

Öte yandan, Ankara'daki İngiliz maslahatgüzarı Sir George R. Clerk, "(uzaktan) Ermenilerin Türkiye'nin doğu vilayetlerinden göçü hakkında güvenilir bilgi edinmenin" olanaksızlığı için üzü-

57 age, Rendel tutanakları, 10 Aralık 1929.

58 age, Monteagle tutanakları, 10 Aralık 1929.

59 age, E6419/1971/44, Monck-Mason'dan Henderson'a, 14 Kasım 1929.

tülerini bildirdikten sonra, “öğrenebildiklerim, göçün Türk hükümetinin uyguladığı herhangi bir özel baskıdan çok, zorlayıcı genel koşullardan kaynaklandığını” düşündüğünü belirtiyordu. Ancak Clerk, eyaletlerdeki Ermenilerin durumlarını tarif ederken yukarıdaki ifadeleriyle kesinlikle çelişiyordu: “Bu kişilerin (Ermeniler) artık Türkiye’de yaşamalarının mümkün olmadığını kavradıkları anlaşılıyor. Ülke içinde dolaşmalarına ve eskiden olduğu gibi ticaret yapmalarına izin verilmiyor. Kentlere hapsedilmiş durumdalar. Çocuklarını yetiştirebilecekleri, kendilerine ait okulları olması mümkün değil. Çoğunlukla kiliseleri yok, papazlarıysa yok denecek kadar az. Geçmişte kaybettikleri mallarını geri alamıyorlar.” Ermenilerle ilgili bu ciddi kısıtlamalara rağmen, Clerk hâlâ hükümet baskısını önemsizmiş gibi göstererek, Ermenileri diğerleriyle aynı kefeye koyuyordu: “Mevcut koşulların kötü etkilerini Türkiye nüfusunun geri kalanıyla birlikte hissediyorlar.” Sonuç olarak, eğer Ermeniler Türkiye’den ayrılmaya zorlanıyorlarsa bile, bu derdi başlarına kendileri açmıştı: “Eğer Suriye’ye göç son aylarda artmışsa, Ermeni-Kürt entrikalarına (bu konuda elimde kesin delil olmamakla birlikte) yönelik çekincenin bunda payı olabilir. Diyarbakır, Harput ve diğer yerlerdeki yetkililerin bu bölgelerdeki Ermenilerin gitmelerinin iyi olacağını düşünmüş olması mümkündür.”⁶⁰

Gracey 1929 Aralık ayı boyunca Dışişleri Bakanlığı’na çeşitli kesimlerden gelen yeni rapor ve bilgileri aktarmaya devam etti. Cenevre’den gelen bir telgrafi, Halep’te görevli bir İngiliz misyonerinin mektubunu, Halep’te hekimlik yapan Asadur Altunyan adlı ünlü bir doktorun aile mensuplarının raporlarını ve Suriye’ye yeni gelen Ermeniler için Fransız yerleşim planlarında yapılan son gelişmelere dair bilgileri iletti.⁶¹ Gracey, ünlü bir rahip ve kamuoyunda tanınmış bir kişi olan Harold Buxton’ın bir raporunu ve çağrısını sunduğunda, Knight şunları yazmıştı: “Çok üzücü ama Dışişleri hiçbir şey

60 FO 371/14567, E1244/203/44, George R. Clerk’ten Henderson’a, 6 Mart 1930.

61 FO 371/13827, E6524/197/144, G.F. Gracey’den Rendel’a, 13 Aralık 1929, ek, Butons’dan Gracey’e 2 Aralık 1929 ve A. Altunyan’dan Buxton’a, 29 Kasım 1929; E6651/1971/44, Gracey’den Rendel’a, 19 ve 20 Aralık 1929.

yapamaz... Mektup herhangi bir girişimde bulunmamız için bir umut vadetmiyor ve başka bir yanıtı gerek olmadığı görülüyor.”⁶²

Gracey 9 Ocak 1930'da, yardımsever örgütler ve en yüksek rütbeli kilise görevlilerinin, *London Times*'da yayımlanması düşünülen ortak çağrısının bir taslağını vermek üzere Dışişleri Bakanlığı'na ziyarette bulundu. Çağrı metninde, Ermenilerin ve kalan diğer Hristiyanların hangi koşullarda Anadolu'dan uzaklaştırıldıkları açıklandıktan sonra, kamuoyuna mültecilerin Suriye'ye yerleştirilmesinin aciliyeti aktarılmaya çalışılıyor ve metin şöyle sona eriyordu: “Bu nedenle yalnızca Londra kentinin ve Büyük Britanya'nın değil, bütün imparatorluğun gönlü bol halkını, Lord Mayor's Fund'ın bu meseleyi çözümlemesine yetecek miktarlarda ve İngiliz halkının bu konudaki ününe yaraşır biçimde katkıda bulunmaya çağırıyoruz.”⁶³ Siyasi pürüzlerden kaçınmak için önceki taslaklarda olan “Türklerle yönelik kaba imalar” çıkarıldığından, Dışişleri Bakanlığı çağrının “bu biçimiyle sakıncasız” olduğunu öngördü. Gene de Monteagle “tümüyle çekimser” kalarak, “(1) çağrının tümüyle gayriresmi olduğunun açıkça belirtilmesinin, (2) Dışişleri Bakanlığı'na bu konuda danışıldığı izlenimi verilmemesinin gerekliliğini” vurguladı.⁶⁴ Monteagle bir hafta sonra, 16 Ocak'ta şunları yazdı: “Yüzbaşı Gracey'ye sert çıkmadığımı umarım. Tam Necd-Irak-Kuveyt kriziyle boğuştuğum bir sırada geldi ve ona ancak büyük bir telaşın ortasında vakit ayırabildim; ama bütün bu bilgilerle bize gelmesinin sebeplerini oldukça iyi anladığımı ve nezaketini takdir ettiğimizi kendisine ifade etmeye çalıştım – ancak kuşkusuz Dışişleri'nin çağrıyla ilişkili olduğunu ima edecek bir şey söyleyemezdik, çünkü ilişkili değil.”⁶⁵

Fransa'nın Londra büyükelçisi 17 Şubat'ta, 1930 ile 1938 yılları arasında Dışişleri Müsteşarı olarak görev yapan Sir Robert Vansittart ile bir görüşmesinde, son Ermeni göçünün yoğunluğuna değindi. Büyükelçi, “Beyrut'taki (Fransız) Yüksek Komisyon temsilcisi-

62 age, E6524/1971/44, Knight tutanakları, 21 Aralık 1929.

63 FO 371/14567, E203/203/44, Lord Mayor's Fund'ın “Yeni Ermeni Göçü”ne ilişkin çağrısı, 9 Ocak 1930.

64 age, Knight tutanakları, 9 Ocak 1930.

65 age, Monteagle tutanakları, 16 Ocak 1930.

nin bu insanların Türkiye'den temelli sürüldüğünü tahmin ettiğini, sürülenlerin sayısının çok yüksek olduğunu, o kadar ki, güney vilayetlerinde üç ya da dört binden fazla insan kalmadığını düşündüğünü” belirtti.⁶⁶ Gene de Dışişleri Bakanlığı müdahaleyi reddetmeye devam etti. Bu bilinçli eylemsizlik, Harold C. Morton gibi Ermeni dostlarının ağır eleştirilerine neden oldu. Morton, Dışişleri Bakanı Arthur Henderson'a şunları yazdı:

Hiçbir siyasi önyargısı ya da tutkusu olmayan, yalnızca insanlık ve kendi ülkelerinin saygınlığı için kaygı duyan çok sayıda insanı derinden rahatsız eden iki meseleye dikkatinizi çekmeme izin vermenizi rica edeceğim. Birincisi Ermenistan ile ilgilidir. (Morton'ın bahsettiği diğer mesele Rusya'da Hristiyanlara yapılan baskılar ile Rus birliklerinin Mançurya'daki kötü davranışlarıdır.) Türkiye ile dostça ilişkiler içindeyiz; ama Türkiye şimdi Ermeniler dahil, ülkede bulunan tüm Hristiyanların mallarına el koymak ve onları sürmekle meşgul. Nasıl oluyor da ülkemiz bunu protesto etmiyor? İşçi Partisi yirmi yıl önce Çar'ın baskılarına ve zorbalıklarına görkemli bir protestoda bulunmuştu. Bunu iyi biliyorum, çünkü ben de onlara katılmıştım. Şimdi neden sessiz kalıyoruz? Kralığımızda çok sayıda Müslüman var ve biz eğer bunların mallarına el koyup, kendilerini sürmeye kalksak, Türkiye'nin tepkisi protestodan ibaret olmaz. Türkiye bizim eski Ermeni müttefiklerimizi alçakça ezerken ve onlara haksızca davranırken biz neden atalet içindeyiz?⁶⁷

Dışişleri Bakanlığı'nı görüldüğü kadarıyla hiçbir şey inadından caydıramıyordu, çünkü Morton'a şu yanıt verildi: “Ermeni meselesi yakın zamanda burada son Hristiyan göçü çerçevesinde yeniden ele alınmış ve Türk hükümetinin doğrudan kendilerine yönelmiş olarak algılayabileceği herhangi bir eylemden kaçınmanın Hristiyanların çıkarları için en doğru tavır olduğu sonucuna varılmıştır.”⁶⁸ Morton yılmadı, daha önce Ermeni halkının savunucuları arasında sayılan Henderson'a ikinci bir mektup yazdı:

66 age, E886/203/44, Vansittart'dan Dışişleri'ne, 17 Şubat 1930.

67 age, E1988/203/44, Harold C. Morton'dan Henderson'a, 1 Nisan 1930.

68 age, Ronald'dan Morton'a not, 7 Nisan 1930.

Bu insanlara Büyük Savaş'taki zaferimizin meyvelerinden birinin Türkiye'den bağımsızlıkları olacağına resmen söz verdik. Biz bu ciddi ve çok gerekli vaadimizi yerine getiremediğimiz sürece Tanrı'dan nasıl inayet bekleyebiliriz? Sayıları karşılaştırıldığında, Ermeni halkı Büyük Savaş'ta güneşin altındaki tüm uluslardan daha fazla ölüm acısı çekmiştir.⁶⁹

Morton Majestelerinin hükümetinden Suriye'deki yeni Ermeni mültecilerin yerleştirilmesi için ciddi mali destek talebinde bulundu, fakat Dışişleri Bakanlığı Ermeni davasına halihazırda 1.000.000 pound katkıda bulunan İngiliz vergi mükelleflerinden yeni bir ödeme istemek için yeterli bir neden olmadığı sonucuna vardı. Ayrıca Dışişleri, Bakan Henderson'ın Morton'ın talep ettiği gibi kamuya konuyla ilgili bir açıklamada bulunmasını gerektirecek bir durum olmadığı kanısındaydı. Bu nedenle meselenin artık kapatılması gerekiyordu.⁷⁰

SAYILAR

Hayata geçirilmesi için uğraşılan İngiliz müdahalesinin Ermenilerin Türkiye'den kaçışı üstünde bir etkisi olur muydu bilinmez, ama Suriye'deki mülteciler ilgilenilmesi gereken bir gerçek olarak duruyorlardı. Hareketin niteliği dolayısıyla bunların tam sayısı belki hiçbir zaman belirlenemeyecektir, ama çeşitli verilerden tahminler yapılabilir. Mart 1930'da *L'Asie française*'de yayımlanan "kesin" istatistiklere göre, Sivas vilayetinde 17 köyde yaşayan 2.433 Ermeni aile, çoğu İstanbul'a ya da daha öteye gitmek üzere bölgeden ayrılmıştı. Bunun sonucunda söz konusu köylerden beşi tamamen boşalmıştı ve diğer 12 köyde sadece 107 aile kalmıştı.⁷¹

69 age, Morton'dan Henderson'a, 11 Nisan 1930.

70 age, P. D. tutanakları, 4 Nisan 1930; Rendel ve Monteagle tutanakları, 22 Mayıs 1930.

71 "La situation des arméniens," s. 93. Sivas vilayetindeki çeşitli yerleşimlerde göçün ardından yaşanan durum ayrıntısıyla şöyleydi (aile sayısı olarak): Koçhisar'dan 260'ı gitmiş, 30'u kalmış, Prapert'ten [Günyamaç] 60'ı gitmiş, 10'u kalmış, Bahçecik'ten 75'i gitmiş, 5'i kalmış, Çerkut'tan 8'i gitmiş, 2'si kalmış,

Sivas'ın Ermeni sakinleri genellikle İstanbul'a giderken, güneydoğu vilayetlerindeki Suriye'ye göçtüler. Burada iki merkeze sığındılar: Halep kenti ile Yukarı Cezire bölgesi. Halep'e çoğunlukla trenle ulaşanlar, Harput-Arapkir-Palu-Malatya bölgesindendi. Ocak-Kasım 1929 tarihlerinde Suriye'ye demiryolundan giren mültecilere ilişkin "resmi kaynaklar"dan edinilen istatistikler, bu sayıyı 1.032 olarak gösteriyordu.⁷² Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın Aralık ayına ait diğer iki belgesinde Halep'te toplam 1.200 Ermeni göçmen olduğu belirtiliyordu.⁷³ İngiliz Dışişleri Bakanlığı rapor ve yazışmalarında değinilen rakamlar farklılık gösterir. Örneğin 29 Kasım 1929'da Dr. Altunyan, Harold Buxton'a şunları yazmıştı: "Ağırlıklı olarak Van ve Harput'tan gelen 400 kadar Ermeni şu an kentte (Halep)... Son dönemde 200 kişi daha geldi."⁷⁴ Aynı gün Altunyan'ın İngiliz gelini Mrs. Ernest H. R. (Collingwood) Altunyan, Buxton'a kentte yeni gelen 400 ila 500 civarında mülteci olduğu bilgisini vermiş ve "en az 900 kişinin daha geleceğini" eklemişti.⁷⁵ Yüzbaşı Gracey, Mart-Nisan 1930'daki bir teftiş gezisinde "Halep hanlarında Kürtçe konuşan bu Ermeni mültecilerden yaklaşık 1.000 kişi bulunuyor," demişti.⁷⁶ Bu ifade, yukarıda

Horohon'dan [Düzyayla] 74'ü gitmiş, 6'sı kalmış, Ornovit'ten 4'ü gitmiş, 4'ü kalmış, Yarithsar'dan 146'sı gitmiş, 4'ü kalmış, Govdun'dan [Göydün] 298'i gitmiş, 2'si kalmış, Khorsana'dan [Dikmencik] 146'sı gitmiş, 4'ü kalmış, Khansar'dan [Çukurbelen] 150'nin hepsi gitmiş, Havra'dan 200'ün hepsi gitmiş, Düzhisar'dan 298'i gitmiş, 2'si kalmış, Utaş'tan 370'i gitmiş, 30'u kalmış, Tutmaç'tan 200'ün hepsi gitmiş, İşhan'dan 92'si gitmiş, 8'i kalmış, Kaldı'dan 150'nin hepsi gitmiş, Yenice'den 50'nin hepsi gitmişti.

72 age, s. 94. Ayrıntılar şöyleydi (kişi sayısı olarak): Ocak'ta 26, Şubat'ta 5, Mart'ta 12, Nisan'da 11, Mayıs'ta 40, Haziran'da 80, Temmuz'da 49, Ağustos'ta 79, Eylül'de 102, Ekim'de 200, Kasım'da 428.

73 Fransa, MAE, Arménie, cilt 24, Halep eyaleti Yüksek Komiserlik temsilcisinden Yüksek Komiser'e (Genel Sekreterlik-Diplomatik Büro), 12 Aralık 1929; Milletler Cemiyeti Beyrut'taki Mülteciler Yüksek Komiserliği temsilcisinden, Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği temsilcisine, 2 Aralık 1929.

74 FO 371/13827, E6524/1971/44, Dr. Altunyan'dan Buxton'a, 29 Kasım 1929.

75 age, E6680/1971/44, Dr. Altunyan'dan Buxton'a, 29 Kasım 1929.

76 G. F. Gracey, "Armenian Settlement in Syria," *The Contemporary Review* 140 (1931): 89.

verilen sayılarla örtüşüyor. Öte yandan Konsolos Monck-Mason, 5 Mayıs 1930'da "yaklaşık 1.000 aile" gibi bir tahminde bulunuyordu.⁷⁷ Resmi bir Ermeni kaynağı, 1 Temmuz 1930'da, Halep'teki han ve kamplarda 200 ailenin kaldığını bildirmişti.⁷⁸

Yukarı Cezire için verilen sayılar daha yüksekti. 1929 Aralık ayı başlarında Beyrut'taki bir Milletler Cemiyeti temsilcisi, o tarihe kadar Suriye'nin iç kesimlerine 3.500 Ermeni mültecinin geldiğini yazıyordu.⁷⁹ 28 Aralık'ta Dr. Toros Basmacıyan ve Mişel Tergenyan, kuzey Suriye'nin Kamışlı, Hasake, Amuda ve Karaman bölgelerinde 1.793 kişiden oluşan 390 aile olduğunu bildirdi. Bu ailelerden 114'ünün Türk pasaportu vardı, ama çoğu Suriye'ye gizlice girmişti.⁸⁰ 1930 Nisan ayı sonunda Kamışlı ve Hasake içine ve çevresine geçici olarak yerleşen ailelerin sayısı 600'e çıkmıştı.⁸¹ İngiliz kaynaklarından Gracey, 2.500 mülteci olduğunu tahmin ediyordu, ama sayıları gün geçtikçe artıyordu. "Orada bulunduğum sırada 11 aile daha geldi; ondan önce de haftada 10 ila 15 aile geliyordu, yani haftada ortalama 50 ila 75 insan. Kar kalktıktan sonra, 600 ila 700 arası ailenin gelmesi bekleniyor."⁸² Konsolos Monck-Mason, Kamışlı bölgesinde 450 mülteci aileden söz ederek Gracey'nin genel hesaplamasını doğruluyor ve "yavaş yavaş daha fazlasının geldiğini" belirtiyordu.⁸³

77 FO 371/14553, E2289/66/89, Monck-Mason'dan Henderson'a, 5 Mayıs 1930.

78 *Değegakir Halepi kağtaganats khnamadarutyan i hulis* 1930 [Halep Mültecilere Yardım Komitesi Raporu, Temmuz 1930] (Halep: Araks Press, 1930), s. 2.

79 Fransa, MAE, Arménie, cilt 24, Milletler Cemiyeti'nin Beyrut'taki Mülteciler Yüksek Komiserliği temsilcisinden, Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği temsilcisine, 2 Aralık 1929.

80 age, Dr. Basmacıyan ile Mişel Tergenyan'ın Ermeni Mültecilere Yardım Derneğine verdikleri rapor, 28 Aralık 1929.

81 Ermeni Devrimci Federasyonu (ARF) Arşivleri, Boston (şimdi Watertown), Massachusetts, Dosya 980/43, HHD *Lernavayri* KK 1931 t. [ARF Lernavayr Merkez Komitesi, 1931], T. Basmacıyan'ın ARF Lernavayr Merkez Komitesi'ne, yeni gelen Ermeni mültecilerin yerleştirilmesi işine ilişkin raporu, 14 Kasım 1930.

82 Gracey, "Armenian Settlement in Syria," s. 89-90.

83 FO 371/14553, E2289/66/89, Monck-Mason'dan Henderson'a, 5 Mayıs 1930.

Bu göçün zorunlu olması ve süreç içinde bilinmeyen sayıda aile ve kişinin yeterli belge olmadan, dolayısıyla yasadışı biçimde Suriye'ye geçmesi nedeniyle, gelen Ermeni mültecilerin tam sayısını kimse bilmediği anlaşıyor. Gene de yukarıdaki ayrıntılara ve diğer bilgilere dayanarak tahmini sayılar elde edilmişti. Halep'te yeni mültecilerin bakımını üstlenmiş olan Ermeni Yardım Komitesi, bu mültecilerin sayısının 5.000 olduğunu belirtiyordu.⁸⁴ Ermenistan'ın Dostları Derneği'nin Genel Sekreteri Yarbay F. C. Corbyn, 13 Nisan 1932'de Kraliyet Orta Asya Derneği'ne sunduğu bir bildiride şunu söylüyordu: "1929 Kasım ayında... Türkiye'den bir Ermeni göçü oldu. Birkaç ay içinde yaklaşık 6.000'i Suriye sınırını geçti."⁸⁵ Beyrut'taki mülteci işlerinden sorumlu Milletler Cemiyet sorumlusu da, genel olarak Hristiyan mültecilere değindiği 2 Aralık 1929 tarihli raporunda şunu yazmıştı: "Yeni gelen göçmenlerin toplam 8.000 ila 10.000 arası bir sayıda olması, gerçekte uyumlu görünüyor."⁸⁶ Bu genel tahminlere, Sivas vilayetindeki atadan kalma evlerini terk ederek İstanbul'a ya da daha öteye gitmeye zorlanan 2.433 Ermeni ailesi de eklenmelidir.

YENİ BİR ÜLKEYE YERLEŞME

Harput'tan ve diğer yerlerden Ermenilerin akın akın göç etmesi, doğal olarak Suriye'deki Ermeni liderler arasında büyük kaygı yarattı. Bu nedenle, kendisi de Harputlu olan Katolikos II. Sahak Khabayan 12 Aralık 1929'da, kuzey Suriye'de yoğunlaşmış olan sürgünlere yardım etmek ve onları korumak için bir komite kurdu. Komite, çalışmalarının verimini en üst düzeye çıkarmak için, Fransız yetkililer, Suriye'de Ermeni yerleşim projelerinden sorumlu Milletler Cemiyeti temsilcisi ve Ermeni yardımsever dernekleriyle işbirliği yaptı. Aynı

84 *Değegakır Halepi kağtaganats*, s. 2.

85 F. C. Corbyn, "The Present Position of the Armenian Nation," *Journal of the Royal Central Asian Society* 19 (Ekim 1932): 606.

86 Fransa, MAE, Arménie, cilt 24, Milletler Cemiyeti'nin Beyrut'taki Mülteciler Yüksek Komiserliği temsilcisinden, Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği temsilcisine, 2 Aralık 1929.

şekilde Ortadoğu, Avrupa ve ABD'deki Ermeni toplumları tıbbi malzeme, giysi ve para göndererek, onlara destek verdiler. Bir alt komite Halep'e gelen mültecilere konut ve başka yardımlar sağlıyordu.⁸⁷

Komite kuzey Suriye'ye, biri salgın hastalıkların yayılmasını önlemek ve acil yardım dağıtmak, diğeri durumu yerinde incelemek ve olası yeni yerleşim yerleri için tavsiyelerde bulunmak üzere, iki heyet gönderdi. Başlangıçta komite ikinci heyetin mültecileri dört yere yerleştirme önerisini dikkate almadı; bu yerler şunlardı: Hasake'nin kuzeyindeki Tal Ali Efendi; Amuda-Hasake yolu üstündeki Çakır-Bazar-Tepe; Kamışlı'nın güneyindeki Tal Brak ve Cebel Pekok ile Sincar arasındaki Garana. Komite bunun yerine, mültecilerin isteklerini hiçe sayarak, onları önceden büyükçe bir Ermeni nüfusu bulunan İskenderun Sancağı'na yerleştirmeye karar verdi. Ancak o tarihte genel merkezi Paris'te olan Ermeni Yardımseverler Genel Birliği'nin (AGBU) baskılarıyla, komite Fransızların kuzey Suriye'de Ermeni tarım kolonileri kurulması için uygun araziler bağışlama teklifinden yararlanmak amacıyla kararını yeniden gözden geçirdi.⁸⁸

Fransızlar ile Ermeniler sonunda Tal Berri denilen bir mevkide görüş birliğine vardılar. Ancak aylarca süren hazırlık çalışmalarından sonra, manda altındaki topraklarda Ermeni mültecilerin yerleşiminden sorumlu Fransız görevli ile Milletler Cemiyeti Mülteciler Bürosu'nun Suriye'deki özel delegesi fikir değiştirdiler. Şimdi de Tal Berri'nin Türk sınırına çok yakın olduğunu savunuyorlardı; bu nedenle, Fransa ile Türkiye arasında imzalanan ve Suriye'de Türk sınırına uzaklığı 50 kilometreden az olan bölgelerde Ermeni kolonileri olmamasını öngören anlaşmaya uygun hareket etmek için, önerilen yerleşim bölgesi 7 ya da 8 kilometre geriye çekilecekti. Böylece Ermeniler Tal Brak'a yerleşmek zorunda kaldılar.⁸⁹ Bu yerleşim bölgesinin öyküsü, ayrı bir inceleme gerektirir.

87 *Değegakir yev haşvegşir Kağıtaganats* [Khamadarutyan Getronagan] Hantz-nakhumpi (1929 tegd.-1932 sebd.) [Mültecilere Yardım Merkez Komitesinin Raporu ve Hesap Durumu (Aralık 1929-Eylül 1932)] (Halep: A. Ter-Sahakian Press, 1932), s. 5-9; *Değegakir Halepi kağıtaganats*, s. 2-12.

88 *Değegakir yev haşvegşir*, s. 10-15.

89 *age*, s. 13-33.

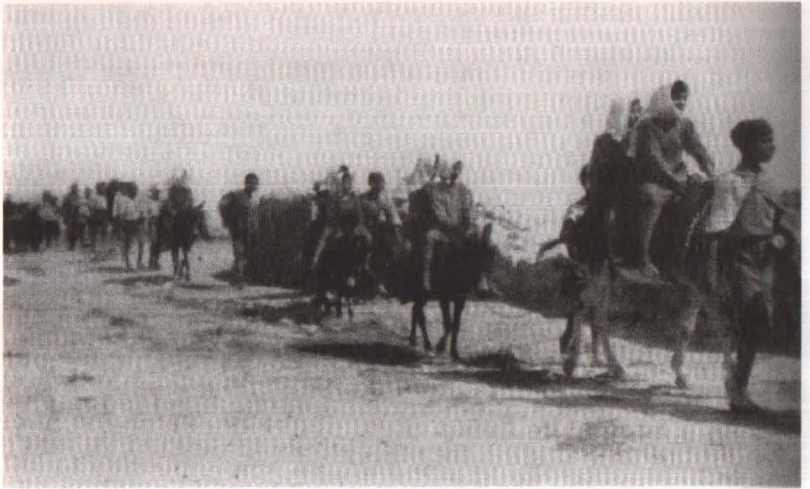
Türkiye'de 1922 ile 1924 arasında Ermenilere ve diğer Hristiyanlara yönelik tacizlerin, homojen bir devlet yaratmak için ülkeyi Türk olmayan unsurlardan arındırmayı hedeflediği açıktır. Soykırımsal kökleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yatan, klasik bir "etnik temizlik" vakasıydı bu. Mustafa Kemal Atatürk'ün milliyetçi rejiminin Hristiyanlara uyguladığı baskıların, imparatorluktan cumhuriyete geçişin kritik bir döneminde meydana geldiği ve gerici güçlerin ellerindeki iktidarı, yeni oluşan demokrasiye henüz tümüyle bırakmadıkları savunulabilir. Ama bu tür zorbalıkların, cumhuriyet kurumlarının beş yıl gibi bir süre boyunca sağlamlaştırılmasının ardından yeniden başlaması, bu fikri haksız çıkarmakta ve Türkiye Cumhuriyeti'nin, Ermeniler ve diğer Hristiyan azınlıklar konusunda emperyal öncülünün benimsediği tasfiye politikasını sürdürdüğünü bir kez daha teyit etmektedir. Bu olayların 1928 ile 1930 yılları arasında yaşanan son perdesi bu olguyu oldukça açık biçimde ortaya koymaktadır.

Yakın Doğu Yardım Örgütü korumasındaki çocuklar

Harput'tan göç, 1922

Harput'tan göç, 1922

Halep'teki mülteciler

Çölden kurtarılan kız ve erkek çocuklar

Vahan Totovents: Taklit ve İtikat

Marc Nichanian

İNANMAZLIĞIN ASKIYA ALINMASI

Samuel Taylor Coleridge *Biographia Literaria*'nın 14. Bölüm'ünde "şiişsel inancı," "inanmazlığın o an için gönüllü olarak askıya alınması" diye tanımlar.¹ Bununla ne demek ister? "Kuşkuyu askıya almanın", "itikat etmenin" gerekli olduğunu mu kastetmektedir? Ama insanın şiirden zevk alabilmesi, neden bir an için kuşkuyu askıya almasını ve itikat etmesini gerektirmektedir? Coleridge, en doğal tutumun şiirsel imgede sunulana inanmamak olacağını kasteder – bu imge "hayal gücünün" bir ürünüdür ve onun yapaylığının izlerini taşır, sonuç olarak da yalnızca bir taklittir. Coleridge'e göre, "doğanın hakikatine sadık kalmak" için çabalaması gereken şiir, gerek şairin, gerekse okuyucunun taklit karşısındaki inanmazlığından vazgeçmesini gerektirir. O halde bütün amaç, taklide rağmen, "imgelemin gölgeleri" olan şeylerin gerçekliğine ve insancılığına inancı uyandırmaktır. Bu ifadenin bu haliyle paradoksal olduğu açıktır; hatta bu paradoks, bilinçli yapılmış bir paradokstur. Sanatın "hakikat"ini bizzat doğası gereği taklit olarak addeden tüm kuramlara mündemîç paradoksu tartışmak için uygun bir yer değil burası. Bu tartışma için, imgelemin gölgeleri karşısında bu inanmazlığı askıya almayı, kuşkuyu geçici olarak bastırmayı, kısacası inanç duymayı gerektiren

1 Samuel Taylor Coleridge, *Biographia Literaria* (1817; New York: Everyman, 1906), s. 161. Bu ünlü ifade, Coleridge'in 1798'te William Wordsworth ile birlikte yazdığı *Lyrical Ballads*'in ardındaki fikrin bir açıklaması bağlamında geçer. Doğaüstüyü irdelemek Coleridge'in payına düşmüştü ve şair doğaüstünün "içsel doğamızdan insani bir ilginin ve hakikatin bir görüntüsünün, bu imgelem gölgelerine o an için inanmazlığın gönüllü olarak askıya alınmasına yetecek düzeyde iletilerek" sunulması gerektiğini, bunun da "şiişsel inancı oluşturduğunu" savunuyordu.

tek şeyin şiir olup olmadığını soracağız. Günümüzde ve içinde bulunduğumuz bu çağda aynı şey, sinema başta olmak üzere, “eyleme dahil olmak” için inanmazlığı askıya almamızı, yani o eylem sanki gerçekmiş gibi davranmamızı gerektiren tüm kurmaca yapıtlar için geçerli değil midir? Bu eylemi bir metafor olarak anlamamız ve onu yorumlayabilmemiz için, inancı askıya almamız gerekir. Bu açıklama da en az Coleridge’in ifadesi kadar çelişkilidir.

Hagop Oşagan, *Mnatsortats* (Kalanlar) başlıklı romanının üçüncü cildinde öykünün akışını, sık sık yaptığı gibi, bir yerde keser ve romanın doğası ve özü üstüne bir açıklamaya girişir. Okuyucuya şöyle hitap eder: “Bu satırları okuyan sen kim olursan ol, aynı zamanda, diğerleri aracılığıyla yönlendirmek istediğim kişinin de. Roman bana bunu yapma özgürlüğünü veriyor, tabii küçük bir tavizde bulunman koşuluyla. Bir filmde zevk almak için, kendini birkaç saatliğine bir kalabalığa dönüştürmeyi kabul ediyorsun. Burada da normdan aynı sapmayı yapmanı rica edeceğim senden.”² Oşagan’ın okuyucudan istediği tam da “inanmazlığın askıya alınması”dır. Ama bu çok eski, kökeni seyircinin doğal olarak oyundaki karakterlerle kendini özdeşleştirmeye yönlendirildiği eski Yunan tiyatrosuna kadar giden eski bir taleptir. O halde neden bu çelişkili bir ifadedir? Çünkü, eğer bunun “gerçek” olduğuna, “gerçekten” meydana geldiğine emin olsaydık, karakterlerle özdeşleşmemiz ya da eyleme katılmamız mümkün olmazdı. Bunun imgelemin bir gölgesi olması ve bizim bunun bilincinde olmamız şarttır. Aynı şey tarih anlatısı için geçerli değildir. Olayları tümüyle tarihsel bir çerçevede aktaran bir anlatı, çok sınırlı da olsa, öykünün içine katılmaya izin verebilir, ama amacı bu değildir. Eyleme “katılmamız” veya şu ya da bu karaktere “empati duymamız” ya da onunla “özdeşleşmemiz”, ancak bir “kurmaca”yla, yani gerçekdışı bir şeyle, gerçek anlamda itikat etmediğimiz bir şeyle karşı karşıya olduğumuzdan emin olduğumuzda mümkündür. Bu anlamda, tarihsel bir yapıtın ancak kurmaca kısmı özdeşleşmenin gerçekleşmesine izin verir, ki bu da başka bir paradokstur. Öte yandan bu

2 Hagop Oşagan, *Mnatsortats*, 2. baskı, 3. cilt (Antilyas, Lübnan: Kilikya Katolikosluğu, 1989), s. 68-69.

da, bir etki sağlayabilmesi için, “inanmazlığın askıya alınması”nın tam tersini, yani “inancın askıya alınması”nı gerektirdiği anlamına gelir. Sözcüğün tam anlamıyla edebiyat, inancın askıyla alınmasıyla, taklit etmeyle ve taklit olanla başlar.

Aynı şekilde, edebi bir metnin okunması inancın askıya alınmasıyla –bu aynı zamanda gerçekliğin askıya alınmasıdır– başlar. Bir metni anlamamız için, metne dahil olan ya da onun ilettiği tüm “doğruluk değerleri”ni ya da gerçekliği paranteze alarak işe başlamanız gerekir. Metnin etkisi olarak ifade edilen doğruluğu ya da gerçekliği –buna genelde metnin gerçeklik etkisi denir– ancak ve ancak ondan sonra algılayabiliriz. Edebi bir metin olayların, gerçeklerin, sorunların ya da durumların kişisel bir anlatısı değildir.

FELAKETİ EDEBİ BİR YAPITTA OKUMAK

Vahan Totovents’i konu alan bir makaleye neden “inanmazlığın askıya alınması”yla ve taklitle ilgili bu girişle başladım? Bunu yapmamın nedenlerinden biri, bu makalenin bir amacının da 1915 Felaket’ini (Ağed) tartışmak olmasıdır. Kurken Mahari’nin *Ayrınoğ Aykesdanner* (Yanan Bahçeler) adlı romanını ele alan daha önceki bir incelememde, bir yapıtın Felaket’i ana konusu haline getirmeden de Felaket’e odaklanabileceğini açıklamaya çalışmışım.³ Sorunun en önemli noktası da budur. Kuşkusuz “Felaket” bu olayın Ermenice adının Türkçe karşılığıdır. Ama olay beklediğimiz yerde meydana gelmez. Hatta, onu bir nesne olarak kavrayamadığımız ya da bir tasvirin konusu yapamadığımız için, işi olayın gerçekliğini sorgulamaya kadar vardırabiliriz. Bu nedenle, tarihsel bir olay ve tarih söyleminin olası bir nesnesi olarak “soykırım” ile tarihe tarihçilerin kavradığı şekilde ait olmayan Felaket arasında bir ayırım yapma gereği doğmaktadır. Dolayısıyla, Mahari’ninki gibi bir yas yapıtı, olayların “gerçek-

3 Bkz. “The Flames of Van,” haz. Richard G. Hovannisian, *Armenian Van/Vaspu- rakan* içinde (Costa Mesa, CA: Mazda Publications, 2000), s. 259-96; “Van’ın Alevleri,” çev. Solina Silahlı, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, Editör: Richard Hovannisian (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016), s. 289-329.

liđi”ne, soykırım niyetine, katliamlara ya da tehcirlerle hiç değinmeden, Felaket’e bir karşılık olabilir. Aynı şekilde, diasporada, Zareh Vorpuni’ninki gibi düzyazı kurgular Felaket’i belirgin, ama gene de görünmez harflerle kazımaya girişebilirler. Totovents’in Felaket’ten hemen hiçbir zaman açık biçimde söz etmediği doğrudur. O halde Felaket’i, genelde ve son derece rahat, etkili biçimde bu adla tanımladığımız şey hakkında tek bir sözcüğün bulunmadığı bir yapıtta nasıl okuyabiliriz? Bu sorunun hemen verilecek bir yanıtı yoktur. Her metin Felaket’i içinde saklamak ve sergilemek için kendi araçlarını seferber eder. Ancak açık olan bir şey var: Gerçek anlamda “inanmazlığı askıya alma”dan bir yapıtta Felaket’i okumak olanaksızdır. Felaket gözlemleyebileceğimiz ya da tanımlayabileceğimiz ampirik bir olay değildir. En fazlası, bir izdir. Varlığı yazıya (*une écriture*) bağlıdır. Totovents’te bu durum daha da karmaşıktır: Karmaşıklığı, Felaket’in bir “itikat etme”nin, inancı askıya alamamanın doğrudan ve kaçınılmaz bir sonucu olmasından kaynaklanır.

Totovents hemen hiçbir zaman Felaket’ten açıkça söz etmez. Gene de bu yapıtlara şu soruyu sormak meşrudur: Felaket nerededir? Mahari ile Totovents’in yaşamları oldukça benzerdir. İkisi de “eski ülke”den geliyordu, Mahari Van’dan, Totovents Harput’tan; dolayısıyla ikisi de Batı Ermenisi’ydi. Aynı kuşaktan olmadıkları açıktı: Totovents 1889’da, Mahari 1903’te doğmuştu. Ama her ikisi de gençliklerini, 1915-18’de bir trajedinin ortasında çöken ve haritadan tümüyle yok olan bir ortamda geçirmişti. İkisi de Sovyet rejimine uyum sağlamaya çalışmış, dillerini değiştirerek Doğu Ermeniceyi benimsemiş ve Sovyet Cumhuriyeti’nde Ermenistan adı verilen yerde önemli yazarlar olmuştu. İkisi de yazarlığa şiirle başlamıştı. İkisi de edebiyatta hicvi benimsemişti. İkisi de çocukluk yıllarının, ailenin ve doğdukları bölgenin ana temalar olduğu otobiyografik öyküler yazmıştı. Totovents 1937’de, Büyük Temizlik döneminde idam edildi. Mahari sürgün edildi yalnızca, ama ömrünün on yedi yılını Sibiry’a geçirdi. Onların meslek yaşamları arasındaki bu paralellikler, “Felaket nerede?” sorumuzu meşru hale getirmektedir.

İNSAN SÖYLEMİNİN ÇARPITILMASI

Benzerliklere karşın, bu iki yazar arasındaki farklar daha da önemlidir. Özgeçmişleri, yaşları, yazgıları arasındaki farkların ya da Mahari'nin, fiziksel ve daha önemlisi edebi anlamda Beria ve Jdanov terörlerinden hayatta kalabilmiş olmasının ötesindeki farklar burada söz konusu olan. Sözüünü ettiğimiz daha çok, 1922 ile 1937 arasında Sovyet rejimine karşı tutumları arasındaki, dolayısıyla da bu dönemde, özellikle 1932'den sonra yükselen tehlike dalgasına yazar olarak gösterdikleri tepkiler arasındaki farklar. Totovents 1922'de kalıcı olarak yerleşme niyetiyle Ermenistan'a döndüğünde, artık olgun bir insandı. Amerika'da yaşamış, Avrupa'da seyahat etmişti. Batı Ermenice kitaplar yazmış ve yayımlatmıştı. Bu nedenle onun, Dilican ve Erivan yetimhanelerinde büyüyen ve daha baştan Doğu Ermenice şiir ve düzyazı yazarı olan, silinecek bir geçmişi olmayan (ya da hemen hemen olmayan, çünkü yazarlığının ilk dönemlerinde onun da Tiflis'te Batı Ermenice yazdığı birkaç şiiri yayımlanmıştı) Mahari ile kıyaslandığında affedilecek (ya da insanlara unutturulacak) çok daha fazla şeyi vardı. Her halükârda, Mahari'nin ülke dışında yaşayan kişilerle tehlikeli olabilecek dostlukları yoktu.

Totovents'in rejimin taleplerine belirgin bir biçimde ayak uydurması gerekiyordu. Bu nedenle o bu dönemin hazin, yürek paralayıcı kişilerinden biridir; kişiliğinde ve yapıtlarında, insanların vicdanını önce tasnif sonra da yok etmenin genel kural haline geleceği bir ülkede özgür bir adam olarak kalma isteğinin içerdği zorluğu, ama aynı zamanda o sonsuz belirsizliği de yansıtır. Vahan Totovents'in büyük bir yazar olup olmadığını bilmiyorum. Ama Erivan'da ürettiği yapıtlar tam da, rejimin taleplerine eksiksiz uyum ile kuşku ya da açık isyan anları arasında sergiledikleri gelgitler, dolayısıyla da kararsızlıklar –hatta ben buna “karar verememezlik” bile diyebilirim– nedeniyle etkileyicidirler. Totovents yıllarca, konformizme kadar varan bir uzlaşma, bir külliyata dönüşen kuşku ile affedilmez isyan arasında tereddütler yaşadı. Ne de olsa Totovents, kuşku ve isyan öyküleriyle, ama aynı zamanda giymek zorunda olduğu Nessus'un gömleğine (gi-

yen herkesi yok eden gömlek) duyduğu tutkuyla, o dönemde rejimin dayattığı, giderek artan teröre karşı açık tutum alan Erivan'daki tek yazardı. 1937'de hapiste öylesine vahşice işkence gördü ki, NKVD infaz memurlarının titiz kural ve yönetmelikleri gereği yapması gereken şeyi yapacak, yani sorgusunun tutanaklarını imzalayacak gücü kalmamıştı.

Vahan Totovents 1922'de neden Erivan'a döndü? Başına gelecekleri anlamış mıydı? 1924'te, Gosdan Zaryan Erivan'dan ayrılmaya hazırlanırken (karşılaştırmalı edebiyat dersi vermek için bir davet üzerine Ermenistan'da iki yıl geçirmişti), Totovents'in veda mahiyetinde ona şunları söylediğini biliyoruz: "Hiç dönmemek üzere gittiğini biliyorum. Olur da ileride bizim tarafımızdan aleyhine yazılmış makalelere rastlarsan, şaşırma ve her şeyden önemlisi okuduklarının tek sözcüğüne bile inanma. Ne tür bir ülkede ve hangi koşullar altında yaşadığımızı iyi biliyorsun."⁴ Aktarılan bu sözlerin ima ettiği şeye inanacak olursak, Totovents daha baştan ne olup bittiğini biliyordu. Her şeye rağmen, her tehlikeyi göze alarak, Ermenistan'da kalmayı tercih etmişti. Kuşkusuz bu noktada onun için artık geri dönüş olanaksızdı. O zaman soru olabildiğince açıktı: Bu koşullarda nasıl yaşanır, nasıl yazar olunurdu? Eğer insan yazdığı şeye inanamazsa, eğer kâğıda yazdığı her sözcüğü ihtiyatla yazacaksa, sözcüklerin iyi niyetle ve inanarak yazılıp yazılmadığını sürekli düşünecekse, edebiyat hâlâ mümkün müdür? Her şey "Söylediğime inanma!" biçiminde özetlenebilecek bir kaide üzerine inşa edilmiş ise, yazmak olanaklı mıdır? Çünkü tüm çarpıtılmamış insan söyleminin temelinde, doğruluğa bağlılık vardır.

4 Bu öykünün kaynağı bizzat Gosdan Zaryan'dır: Aktaran Yuri Khaçatryan, *Azadarnard*, no. 4 (1993). Ayrıca bkz. Norayr Adalyan, *Totovents* (Erivan: yay. yok, 1994), s. 261. Adalyan'ın, savunması Erivan'da yapılan bir doktora tezini dayanak alan kitabı, Vahan Totovents'in yaşamının ve yapıtlarının oldukça eksiksiz bir öyküsünü sunar. Bundan önce Totovents'i konu alan yegâne monograf Suren Arzumanyan'a aittir: *Vahan Totovents* (Erivan: Haybedrad, 1961). Oysa Totovents kaleme alınmış tüm Ermeni edebiyat tarihlerinde önemli bir yer işgal eder. Örneğin bkz. Suren Ağababyan, *Hay Sovedagan kraganutyayn badmutyun* [Sovyet Ermeni Edebiyatı Tarihi] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1986), s. 142-47.

Sovyet dünyası onlarca yıl, başta yazarlar olmak üzere herkesi tümüyle kurgusal bir söylem sürdürmeye, bir başka deyişle bir hayale inanmaya ve başkalarını da buna inandırmaya zorlayan, insanlık dışı bir deney sürdürdü. Bu anlamda bu dünya, konuşulan ve yazılan sözcüklerin elinden doğruluğa bağlılığı sürdürme olanağını tamamen alarak, tüm insan söylemini çarpıtmayı başardı. Bu nedenle Coleridge'in şairlerden ve şiir okuyucularından talep ettiği o paradoksal eylem, yani inanmazlığın bir an için askıya alınması, imkânsız hale gelmişti; bu, bir biçimde, daha baştan yapıtın bizzat kendisince dışlanmıştı. Ermenistan'daki insanlar arasında Vahan Totovents belki de bunun en çok farkında olan kişiydi; aynı zamanda da sözcüğün içine düşürüldüğü bu trajik durumla başa çıkmakta en donanımsız olanı. Şimdi bize düşen onun kendini kurtarma çabası içinde nasıl manevralar yaptığını ve nasıl bir eserler bütünlüğü, bir külliyat yarattığını göstermektir.

Açıktır ki böyle bir durumda, yapıttaki ve yapıtta işlemekte olan çarpıtmayı görmek ya da edebi eserin inanç sisteminin bu topyekun çarpıtılmasına –doğal olarak tüm insan söylemini de kapsayan bir çarpıtma– karşı verdiği göğüs göğüse mücadeleyi okumak, okuyucunun görevidir. Bir kez daha karşımıza ders alınacak bir şey çıkıyor. Çünkü çarpıtma edebiyatı, hakikat gibi görünen taklidi ele geçirdiği zaman, içyüzünü açığa vurur: Hakikate değil, taklide yönelen bir saldırdır. Diğer bir ifadeyle, taklit olanın bir taklidine. Ama burada delilik de beklemektedir. Delilik, kendilerini bu maceranın içinde bulan hiç kimseyi bağışlamaz, hele Totovents'i asla. Delilik yazarların peşini bırakmaz, çünkü bu koşullarda edebiyat artık kendini tanıyamaz.

BİR YAŞAM ÖYKÜSÜ: HARPUT'TA İLK YILLAR VE ABD

Vahan Totovents'in özgeçmişi ilk kez, Yeğişe Çarents, Aksel Pağunts ve Yeğya Çubar'ın editörlüğünü yaptıkları 1932 yıllığı *Hogdemper-Noyemper*'de yayımlanmıştır:

Totovents 1894'te doğdu; ailesi Harput bölgesindeki Mezre'de yaşayan toprak sahipleriydi. İlk öğrenimini doğduğu kentin Merkez

Okulu'nda gördü; buradaki öğretmenleri Rupen Zartaryan ve Tilgadintsi'ydi.⁵ Anayasa yeniden yürürlüğe girdikten sonra (1908'de) önce İstanbul'a, sonra çeşitli Avrupa kentlerine ve nihayet New York'a gitti. Totovents, ABD'de bir yandan Wisconsin Üniversitesi'nde edebiyat ve tarih okurken, bir yandan da vasıfsız işçi olarak çalıştı. Savaşın ilanından sonra, gönüllü olarak Kafkasya'ya geldi. Totovents çok erken bir yaşta yazmaya başladı. İlk yazısı 1907'de *Arevelyan mamul*'da (Doğu Basını) yayımlandı. Daha sonra Avrupa'da ve Amerika'da, ama aynı zamanda Kafkasya'da eserler yazdı ve yayımladı. *Potorigum*⁶ (Fırtınada) başlıklı romanına kadar, şiirlerinde ve düzyazılarında belirgin unsur milliyetçilikti. Totovents 1920'de bir kez daha bir İstanbul, Paris ve ABD yolculuğuna çıktı. 1922'de Kafkasya'ya kesin dönüş yaptı ve Sovyet Ermenistanı'na, yapıtları derin bir kırılma yaşamış bir yazar olarak yerleşti; kendini yeni edebi eserler üretmeye adadı.⁷

Aynı yıllıktaki diğer yazarların özgeçmişlerinin hiçbirinde (ki, adından şu ya da bu düzeyde bahsettiren tüm yazarlar yıllıkta vardı) "milliyetçilik" sözcüğü geçmez. Buradan Totovents'in, saklaması mümkün olmadığı için, geçmişini reddetmek zorunda kalan bir kişi imajı yansıtmak istediği sonucunu çıkarabiliriz. Kısacası, inancını değiştiren bir kişi imajı yansıtmak istiyordu; kuşkusuz, kabul görebilmek için çok samimiyetle istediği bir şeydi bu. Özeleştirici furyası ancak daha sonraki bir tarihte başlayacaktı. Totovents 1934'te,

5 Her ikisi de Harput bölgesinden olan Rupen Zartaryan (1874-1915) ile Tilgadintsi (1860-1915) (Zartaryan, Tilgadintsi'nin öğrencisi olmuştu) tam anlamıyla bir Batı Ermenistan taşra edebiyatı, yani taşradaki Ermeni yaşamını yansıtan bir edebiyat yaratmayı başaran, iki önemli yazar olarak kabul edilir. Zartaryan kısa öykü, skeç ve sembolik eserlerinden bazılarını 1910'da yayımlanan *Tsaykalıys* [Erken Şafak] adlı bir yapıtta topladı. Tilgadintsi'nin yapıtları, Arşag Çobanyan'ın önsözünü yazdığı, *Tilgadintsin yev ir kordzi* [Tilgadintsi ve Eserleri] başlıklı bir kitapta toplanmıştır (Boston: Tilgadintsi Saneru Miutyun, 1927). Zartaryan ve Tilgadintsi 1915'te vahşice öldürüldüler. Zartaryan siyasi aktivistlerin, özellikle de Taşnaksutyun partisi sempatizanlarının tutulduğu (Ankara bölgesindeki) Ayaş hapishanesinde öldü. Tilgadintsi tehcir yolunda öldürüldü.

6 Bu romanın asıl başlığı *Potorigin meç*'tir, çünkü Batı Ermenice yazılmıştır. Yapıt 1922'de İstanbul'da yayımlandı ve Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesine edebiyattaki ilk tepkiyi oluşturur.

7 *Hogdemper-Noyemper* [Ekim-Kasım] (Erivan: Pethrat, 1932), s. 76.

Çarents ve Pagunts gibi, “milliyetçilik” nedeniyle özeleştiriyi yapmak zorunda kaldı, ama bu kez devrimcilik öncesi gençliğindekiler için değil, son dönemdeki yapıtları için. Çünkü 1934’e gelindiğinde vicdana fiili zulüm artık başlamıştı.

Totovents’in bu özgeçmişi yoruma muhtaçtır. Simon Vratsyan, II. Dünya Savaşı sırasında editörlüğünü yaptığı *Hayrenik* (Vatan) gazetesinin özel sayılarından birinde, Vahan Totovents’le ilgili garip bir yazı yayımlamıştır.⁸ Buradan Totovents’in 1894’te değil, 1889’da doğduğunu öğreniyoruz; zaten Totovents’in kendisi de Vratsyan’ın makaleyle birlikte yayımladığı kısa özgeçmişinde, kendi elyazısıyla böyle yazmıştı (bu özgeçmiş Vratsyan’a yıllar önce emanet edilmişti). Sovyet özgeçmişinde belirtilen tarihin, yazarın yaşamından beş yılı çıkarmak ve böylece hesabı verilecek geçmişi kısaltmak için başvurduğu bir manevra olduğu açıktır. Vratsyan’ın makalesi, genç yazar/öğrenci ile Parti entelektüeli arasındaki dostluğun 1912’de, Vratsyan’ın *Hayrenik*’in editörü olarak Boston’da bulunduğu sırada başladığını da göstermektedir.⁹ Totovents, meslek yaşamının çok erken bir tarihinde Taşnaksutyun ile arasına bir mesafe koydu, ama ömrünün sonuna kadar Parti’nin önde gelen üyeleriyle samimi ilişkisini sürdürdü. Vratsyan şöyle yazar: “Mektupları ilginç konuları ele aldığı gibi, çok miktarda biyografik bilgi de sağlar. Bunlardan alıntılar yapamama durumunda olmamız bir talihsizliktir.”

Vratsyan bize bunun nedenini söylemez. Totovents’in ona yazdığı mektupların, Amerika’da kaldığı dönemden olduğu kuşkusuzdur.

8 Makale 13 Aralık 1997’de *Hayrenik*’te tekrar yayımlanmıştır. Simon Vratsyan Taşnaksutyun’un en çarpıcı kişilerinden biriydi. 1920’de, varlığının son günlerinde Ermenistan Cumhuriyeti’nin başbakanlığı görevinde bulunmuştu ve yeni Sovyet rejimine karşı Şubat 1921 ayaklanmasının liderlerinden biriydi. Ermenistan Cumhuriyeti’nin tarihi hakkındaki kitabı, ufuk açıcı bir yapıttır. Bkz. *Hayasdanı Hanrabedutyun* (Paris: Navarre, 1928). Özgeçmişine ilişkin yazıları altı ciltlik bir dizide derlenmiştir: *Gyanki uşinerov* [Hayatın Yollarında] (Kahire ve Beyrut: Houssaper and Hamazkayin, 1961-1967).

9 1908’de Taşnaksutyun Ermeniler arasında birinci parti olmuştu. Hem Doğu Ermenilerinin toplumsal ve entelektüel yaşamı, hem de Batı Ermeni entelektüelleri üstünde etkindi. Parti kendisini kurtuluş hareketinin öncüsü sayıyordu ve rakiplerine üstünlük sağlamıştı. Salt “Parti” diye anılmasının nedeni budur.

Öte yandan Vratsyan, Totovents'in 1934 ile 1936 arasında, ABD'de Parti'nin önemli bir üyesi olan amcasına gönderdiği mektuplardan uzun alıntılar yapar. Bu da, yazarın dış dünyadaki insanlarla aktif yazışmasını sonuna kadar sürdürdüğü ve böylece Vratsyan ile de –en azından dolaylı olarak– ilişkisini koparmadığı anlamına gelir. Bana emanet edilen, 1933 ile 1936 tarihli yayımlanmamış mektuplar, Totovents'in kendisini ebediyen uzaklaştırdığı bu dünyaya duyduğu yoğun ilgiyi kanıtlamaktadır.¹⁰ Bu mektuplaşmalar gayet açık yapılmıştı. Totovents kendisini, insanların hayatlarını tehlikeye atmadan ya da kendilerini baskıya ya da sansüre maruz bırakmadan, istedikleri herkesle iletişim kurabilecekleri normal bir dünyada yaşadığına inandırmaya çalışıyordu. Ayrıca Totovents'in kitaplarını yurtdışındaki dostlarına ve bağlantılarına göndermesi ancak 1936'da, "istenmeyen kişi" haline geldikten sonra yasaklanmıştı. Kuşkusuz Vratsyan'ın 1945'te yayımlanan makalesi, insanlara Totovents'in gençliğinde Parti'ye çok yakın olduğunu hatırlatma amacını taşıyordu. O halde 1932'deki Sovyet özgeçmişinde sözü edilen "milliyetçilik," yalnızca göstermelik bir ifadedir. Bunun doğrulamasını Totovents'in 1912 tarihli özgeçmişinde buluyoruz: "*Hayrenik* ile ilişkim, memlekette yaşadığım ve bu gazetenin muhabirlerinden biri olarak çalıştığım 1908 öncesi döneme dayanır. *Hayrenik*'i yuvam ve ocağım olarak, ideallerim ve toplumsal arzularım için bir liman olarak görüyorum."¹¹

10 Totovents'in 1933 ile 1936 arasındaki ruh haline ilişkin bir fikir veren bu yayınlanmamış mektupları bana Vartan Gevrenian verdi. Mektuplar, bu dönemde New York'ta yaşayan ve geçmişte Taşnaksutyun'un aktif bir üyesi olan Urfalı Dr. Charles Jeranian'a hitaben yazılmıştı.

11 Ermenistan'daki Totovents uzmanlarının, 1912 tarihli bu kısa özgeçmişin ve buna eşlik eden Taşnaksutyun'a inanç açıklamasının varlığından haberdar olmadıkları anlaşılıyor. Özellikle de, Totovents burada kendi elyazısıyla 1889'da doğduğunu belirtmektedir; bu, Sovyet özgeçmişinde verilen ve Norayr Adalyan'ın tekrarladığı 1894'ten daha olası bir tarihmış gibi görünüyor. Totovents'in ABD'de kaldığı dönemle ilgili olarak, Hrag Varjabedian onun Wisconsin Üniversitesi'ndeki "not dökümleri"ni bulmayı başarmıştır. Bu belgeler Totovents'in orada 1912 ile 1914 arasında, iki yıl kaldığını ve 1914'te bilinmeyen nedenlerle öğrenimine aniden ara verdiğini göstermektedir. Vratsyan buna yol açan faktörün "trajik bir aşk ilişkisi" olduğunu belirtir; Totovents'in 12 Haziran 1915'te Kafkasya'ya gidişine kadar aradan tam bir yıl geçtiği düşünülürse, bu

Totovents'in 1908'de ABD'ye gitmesinin şaşırtıcı bir yönü olmadığını eklemek gerekir. O dönemde Harput'ta babası, kardeşi, amcası ya da oğlu ABD'de yaşamayan yok gibiydi. Worcester, Boston, New York, Chicago ve Fresno Harput'un "banliyöleri" ya da "uydu kentleri"ydi. Bu göç, büyük ölçüde ekonomik nedenli olduğundan, başlangıçta yalnızca erkekleri kapsıyordu. 1899'da Harputlu bir Ermeni Minneapolis'e yerleşmiş ve burada bir halıcı dükkânı açmıştı. Totovents de büyük olasılıkla burada bir süre çalışmıştı. Dolayısıyla Harput, ABD'nin en uzak bölgelerine kadar uzanan bir toplumsal ağın merkeziydi ve göç bir ritüel, bir ergenliğe geçiş ayini, yetişkinliğe giden yolda zorunlu bir aşama haline gelmişti. Totovents 1921'de yayımlanan kısa bir hikâyede şunu yazar:

O günlerde G... Harput'a Amerika'dan daha uzaktı. Çünkü bizim oralardan birisinin G...'ye gittiği hiç duyulmuş muydu? Buna karşın her gün birisi Amerika'ya gidiyordu. Her hafta Amerika'dan bir mektup alırdık; bütün sevdiklerimiz oradaydı. Kendimizi Amerika'ya daha yakın hissediyorduk; G... 'ye hiç giden olmuş muydu? G... Harput'un burnunun dibinde olmasına rağmen uzak, bilinmeyen bir ülkeydi.¹²

acla yakındır. Totovents'in bir Parti propagandacısı olarak "devrimci" faaliyetlere katıldığı, Lisa Boghossian Papas'ın Armenian General Benevolent Union'ın (Ermeni Yardımseverler Genel Birliği) dergisinde çıkan bir makalede de doğrulanmaktadır (Temmuz 1999). "Minnesota Ermenileri: 100 Yıllık Bir Tarih" başlıklı makale bize şu bilgiyi vermektedir: "Mesrob Sahakyan ve ünlü yazar Vahan Totovents gibi kişiler siyasi nedenlerle biraraya gelmişlerdi. 1915'te bu ikisi, diğer birkaç Minnesotalı Ermeni ile birlikte, Ermenistan'ı Türklerden kurtarmak için Rus ordusuna katıldılar."

- 12 Vahan Totovents, *Yerger* [Eserler], c. 1 (Erivan: Sovedagan Kroğ, 1988), s. 116. Totovents'in, editörlüğünü Anahit Gevorgyan'ın yaptığı üç ciltlik toplu eserlerini kullanıyoruz; Gevorgyan buna önemli bir önsöz yazmıştır (s. 3-22). İkinci cilt 1989'da Khordayin Kroğ, üçüncü ciltse 1991'de, Sovyetler Birliği'nin çöküş tarihinde, Nayiri tarafından yayımlanmıştı. Totovents çok üretken bir yazardı, bu kitaplar da bütün eserlerini kapsamıyor. Düzyazılarının çoğunu, kısa hikâyelerinin hemen hemen tümünü, erken dönem şiirlerini, polemik yazılarını, mektuplarını ve yazdığı çok sayıdaki oyundan biri olan *Nor Püzantion'u* [Yeni Bizans] kapsıyor. Totovents'in iki romanı *Potorigin meç* ile *Baku* bu kitaplarda yer almıyor.

Keza Totovents, ona edebiyatı öğreten “taşralı” yazar Tılgadıntsi hakkındaki 1923 tarihli kısa makalede şunu açıklar:

Tılgadıntsi’nin Amerika’ya neden bu kadar çok zaman ve ilgi hasrettiğini anlamak zor değildir. Harput’ta ABD’de yaşayan bir mensubu olmayan tek bir aile yoktu. Genç bir gelin olarak ABD’ye gitme hayaliyle yanıp tutuşmayan tek bir bekâr kız yoktu. Amerika Harput halkının ana sohbet konusu ve idealiydi. Amerika’ya gidip gelmek, Amerika’dan dönmek, ve dönmek, ama nasıl? Temiz tıraşlı, dağarcığında kötü bir İngilizceden birkaç sözcük, sırtında eskimek üzere yapılmış büyük bir palto, Amerikalı çöpçülerin giydikleri türden çizmeler ve kaçınılmaz olarak, gerçekten gerekli olmasa da, bir iki altın diş... Doğal olarak bunların hiçbirisi Tılgadıntsi’nin topundan tüfeğinden kaçamazdı.¹³

BİR YAŞAM ÖYKÜSÜ: KAFKASYA’DA

Totovents, 1915 Temmuz’unda, Batı Ermenistan’ın Türk egemenliğinden kurtarılmasına yardımcı olacak bir Ermeni gönüllü taburuna katılmak amacıyla ABD’den ayrılarak, Kafkasya’ya gitti. Yaşamının bu dönemine ilişkin birkaç ayrıntı, onun NKVD işkencileri için üretilen 1937 tarihli özgeçmişinde kaydedilmiştir.¹⁴ Totovents, İshan Arğutyan taburuna girdi ve bir ay süresince Van Gölü civarındaki bölgede Rus ordusuyla birlikte savaştı. Sonra, Rus ordusu geri çekildiği için o da tüm diğer Ermeni gönüllüler gibi geri çekilmek zorunda kaldı; Rus ordusunun daha sonra askeri hedeflerini gerçekleştirmesinin ardından, artık saflarında Ermeni gönüllülere ihtiyacı kalmamıştı. Totovents bunun üzerine Tiflis’te, bir İngiliz mültecilere yardım örgütünde çevirmen olarak iş buldu; ardından, Zabel Yesayan’ın tavsiyesiyle, sürgünlerden kişisel tanıklıklar derlemek üzere üç ay için Rus işgalindeki bölgede bulunan Erzincan’a git-

¹³ Yerger, c. 3, s. 489.

¹⁴ Totovents vakasının “araştırılmasının” ve maruz kaldığı sorgulamaların ayrıntılı hikâyesi için bkz. Davit Gasparyan, *Pag tmeri kağdniku* [Kapalı Kapıların Gizemi] (Erivan: Apolon, 1994), s. 80-88.

ti (bütün bunlar 1916'da meydana geldi).¹⁵ Bu ayrıntıların yalnızca Totovents'in kimliğini belirleyen 1937 sorgulamalarında yer alması anlamlıdır; yazar Sovyet Ermenistanı'nda geçirdiği on beş yıl boyunca bunlardan söz etmekten özenle sakınmıştı.

Totovents, gene Zabel Yesayan aracılığıyla Hovhannes Tumanyan ve daha sonra General Antranik Ozanyan ile tanıştı. Antranik ile görüşmesi belirleyici oldu; Totovents, uzun süre önce daha yaşarken milli bir kahraman haline gelen generalle yıllarca yakın işbirliği içinde çalışacaktı. Ancak bu görüşmeler Totovents'in, tüm diğer gönüllüler gibi, 1915'in sonundan beri hissettiği büyük hayal kırıklıklarına da zemin oluşturunca. Vratsyan dürüstçe, Totovents'in —daha 1915'te bile— Kafkasya'daki Ermeni liderlerine, onların hizipçi politikalarına ve yaygın yolsuzluğa nefretini ifade eden mektuplarından alıntılar yapar. Totovents, bu dönemde Parti ile arasına mesafe koymaya başlar. Antranik'in çalışma arkadaşı olarak, alınan kararlarda rol oynamış, raporlar yazmış ve 1917'deki Batı Ermenilerinin Birinci Kongresi'ne katılmıştı. Son olarak, Nisan 1917 ile Şubat 1918 arasında Tiflis'te yayımlanan *Hayasdan* (Ermenistan) gazetesine editör seçilir. Bu aşama çok iyi bilinmemektedir, çünkü 1916 ile 1918 arasında hiçbir kesim mültecilerin içinde bulundukları zor durumları dile getirmeye çaba göstermemişti. 1917'deki Rus devriminin ve cephenin terk edilmesinin ardından, Totovents Şubat 1918'de Antranik'in peşinden Erzurum'a gitti; burada bahar aylarında birkaç yüz fedainin hiçbir destek olmadan, ilerleyen Türk ordusunu durdurmaya çalıştığı, utanç verici bozguna tanık oldu. Onun tavsiyelerine uymayı ya da ona önemli bir komuta yetkisi vermeyi reddeden Parti'ye çok öfkelenen Antranik, sonunda kamusal yaşamdan çekildi.

Totovents, generalin bir diğer yakın mesai arkadaşı Levon Tümtünciyan'la ortak çalışmalar yürüttü ve 1920'de İstanbul'da, 1918'in hayal kırıklıklarını öfkeyle anlattığı bir kitap yayımladı. Uzun yıllar kütüphanelerde unutulmaya terk edilen, *Zoravar Antraniki yev ir ba-*

15 Görgü tanıklarının bu beyanları *Vşdabadum* [Elem Öyküleri] başlığı altında toplanarak kitaplaştırıldı. Levon Şant'ın talep ettiği bu önemli yapının basılıp basılmadığı bilinmemektedir.

derazmneri (General Antranik ve Savaşları) başlıklı bu kitap, Anahit Kevorkyan tarafından, Totovents'in eserlerinin üç ciltlik baskısında yeniden yayımlanmıştır.¹⁶ Aradan geçen yıllar Totovents'in öfkesini azaltmadı. Bu öfkenin başlıca sebebi Ermeni meselesinin siyasi bir çözüme kavuşacak gibi görünmemesiydi, ancak böyle bir çözüm Batı Ermenistan'a bir biçimde siyasi ya da kültürel özerklik sağlayabilirdi. Öte yandan Ruslar varolabilecek tüm müphem özerklik dürtülerini yok etmek için ellerinden geleni yapmışlar, İngilizler bu meseleden ellerini eteklerini çekmişlerdi, Ermeni liderlerse yalnızca kendi kısa vadeli çıkarlarının peşindeydi. Totovents'in hayal kırıklığı daha *Hayasdan*'a yazdığı sıralarda inanmazlığa dönüşmüştü: "İyi şeylere inanmayalım. İnanmamaktan zarar gelmez. Ama en acı şekilde tecrübe ettiğimiz üzere, inanmak zarar verir."¹⁷ Bu müthiş bir inanç beyanıdır. İnsan ve yazar olarak Totovents'in özelliklerinden biridir bu. Özet olarak, Totovents burada Felaket'i bir "inanç" ya da yanlış bir inanç olarak açıklamaktadır – her inanç ve iman her zaman bir serap peşinde koşmaya mahkûmdur kabilinden. Kuşkusuz artık, ondan sonra Çarents ve Mahari'nin de yapacağı gibi, ulusal kurtuluş hareketine düşmanlığını da ifade etmektedir. Ama Totovents'in hayal kırıklığına uğramak için daha somut nedenleri vardı. Nitekim, Arşag Çobanyan'a gönderdiği 1 Kasım 1917 tarihli mektubunda şunları yazar: "Senin bakış açına katılıyorum, halkımızın iki hizbini birleşmiş ve aynı amaç doğrultusunda çalışır görmek istiyorsun. Gelgelelim, bu imkânsız... (Kafkasya'nın toplumsal ve siyasi güçleri) Türkiye Ermenilerine karşı, sanki onları bir vasal konumunda tutmaya ve kendilerine bir hükümdar ya da diktatör rolü benimsemeye karar vermiş gibi bir tutum içindeler."¹⁸

Totovents'in 1918 ile 1920 arasında ne yaptığını tam olarak bilmiyoruz. Bildiğimiz, evlendikten kısa süre sonra, 1920 ilkbaharın-

16 Yerger, c. 3, s. 5-114 ve notlar, s. 557-60. Kitabın ilk baskısı Arsen Marmaryan takma adıyla yapılmıştı.

17 "Çı havadank lav paneru: Çı havadali çi vnaser, payts havadali menk khorabes desank, gi vnase.." *Hayasdan*, no. 74, 1917, aktaran Adalyan, *Totovents*, s. 74.

18 Çarents Müzesi Arşivleri, Arşag Çobanyan Dosyası, no. 2412, aktaran Adalyan, *Totovents*, s. 154.

da Tiflis'ten İstanbul'a gitmek üzere ayrıldığı, oradan da Fransa ve ABD'ye gittiğidir. 1921'de Ramgavar (Demokrat) Parti tarafından düzenlenen bir konferans dizisi nedeniyle ABD'nin çeşitli şehirlerini ziyaret etti. Taşnaktsutyun'a muhalif gazetelere yazılar yazdı: Boston'da çıkan *Azk* (Millet) ve İstanbul'da yayımlanan *Joğovurti Tsayn* (Halkın Sesi).¹⁹ Bu nedenle daha sonraki yıllarda Parti'yi yaylım ateşine tuttuğu yazılarının ardında salt oportünist bir güdü olmadığına inanmak için nedenler vardır.²⁰ Totovents 1922 Eylül'ünde Ermenistan'a döndükten sonra, yeni Sovyet liderliğinin ideolojik taleplerine uygun hareket etmek için samimi bir çaba harcadı. Üç ciltlik romanı *Baku* (1930-34), bir "parti sempatizanı"nın sosyalist realizm ve proleter edebiyatı dogmasına uyumunun tipik bir örneğidir. Bu dönemde (Ermenistan'a 1933'te göç eden) Zabel Yesayan da *Barba Khaçig* adlı romanıyla aynı yolu izleyecektir. Her iki durumda da, dönemin taleplerine uyarak, görev icabı hacimli bir Sovyet yapıtı üretme ihtiyacı ile yazarın kendi sosyalist inançları arasında keskin bir ayrım yapmak mümkün değildir.²¹ Acaba bu Totovents'i de Gosdan Zaryan'a 1924'te söylediklerinin ışığında mı okumalıyız? "Yazdıklarımızın tek sözcüğüne bile inanma." Dönemin hiçbir yapıtı okuyucuyu bu ısrarlı soruyla Totovents'in yapıtları kadar sık karşı karşıya bırakmaz. Acaba tam ne kadarına inanmalıyız? Hangi noktada inanmayı bırakmalıyız?

19 Totovents'in bu gazetelerde yayımlanan makalelerinden birkaçı *Yerger*'in 3. cildinde derlenmiştir, s. 380-417. Bu ciltte ayrıca 1917'de *Hayasdan* gazetesinde çıkan bazı siyasi makaleler ve edebiyat taslakları da bulunmaktadır.

20 *Hay azki "prgiç" Taşnakneri* [Ermenilerin "Kurtarıcı"sı Taşnaklar] (Erivan, 1931).

21 *Baku* ile ilgili olarak geleneksel bir değerlendirme için, eleştirmen H. Surkhatyan'ın *Hogdemper-Noyemper*'deki yazısının bu romanla ilgili kısımlarına bkz. (s. 154-56): "*Baku*, Transkafkasya'nın proleter merkezindeki sınıf mücadelesini geniş ölçekte anlatmaya çalışan ilk Sovyet Ermeni romanıdır." Son derece eleştirel bir değerlendirme için bkz. Adalyan, *Totovents*, s. 317-20, özl. s. 320: "Totovents, birkaç yapıtında olduğu gibi *Baku*'da da, ilkesinden uzaklaşır, öyle ki işi 'Benim konum insandır'a kadar vardırı, böylece ulusal değerlere aynı derecede düşmanlık besleyen enternasyonal devrim ya da sınıf mücadelesi ideolojisine yakınlaşır; bu 'tarz'ın taleplerine boyun eğerek, metni devrimci tanrılarla, her türlü insani zayıflıktan arınmış, güçlü, ideal kişilerle doldurur. Bu yöntem onu bir yere taşıyorsa, o yer sadece [Komünist] Parti ve devletinkiyle tamamen uyumlu bir tarih yorumudur."

İKİ OYUN: NOR PÜZANTİYON VE MOKHRAGUYD

Eylül 1936'da, Ermeni Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin bir kararıyla, Totovents'in bilinen tüm yapıtları "karşı devrimci, Troçkist, milliyetçi-Taşnakçı öğeler" içerdiklerinden ötürü toplatıldı. Yazar 20 Temmuz 1936'dan beri NKVD'nin elindeydi. Soruşturma 8 Aralık 1937'de tamamlandı ve Totovents 18 Temmuz 1938'de kurşuna dizildi.²² Yasaklı kitaplar listesine eklenen eserleri şunlardır: *Sasna Džrer*, *Nor Püzantiyon*, *Hay azki "prgiç" Taşnakneri*, *Gyanki hin hromeagan çanabarhi vra*, *Hrgizvadz tğter*, *Mokhraguyd*, *Voğp anmahutyan*, *Donon*, *Sırtink*, *Averag*, *Seğposı*, *Arevelk*, *Baku*, *Şirvanzade*, *Doktor Purponyan*.²³ Bu liste Totovents'in 1922'den sonra yayımlanan kitaplarının hemen tümünü kapsamaktadır. Listedен yararlanarak yazarın edebi üretimine ilişkin bazı gözlemlerde bulunabiliriz.

Yasaklı yapıtlar listesinin başında üç oyun ya da "dram" bulunmaktadır: *Sasna Džrer* (Sasun'un Yiğitleri), *Mokhraguyd* (Kül Yığını) ve *Nor Püzantiyon* (Yeni Bizans). Tiyatro, Totovents'in Ermenistan'daki asıl odaklarından biriydi. Yazarın eser listesi, çoğunlukla komedi ve tarihi oyunlardan oluşan, en azından bir düzine tiyatro eseri içerir. ABD'de geçen ve Totovents'in sınıf mücadelesini bir fars olarak tasvir ettiği 1924 tarihli *Boğbade Caş* (Çelik Yemek) adlı oyun, yazarın yasaklı yapıtları listesine dahil edilmemişti. Oysa, popüler bir Ermeni destanından yola çıkılarak proleterya tiyatrosu yazma girişimini temsil eden 1925 tarihli *Sasna Džrer*, listeye eklenmişti.

Gene 1925'te Totovents'in en iyi oyunu olan *Nor Püzantiyon* yayımlandı.²⁴ 19. yüzyıl başlarında İstanbul'un zengin Ermenilerinin

22 11 Şubat 1956'da Totovents'in itibarı resmen iade edildi.

23 Aktaran Davit Gasparyan, "Havadaknnutyun" [Engizisyon], *Tsayn Orinats* (Eri- van), no. 11 (1990) ve no. 1 (1991) içinde. Yazar ve oyun yazarı Şirvanzade (1858-1935) hakkında bir monograf olan *Şirvanzade*, hakkında çok az şey bildiğim *Seğposı* ile 1917'de Tiflis'te küçük bir cilt halinde yayımlanan ve Anahit Kevorkyan'ın derlediği *Yerger* adlı kitapta (cilt 1, s. 48-64) tekrar yayımlanan uzun bir şiir olan *Arevelk* dışında, bu yapıtların hepsini inceleyeceğiz.

24 *Nor Püzantiyon*, *Yerger*, cilt 3, s. 277-346'da yeniden yayımlanmıştır. Oyun 1925'te sahneye konmuş ve başarılı olmuştur.

ve Yahudilerinin sosyal çevresinde geçen oyunda, ana karakterin – bir Ermeni Katolik– dinini gizlemesinin, daha sonra da Müslüman olmasının (böylece bir tür “marrano” haline gelmesinin) yarattığı çelişkili durum anlatılır; bu çelişki aynı zamanda oyunun ana temasını oluşturur. Bu karakter din değiştirerek, daha önce düşmanca ve yabancı gördüğü bir dinin bütün özelliklerini edinir. Gizlice dua ettiği küçük kiliseyi malikânesinden kaldırtır. Hatta ailesini reddetmeyi bile kabul eder. Bunu yapmasının nedeni, iktidar mücadelesinde galip gelmektir, bu mücadelenin sonunda kaybedeni ölüm bekler. Sonunda aslını gizleme çabası ve intikam girişiminde başarıya ulaşır. Ama artık bu noktada taklit edeceği ya da gizleyeceği herhangi bir şeyi kalıp kalmadığı kesin değildir. Bu oyunda oldukça başarılı bir iş çıkaran Totovents, daha o tarihte yaşamının ve yapıtlarının merkezi sorunu olacak şeyi, taklit sorununu kayda geçirmişti. İnsanın dinini inkâr edip, inanç değiştirip, atalarını ve ailesini reddedip, yine de yaşamaya devam etmesi olanaklı mıdır? İnsan eskiden olduğu kişi olmayı sürdürerek, tümüyle yeni bir dini benimseyebilir mi? Her şeyden önce insan başkalarını, sonra da kendini kandırma işini nereye kadar vardırabilir? Kendini gizleyerek başkalarını kandırmak isteyen kişi, benimsediği görünümle tümüyle değişmez mi? İnsan, canını kurtarmak için bile olsa, başka biriymiş gibi davranırsa, bunun bedeli ne olur? İnsanın kendini bir başkası gibi göstermesi, hiç risk olmadan, sonunda tümüyle o kişiye dönüşme riski olmadan mümkün müdür?

Totovents’in bir oyunda, daha sonra bedenini ve ruhunu saracak olan taklit sorununu araştırmasını görmek çok ilginçtir. Bu sorunu diğer yapıtlarında aynı düzeyde inceleme başarısını gösteremediği açıkça görülmektedir. Totovents kendini kaptırdığı mekanizmayı ta en başından ortaya koymuştu. Ama bu mekanizmanın kendine özgü şöyle bir özelliği vardı: Ona kendini kaptıranların, yaşamlarını ve zekâlarını onun için feda etmeleri zorunluydu. Taklit ve aslını gizlemeyle ilgili ortaya konan bu soruların temel özelliği, sonunda bu soruları soran kişinin bile gözünden kaybolmalarıdır. Dolayısıyla Totovents eninde sonunda işin kendini inkâra varacağını biliyordu.

Ama gene de bu süreçte zekâsını inkâr etmek zorunda kalacağını farkında değildi belki de. Bunun sonucunda yazar kendini inkâr eylemini ancak zaman zaman sorguladı. Başka türlü olması imkânsızdı. İnkâra verilecek tepki, ancak isyan olabilirdi.

Totovents'in yayımlanmış son oyunu *Mokhraguyd* (1936), bu isyanın bir ifadesidir. Totovents'in sosyalist realizmin prensiplerinden uzaklaşıp, birdenbire özel alandan "burjuva" bir konu seçtiği tek oyundur bu; dönemin eleştirmenlerinden biri oyunu açıkça "cinsel" olarak yaftalamakta gecikmeyecekti. Yazar oyunda, onurunu ve ailesini uğruna feda ettiği adam tarafından varlığının özüne ölümcül bir darbe alan bir kadının ahlaki çöküşünü anlatır. Adam kadını yoldan çıkardıktan sonra, aniden kadının kızına tutku duymaya başlar. Böylece, kadının ihanet etmemeyi başardığını sandığı tek şeyi, bozulmadan koruduğuna inandığı tek şeyi yok eder. Oyun bir anne ile kızının evlilik dışı aşk ilişkilerinin utanç verici öyküsünü sunar; bu tema Totovents açısından olağandışı sayılabilecek bir cesarete tanıklık eder. Bu arada, Hagop Oşagan'ın aynı temayı, kabaca aynı çerçevede on dört yıl önce, Şubat 1922'de İstanbul'da sahnelenen *Nor bsag* (Yeni Düğün) adlı bir oyunda ele aldığını da belirtmek gerekir. Eğer o tarihte İstanbul'da idiyse –ki muhtemelen oradaydı– Totovents'in bu oyunu bilmesi çok olasıdır.²⁵ Bu bir intihal vakası mıdır? Biz buna daha çok bir edebi ödünç alma durumu diyelim. Totovents'in tüm seçeneklerinin sorgulanmaya başlandığı bir noktada bu temayı ele alması, aynı temanın tamamen farklı bir tınıya sahip olabileceğini ve hiç beklenmedik bir anlam kazanabileceğini

25 Totovents'in 1936'da tutuklanmasından kısa süre önce Erivan'da yayımlanan oyunu, kitap biçiminde hiç basılmamıştır. 1988 ile 1991 arası yayımlanan üç ciltlik toplu eserlerine dahil edilmemesi de dikkat çekicidir. Hagop Oşagan'ın oyunu da uzun yıllar yayımlanmamıştı. Totovents'in yapıtları konusunda yazan Sovyet eleştirmenler doğal olarak bu oyunun varlığından bihaberdiler. Oyun bugün *Yerek taderkutyunner* [Üç Oyun] adlı kitapta bulunabilir, haz. Vahé Oshagan (San Francisco: Hamazkayin, 1990). Bu oyuna tepkiler konusunda bkz. Marc Nichanian, *Bibliography of Hagop Oshagan* (Los Angeles: Open Letter Publishing, 1999). Her halükârda, söz konusu Sovyet eleştirmenler hiçbir zaman itikat etme temasını anlamaya çalışmamış ve "özel yaşam"ın dramının merkezinde bulunan o şeye ihanet etmişlerdi.

göstermektedir. Totovents, her şeyiyle Sovyet tarafına geçme kararının ölümcül bir hata olduğunu düşünmüş olabileceği bir anda, Oşagan'ın oyununu hatırlayarak, bu oyuna bir kez daha kendi ihanetini aktarmıştır. Ama o Sovyet davasını Ermenistan'a sevgisinden dolayı desteklemişti, kararından geri dönme olanağı yoktu. Totovents yeni bulduğu aidiyeti uğruna her şeyi feda etmişti: eski inançlarını, bir birey ve bir yazar olarak özgürlüğünü, çalışma becerisini ve zekâsını. Belki daha da önemlisi, bir şeye inanma gücünü feda etmişti, ki bu da bütünlüğünü feda ettiğini söylemekle aynı şeydir. Bütün bunlara karşılık, sahip olduğu en önemli şeyin, yüreğinin ve ruhunun ürünü olan şeyin ihanetine uğradı. Bu nedenle Totovents'in son yapıtında anlattığı, bir felaketin tarihidir.²⁶ *Mokhraguyd*'da ihanete uğrayan kadına tek çıkış yolu kalmıştır – intihar.

İLK ROMANLARI: DONON VE DOKTOR PURPONYAN

NKVD listesinde, Totovents'in 1908 ve 1909'da İstanbul'da yayımlanan iki şiir kitabı, sırasıyla *Averag* (Yıkıntı) ve *Sırink* (Kaval) ile 1917'de Tiflis'te yayımlanan *Voğp anmahutyan* (Ölümsüzlüğe Ağıt) da yer alır.²⁷ Bu listede, Totovents'in Sovyet döneminden önce yazdığı iki roman, *Donon* ve *Doktor Purponyan* da bulunmaktadır.²⁸ Kesinlikle otobiyografik özelliklere sahip olan *Donon*, trajediyle sonuç-

26 *Mokhraguyd* Totovents hayattayken yayımlanan son yapıtıydı. Tutuklandığı zaman evinde el konulan evraklarından bilindiği kadarıyla hiçbirinin günümüze kalmaması, onun talihsizliğidir. Karısından ve mektuplarından elde edilen bilgilere göre, ömrünün sonunda yayına hazır iki kitabı –bir kısa hikâyeler derlemesi ile döneminin tarihi hakkında bir roman– bulunuyordu, ama bunlar kaybolmuştur.

27 *Voğp anmahutyan*, *Yerger*, cilt 1, s. 36-47'de bulunmaktadır.

28 *Donon* 1917'de, Totovents'in resmen editörü olduğu Tiflis gazetesi *Hayasdan*'da kısmen yayımlanmıştı; eserin tümü 1922'de İstanbul'da, *Joğovurti Tsayn*'da tefrika edilmişti. *Doktor Purponyan* ise ilk kez 1921'de İstanbul'da, *Hayasdan* *Don Kişot* [Ermenistan'ın Don Kişot'u] başlığıyla yayımlandı; 1923'te bazı değişiklikler ve farklı bir başlıkla yeniden basıldı. Bkz. Anahit Kevorkyan'ın notları: *Yerger*, cilt 3, s. 561 ve cilt 2, s. 550. Bu iki yapıt *Yerger*'e dahil edilmiştir: sırasıyla, cilt 3, s. 115-276 ve cilt 2, s. 5-82.

lanan pastoral bir öyküyü aktarır; ana karakter, anlatıcının zihinsel sağlığına kavuşması için Amerika'ya gönderilen safdil, karasevda bir akrabasıdır. Romanın ana kısmı 1915-16'da geçer. Burada Ermeni gönüllülerin New York'tan Tiflis ve Erivan'a yolculukları, daha da kısa olarak onların 1915 sonbaharında Türklerle savaşları anlatılır. Romanın safdil kahramanı Donabed (Dono), (1916'da Rus işgali altındaki Erzincan'da çocukluk aşkına rastlar ve aklını iyiden iyiye yitirir. Kahramanlıktan tümüyle yoksun, yer yer rahatsız edici ve hiciv içeren bir hikâyedir bu; geniş tuvali Harput'tan Minneapolis'e, Tiflis'ten Erzincan'a uzanır. Bir halkın trajedisi karşısında delice bir tutkunun öyküsünü anlatması itibariyle biraz uygunsuz kaçır görünürde. Romanın en inandırıcı bölümü, ABD'den gelen Ermeni gönüllülerin çılgınlıklarının anlatıldığı kesimdir; bu kişiler ülkeleri için savaşmaktan çok, kadın bulmakla ilgili olarak betimlenirler.

Yazarın 1917'de bu kurgusal öyküyü yazarken ne düşündüğünü söylemek zordur. Bu naiflik miydi, kızgınlık mı? Yoksa bu daha çok, önceki birkaç yılın cinnetini, hem zihinsel melekeleri yerli yerinde olan bir anlatıcının, hem de anlatıcının yanındaki dengesiz karakterin –onun saf ya da kaçık ikizinin– ayrı bakış açılarından tasvir etme isteği miydi? Donabed yüreğinde en ilkel türden bir inançla savaşa atılır ve kendini hiç düşünmeksizin acımasız davranışlara maruz kalmış mültecilerin gereksinimlerini ve isteklerini karşılar. Ama aynı zamanda çevresinde meydana gelen olaylara kayıtsız kalmaya başlar, giderek derinleşen bir delilik durumuna düşer. Eleştirmenler hiçbir zaman bu öyküden bir anlam çıkaramamışlardır; genelde, onu okumaya bile tenezzül etmemişlerdir. Çelişkilerle dolu olan eser, o günlerin trajik gerçekliğine fazla yakın olduğu için o gerçekliğe hükmedemez, fazla çocuksudur; her şeyden önemlisi, Totovents'in kendini içinde bulunduğu o yakın geçmişi farkına varılması ve özdeşleştirilmesi güç bir açıdan tahayyül eder – bugün, olaydan bu kadar yıl sonra bile böyle bir özdeşleşme güçtür.

Bu öyküde gönüllü hareketi ve “kurtuluş mücadelesi” çoğu kişinin dileyceği gibi görkemli bir biçimde sunulmamaktadır. Batı Ermenilerinin yaşadığı felaket ayrıntısıyla aktarılmaz ve hayatta ka-

lanların anlatılarında genelde rastlanan şehitlik vurgusu burada hiç yoktur. İdeologların bu metinde alışık oldukları mihenk taşlarını hiç bulamadıkları bellidir. Gene de hor görülen bu küçük roman, tam da benzeşmeyen tonlar ve tarzlar arasında sürekli gidip gelmesi sayesinde, Totovents'in başyapıtlarından biridir. Totovents kendini burada, tanımlanamaz bir sınır çizgisinde bulur; onun da tam olarak tanımlamakta zorlanacağı bir sınır çizgisidir bu. Şehitler ile kurtarıcılar, hayatta kalanlar ile savaşçılar, aşağılanma ile kahramanlık, mantık ile mantıksızlık, pastoral bir aşkın naifliği ile çılgınca tutukunun ciddiyeti, harap olmuş bir ülke ile geri plandaki aldırılmazlık, ölçüsüz bir felaket ile her bir bireyin hüznü kaderi arasından geçen bir sınır çizgisidir bu. Kuşkusuz bu tereddüt yazarın bilinçli olarak belirlediği ve böylece üstlendiği bir "konum" değildir; bu durum bu konumu daha da ilginç kılar. Uzun kurgusal yapıtlarının bu birincisinde, Totovents arada kalmışlığı anlatan bir yazardır, hangi yolu izleyeceğine karar veremeyen ve bu görünürdeki zayıflığı bir güce dönüştüren bir adamdır. *Donon* her şeyden önce, Felaket sırasında geçen ilk Ermeni edebiyat yapıtıdır ve kayıtsızlığı ya da inatçılığı sayesinde, felaket anlatısı tarzının tüm standart hilelerinden, kahramanlık ve şehitlik öykülerinden, boş gururdan, yanlış umutlardan ve siyasi suçlamalardan kaçınmayı başarır.

Hakkında yalnızca birkaç yorum yapmakla yetineceğimiz *Doktor Purponyan*'ın merkezindeyse siyasi suçlama yatar. 1918 tarihli bu roman, hiçbir inceliği ya da tereddüdü olmayan, acımasız bir hicivdir; Totovents, bu eserinde, hiç hazzetmediği devrimcileri yerden yere vurur. Kurtuluş hareketinin ve onun ortaya çıkardığı karakterlerin gülünç yönlerinin hicvedilmesi, Ermeniler arasında yeni bir şey değildi. Daha 1909'da Yervant Odyan, dünyanın her yerindeki Ermeni okuyucular tarafından hemen çok sevilen kitabı *Inger Pançuni*'de (Yoldaş Pançuni) bu tarzın tüm etkileyciliğini ortaya koymuş ve değerini bulmasını sağlamıştı. Terenig Demirciyan da aynı tarzdan yararlanarak, açık bir şekilde Taşnaktsutyun'u hedef alan karşı devrimci suçlamaları ince ince işleyecekti; ama onun hicvi pek sarıh değildi. Totovents burada ayaklarını yere sağlam basmaktaydı, bu da onun keskin kurgu dilinin görece başarısını açıklamaktadır.

MASUM ÇOCUKLAR VE İDEOLOJİK SONUÇLAR

Totovents 1930'dan beri esas olarak, Harput bölgesinde çocukluğu anlatan bir dizi otobiyografik tablodan oluşan *Gyanki hin hromegagan çanabarhi vra* (Eski Roma Yolu Üzerinde Hayat) adlı kitabıyla tanınmıştır.²⁹ Ermenice yayımlanmasından hemen sonra Rusçaya çevrilen kitap, hızla diasporaya ulaştı ve burada çok farklı baskıları yapıldıktan sonra, İngilizceye de çevrildi. Kuşkusuz bu tür çocukluk anıları yazan sadece Totovents değildi. Aynı dönemde Mahari'nin bu tür iki kitabı yayımlanmıştı: *Mangutyun* (Çocukluk, 1928) ve *Badanegutyun* (Ergenlik, 1930).³⁰ Isdepan Zoryan'ın ise *Mi gyanki badmutyun* (Bir Yaşam Öyküsü, 1934) başlıklı romanı yayımlanmıştı.³¹ Hatta Çarents 1930'da, arkadaşı Mahari'ye yazdığı iğneleyici bir şiirinde bu hareketle dalga geçiyor, şiirde kendi çocukluğundan müstehcen bir anı anlatarak, çocukluk hatıralarını tiye alıyordu. Ermenistan'da bu hareketin ortaya çıkmasının çok sayıda nedeni var-

29 Yerger, cilt 1, s. 371-529; Vahan Totovents, *Scenes from an Armenian Childhood*, çev. Mischa Kudian (Londra: Oxford University Press, 1962), s. 62. Orijinal Ermenice başlık, Yerger, cilt 1, s. 424'de açıklanır: "Sokağımız Roma'dan başlayıp eski Bizans başkentine uzanan, oradan da doğuya ilerleyen kadim yolun üzerindeydi. Yol, Bizans'ta mavi denizle kısa bir mola verdikten sonra Anadolu'yu baştan başa kat ediyor, evimizin önünden geçip 'dünyanın öbür ucu'na, Bağdat'a kadar uzanıyordu." (Vahan Totovents, *Yitik Evin Vârisleri*, çev. Najda Demircioğlu, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002, s. 74). Bu, Totovents için bölgesinin insanların dünyanın merkezinde ve zamanın merkezinde doğduklarını söylemenin bir biçimidir. Aynı tema anlatıda daha sonra da kendini hissettirir: "Mezopotamya kentlerinden gelip Sivas'a, Anadolu'daki kârlı ticaret merkezlerine giden deve kervanları kapımızın önünden geçerlerdi. Sonbaharda bahçemizin meyveleri tükenmeye yüz tuttuğunda, kervanlar bu defa, uçsuz bucaksız çöllere, değerli taşlarla dolu zengin Babil ve Arap şehirlerine dönerlerdi." (*Yitik Evin Vârisleri*, s. 104). Mischa Kudian, Totovents'in birçok başka öyküsünü de İngilizceye çevirmiştir. Bkz. *Tell Me, Bella: A Selection of Stories by Vahan Totovents* (Londra: Mashtots Press, 1972).

30 Mahari bu iki kitabı daha sonra tek bir kitapta toplayacaktı: *Yeridasartutyan semin* [Gençliğin Eşiğinde] (Erivan: Haybedrad, 1956).

31 Zoryan'ın otobiyografik romanının, 1939'da yayımlanan bir devamı vardır; romanın iki bölümü daha sonra tek bir ciltte birleştirildi. *Bir Yaşam Öyküsü* hakkında bkz. Ağababyan, *Hay Sovedagan kraganutyan badmutyun*, s. 436-39.

dır. Bunlardan ilk akla geleni Rus yazarların, öncelikle Maksim Gorki, ama aynı zamanda kuşkusuz Lev Tolstoy ve Vladimir Korolenko gibi yazarların etkisidir. Ermeni yazarlar onları örnek alarak kendi kayıp çocukluklarının tarihini yazdılar. Mahari ve Totovents'in durumunda bir neden de, çocukluklarının geçtiği ülkelerinin ebediyen yok olmasıydı. Çocukluk anıları onlara, Felaket öncesi döneme geri gitmeleri ve yas sürecine başlamaları için bir imkân sunuyordu.

Aynı şey diasporada da ortaya çıktı. 1930'larda, ama daha sonraki tarihlerde de, özellikle ABD'deki Ermeni yazarlar, kendi çocukluk dönemlerini anlatan birer vakanüvis olarak ortaya çıktılar; bu onlara geri dönülmez biçimde yitirilmiş bir gerçekliği yeniden yaratma olanağı sağladı. Bu yazarlar arasında, üçü de Totovents gibi Harput bölgesinden olan Hamasdeğ (1895-1966), Vahe Hayg (1898-1980) ve Penyamın Nurigyan (1894-1978) bulunuyordu.³² Totovents için çocukluk anıları edebi başarıya giden en yüce yoldu. İki yüzlü davranmak, kendisini edebiyatta taklit konusunda sorgulamak ya da kendine yalan söylemek zorunda değildi. Vicdanen gayet rahat bir şekilde, öyküsünün en başında babasının ölümünü anlatabilirdi.³³ Öyküsünü Harput'tan ayrılışıyla sona erdirebilir ve babasının kabrine yaptığı bir ziyareti anlatabilirdi.³⁴ Ve babasının yasını tutma sü-

32 Perçenc/Pırçenc [Akçakiraz] köyünde doğan ve Boston'da ölen Hamasdeğ, 1913'te ABD'ye göç etti. Meslek yaşamının daha başlarında ün ve popülerlik kazandı. 1924 tarihli ilk iki kitabı *Küğ* [Köy] ve 1929 tarihli *Antzev* (Yağmur) sayesinde, "Ermeni köyünü" yazan yazarların öncüsü sayılıyordu. Yazarın bir roman -*Sbidag tziavort* (Beyaz Atlı), 1931-34- yazma girişimi pek tatmin edici bir sonuç vermedi. Harput'ta doğan ve Fresno'da ölen Vahe Hayg ABD'ye 1920'de göç etti. Memleketinden esinlenerek yazdığı hikâye ve düzyazı taslaklarını, beş ciltlik yapıtı *Hayreni dzkhan*'da (Baba Ocağı) topladı. Hüseyin [Ulukent] köyünde doğan ve New York'ta ölen Penyamın Nurigyan ABD'ye 1913'te göç etti; *Aykegudk* (Üzüm Hasadı) adlı yapıtıyla tanınır (Boston: Baikar Press, 1937). Yapıtları Erivan'da yayımlanan iki ciltte toplanmıştır (1958-1978).

33 Totovents, *Yerger*, cilt 1, s. 373 ve *Scenes from an Armenian Childhood*, s. 3: "Babam mal mülk sahibi bir adamdı, bizim kasabanın da önde gelen devlet memurlarından... Ama önce onun ölümünü anlatmalıyım." (Yitik Evin Vârisleri, s. 14).

34 *Yerger*, cilt 1, s. 527 ve *Scenes from an Armenian Childhood*, s. 180: "Adımlarım son kez mezarlığa yöneliyor, babamın kabrini ziyaret edeceğim... Babamla konuşmak istiyorum. O uzun boylu adam karşımda duruyor. Issız bir yerde, uçsuz bucaksız kırlarda tek başına bir ağaç gibi, kederli." (Yitik Evin Vârisleri, s.164).

reciyle, Felaket'in yasını tutma görevi –imkânsız bir görev– arasında bir bağ kurmasına gerek yoktu. Öte yandan, Totovents'in yapıtlarında otobiyografik bir damarın, otobiyografinin 1920'ler Ermenistanı'nda kendi başına bir tarz olmasından çok önce ortaya çıktığını vurgulamak gerekir. Örneğin, Totovents'in 1921'de Boston'da yayımlanan ilk skeç ve kısa öykü dizisi, Harput bölgesindeki taşra yaşamından ve bu yaşam tarzının ABD'deki doğal uzantısından esinlenmiş yapıtlardan oluşur.

Totovents'in kitaplarından, Sovyet dönemi öncesi yazılmış bu anlatıları derleyen Anahit Kevorkyan, bunlar hakkında şu haklı yorumu yapar: "Bu yapıtlar yazarın bu dönemde henüz memleketini artık geçmişte kalmış bir tarihe ait olarak düşünmeye başlamadığının kanıtıdır. Yitik bir gerçekliğin bugünü ve geleceğiyle ilgili sorunlarla ilgilenmenin anlamsız olmaya başladığı bir zamanda –henüz bu değerli varlığının kaybına alışamamış olan– Totovents, Tılgadıntsi'nin estetik ilkelerine uygun olarak... Batı Ermenilerinin geri kalmış taşra örf ve adetlerini teşhir etmeyi sürdürdü."³⁵ Bu ifade, taşra uygulamalarının eleştirisini yasın yokluğuna bağladığı için yerinde bir ifadedir. Totovents'in otobiyografik hikâye kitabı *Eski Roma Yolu Üzerinde Hayat*'ta (daha önce basılmış bazı kısa öyküler de metne dahil edilmiştir), taşra örf ve adetlerinin iğneleyici eleştirisi tümüyle kaybolmuş, yerini hemen tümüyle nostaljik bir havaya bırakmıştır. Gerek Totovents'te, gerekse aynı dönemde ABD'de yaşayan Harputlu çağdaşlarının bazılarında yasın aldığı yumuşak, müphem biçimdir bu.

Ama gene de, ideolojinin hiçbir izi yokmuş gibi görünen bu anlatının bir yerinde, Totovents efendilerin söylemini tekrar gündeme getirir. Bu, yazarın kendini Felaket'le ilgili bir yorum yapmak zorunda hissettiği bir bölümde meydana gelir. Bu rezil bölümden birkaç cümle aktarmak yeterli olacaktır:

Bir zamanlar Van Gölü'nden Akdeniz'e ve Bağdat'tan Bizans'a uzanan topraklarda yaşayan küçük ve kadim bir halk vardı. Bu kadim halk çiftçiler, yoksul zanaatkârlar, entelektüeller, tüccarlar, toprak ağaları, bankacılar, yüksek devlet görevlileri, çöpcüler, hizmetkârlar,

35 Yerger, cilt 1, s. 9.

köleler ve diğerlerinden oluşuyordu. Ülkelerinin sınırları ötesinde yaşayan varlıklı hemşerileri bu insanlara tutkulu bir aşk duyuyorlardı. Aynı şekilde, kara ve güzel gözleri için ve karanlık Doğu'nun her yerine kültür yaydıkları için, Batılı ülkelerin bakanları da onları tutkuyla seviyorlardı. Bu tutkulu aşk nedeniyle, zengin hemşerileri ve Batılı bakanlar bu halkı komşularıyla savaşmaya ittiler (o komşular ki, onlardan din, kan ve kültür olarak farklıydı ve kılıçlara ve zırha, bir orduya, bir donanmaya ve sayıca üstünlüğe sahipti). Ve bir zamanlar büyük bir savaş vardı. Barut dumanı tüm dünyayı sarmıştı ve oluk oluk kan akıyordu. Bakanlar ve zengin hemşeriler bu insanların kulaklarına bağırıyorlardı: "Özgürlük saati geldi! Komşuna indir darbeyi! Onun hilaline vur hacınla!" Bu eski ulusun kara ve güzel gözleri, özgürlük isteğiyle parladı. Eşitsiz bir savaş başladı; vurdular ve vuruldular. Ve bu kadim halktan geriye ancak bir parçacık, bir kâbusun anısı kaldı.³⁶

Evet, bu bölüm rezillikten başka bir şey değildir. Bunu yorumlamaya bile girişmeyeceğim. İnsanın sessiz kalmayı, alıntı yapmamayı tercih edeceği şeyler vardır. Kurbanlar, onlara karşı işlenen suçlardan sorumlu tutuluyorlar. Eğer bu çok eski ulus isyana kıskırılmasaydı, eğer "özgürlük" sözcüğü kulaklarına bağırılmasaydı, yok edilmeyecekti. Kuşkusuz Totovents ulusal kurtuluş hareketinden pek hazzetmiyordu ve onunla aynı düşünceyi paylaşanlar da vardı. Ama unutmayalım ki 1915'te Ermeni gönüllülerin saflarında savaşmıştı. 1930'daysa aynı zamanda Sovyet tezi de olan egemen Türk tezini benimsemeye karar vermişti. Totovents ulusal kurtuluş hareketinin yabancı ajitatörlerin, burjuva milliyetçi liderlerin telkiniyle olduğunu yazar. Milliyetçi bir ayaklanma olduğunu iddia eder. Ermenilerin yok edilmelerinin nedeninin bu ayaklanma ve Ermenilerin savaşta Rusların tarafında savaşmaları olduğunu belirtir. Bütün bunlar utanmazca yalanlardır. Totovents hiç değilse dilini tutabilirdi. Kimse ona bir şey sormuyordu. Ama, hayır, halkından desteği çekip, ruhunu satmalı, sorumluluğu kurbanlara yükleyerek Felaket'i silip atmalıydı. Ona göre kurbanlar tedbirsiz davranmış, kendilerini çok daha güçlü bir "komşu" ile savaşa sürükleyenlerin ekmeğine yağ sürmüşlerdi.

36 Yerger, cilt 1, s. 502 ve *Scenes from an Armenian Childhood*, s. 150.

Bu tezi dehşet verici yapan, açık bir şekilde, Totovents'in kimi reddedilmesi olanaksız gerçekleri hatırlatarak olaylara sinik yaklaşımını inandırıcı kılmak istemesidir. Bu görüş aynı zamanda ve her şeyden önemlisi siyasidir. Sinik bir siyasi görüşün edebi bir yapıtta ne işi vardır? Totovents'i bu bölüm yüzünden affetmek zor olacaktır. Burada konuşan, tedbiri tümüyle elden bırakamış bir itikat adamıdır. Buradan Totovents'in Felaket'i daha baştan ulusal kurtuluş hareketinin önerdiği çerçevede yorumladığı çıkar mı? Evet – ancak şunu da unutmamak gerekir, yazar daha önce “ulusal devrim”in tarafındayken, şimdi öte taraftaydı, başka bir devrim adına konuşuyordu.

Felaket ile ulusal kurtuluş hareketi arasındaki ilişkinin Ermeni halkının yakın tarihindeki en hassas ve acılı sorun olduğunu kavramak güç değildir; Ermeniler hiçbir zaman bu sorunla nasıl yüzleşeceklerini, hatta onunla yüzleşmeyi isteyip istemediklerini bilememişlerdir. Onların bu sorunla yüzleşmesini önleyen, onyıllardır süren ve insanların bakış açılarını porselen köpekler kadar hareketsiz hale gelecek derecede katılaştıran propaganda savaşıdır. Okuyucu haklı olarak Çarents'in (*Nayiri Ülkesi*'ni yazdığı) 1922-25 döneminde ya da Mahari'nin (*Yanan Bahçeler*'i yayımladığı) 1966 yılında, bir kez daha itikat edenlerin –söylentilere, ideolojik yorumlara ve parti retoriğine inananların– tüm saflığıyla, meselelere Totovents'ten farklı bakıp bakmadıklarını merak edebilir. Bu soruya açık, doğrudan bir yanıt verilmesi gerekiyorsa, şunu söyleyebilirim: Evet, Çarents ve Mahari meselelere farklı bakıyorlardı. Meselelere yazarlar nasıl bakarsa öyle bakıyorlardı, yani yas tutmaya vakit ayırmışlardı. Totovents'in vakti yoktu. Kurtuluş mücadelesini, daha önce gerçekleşmiş bir Felaket'in ifadesi (Mahari) ya da akıl almaz bir yalanın son canlanması olarak kavramaya (Çarents) vakti yoktu. Yas tutmaya vakti yoktu. Bunun nedeni konumunun, her zamanki gibi, itikat etmesini gerektirmesi ve onun buna mani olamamasıydı. *Eski Roma Yolu Üzerinde Hayat*'ta ifadesini bulan o eski memlekete nostaljik özlem, doğrudan doğruya bunun bir emaresidir. Özlem duymak, yas tutmak değildir.³⁷

37 Özlem duymanın yas tutmak olmadığı doğrudur. Öte yandan, *Eski Roma Yolu Üzerinde Hayat*'ta Felaket'e ilişkin ifadedden hemen sonra garip bir bölüm vardır

BİR İNANMAZLIK ARACI OLARAK EDEBİYAT

Gariptir ki, NKVD'nin listesinde Totovents'in en önemli kitaplarından birine, 1929'da yayımlanmış *Amerika* başlıklı bir kısa hikâyeler derlemesine hiç değinilmemektedir.³⁸ Totovents burada küçük insanın tarafını tutarak ya da zengin ve güçlü kişilerin sapkınlıklarını ve gülünç tuhaflıklarını tasvir ederek sosyalist bir edebiyat üretmek için, Amerika anılarından yararlanır. Bu türdeki kısa öyküleri tarafı bir edebiyat, "mesajı olan" edebiyat niteliğindedir, burada bir inanç yazarı olarak öne çıkar. İnandığı şeyi ya da inanması gerekli olan şeyi yazar. Ancak aynı öyküler Tilgadıntsi'nin, Totovents'e edebiyatı öğreten, kalesi olan Harput'u asla terk etmeyen ve sayısız öyküsünü hemşerilerinin örf ve adetlerine saldırmaya adanmış adamın başlattığı geleneğin devamı olarak da okunabilir. Aslında Totovents de, Tilgadıntsi gibi ahlakçı olmayan bir ahlak kuramcısıdır. İkiricimliği de burada yatar. İnsanın ahlakçı olmaması, sınıf mücadelesinin son tahlilde sanatın asıl meselesi olduğuna inanmasını ya da öyleymiş gibi davranmasını engellemez. Dolayısıyla *Baku* romanı henüz ortaya çıkmadan bile, 1920'lerin Sovyet edebiyatına özgü bir süreci, işçi sınıfının "kahramanlaştırılması" olarak adlandırabileceğimiz bir şeyi

(*Yerger*, cilt 1, s. 502-04). Totovents burada bir zamanlar Mezre'deki [Mezra] hamamının arkasında bulunan bir sıcak kül yığını anımsatır. Kentin gidecek başka yerleri olmayan dilencileri, bu küllerin içinde yaşarlarmış. Yalnızca orada yaşamakla kalmaz, orada ölür ve oraya gömülürlermiş. Totovents bize küllerin yılda bir kez toplandığını ve avlunun temizlendiğini anlatır. "Bu temizlik sırasında, yüzlerce ceset bulunurdu." Kuşkusuz bu mezar anavatanda bulunuyordu. Ama başka bir kül yığını, cesetlerin çıkarılıp toplu mezarlara atıldığı başka bir anavatan daha vardı. Bu küller, yas tutmadan bir anavatandan söz ederler. Eğer bunu bilirsek, Totovents'in son oyununun adı olan *Kül Yığını* çok farklı bir tını kazanır. Belki de Totovents hayatının sonunda, imkânsız olsa da, yas tutmanın gerekli olduğunu anlamıştı. Bu tutulacak yas da itikat için olmalıydı.

38 Bu derleme, Totovents'in ABD'de kaldığı sürede esinlenilerek yazılmış diğer öykülerle birlikte *Yerger*'in 2. cildine dahil edilmiştir. Bunlardan bazıları yazarın 1921'de Boston'da, *Badmvdzknner* [Öyküler] başlığıyla yayımlanan ilk kısa hikâye derlemesinden alınmıştır. Totovents'in 1922'de İstanbul'da ikinci bir öykü dizisi yayımlandı. Bu öykülerden hiçbirisi Anahit Kevorkyan'ın editörlüğünü yaptığı ciltlere dahil edilmemiştir.

gözlemleyebiliriz. İnanç her zaman, gerçek manada, bu kahramanlaştırma süreciyle bağlantılıdır. Edebiyat, bir eylemin failini bir kahramana dönüştüren makinedir.

Öte yandan Totovents'in tamamen aksi yönde edebiyat yaptığı, yani edebiyatı bir inanmazlık aracı gibi kullandığı da görülür. Bunu başarabildiği zaman gerçek anlamda bir yazar haline gelir. Bu özellik, Amerika'yla ilgili yazı dizilerinin birçok bölümünde, ama özellikle de, bilinmeyen bir nedenle *Amerika* kitabına dahil edilmeyen, 1927 tarihli "New York" başlıklı kısa romanda görülür.³⁹ Totovents'in edebiyatı, doruğa çıktığı noktalarda, kahramanlaştırma ya da inancı doğrudan aktarma klişesini aşmayı başarır. Örneğin, "New York"un en başında, bir evsizler barınağındaki bir gecenin tasviri fantastik bir hal alır. Buradaki gerçeküstü imgeler alttan alta inanmazlık üretirler. New York metrosunda geçen bir sahneye bir bakalım:

Korkunç bir kalabalık daha; hızla ilerliyor, yığılıyor, kalınlaşıyor, bir felaket hızında ilerliyor. İki denizci içeri giriyor; mutlu ve kaygısızlar ve görüldüğü kadarıyla açık denizleri terk edip sahile çıktıklarına çok olmamış. Sarhoşlar ve deniz adamlarının zindeliği ve bitmek bilmez coşkusuyla şarkı söylüyorlar; birbirlerine sarılıyorlar, öpüşüyorlar ve bulabildikleri en tehlikeli yerde, peronun ucunda duruyorlar; burada en küçük tedbirsizlik ölümcül sonuçlara yol açabilir. Daha trenin sesi duyulmadan, trenin kovaladığı hava güçlü bir sonbahar rüzgârı gibi içeri doluyor, şapkaları havaya uçuruyor, kadınların eteklerini havalandırıyor. Denizciler şarkı söylüyor, deniz adamlarının zindeliği ve bitmek bilmez coşkusuyla şarkı söylüyor, deniz adamları gibi peronun ucunda sendeliyorlar. Tren geliyor, onları paramparça ediyor. Bacakları istasyonda uçuşuyor, havada savrulan kemikleri bazı yolcuları ciddi biçimde yaralıyor. Başları ve gövdeleriye tuzla buz oluyor ve tıkanan tünele dağılıp, kayboluyor, şarkıları gibi dağılıp, kayboluyor...⁴⁰

39 Kevorkyan'ın verdiği bilgiye göre, "New York" 1927'de ayrı bir kitap olarak yayımlanmıştı. Kitabın Rusça çevirisi 1931'de, *Eski Roma Yolu Üzerinde Hayat* ile aynı tarihte, Moskova'da dağıtımına verilmişti. Dolayısıyla Totovents kendisinin ne denli önemli olduğunun açıkça farkındaydı.

40 *Yerger*, cilt 2, s. 326.

Aşağıda New York'un dünyaya hükmeden bir başkent olarak aynı fantastik tarzda yapılmış bir tasviri bulunuyor:

New York'un Beşinci Caddesi, başkentin her gün insanların sarsıcı yükseliş ve çöküş öykülerini belleğine kaydettiği yer. Bugün bir kodaman, birçok sınıfın tartışmasız efendisi, yarın insanlığın mezbelesi, yokluğun, mahrumiyetin, terk edilmenin acımasız pençelerinde kıvranıyor. Başkent burada kükrer ve vahşi pençelerini uzatır, adeta gücünü ve sarhoşluğunu haykırır, tıpkı ne insan ne de hayvanın yaşadığı bir adaya terk edilmiş, üşümüş ve aç bir köpek sürüsünün, binlerce köpeğin uluması gibi. Başkent çılgın bir Kasım denizi gibi gürler. Ama o kükremenin ve ulumanın, bağırmanın ve gürlemenin içinden zincirlenmiş, öfkeli, muhtaç insan yığınlarının boğuk, uzak, kibirli, dayanılmaz solumaları ve iç çekişleri duyulabilir...⁴¹

Başka bir fantastik tasvirinde Totovents, kadın müşterilerinin tüm isteklerine yanıt verebilmek amacıyla dükkânının arkasına konforlu bir arka oda ekleyen bir Ermeni halı tüccarını anlatır. Doğal olarak müşteriler Amerikalıdır:

Khnaıyan'ın dükkânının arkasında, haremlik tarzında döşenmiş küçük bir oda vardı – Doğu halıları, kabarık, canlı renkli yastıklar, alçak bir divan ve Doğu tarzı bir lavabo. Bu odadan, duvarları tepeden yere kadar aynalarla kaplı ve yeri beyaz mermer döşenmiş, küçük bir Doğu tarzı hamama geçiliyordu. Doğu tarzı odada nargilelerle Türk, Mısır ve başka tütün çeşitleri vardı. Şehvetli bir ortam yaratmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamıştı... Khnaıyan çekildikten sonra, zenci bir kadın o fantastik küçük hamama işaret ederek, müşterinin giysilerini çıkarıp, yıkanmasını önerdi. Kadın çınlıçplak soyunup hamama girdi...⁴²

Bu tür bölümler tam da inancın askıya alınmasını sağlamak için kullanılan araçlardır. Ama burada daha fazlası söz konusudur, çünkü bu kısa romanın gerçek konusu, sözcüğün gerçek anlamıyla “inanç”-tır. Dolayısıyla bu kısa romanın merkezinde, evsizlere, onun cemaatine katılmaları koşuluyla iş teklif eden bir Ermeni papaz olduğunu

41 age, s. 328-29.

42 age, s. 318, 322.

görürüz. Papaz, bu inancı yaygınlaştırma görevini, bu sayede elde edeceği maddi rahatlıklar için kabul etmiştir. Bu nedenle, inanmadığı bir efendiye sadakatle hizmet ederken bile, inanmazlığında tümüyle samimidir:

Bu Ermeni Hristiyan üstümde tuhaf bir etki bıraktı. İliklerine, zihninin ve ruhunun en ücra köşelerine kadar ikiyezlü ve samimiyetsizdi; gene de tanımlanamayan bir hakikatle donanmış olarak, her şeyin –Tanrı’nın, dinin, kilisenin– bir yalan olduğunu, ama bu dindar, alışıldık şekilde Hristiyan ikiyezlülüğünün kol gezdiği ülkede, insanın gerçekten hayatını idame ettirebileceğini söyleyecekti... Ben meselenin ilkesi hakkında konuştuğumu söyleyerek itiraz ettiğimde, şu yanıtı verdi: “Bu da bir ilkedir, oğlum. Ve bu, inanmadığın bir görevi yerine getirmeyi ve en küçük parçasına kadar içi boş ve asılsız bir davaya hizmet etmeyi gerektiren çok zor bir ilkedir; bu çok, çok zordur, benim tecrübesiz genç arkadaşım, bu tahammül edilmesi çok zor bir ilkedir.” Yıllar sonra bu “samimi” ikiyezlülüğü, bu “çıkarıcı” dürüstlüğü hâlâ anlayabilmiş değilim.⁴³

Totovents gerek bu kısa romanda, gerekse Amerika’yla ilgili yazı dizilerindeki diğer anlatılarda bu temaya tekrar tekrar döner. Her döndüğünde, dini yayma amacını güden bir karaktere tekrar tekrar “Ben hiçbir şeye inanmıyorum” dedirtir.⁴⁴ Burada sorunun ne olduğunu anlamak önemlidir. Amaç ikiyezlülüğü kınamak değildir. Papaz yalancı değildir. Doğruyu söyler; hilekârlığı konusunda dürüsttür. Açıkça usta bir gözbağcı olduğunu itiraf eder. İnanmamaktır; gene de inanıyor gibi yapar ve numara yaptığını itiraf eder. Dolayısıyla görüntüde inanmaktadır. İnanç olarak görüntü ve görüntü olarak inanç: Bu Totovents’in tutuksuz, onda hiç bitmeyen bir bunalımın merkeziydi.

⁴³ age, s. 315.

⁴⁴ age, s. 323-24, 327, 534.

“EDEBİ BİR SAHTEKÂRLIK”: TOTOVENTS’İN EN İYİ YAPITI

Çözüm umudu olmayan böylesi bir bunalım durumunun, Totovents’in zihinsel sağlığı üstünde olumsuz etkileri olacağı açıktı. 12 Aralık 1934 tarihli bir mektupta şunları yazar: “Sinirlerim biraz yıpranmıştı. Devlet dinlenmeye ihtiyacım olduğuna karar vererek, tedavi için beni bir kaplıcaya gönderdi.” Bu mektuptan alıntı yapan Vratsyan buradan, “Totovents 1934’te ağır bir sinir hastalığı geçirdiği için, tıbbi yardıma ihtiyaç duyuyordu,” sonucunu çıkarır.⁴⁵ Totovents’in sağlık durumuna ilişkin kısa ifadesinden daha fazla bir şey çıkarılıp, çıkarılmayacağını bilmiyorum. Ama samimi ikiyüzlülük çılgınlığına kimin zihin sağlığı dayanabilirdi ki? Totovents’in 1934’te kendi yazdıklarını, özellikle en yakın tarihli yapıtı *Hrgizvadz tğter*’ı (Yanmış Kâğıtlar) kamuoyu önünde yadsımaya zorlandığını da akılda tutmamız gerekir.⁴⁶ Bu 1934’te yayımlanan bir romandı; tartışmalı bir yapıtı ve şüphesiz Totovents’in tüm yapıtları arasında en önemlisiydi. Aslında, son derece muğlak oluşu düşünüldüğünde, romanın basılmış olması bile şaşırtıcıydı. Tam da kitabın yayımlandığı yıl, Totovents bunun “edebi bir sahtekârlık”, “Marksist doktrini çarpıtmak doğrultusunda açık bir çaba” olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. İnanç, kuşku, hile ve taklit sorunlarının uzun zamandır Totovents’in edebi sorunsalının merkezinde yattığı ve aslında *Yanmış Kâğıtlar*’ın çekirdeğini oluşturduğu düşünülürse, bu korkunç bir itiraftı. Totovents tam da, hakiki hale gelen sahte bir şeyi ve hakikat haline gelen bir taklidi anlatan bir yapıtı, sahte ve taklit olarak tanımlamaya mecbur bırakılmıştı.

Yanmış Kâğıtlar ne hakkındadır? Erivan Devlet Üniversitesi’ndeki bir tarih profesörü, yeni rejimin en inançlı ve en saygın propaganda-cısı olur. Avrupa tarihini Marksist kavramlarla incelemenin temel formüllerini öğrenir ve bu tarihi Marksist doktrine uygun biçimde öğretir. Başlangıçta bunu istemeyerek, sadece sosyal statüsünü koru-

45 Vratsyan’ın *Hayrenik*’teki makalesinde aktarılır, 13 Aralık 1997.

46 1934’de kitap halinde yayınlanan bu roman, *Yerger*, cilt 2, s. 91-178’e dahil edilmiştir.

mak için yapar; kendi ikiyeüzlülüğünden tiksindir. Ama giderek kendini bu oyuna kaptırır. Öğrettiğinin mutlak gerçek olduğuna gitgide daha derinden ikna olur. Böylece bir kez daha bir inanma ve inanamama sorunu, taklit olanın gerçek olduğu bir taklit sorunuyla karşı karşıya kalırız. Profesör öğrettiği şeye inanmamaktadır ve kendisinin olmayan kriterleri ve bakış açısını benimsemek zorunda kaldığı bu durum onda bir saplantı olmuştur. Ama bu inanmazlığı içinde son derece ikna edicidir. Zamanla kendini bile ikna etmeyi başarır. Bu nedenle Vratsyan 1945'te yazarken, bir şeye –bir yapıtlar bütünlüğüne, bir davaya, devrimci bir ideale, bir partinin savunduğu fikirlerle– inanmak için geçerli sebepler olduğuna dair sürekli bir ilüzyon içinde bulunma haliyle kendini belli eden bir akıl hastalığının temel özelliklerini tarif eder (burada söz konusu olan açıkça Totovents'in bütün yaşamına yayılmış bir kanserdir); ancak Vratsyan bu tezini kesin bir şekilde teyit edemiyordu, çünkü 1922'den beri yazarla doğrudan teması olmamıştı. Gene de Totovents'in tüm yapıtları, bir Sovyet yazarı olduğu andan itibaren daha da akut hale gelen bu bunalımın bir tezahürüdür. *Yanmış Kâğıtlar* bunun nihai doğrulamasını sağlamaktadır. Totovents, inancı muhafaza etmeyen birisinin yazar olamayacağını biliyordu. Ama aynı zamanda edebi çalışmaları aracılığıyla inanç üretmesi gerekiyordu; kendisini samimiyetle, tam bir iyi niyetle aldatabilmesi için, edebiyatını bir inanç sisteminin içine yerleştirmeliydi.

Hakikate dönüşen taklitte işi daha da kötüleştiren bir şey daha söz konusudur. Yeni rejim kurulmadan önce, *Yanmış Kâğıtlar*'daki profesör, tarihi kahramanların yazdığına inanır: Napolyon onun idolüdür. Daha sonra, tarihin ekonomik güçlerin gelişimleri ve çatışmalarıyla tanımlanan bir arena olduğunu öğretmek için, bu idolü kendi eliyle yok etmek zorunda kalır. Böylece, tarihi kahramanların belirlediği bir dünyaya olan eski inancını askıya alır. İnancı askıya almak bulaşıcıdır, daha sonra o da inanca dönüşür –“Evet, Napolyon hakkında söylediklerimi oportünizmden dolayı söylediğimi az önce doğrulamış bulunuyorum, ama bir şeyler söylediğimde insanların bana inandıkları, genç kuşağın her halükârda onlara anlattığım şey-

leri öğrenecekleri, yani Napolyon ...'dan başka bir şey değildi dediğimde onu aynen o şekilde öğrenecekleri de doğru, öyle değil mi?"⁴⁷ Eğer tarihte kahramanlar varsa, kahraman haline gelişleri sadece yaptıklarından dolayı değildir. Tarihte kahramanların olmasının nedeni ayrıca ve her şeyden önemlisi, bu kişilerin çevrelerinin mit ve efsanelerle örülmüş olmasıdır.

1915 öncesinde Totovents'in de, kahramanları yaratan yaygın saygının ve söylentilerin temel bir rol oynadığı bir manevi dünyada yaşadığı açıktır. Ancak yavaş yavaş, ulusal kurtuluş hareketi onu büyük hayal kırıklığına uğrattıktan sonra, kahramanların varlığına olan inancını kendi elleriyle yok etmeye sürüklendi. Bunu tam olarak, 1918'de *Ermenistan'ın Don Kışotu*'nu yazarken yaptı; bu kitapta kahramanın doğuşunu şöyle anlatır: "Onun doğduğu gece meydana gelen bir olay derhal bir efsaneye dönüştürüldü."⁴⁸ Kuşkusuz efsane bu doğumun bizzat kendisidir. O kahramanla doğar ve bir söylentinin büyüdüğü biçimde büyür: "Herkes ebenin söylediğine inandı, ama aynı zamanda birbirlerine de inandılar... Daha sonra insanlar bu efsane hakkında o kadar çok konuştular ki, o büyürken bunu duydu ve kendisi de buna inandı."⁴⁹ Buradaki hiciv, Çarents'in bir süre sonra *Yergir Nayiri*'de (Nayiri Ülkesi) geliştireceği hiciv biçimine oldukça benzerdir. Çarents bu romanda, mitin ve efsanenin yasını tutma zamanının artık geldiğini duyurur. Yas ve hiciv Çarents'de hep el ele gider. Totovents'teyse yas fikri hiç yoktur; ona göre inanç ve itikat aldatmadan başka bir şey değildir, çünkü bunlar insanın sahip olduğu en yüce, en değerli şeylerdir aynı zamanda. Efsaneler yanıltıcı, kahramanlar yalancıdır. Bunlara inanmak, tehlikeli yanılsamalara çanak tutmak demektir. O halde bütün bir halk efsanelerin yanılsaması ve yalanı içinde yaşıyordu. Bütün bir halkın şu ya da bu biçimde "inandığı" için öldüğünü hatırlayalım. Felaket'in bu sadeleştirilmiş yorumu daha sonra Çarents ve Mahari tarafından çok daha büyük boyutlara taşınacaktı.

47 Yergir, cilt 2, s. 107.

48 age, s. 6.

49 age.

Totovents'in sonunda felaket inancını aşılabilir bir yanılsama olarak eleştirebildiği andan itibaren, başka bir inancı, Sovyet dünyasında egemen bir inancı kabul etmiş gibi görünmek zorunda kalması, onun talihsizliği idi. Bu kez kurtulmanın mümkün olmadığı bir oyunda, giderek hakikat halini alan bir oyunda inanıyor taklidi yapması gerekiyordu. Totovents'in 1917'de, Felaket karşısında ani bir tepki olarak aldığı karar –“Hiçbir şeye inanma,” “Asla itikat etme” (çünkü itikat ölümcüldür)– yaşamının kalan kısmında peşpeşe gelen dalgalarla tekrarlandı. Bu bir yapmacık inanç, taklit ve görüntü halini aldı. 1922'den başlayarak, Totovents'in yapıtları Sovyet rejimi altında bir yazar olarak kendi durumu üzerine sonsuz bir tefekküre dönüştü; bu tefekkür, onun o “Asla itikat etme” formülünün giderek daha karmaşık ve acılı bir çarpıtmasına, hatta bazen açık ve net bir tersine dönüştürme halini alan bir tahrifatına dayanıyordu. Totovents hiç durmadan, inanıyor gibi yaptığımızda ne olduğunu sordu. 1925'te *Yeni Bizans*'ta, kaçışı olmayan bu taklidi, insanın “gibi yaparak” kendini kurtarabileceğine kendini inandırmak çabasıyla, bir tema olarak benimsedi. Daha sonra, “New York”ta ve Amerika'yı konu alan 1929 tarihli kısa öykülerinde inancı sahtekârlık olarak karalamaya girişti. Sonra, 1934 tarihli *Yanmış Kağıtlar* romanında itikat etme ve hakikat haline gelen taklit konusunda kapsamlı bir tablo oluşturmaya çalıştı. Gene de itikadın temsil ettiği Nessus'un gömleğinde kendi yaşamını ve edebiyatını yaktığı, bunu kendi kendini yok etme noktasına ulaştırdığı tartışmasızdır. Bu süreci 1936'da *Kül Yığını*'nda anlattı; kitapta itikat bir kez daha herhangi bir taklit unsuru taşımayan bir itikat –daha ziyade felaketin başlangıcı olarak– kendini gösterir. Totovents, kendini, felaketinin hem faili hem de kaçınılmaz tanığı haline getirdi. Tek bir formülde –“İtikat etme”– kendi yaşamının yıkımını, edebi yapıtlarının başarısızlığını ve kendi yorumladığı biçimiyle Felaket'i birbirine bağladı.

Katkıda Bulunanlar

KRIKOR BELEDIAN Université Catholique de Lyon'da Armenoloji Bölümü'nde Kalust Gülbenkyan Kürsüsü Başkanı ve Paris'teki Institut des Langues et Civilisations Orientales'de Ermeni Dili ve Edebiyatı profesörüdür. Ermenice yazılmış çok sayıda şiir, roman ve edebiyat eleştirisi bulunur. Ayrıca, Fransızca yayımlanmış, Ermeni Kilisesi'nin tarihini konu alan *Les Arméniens* ve 1922-1972 arasına odaklanan *Cinquante ans de littérature arménienne en France: du Mêmê à l'Autre* adlı kitapları vardır.

DAVID STEPHEN CALONNE William Saroyan: *My Real Work Is Being* ve *The Colossus of Armenia: G.I.Gurdjieff and Henry Miller* başlıklı kitapların; akademik ve edebi dergilerde yayımlanmış makalelerin yazarıdır. Pennsylvania Üniversitesi, UC Berkeley, UCLA, Harvard Üniversitesi, Londra ve Paris'te konferanslar vermiştir. Austin'deki Texas Üniversitesi, Michigan Üniversitesi-Ann Arbor ve Wayne State Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır; halen Eastern Michigan Üniversitesi'nde öğretim üyesidir.

J. MICHAEL HAGOPIAN Atlantis Productions ile Armenian Film Foundation'ın başkanıdır. Doktora çalışmasını 1896 ile 1910 yılları arasındaki Ermeni devrimci hareketi üstüne yapmıştır. UCLA, Beyrut Amerikan Üniversitesi ve Benares Hindu Üniversitesi'nde ders vermiş, çok sayıda eğitim filmi ve belgeselin yapımcılığını üstlenmiştir. Ermenileri ele alan filmleri arasında *Where Are My People; The Forgotten Genocide; Strangers in a Promised Land; A Mandate for Armenia; Cilicia-Rebirth; The Armenian Genocide* ve son yapımları *Voices from the Lake: The Secret Genocide* bulunmaktadır. Bu son filmin senaryosu elinizdeki kitapta, açıklayıcı bir makaleyle birlikte yer almaktadır.

ROBERT H. HEWSEN New Jersey'deki Rowan Üniversitesi'nde fahri tarih profesörüdür ve çeşitli Amerikan ve Avrupa üniversitelerinde Ermeni tarihi hocalığı yapmıştır. Kafkasya Araştırmaları Derneği'nin kurucularındandır; *Journal for the Society for Armenian Studies*, *Revue des études arméniennes* ve diğer akademik yayınlarda makaleleri yayımlanmaktadır. Ermenistan'ın tarihi coğrafyası konusunda uzman olan Hewsen, *Tübingen Atlas of the Middle East* için çok sayıda harita hazırlamış, Şiraklı Anania'ya atfedilen *Aşkarhatsuyts* kitabını çevirmiş ve kitaba kendi yorumlarını içeren dipnotlar eklemiş, kısa süre önce de, kapsamlı bir kaynakçaya sahip temel bir referans kitabı olan *Armenia: A Historical Atlas*'ı tamamlamıştır.

RICHARD G. HOVANNISIAN UCLA'de Modern Ermeni Tarihi Bölümü A. E. F. Kürsüsü Başkanı ve bu dizinin editörüdür. Yayımlanmış eserleri, *Armenia on the Road to Independence*'i; dört ciltlik *Republic of Armenia*'yı ve Ermeni tarihi ve kültürü, Ermeni Soykırımı, Kafkasya, Ortadoğu ve İslam alanlarında toplam on üç cildi ve altmış araştırma makalesini kapsar. Guggenheim bursu sahibi olan Hovannisian, 1990'da Ermenistan Ulusal Bilim Akademisi'ne seçilmiştir. Erivan Devlet Üniversitesi ve Artsakh Devlet Üniversitesi'nden fahri doktora ünvanı almış, ayrıca Ermeni çalışmalarının gelişimine katkısı nedeniyle Surp Mesrob Maşdots ve Movses Khorenatsi madalyalarıyla ödüllendirilmiştir.

CHRISTINA MARANCI Wisconsin-Milwaukee Üniversitesi'nde Ortaçağ Sanatı bölümünde yardımcı doçent olarak görev yapmaktadır. Ağırlıklı olarak, Ortaçağ Ermenistanı; Bizans, Sasani ve İslam dünyalarıyla kültürlerarası ilişkiler ve tarih yazımının sorunları üzerine araştırmalar yürütmektedir. *Medieval Armenian Architecture: Constructions of Race and Nation* başlıklı kitabı, Avusturyalı sanat tarihçisi Josef Strzygowski'nin bu alanın şekillenmesinde oynadığı rolü incelemektedir. Daha yakın tarihli yayınlarında, Ermeni mimarisi ve heykellerinde Bizans fikirlerinin kültürel uyarlanması konusunu araştırmıştır. Şimdilerde resimli *Alexander Romance*'ın tezhipli el yazmasıyla kaleme alınmış Ermenice çevirisi üzerinde tezhip sanatı ve uygulamaları odaklı bir inceleme yürütmektedir.

VARTAN MATIOSSIAN Buenos Aires'teki El Salvador Üniversitesi'ne bağlı, Doğu Araştırmaları Okulu'nun Ermeni Tarihi ve Dini Bölümü'nde öğretim üyesidir. Birçok akademik ve popüler yayında, antik ve modern Ermeni tarihi ve edebiyatı konularında Ermenice, İspanyolca ve İngilizce makaleleri yayımlanmıştır. Aralarında Yeğişe Çarents, Baruyr Sevag ve Yervant Odyan'ın eserleri de bulunan on kitabı İspanyolcaya çevirmiş, 20. yüzyıl Ermeni yazarlarından Gosdan Zaryan hakkında bir kitap yayımlamıştır. Ermeni halkının kökenlerine ilişkin İspanyolca bir çalışması mevcuttur. Şu sıralarda Latin Amerika'daki Ermeni toplulukları hakkında bir kitap hazırlamaktadır.

BARBARA J. MERGUERIAN Uluslararası Ermeni Kadınlar Birliği'nin Kadın Enformasyon Merkezi'nin yöneticisidir. *Armenian Women in a Changing World* ve *Voices of Armenian Women* yapıtlarının eş editörlüğünü yapmıştır; *Journal of Armenian Studies*'in eski editörüdür. Son araştırma ve yayınları 19. yüzyılda Amerikan misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeniler üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Doğu Avrupa'da ve eski Sovyetler Birliği ülkelerinde eğitim öğretim durumunun iyileşmesini destekleyen Sivil Eğitim Programı kapsamında Tufts Üniversitesi ile Erivan Devlet Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak görev yapmıştır.

MARC NICHANIAN Columbia Üniversitesi Ermeni Dili ve Medeniyeti Bölümü'nde öğretim üyesidir. Ermeni edebiyatı ve Ermeni Soykırımı ya da Ağed'e (Felaket) getirilen tarihsel yorumlar ve bunun edebiyata yansımaları üzerine çok sayıda konferans vermiştir. Yayımlanmış eserleri arasında Ermenicenin tarihini konu alan *Âges et usages de langue arménienne* ve *Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century* adlı kitaplar ile Ermeni edebiyatı üzerine çok sayıda makale bulunmaktadır. Ermeni şiirini Fransızcaya, Alman felsefesini Ermeniceye tercüme etmiş ve *GAM: A Journal of Literary Analysis*'in beş cildinin editörlüğünü yapmıştır.

JAMES R. RUSSELL Harvard Üniversitesi Ermeni Çalışmaları Maşdots Profesörü'dür; Columbia Üniversitesi ve Kudüs'teki İbrani

Üniversitesi'nde de ders vermiştir. Antik Ermenistan'da Zerdüştlüğün etkisini inceleyen bir monografisi vardır; *Revue des études arméniennes*, *Le Muséon* ve *Journal of the Society for Armenian Studies* dergilerine makaleleriyle düzenli olarak katkıda bulunmaktadır. *An Armenian Epic: The Heroes of Kasht* son kitabıdır.

VAHRAM L. SHEMMASSIAN Kaliforniya, Sherman Oaks'taki Merdianian Armenian Evangelical Okulu'nun müdürüdür. Antakya yakınlarındaki Musa Dağ bölgesi köyleri ve soykırım sonrası dönemde Ortadoğu'daki Ermeni mülteciler üstüne kapsamlı arşiv araştırmaları yapmış ve bu konularda yazmıştır. Sık sık çağdaş Ermeni tarihi konferanslarına ve programlarına katılan Shemmassian, şu sıralarda Musa Dağ köylerinin 1840 ile 1915 arası tarihini yayına hazırlamaktadır.

FRANK A. STONE Connecticut-Storrs Üniversitesi Uluslararası Eğitim Bölümü'nde fahri profesör unvanına sahiptir. Tarsus Amerikan Koleji'nde, 1953-1966 arasında öğretmenlik yapmış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan eğitim kurumları konusunda kapsamlı araştırmalar yürütmüştür. Yayımlanmış eserleri arasında şunlar bulunmaktadır: *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830-1980*; *Modern Turkish Educational Thought: A Bibliographic Introduction*; *The Rub of Cultures in Modern Turkey: Literary Views of Education*; *Armenian Studies for Secondary Students: A Curriculum Guide*.

CHRISTOPHER J. WALKER Londra'da yaşayan bir araştırmacı ve yazardır. *Armenia: Survival of a Nation*; *Armenia and Karabagh* ve *Visions of Ararat: Writings on Armenia* adlı kitapların yazarıdır ve Ermeni Soykırımı, Dağlık Karabağ ve azınlık ve insan hakları konularında çok sayıda bölüm, makale ve inceleme yazmıştır. Movses Khorenatsi'nin *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarini) kitabının 1736'da Londra'da Whitson biraderler tarafından basılmasının öyküsünü araştırmaktadır.

EVERETT L. WHEELER Klasik Dönem’le ilgili dersler verdiği Duke Üniversitesi’nde Yunan, Roma ve Bizans Çalışmaları Programı’nın yazışleri müdürüdür. Von Humboldt ve Guggenheim burslarının sahibi olan Wheeler, antik askeri tarih ve Roma sınır incelemeleri, özellikle de Roma’nın Ermenistan, İran ve Transkafkasya ile olan ilişkileri konularında uzmandır. Uluslararası Roma Sınır Çalışmaları Kongresi’ne ve Roma ordusunu ele alan Lyon Kongresi’ne düzenli olarak katılmaktadır. Yayımlanmış eserleri arasında *Strategem and the Vocabulary of Military Trickery*; *Polyaenus ve Strategems of War* adlı kitapların çevirileri yer almaktadır. *Mensch und Landschaft in der Antike: Lexikon der Historischen Geographie*, *Dictionary of Black Sea Antiquities* ve *Cambridge History of Greek and Roman Warfare* adlı kitaplara katkıda bulunmuştur.

Harita ve Fotoğraflar Listesi

HARİTALAR

Harput ovasının Ermenice haritası	28
Harput	49
Mamuret ül-Aziz (Harput) Vilayeti	53
Dzopk/Sophene Krallığı	125
Sophene "Pentarki"si	154

FOTOĞRAFLAR

Harput Kalesi ve Ermeni mahalleleri	17
Harput: Veri Tağ (Surp Hagop-Yukarı Mahalle) ve Fırat Koleji	18
Harput: Vari Tağ (Surp Isdepanos-Aşağı Mahalle)	18
Harput, 1890'lar	19
Harput: Surp Asdvadzadzin-Süryani mahallesi	19
Süryani Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Mihrabı	20
Harput: Kaleden görünüş	21
Harput: Sokak manzarası, 1914	21
Mezre (Mezire)	22
Mezre: Sokak manzarası, 1914	22
Mezre: Meşrutiyet'in İlanı kutlamaları, 1908	23
Mezre: Fransız Koleji ve kolejin Ermeni bandosu	24
Mezre: Alman Koleji ve Alman ve Ermeni öğretim kadrosu	25
1915'te ölen Başpiskopos Bsag Vartabed Der Khorenyan	26
Mıkhitarist Başrahip Sırapion Uluhocyan (Tadımlı) San Lazzaro, Venedik	26
Mezre: Fabrikatoryan kardeşler ve evleri	27
Altın Ova	29
Hasat zamanı	29
Tadım	30

İçme	30
Pazmaşen [Sarıçubuk]: Surp Asdvadzadzin Kilisesi	31
Pazmaşenli Kadınlar	31
Yeğeki [Kumla]	32
Hoğe [Yurtbaşı]: Ataerkil aile, 1911	32
Khule/Khuylu /Tılgadin [Kuyulu]:	
Surp Isdepanos Kilisesi	33
Ermeni hacılar için şenlik	33
Surp Mamas Manastırı, Kesrig [Kızılay]	34
Harabe halindeki Kesrig	34
Harput: Vari Tağ, 1915'ten önce ve sonra	35
Nor (Yeni) Kharpert, 1920'ler	36
Harput: Surp Nışan Mahallesi (Sinamud),	
Hüseyinig'den görünüm	63
Harput: Surp Hagop Mahallesi ve Merkez Okulu	63
Kalenin kalıntıları	64
Mezre ve Altın Ova, Harput'tan görünüm	64
Gölcük [Hazar Gölü]	65
Fırat Irmağı, Pertag [Pertek]	65
Agn/Eğın [Kemaliye]	66
Arapkir: Surp Asdvadzadzin Kilisesi	67
Arapkir: Koşluk Köprüsü	67
Malatya: Surp Yerrortutyun (Üç Horan) Kilisesi	68
Malatya: Surp Krikor Kilisesi ve Yazıtı	69
Harput Kalesi	224
Khule Manastırı (Khulevank)	225
Khule Manastırı: Kapı	226
Khule Manastırı: İç mekân	227
Surp Nışan Manastırı, Dzopk	228
Surp Nışan Manastırı, Dzopk	229
Tadım Manastırı: Plan	230
Tadım Manastırı: Güney dış cephe	230
Tadım Manastırı: Kavıt iç mekân	231
Tadım Manastırı: Kavıt duvara kazınmış haçlar	232

Til: Kubbeli trikonçal kilise	233
Til: Kubbeli trikonçal kilise, batı kapısı	234
Til: Kubbeli trikonçal kilise, plan	235
Til: Kubeli trikonçal kilise, kubbenin içeriden görünümü	235
Til: Çift apsisli kilise, plan	236
Til: Çift apsisli kilise, doğu dış cephe	236
Til: Kubbeli haç biçimli kilise	237
Til: Kubbeli haç biçimli kilise, plan	237
Ermenistan/Fırat Koleji	251
Fırat Koleji'nin Başkanları	252
Crosby Howell Wheeler	
Herman N. Barnum	
Henry Riggs	
Ernest Riggs	
Fırat Koleji Profesörleri	253
Nigoğos Tenekeciyan	
Haçadur Nahikyan	
Garabed Lüleciyan	
Donabed Lüleciyan	
Harutyun Avagyan	
Harutyun Enfiyeciyan	
M. A. Melkon	
Garabed Beşgötüryan	
Aşur S. Yusuf	
1890'larda öğrenciler	254
Profesörler ve öğretmenler, Başkan Henry Riggs ve Dr. H. N. Barnum ile, 1905	254
1908 mezunları sınıfı	255
Kadınlar Bölümü: Öğretmenler	255
1897 Kadın mezunlar sınıfı, yöneticilerle	256
Öğretmen okulu	256
Tilgadintsi (Hovhannes Harutyunyan)	290
Rupen Zartaryan	290
Tilgadintsi, Khule'de öğrencileriyle	291

Tilgadıntsi, Harput Merkez Okulu	
1910 mezunlar sınıfıyla	291
Rupen Zartaryan, Mezre Merkez Okulu	
ilk mezunlar sınıfıyla	292
Vahe Hayg	293
Penyamin Nurigyan	293
Hamasdeğ	293
Vahan Totovents	293
Mezre'deki ABD konsolosluğu	335
Konsolos Thomas Norton ve Amerikalı Misyoner	
Çocukları, Amerikan bayrağını göndere çekerken, 1901	335
Konsolos Evan Young Kilikya Katolikosu (Yeğekili)	
[Kumla] Sahag Khabayan ve Harput Hıristiyan	
tarikatlarının başlarıyla, 1906	336
Konsolos William Masterson'ın verdiği	
Şükran Günü yemeği, 1913	337
Konsolos Leslie A. Davis	337
Mezre: Halı dokumacısı ve tekstil atölyesi	338
Mezre: İpek ipliği çekenler ve kunduracılar	339
Mezre: Marangoz atölyesi ve demirciler	340
Amele taburlarındaki Ermeni askerler	378
Kürt aşiret reisleri	378
Kürt başıbozuklar	378
Harput'tan tehcir	379
Harput'ta sürgünler	380
Anne ve çocukları	381
Ermeni yetimler	382
Annie Tracy Riggs Hastanesi, Mezre, 1910	394
Hastane ve ameliyathane	395
Maria Jacobsen ve Alice Atkinson	396
Konsolos Leslie Davis	396
Annie Tracy Riggs Hastanesi Ermeni personel pikniği,	
Ağavni ve Dr. Mikael Hagopyan	397

Kavas Garabed Bedrosyan, Harriet Atkinson ile	
Gölcük'te [Hazar]	397
Gölcük	398
Dersim Kürtleri	399
Pertag [Pertek]	399
Yakın Doğu Yardım Örgütü korumasındaki çocuklar	452
Harput'tan göç, 1922	453
Harput'tan göç, 1922	454
Halep'teki mülteciler	455
Çölden kurtulan kız ve erkek çocuklar	456

Görsel Kaynakça¹

- Armenian Architecture: A Documented Photo-Archival Collection on Microfiche for the Study of Armenian Architecture.* Armenian Educational Council, V. L. Parsegian, Müdür. Cilt 6. Zug, İsviçre: Inter Documentation Co., 1980.
- Atkinson, Tacy. *Harpoort Diaries, 1908-1917.* Önsöz: J. Michael Hagopian. Princeton, NJ: Gomidas Institute, 2000.
- Barton, James L. *Story of Near East Relief (1915-1930).* New York: Macmillan, 1930.
- Hayg, Vahe. *Kharpert yev anor vosgeğen taşdı: Huşamadyan azkayin, badmagan, mşagutayin yev azkakragan.* New York: Kharpert Compatriotic Union, 1959.
- Harris, J. Rendel ve Helen B. Harris. *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia.* New York: Fleming H. Revell, 1897.
- Jacobsen, Maria. *Orakrutyun, 1907-1919: Kharpert.* Antilyas, Lübnan: Kilikya Katolikosluğu, 1979.
- Keçyan, Arakel ve Mıgırdıç Barsamyan, haz. *Agn yev Agnıtsig.* Paris: Compatriotic Association of Eguen in America, 1952.
- Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian. *Les Armeniens dans l'Empire ottoman a la veille du Genocide.* Paris: Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, 1992.
- Pietschmann, Victor. *Durch kurdische Berge und armenische Städte: Tagebuch der Österreichischen Armenienexpedition 1914.* Viyana: A. Luser, 1940.
- Polatyan, Antranik. *Badmutyun Hayots Arapkiri.* New York: Arabkir Union, 1969.

1 Bu kitaptaki fotoğrafların çoğu Vahe Hayg'ın çalışmasından alınmıştır. Christina Maranci'nin yazdığı bölümdeki bütün fotoğraflar ve 53. sayfanın üst tarafındaki fotoğraf ile 56-58. sayfalardaki fotoğrafların tümü *Armenian Architecture*'ın 6. cildindendir. Christopher Walker'ın yazdığı bölümdeki fotoğraflar ve 24 ve 25. sayfaların alt kısmındaki fotoğraflar, Maria Jacobsen'in yayımlanmış günlüğünden alınmıştır. 8. sayfadaki, 10, 20 ve 55. sayfaların üst kısımlarındaki ve 22 ile 54. sayfalarının alt kısmındaki fotoğraflar Kévorkian ve Paboudjian'ın koleksiyonundandır. 12 ile 13. sayfaların alt kısmındaki fotoğraflar, Victor Pieteschmann'ın 1914'teki gezisinden, 301, 361 ve 362. sayfaların üst kısmındaki fotoğraflar Atkinson'ın günlüklerinden; 416. sayfadakiler ise James Barton'un *Near East Relief*'in tarihini ele alan kitabından alınmıştır. Barbara Merguerian ve J. Michael Hagopian'ın bölümlerindeki fotoğraflardan bazıları bu bölümlerin yazarları tarafından sağlanmıştır.

Dizin

- I. Dünya Savaşı 13, 40, 41, 44, 241, 264, 265, 307, 318, 334, 347, 355, 360, 364, 387, 388, 401, 415, 416, 422, 425
- II. Dünya Savaşı 392, 465
- ABCFM 56, 57, 239-249, 260, 266, 310, 311
- Abdülaziz (Sultan) 56
- Abdülhamit II 271, 333, 403
- Abdülrahman Hasan Sami Bey 328
- Acilisene 90, 106, 109, 134, 141
- Adana 276, 307, 333, 425, 427, 428
- Adiabene 90, 91, 112, 116
- Adilcevaz 92
- Adıyaman 51, 83
- Admetus 195-199, 209, 210
- Agn/Eğın 13-15, 44, 51, 55, 57, 58, 66, 146, 320, 497
- Ağzunig 375
- Ahameniş(ler) 9, 46, 84, 87, 97, 98, 102, 107, 132, 200, 209
- Ahmet İzzet Paşa 355
- Ahtamar 38, 207, 213, 330
- Akad 72, 73
- Akçadağ 51
- Akçakiraz bkz. Perçenç/ Pırçenc
- Akhilleus 172, 173, 198
- Akkoyunlu 48, 50, 214
- Akpazar bkz. Çarsancak/ Peri
- Akpınar bkz. Ağzunig
- Alarodlar 87
- Alcestis 171, 176, 193, 195-198, 208, 210, 211
- Alfortville 13
- Ali Nusret Paşa (vali) 333
- Altın Ova 6, 7, 9, 10, 12-14, 16, 29, 43-45, 56, 59, 64, 146, 157, 322, 392, 402
- Alzi 77, 104, 105
- Amerikan Protestan Misyonu bkz. ABCFM
- Amida bkz. Diyarbakır
- Amurri 73
- Ani 7, 38
- Ankara 104, 129, 150, 321, 359, 427, 429, 436, 439-442, 464
- Ankışdun 47, 104-106, 138, 144, 146, 148, 150, 156, 165, 202, 207, 208
- Annie Tracy Riggs Hatanesi 266, 343, 363, 371, 388, 389, 394, 397, 499
- Antakya 46, 126
- Antep 241, 321, 432, 433
- Anti-Toroslar 60, 73, 104, 106, 134, 146
- Antreasyan, Asadur 261, 263
- Anzan 73
- Anzitene bkz. Hanzit
- Apamea 102, 113, 118, 120, 133, 135
- Apollon 196, 210
- Appian 115-124, 127, 132, 137
- Aradzani bkz. Fırat Irmağı
- Arapkir 11, 13-15, 44, 51, 55, 57, 60, 67, 239, 320, 388, 426, 433, 434, 447
- Ararat Dağı 173
- Archelaus 124, 126, 132
- Ardaşad 37, 43, 102, 126, 131, 134, 142
- Ardaşes I 102, 113, 201
- Ardaşes III 126, 127, 131
- Ardaşesyan 37, 43, 124, 126, 131, 214
- Ardavazt II 123
- Ardzruniler 58
- Arevelk 274-276, 280, 472
- Argiştı I 93, 108
- Argonotlar 89, 90
- Arğana bkz. Ergani

- Ariobarzanes I 114, 115, 118, 119, 124
- Aristobulus 131, 132
- Armenios 89, 90, 166, 194, 202
- Arnouville 13
- Arpiaryan, Arpiar 279, 288
- Arsamosata 104, 148
- Arsanias Irmağı 104, 105, 109, 122, 134, 135, 136
- Arsaguni(ler) 37, 43, 105, 115, 116, 117, 130-134, 137-139, 145, 146, 148, 151, 201, 214
- Artuklu 48
- Arzanene 111, 128, 139, 141
- Askania 89
- Astarte 107
- Asur(lu/lar) 72-74, 76, 77, 79, 80, 82-84, 86, 92-94, 96, 103, 105-107, 110-112, 148, 164, 174, 206
- Asurnasirpal I 77, 96
- Atkinson Newcomb, Harriet 386, 397, 400, 404, 412, 420, 499
- Atkinson, Henry Herbert 268, 343, 344, 350, 354, 357, 373, 387-389, 403, 417, 421
- Atkinson, Tacy 358, 387-389, 403, 405, 407, 408, 410, 411, 414, 417, 421, 422
- Avagyan, Harutyun K. 248
- Azzi-Hayasa 76, 77, 78, 80, 83
- Babil(li) 73, 78, 164
- Bağdat 174, 314, 321, 383, 478, 480
- Bağın bkz. Bağnadun
- Bağnadun 46, 143, 147
- Bahaeddin Şakir 376, 411
- Bahçesaray bkz. Moks
- Balabitene bkz. Palahovid 104
- Barnum, H. E. 248
- Batman Çayı bkz. Nymphius Irmağı
- Batum 318, 342, 365
- Bedrosyan, Garabed 42, 385, 389-393, 397, 404, 410, 416, 417, 422, 423
- Behistun 97, 198
- Bell, Gertrude 257, 258
- Berecynths 89
- Besni 51
- Beşgötüryan, Garabed 248, 253
- Bitlis 7, 50, 71, 312, 315, 326, 328-330, 341, 357, 434
- Boston 15, 59, 161, 239-242, 246-248, 250, 262, 265, 266, 276, 297, 301, 308, 310, 311, 389, 448, 464, 465, 467, 471, 479, 480, 483
- Brig(ler) 84-86, 89
- Bucikanyan, Hovhannes 249
- Buxton, Harold 438, 443, 447
- Büyük Dikran 47, 101, 105, 114, 116, 117, 119, 138, 142, 148, 173, 205
- Büyük Ermenistan 9, 37, 46, 47, 83, 102, 103, 108, 114, 116, 121, 123, 124, 126, 128, 130, 131, 134, 136-139, 141, 142, 151, 155, 156, 201
- Büyük İskender 46, 89, 91, 92, 108, 202, 209
- Büyük Pompey 108, 113, 114
- Cafer Tayyar Paşa 429
- Calakene 90
- Caligula 127, 130
- Caracalla (imparator) 138, 139
- Cecil, Robert 440
- Cihan Şah 48
- Claudius (imparator) 130
- Cotys 127, 128, 130-132
- Çaldıran Savaşı 50
- Çarents, Yeğişe 168, 180, 463, 465, 470, 478, 482, 489
- Çarsacak/Peri 13, 14, 44, 51, 55, 60, 219, 393
- Çatalçeşme bkz. Morenik
- Çemişgezek 13-15, 44, 48, 51, 54, 55, 60, 145, 374

- Çitciyan, Harutyun (Harry) 393, 403
 Çobanyan, Arşag 280, 464, 470
 Çunguş 146
 Çüngüş bkz. Çunguş 146
- Darius I 87, 97
 Daron bkz. Muş
De Fluvitis 181
Dede Korkut 38, 194
 Demirciyan, Terenig 477
 Der Minasyan, Garabed 391, 410, 413, 414
 Der Zor 383
 Dersim 11, 50, 51, 55, 59, 60, 353-355, 373-375, 390, 399, 499
 Dırtad I 105, 114, 142
 Dicle 73, 77, 103, 107, 109, 111, 112, 116, 118, 134, 136, 137, 139, 143, 402, 423, 437
 Digenes Akritas 38, 171, 175, 176, 204-211
 Diocletianus 47, 123
 Dionysius (Halikarnaslı) 87, 91
 Diyarbakır 7, 50, 55, 95, 105, 107, 145, 149, 314, 315, 321, 341, 355, 357, 363, 369, 389, 426, 429, 430, 432-436, 443
 Doğanıyol bkz. Keferdiz 391
 Dork Ankeğ 16, 38, 159, 161, 165, 202, 207, 209, 210
- Dördüncü Ermenistan 47, 143, 144, 155, 165, 218
 Dunmore, George W. 260-262, 310
 Dzağig 280
 Dzopk/Sophene Krallığı 7, 144, 148, 496
 Dzupani 16, 45, 46
- Edessa bkz. Urfa
 Eğil 106, 107, 202
 Ehmann, Johannes 349, 358, 364, 386, 388, 403, 405, 407, 415, 422
 Elazığ 61, 62, 83, 216, 218, 241, 363
 Elephantina Adası 97
 Emval-i Metruke Komisyonu 351
 Enfiyeciyen, Harutyun 248, 253, 498
 Enkasir 437
 Enver Paşa 268, 355
 Erebuni 93, 108
 Ergani 50
 Ergani Maden 71, 72
 Erivan 83, 93, 108
 Ermeni Devrimci Federasyonu bkz. Taşnaktsutyun
 Ermenistan Koleji bkz. Fırat Koleji
 Erzincan 333, 341, 365, 367, 373, 468, 476
 Erzurum 7, 50, 55, 83, 134, 135, 137, 153, 310-312, 321, 329, 341, 357, 363-365,
- 367, 371, 373, 376, 441, 469
 Esarhaddon 112
 Esertepe bkz. Şırzu
 Eudoxus (Knidoslu) 87, 88
- Fabrikatoryan 11, 27, 263, 264, 402, 415, 496
 Ferid Bey 427, 428
 Fırat Irmağı 9, 10, 37, 46, 48, 50, 58, 65, 74-76, 78, 79, 95, 102, 104, 106, 110, 111, 113, 115, 116, 118, 120, 122, 126, 130, 133, 137, 139-141, 143, 149, 257, 326, 383, 404
 Fırat Koleji 10, 18, 39, 40, 56, 61, 239-253, 257-269, 278, 310, 313, 326, 342, 350, 357, 363, 365, 387, 388, 404, 409
 Filip (Makedonyalı) 92
 Fransisken 56, 58, 435
 Frig(ler) 80, 81, 85, 86, 88, 89, 93-96
 Frigya(lı/lar) 76, 80-89, 91-96
- Garmir Plur 83
 Garmuri/Garmuri [Yedigöze] 14, 55
 Garmuç 430, 431
 Gates, Caleb Frank 246, 247, 313
 Gavrek 143, 146

- Gorçayk 115-120, 141
 Gölcük/Dzovk 14, 15, 37, 42, 59, 65, 104, 143, 207, 216, 217, 372, 373, 392, 397, 398, 404, 417-423
 Gracey, George F. 439-444, 447, 448
 Gudea 72, 134
 Gürcistan 83, 141
 Güzelova 83

 Habur Çayı 110, 111, 140
 Habusi 14, 258, 260, 266, 368
 Hacı Mustafa Kamil 429
 Haçaduryan, Haçadur 386, 392, 418, 420
 Haçaduryan, Kaço bkz. Haçaduryan, Haçadur
 Hadrianus (imparator) 137
 Hagopyan, Ağavni 388, 389, 391, 408
 Hagopyan, Mikael 42, 388, 393, 397, 408, 421
 Halep 13, 61, 321, 346, 371, 391, 393, 426, 427, 429, 430-433, 437-439, 442, 443, 447-450, 455, 499
 Hamasdeğ 41, 271, 278, 293, 295, 300-303, 479, 498
 Hamidiye Alayları 364
 Hammurabi 73
 Hanigalbat 74
 Hanzit 47, 104, 143, 144, 146, 148, 150, 156
 Harput Ermeni Protestan Birliği 239
 Harput Kalesi 17, 214, 223, 224, 496, 497
 Harutyunyan, Ardaşes 271, 280-285, 287, 288, 294
 Harutyunyan, Hovhannes bkz. Tilgadıntsi
 Haşdiyank 47, 104, 143, 144, 147, 148, 150, 153, 155
 Hattuşaş 73, 77
 Hattusilis I 74
 Hattusilis II 75
 Hayasa 16, 71, 76-80, 83, 90
 Hayasa-Urmealılar 16
 Hayg, Vahe 14, 45, 300, 301, 303, 393
 Hayk 9, 38, 73, 78, 79, 83, 84, 86, 91, 143, 159, 161, 163-165, 167, 296
 Hayrenik 275, 279, 280, 288, 295, 300, 302, 465, 466, 487
 Hazar Gölü bkz. Gölcük/Dzovk
 Henderson, Arthur 434, 445, 446
 Herodot 80, 81, 83-89, 173
 Hilali Ahmer 411
 Hint-Avrupa(lı/lar) 9, 16, 73, 75, 80, 82, 84, 89, 91, 93, 96, 98, 191, 193, 198, 201
 Hitit(ler) 46, 71, 74-77, 80-83, 92, 95, 96, 104, 106, 110, 165
 Hoğ 14, 32, 497
 Homeros 82, 85, 89, 160, 166, 172
 Horepert 45, 46, 55, 146, 149
 Hozat 11, 51, 60, 374
 Hurri(ler) 9, 45, 46, 73-75, 93, 149
 Hüseyin 14, 55, 56, 59, 260-262, 391, 479

 İberya 91, 117, 126, 134, 136, 141, 176
 İçme 368
 İkizdemir bkz. Habusi
 İlhanlı 48, 50
 İngalave 104
 İngilizce bkz. Anıkıgdun
 İpekciyan, Krikor 263
 İskender (Büyük) 46, 89-92, 108, 200-204, 207-210
 İşuva 75, 93, 95, 110
 İttihat ve Terakki 42, 324, 325, 332, 368, 369, 376, 377, 401
 İustinianos 37, 47, 122, 129, 135, 152, 153, 155, 165
 İzmir 7, 248, 283, 318, 432
 İzzet (vali) 429

 Jacobsen, Maria 358, 388, 393, 396, 400, 403, 405, 413-415, 420, 499, 500

- Johansson, Alma 345
 Jöntürkler bkz. İttihat ve Terakki
 Julius Sezar 123
 Kadmuhi 77, 79
 Kadoryan, Sam 391, 413
 Kahta 51
 Kalaycıyan, Hovsep (Joseph) 391, 412
 Kanuni Esasi 23, 275, 298, 324, 332, 496
 Kapadokya(lı/lar) 79, 86, 87, 102, 106, 115, 116, 121, 126, 127, 137, 149
 Karadeniz 7, 76, 88, 94, 308, 314, 365, 371, 383, 427
 Karakoyunlu 48, 214
 Karkamış 74, 93, 97
 Karkatokerta 106
 Kars 7, 168
 Kaşkalar 77, 78
 Kataonya(lı/lar) 106, 120
 Kayseri 140
 Keban Maden 51, 54, 146
 Keban/Altınova 72
 Keferdiz 391
 Kemaliye bkz. Agn/Eğin
 Kesrig 10, 12, 14, 34, 55, 56, 216
 Kevork Çavuş 307, 330
 Kharon 176, 177, 195, 196, 208, 209
 Khordzean 45, 147, 149, 155
 Khorenatsi, Movses 16, 38, 78-80, 102, 107, 142, 147, 159, 162, 168, 172, 202, 205, 207, 492, 494
 Khrimyan, Mıgırdiç 272, 274, 331
 Khule Manastırı bkz. Khulevank/Khulaküğ
 Khule/Khuylu/Tilgadin 12, 55, 278
 Khulevank/Khulaküğ 12, 14, 33, 39, 55, 216, 223, 225-227, 278
 Kızıl Kilise 51
 Kızılay bkz. Kesrig
 Kiğı 48, 147, 155, 433
 Kilikya 7, 15, 55, 59, 83, 106, 109, 120, 121, 128, 216, 278, 289, 294, 297, 298, 304, 330, 333, 336, 365, 425, 426, 458
 Kilis 432, 433
 Kimmerler 76, 92
 Klomaron 112
 Kocaçimen bkz. Muşağga
 Kocakoç bkz. Pakh
 Kommagene 102, 105, 106, 113, 119, 121, 132, 135, 176, 200, 209, 210
 Konstantius II 107, 149
 Korluca bkz. Til
 Korucutepe 72, 74, 82
 Kumla bkz. Yegeki
 Küçük Asya 16, 77, 81-83, 85-87, 89, 90, 92, 94, 134, 135, 263, 312, 428
 Küçük Ermenistan 9, 83, 84, 90, 92, 102, 112, 115, 116, 119-123, 126-132, 135, 136, 140, 144
 Kurkik Celali 179, 206
 Kuyulu bkz. Khule/Khuylu/Tilgadin 12, 55, 278
 Kuzuçan 51
 Kyrsilos (Farsalalı) 89, 90, 108
 Levi Barton, James Levi 246
 Lice 112
 Lozan Antlaşması 428, 432
 Lucullus 109, 114
 Lüleciyan, Donabed 249, 253, 498
 Luviler 92, 93
 Lübnan 55, 73, 74, 278, 388, 429, 437, 458, 500
 Lyons 13
 Magnezya 112, 113, 201
 Mahabharata 171
 Mahari, Kurken 459-461, 470, 478, 479, 482, 489
 Makedonya(lı/lar) 81, 85, 89, 91
 Malazgirt Savaşı 214
 Malkaralı bkz. Harutyunyan, Ardaşes
 Mamigonyan 172, 204, 206
 Mamuret ül-Aziz 7, 11, 50, 54, 56, 59, 61, 143, 241, 257, 313, 363, 372, 496

- Marcus Antonius 123, 124
- Mardin 48, 105, 246, 321, 358, 426, 434, 435
- Marhaşı 73
- Markrid 186, 188, 191-194, 196, 266
- Marsilya 13, 15, 97, 393, 423
- Martiropolis bkz. Nıpret/Nıpirgerd
- Masis 274, 275, 280, 285
- Masius Dağları bkz. Tur Abdin
- Massachusetts 13, 240, 241, 264, 387, 389, 390, 448
- Masterson, William 316, 318, 324, 325, 332-334, 337
- Matiyenyalılar 86
- Maurikios 47, 122
- Mayafarkin bkz. Silvan
- Mazgirt bkz. Medzgerd/Mazgerd
- Mazlumyan, Onnig 438
- Med(ler) 46, 79
- Medios (Larissalı) 89, 90, 108
- Medz Dzovk 104
- Medzgerd/Mazgerd 51, 59, 60
- Mehmet Vehib Bey 355
- Mehyan 281, 282, 283
- Melid Krallığı 46, 92
- Melkon, M. A. 248, 249, 253, 498
- Memlükler 50, 214
- Menua I 110, 111
- Mesrob Maşdots 162, 492
- Mezopotamya 9, 46, 48, 71-74, 94, 103, 105, 106, 108-110, 116, 127, 134, 136-138, 140, 143, 150, 156, 402, 430, 478
- Mezra bkz. Mezre
- Mezre hemen her sayfada
- Mher 161, 175, 178-181, 191, 193, 195, 198-200, 205, 206, 209, 210
- Mıgırđıçyan Shipley, Alis 389, 406
- Mısır 94, 126, 485
- Mışkunik 93
- Midas 78, 83, 85, 89, 96
- Mikael Hagopyan, Mikael 42, 388, 393, 397, 421, 499
- Mitanni(ler) 74, 75, 103, 110, 111
- Mithat Bey (vali) 429
- Mithra 173-176, 178, 181, 210
- Mithridates VI 102, 115
- Mithrines 46
- Moks 182
- Monck-Mason, Arthur 434, 435, 442, 448
- Mondros Mütarekesi 425
- Monteagle, T. A. 439
- Morenik 14, 215
- Morgenthau, Henry 334, 342, 344-346, 348-350, 352, 356, 357, 370
- Morton, Harold C. 445-446
- Munzur bkz. Anti-Toroslar 73, 134
- Murat Suyu 48
- Muş 7, 78, 79, 96, 143, 321, 328, 329
- Muşağga 58
- Muşki(ler) 16, 76, 77, 79-81, 83, 84, 86, 93-96
- Mustafa Kemal 42, 359, 376, 430, 451
- Nahikyan, Haçadur 248, 249, 253, 498
- Nart 172, 174
- Nazım Bey (Resneli) 376
- Nazımiye bkz. Kızıl Kilise
- Neron 117, 131-134
- Nıpret/Nıpirgerd 47, 145, 149, 155
- Nikopolis 115, 116, 118-121, 127
- Nino 80
- Nisibis 103, 106
- Nor Kir 279, 300, 301, 302
- Norşuntepe 74
- Norton, Thomas H. 250, 311-314, 317, 319, 321-323, 326-331
- Nurigyan, Penyamin 41, 271, 278, 293, 300-304, 479, 498
- Nymphius Irmağı 103, 128

- Odatis 203, 204
 Odyan, Yervant 477, 493
 Ormenion 90
 Orontid bkz. Yervantuni
 Osroene 103, 105, 108, 118, 128, 129, 137, 138
 Oşagan, Hagop 282, 288, 297, 458, 474
 Ovacık 51, 146
 Ozanyan, Antranik 307, 330, 469

 Paflagonyalılar 86
 Pagunts, Aksel 463, 465
 Pakh 51
 Pakraduniler 178, 207
 Palahovid 46, 47, 104, 143, 144, 146-148, 150, 153
 Palu 46, 48, 54, 147, 149, 220, 239, 275, 432-434, 447
 Palunik 46
 Pavlusçular 205, 211
 Payapis Kaaleay 164
 Pazmaşen 13, 14, 31, 55, 392, 496
 Pel 38, 159, 164
 Perçenc/Pırçenc 14, 59, 479
 Pers(ler) 37, 43, 46, 47, 87, 97, 98, 102, 103, 108, 141, 148, 152, 155
 Persepolis 87, 201
 Pertag 50, 51, 54, 60, 65, 399
 Pertek bkz. Pertag

 Phraates III 115-117
 Plur 83
 Pokr Dzopk 47, 104, 145, 148
 Polyphemus 166, 168, 194
 Pontus(lu) 7, 89, 102, 108, 115, 124, 126, 127, 132, 135, 153, 167, 209, 210
 Puşman, Garabed 249
 Püragn 280

 Rendel, G. W. 428, 439, 441, 442
 Resülayn 61
 Riggs, Ernest W. 252, 328, 345, 349, 350, 357
 Riggs, Henry Harrison 247, 248, 252, 254, 256, 266-269, 328, 343, 345, 349, 353, 357, 358, 359, 363, 371, 388, 389, 394, 397, 406
 Robert Kolej 241, 247
 Root, Elihu 317

 Sabit Bey (vali) 343, 349, 354, 355, 364, 366, 367, 369, 375, 376
 Sağman 50
 Sahak Khabayan II 449
 Sami(ler) 9, 72, 76, 103, 129
 Samsun 13, 308, 310, 427, 441
 Samuha 76

 Sanasar 161, 174, 175, 204, 207
 Sardis 46
 Sarduri II 94, 96, 111
 Sargon I 73
 Sargon II 107, 111
 Sarıçubuk bkz. Pazmaşen 13, 14, 31, 55, 392, 496
 Sasaniler 103
 Sasperler 87
 Sasun destanı 38, 173, 174, 176, 177, 180, 181, 193, 195, 204, 206, 211
 Sasuntsi Tavit 161, 178
 Satenik 172, 174, 203-205
 Sebastia bkz. Sivas
 Selçuk Türkleri 48, 50
 Seleukia 46
 Seleukos 46, 102, 112-114, 120, 201
 Seleukos I 116, 119
 Sennaçerib 83, 107, 174
 Sepeos 78, 79, 202, 207
 Septimius Severus 137
 Shepard, David 404
 Sırvantzdyants, Karekin 272, 273, 277
 Siirt 50, 437
 Silvan 211
 Sis 55
 Sispiritis 90
 Sivas 7, 58, 205, 247, 310-312, 315, 321, 324, 357, 358, 363, 434, 436, 446, 447, 449, 478
 Skamandros 89

- Soğikyan, Garabed 249
 Sohaemus 131, 132
 Sosrig 12, 14, 55
 Sovyet 14, 43, 157, 169,
 180, 303, 460-466,
 469, 471, 474, 475,
 480, 481, 483, 488,
 490
 Sovyet Ermenistanı 14,
 43, 464, 469
 Stalin 43, 180
 Stefanos (Bizanslı) 87,
 88, 90, 121
 Strabon 80, 88-90, 104,
 105, 108, 114, 117,
 121, 146
 Subartu 46, 73
 Sultan Suyu 58
 Susa 97
 Sümer 72
- Şahinkaya bkz. Khule-
 vank/Khulaküğ
 Şentil 14
 Şeyh Saffet Bey 429
 Şırzu 58
 Şubria 80, 90
 Şuppiluliuma I 75, 110
- Tabal Krallığı 80, 106
 Taddeus (Aziz) 106,
 108, 216, 218
 Tadıım 12, 14, 15, 30,
 39, 47, 55, 150, 156,
 216, 218, 230, 231,
 232, 275, 496, 497
 Tahran 73, 426
 Tanais Irmağı 113
 Taşnaktsutyun 264, 299,
 465, 466, 471, 477
- Tebriş 48
 Tegarama 76, 79, 80,
 83, 86
 Tenekeciyan, Nigoğos
 248, 249, 253, 326,
 327, 328, 366, 407
 Tergenyanyan, Mişel 426,
 437, 448
 Terziyan, Hayasdan 391,
 400, 409, 417, 422
 Tesalya 89, 108, 109
 Teşkilat-ı Mahsusa 372,
 376, 411, 417
 Tilgadıntsi 41, 271, 275-
 281, 284, 286, 290,
 291, 294-305, 464,
 468, 480, 483, 498
 Tiberius (imparator)
 124, 126, 127
 Tiflis 147, 182, 302,
 353, 390, 461, 468,
 469, 471, 472, 475,
 476
 Tiglatpileser I 77, 79,
 80, 92
 Tiglatpileser III 104, 105
 Til 39, 216, 219, 223,
 235
 Til-Garimmu Krallığı 83
 Tille Höyük 83
 Timur 48, 50
 Tohma 58
 Tomisa 95, 109, 111,
 114, 118, 133, 135,
 136, 149
 Tondrak 206, 211
 Torkom 16, 76, 78, 86
 Toros Dağları 10, 72-74,
 103, 105, 107, 109-
 111, 113, 117, 134,
 137, 144, 147, 387
- Totovents, Vahan 41,
 43, 271, 278, 293,
 297, 300-303, 457,
 459-490, 499
 Trablusgarp Savaşı 333
 Trabzon 365, 441
 Trajanus 115, 121, 136,
 137
 Trakya(lı) 16, 82, 89,
 94, 95
 Truva Savaşı 85, 89, 90
 Tukriş 73, 74
 Tukulti-Ninurta I 77, 80
 Tukulti-Ninurta II 77
 Tumanyan, Hovhannes
 469
 Tur Abdin 104, 107,
 111, 117
 Türkmen 6, 9, 48, 373
 Tzorag 58
- Ulukent bkz. Hüseyinig
 Uppumu 112
 Urartu 9, 45, 46, 80,
 83, 90, 92-94, 96, 98,
 103-105, 107, 108,
 110, 111, 147, 174,
 178, 214
 Urfa 7, 58, 103, 106,
 137, 357, 363, 367,
 391, 426, 429, 430,
 431, 432, 433
 Urtayalar 46
 Uruk 72
 Urumular 76-79, 84, 96
 Uzun Hasan 48
- Vağarş I 116, 134, 136
 Valence 13
 Van 7, 46, 57, 71, 200,

- 307, 328, 330, 447, 460
 Van Gölü 83, 90, 93, 174, 182, 190, 468, 480
 Vank 58
 Vansittart, Robert 444
 Vartatil 14
 Varujan, Taniel 282, 285, 296
 Vaughan-Russell, J. F. R. 427
 Vehiç Efendi 411
 Vienne 13
 Viranşehir 61
 Vistaspa 198, 200-204
 von Wangenheim, Hans 405
 Vorperyan, Mıgırdiç 249, 407
 Vorperyan, Rupen 249
 Washington 40, 46, 89, 101, 144, 200, 215, 311, 313, 318, 328, 329, 334, 341, 342, 347, 348, 360, 365, 390, 406, 426, 434
 Wheeler, Crosby H. 239, 243, 246
 Xanthus (Lidyalı) 89
 Xerxes 86, 112
 Yakaköy bkz. Vank
 Yakın Doğu Yardım Örgütü 349, 358, 429, 452, 499
 Yazıkonak bkz. Vartatil
 Yedigöze bkz. Garmırı/Garmuri
 Yeğeki 14, 32
 Yeniköprü bkz. Garmuç
 Yervantuni 47, 102, 112, 148, 200, 201
 Yesayan, Zabel 468, 469, 471
 Young, Evan E. 315, 318, 323, 336
 Yurtbaşı bkz. Hoğ 14, 32, 497
 Zabdicene 141
 Zariadris/Zareh 38, 171, 201, 202, 203, 204, 208, 209
 Zartaryan, Rupen 41, 249, 271, 276-278, 280, 281, 284-290, 292, 294, 295, 297-303, 464
 Zaryan, Gosdan 282, 462, 471, 493
 Zaz 437
 Zerdüşt(lük) 172, 175, 197, 200-204, 373, 494
 Zeugma 123
 Zeytun 433
 Zuppa 16, 74, 75, 93

Թարիհի քենթլեր վե էրմենիլեր
Հարբուլթ

Tarihi Kentler ve Ermeniler
Harput

Պատմական քաղաքներն ու հայերը
Հարբուլթ (Խարբերդ)

Historic Cities and the Armenians
Harpoot (Kharpert)

Ռիչըրդ Կ. Յովհաննիսեան (խմբագիր)

Richard G. Hovannisian (editor)

ուսումնասիրություն

study

Թրքերեն

Turkish

Նոյեմբեր 2017, Ստանպուլ

November 2017, Istanbul

Harput, gerçek anlamda, kadim medeniyetlerin kesişim noktasıydı; Hurri, Urartu, Sami ve Hint-Avrupa halkları, onların âdetleri, dinleri ve dilleri burada karşılaşır ve birbirine karışırdı. Ahamenişlerin askeri amaçla kullandığı meşhur Kral Yolu ile Romalıların ana ikmal güzergâhı Harput'tan geçerdı. Burada Aradzani'nin, yani Fırat Irmağı'nın kollarının uçtan uca uzandığı verimli bir ova vardı. Parıldayan suları ve dalgalanan başaklarıyla burası Harput'un Altın Ova'sıydı.

Ünlü tarihçi Richard G. Hovannisian tarafından derlenen 14 ciltlik Tarihi Kentler ve Ermeniler dizisinin üçüncü kitabı olan *Harput*, Anadolu'nun çok katmanlı tarihini anlamamıza yardımcı oluyor. Türkiye'de hâkim olan tektipçi tarih anlayışına alternatif oluşturmak için verilen fikir mücadelesine katkı sağlaması dileğiyle.

Dizinin diğer kitapları: Bitlis ve Muş (Eylül 2016) - Van (Kasım 2016) - Erzurum - Sivas - Diyarbakır ve Urfa - Kilikya - Karadeniz - İstanbul - Kars ve Ani - İzmir - Kayseri ve Kapadokya - Küçük Asya - Musa Dağ

ISBN 9786052100080

9 786052 100080

